

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Слободан В. Ђукић

СТРАНИ УТИЦАЈИ НА РАЗВОЈ СРПСКЕ
ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ 1878-1918. ГОДИНЕ

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Београд 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Slobodan V. Djukic

FOREIGN INFLUENCE ON THE
DEVELOPMENT OF SERBIAN MILITARY
DOCTRINE FROM 1878-1918

DOCTOR'S DISSERTATION

BELGRADE 2013

Информација о ментору и члановима комисије

МЕНТОР

др Радош Љушић редовни професор, Филозофски факултет Београд

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

др Мирјана Зорић ванредни професор, Војна академија Београд

др Милош Јагодић доцент, Филозофски факултет Београд

Датум одбране докторске дисертације: _____

Датум промоције докторске дисертације: _____

СТРАНИ УТИЦАЈИ НА РАЗВОЈ СРПСКЕ ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ 1878-1918.

ГОДИНЕ

Резиме:

Српска војска је у Балканским ратовима 1912/13. године поразила турску и бугарску војску, а у Првом светском рату 1914/18. аустроугарску војску, што је представљало изненађење за познаваоце војних прилика у Европи. О биткама српске војске у Балканским ратовима и Првом светском рату с разлогом се доста писало и говорило. У сенци српских победа остао је мирнодопски рад српских официра на развоју српске војне доктрине. Имајући у виду наведено, дисертација *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878 – 1918. године* објашњава настанак и развој војне теорије у Србији.

У раду се посебно прати страни утицај на развој српске војне доктрине анализом официрског кора, српске војне књижевности и појединих институција важних за настанак српске војне мисли. У истраживању су коришћени различити фондови Архива Србије, Српске академије наука и уметности и Војног Архива у Београду. Приликом истраживања рађена је упоредна анализа српске и европске војно стручне литературе. За израду овог рада од посебног значаја било је коришћење војних правила, наставне и војне литературе штампане у периоду од 1878. до 1918. године.

Индустријски развијене европске државе у којима се непрекидно радило на усавршавању пешадијског и артиљеријског наоружања, на развоју путне и железничке мреже, имале су развијену и војну теорију. Војна литература у Србији настала је и развијала се под снажним утицајем европске војне књижевности, која је имала дужу традицију, већи број теоретичара и боље материјалне услове. У укупном броју стручних радова и научних студија објављених у Србији, највећи део чине преводи, док је знатно мањи број оригиналних радова.

Најзначајнија дела српске војне литературе из области тактике и стратегије настала су под утицајем страних војних ауторитета. У официрском кору српске војске није било јединственог духа, којим би се официри руководили у циљу остварења победе у рату, јер су се српски официри школовали у

различитим европским државама. Утицај страних доктринарних школа у Србији био је доминантан, али ни једна европска теоријска школа није превладала. Школовани у иностранству, пратећи развој војне теорије у Европи, професори Војне академије сачували су српску војску од назадка и омогућили јој да ухвати корак са развијеним европским државама.

После Пруско-Француског рата 1870/71. године, војна теорија у Србији се највише развијала под утицајем немачке мисли. У другој половини XIX века велики број официра из Аустрије прешао је у Србију и ступио у српску војску. Аустријски официри су утицали на развој војне мисли у Србији дајући војној доктрини српске војске аустријско-немачко обележје. Аустријско-Немачки утицај у српској војсци био је појачан аустрофилском политиком краља Милана Обреновића. После неуспеха у рату са Бугарском 1885. године, у српској војсци започиње процес преиспитивања немачке војне доктрине, а у српску војску продиру идеје француске и руске војне доктрине.

Извор посебне српске војне доктрине, био је Главни генералштаб српске војске. Селекцијом и школовањем генералштабних официра, стварана је војна елита која је била носилац теоријског развоја и напретка у српској војсци. Проучавањем територије Балканског полуострва и проценом могућности непријатеља, генералштабни официри су правили планове мобилизације и концентрације у складу са потребама и могућностима српске војске. Суочени са конкретним приликама на Балканском ратишту, генералштабни официри су прилагодили европску војну теорију и створили српску војну доктрину.

Највеће заслуге за настанак српске војне доктрине припадају генералу Димитрију Цинцар-Марковићу. Он је тражио да се одбаци немачка доктрина обухвата и француска доктрина офанзиве по сваку цену и прихвати традиционални начин борбе Срба и Црногораца. На планинском, испресецаном земљишту Балканског полуострва противника прво треба одбраном зауставити, а затим му противнападом нанети одлучујуће губитке. Војна доктрина српске војске заснивала се на дочеку, одбрамбено – нападном начину борбе. Тако се српској војсци пружила прилика да 1912-1918. године са таквом војном доктрином, прилагођеном националном бићу српског

народа, оствари победе на Куманову (1912), Брегалници (1913) и Колубари (1914).

Кључне речи: српска војска, војна литература, војна доктрина, Балкански ратови 1912/13, Први светски рат 1914-1918.

Научна област: Друштвено хуманистичке науке

Ужа научна област: Историја.

УДК 355.02 (497.11) „1878/1918“

FOREIGN INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SERBIAN MILITARY DOCTRINE FROM 1878-1918

Résumé:

The fact that the Serbian army defeated Turkish and Bulgarian army in the Balkan wars in 1912/13, as well as Austria-Hungarian army in the I World War surprised many connoisseurs of military situations in Europe. It was justly written and talked about the battles of Serbian army in the Balkan wars and I World War a lot. In the shadow of Serbian battles remained the work of Serbian officers in peacetime on the development of Serbian military doctrine. Given what is stated above, the dissertation *Foreign influence on the development of Serbian military doctrine from 1878-1918* explains the creation and development of military theory in Serbia.

In the dissertation, special attention has been paid to the foreign influence on the development of Serbian military doctrine, by analyzing the officer's choir, Serbian military literature and certain institutions important for the creation of Serbian military thought. In the research, different funds of The Archive of Serbia, Serbian Academy of Sciences and Arts and The Military Archive in Belgrade have been used. During the research, a comparative analysis of Serbian and European military professional literature has been done. The use of military rules, educational and military literature which was printed from 1878 to 1918 was particularly important for preparing this work.

Industrially developed countries, which constantly worked on improving infantry and artillery armament, as well as developing road and railway network, also had quite developed military theory. Military literature in Serbia originated and developed under strong influence of European military literature, which had longer tradition, greater number of theoreticians and better material conditions. In the total number of professional and scientific papers published in Serbia, the majority were translations and only a few were original essays.

The most significant papers of Serbian military literature dealing with tactics and strategy were created under influence of foreign military authorities. The unified spirit was not present within the officer's choir, due to the fact that the Serbian officers were educated in different European countries. The influence of foreign doctrinal schools in Serbia was dominant, but none of the European theoretical schools prevailed.

Being educated abroad, the professors of the Military Academy preserved Serbian army from going backwards and enabled it to walk in step with developed European countries.

After Prussian-French war in 1870/71, military theory in Serbia mostly developed under influence of German thought. In the second half of XIX century a large number of officers from Austria moved to Serbia and joined Serbian army. The Austrian officers had an impact on the development of Serbian military thought by furnishing the military doctrine of Serbian army with Austrian-German characteristics. Austrian-German influence was enhanced by the Austrophile politics of king Milan Obrenovic. After the defeat in the war against Bulgaria in 1885, the process of questioning German military doctrine started, and at the same time the ideas of French and Russian military doctrine made their way into Serbian army. Serbian Chief Headquarters was the basis of particular Serbian military doctrine. By selecting and educating Headquarters' officers, military elite was being created, which was responsible for the theoretical development and progress of the Serbian army. By analyzing the territory of Balkan Peninsula and assessing capabilities of the enemy, Headquarters' officers made plans of mobilization and concentration in accordance with the needs and capabilities of the Serbian army. Faced with real incidents on Balkan battlefield, headquarters' officers modified European military theory and created Serbian military doctrine.

The greatest credit for creation of Serbian military doctrine belongs to General Dimitrije Cincar-Markovic. He wanted the German doctrine to be dismissed and he sought to adopt the traditional way of fighting of the Serbs and Montenegrins. On the mountainous area of the Balkan Peninsula, the opponent should first be stopped by defense, and then heavy losses should be caused by counterattack. Military doctrine of Serbian army was based on defensive-offensive way of fighting. So, with such military doctrine Serbian army managed to win the battles in Kumanovo (1912), Bregalnica (1913) and Kolubara (1914).

Key words: Serbian army, military literature, military doctrine, Balkan wars in 1912/13, I World War.

Academic Expertise: social science

Field of Academic Expertise: history

UDK 355.02 (497.11) „1878/1918“

СТРАНИ УТИЦАЈИ НА РАЗВОЈ СРПСКЕ ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ 1878-1918. ГОДИНЕ

Предговор

Највећи број радова у српској војној историографији говори о победоносним биткама српске војске и великим жртвама које је та војска поднела у ослободилачким ратовима од 1912 – 1918. године. Предмет посебних истраживања било је и војно школство, које је обрађено у делу *Официри у високом школству Србије 1804 – 1918*. У обимној монографији *Европеизација српске војске 1878-1903*, Славица Ратковић-Костић дала је детаљан приказ промена у организацији и формацији, наоружању и опреми српске војске, али није успела да сагледа суштину појаве. Организацијске промене нису биле почетак реформи, нити су се реформе ту завршиле. Новој организацији и формацији претходило је дефинисање српске војне доктрине по узору на развијене европске државе. Усвојена војна доктрина утицала је не само на промене у организацији и формацији, већ и на садржаје и методе обуке, борбени морал и дисциплину војника, што је био крајњи домет европеизације. Српска војна доктрина непрекидно се развијала и тај процес текао је све до краја Првог светског рата 1918. године. Милић Милићевић у својој књизи *Реформа Војске Србије 1897-1900*, на сличан начин се бави променама у српској војсци. Он је обрадио кратак хронолошки период, који је битан за развој српске војске, али не и довољан да би се сагледао цео процес. У занимљивој књизи *Стварање модерне српске војске – француски утицај на њено формирање*, Драга Вуксановић-Анић бави се променама у српској војсци од 1804. до 1918. године наглашавајући француски утицај. У њеном раду изостала је детаљна анализа српске војне теорије и праксе, због тога је и резултат половичан. Француски узор је присутан у српској војсци, али до периода стицања независности 1878. године. Управо тада се у Србији створило језгро образованих официра који траже узор у другим европским армијама, а пре свега у доминантној немачкој војној доктрини.

Имајући у виду наведено, дисертација *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878 – 1918. године* треба да да одговор на следећа питања: На

који начин је напредна војна мисао стизала у Србију и ко су били њени носиоци? Која је од наведених европских држава пресудно утицала на дефинисање војне доктрине у Србији? Потребно је открити да ли је страни утицај у потпуности прихваћен, или је прилагођен условима у којима се Србија налазила. Како су промене у војној доктрини утицале на обученост, дисциплину и морал војника и јединица. На који начин је спољна политика Србије утицала на дефинисање војне доктрине? Како је војна мисао у Србији успевала да одржи корак са доктринама развијених земаља? Треба дати одговор и на питање како је страни утицај прихваћен у Србији у мирнодопском периоду и у време успешних ослободилачких ратова које је српска војска водила 1912 – 1918. године.

Приликом истраживања користио сам различите фондове Архива Србије, Српске академије наука и уметности и Војног Архива у Београду. Нашао сам обимну и садржајну грађу за обраду предложене теме. Највећи део необјављене грађе потиче из Војног Архива, у којем се налазе документи за историју рата са Бугарском 1885. године и за историју Ослободилачких ратова 1912 – 1918. године. У истом архиву се чувају документи Министарства војног и Главног генералштаба за период од 1878. до 1911. године. Зборници закона, статистички годишњаци Краљевине Србије и споменице садрже обимну објављену грађу, која ми је послужила као драгоцен извор приликом писања овог рада. Посебно треба издвојити зборник докумената *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I – XXXII, која је драгоцен извор за период истраживања развоја српске војне доктрине током Првог светског рата 1914 – 1918. године. Незаобилазну ставку у истраживању представљали су наративни извори, дневници, сећања и забелешке. Неки од њих су објављени, али већина се чува у рукопису у Архиву САНУ и Архиву Србије. За израду овог рада од посебног значаја било је коришћење војних правила, наставне и војне литературе штампане у периоду од 1878. до 1918. године, а која се налази у Центру за војнонаучну документацију и информације (ЦВНДИ) у Београду.

У првом поглављу приказани су извори војне мисли у Србији – српски официри на школовању у иностранству, страни официри у српској војсци, војна књижевност у Србији, Војна академија и Главни генералштаб. У другом поглављу анализирани су основни елементи српске војне доктрине онако како су

дефинисани у делима наших војних теоретичара. Приказан је и утицај војне доктрине на организацију, формацију, наоружање и обуку српске војске. У трећем поглављу приказана је српска војна доктрина у пракси током Ослободилачких ратова 1912 - 1918. године.

САДРЖАЈ

Увод.....	1
А) ИЗВОРИ СРПСКЕ ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ	
Српски официри на школовању у иностранству.....	14
Страни официри у српској војсци.....	56
Војна књижевност.....	86
Војна академија.....	125
Главни генералштаб	163
Б) СРПСКА ВОЈНА ДОКТРИНА И ЊЕН УТИЦАЈ НА ОРГАНИЗАЦИЈУ, ФОРМАЦИЈУ, НАОРУЖАЊЕ И ОБУКУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ	
Настанак и развој српске војне доктрине.....	201
Организација, формација и наоружање српске војске.....	253
Обука у српској војсци.....	297
В) СРПСКА ВОЈНА ДОКТРИНА У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912-1918. ГОДИНЕ	
Прва проба српске војне доктрине у Кумановској бици 1912. године.....	339
Битољска операција 1912. године.....	360
Тријумф дефанзивне војне доктрине на Брегалници 1913. године.....	372
Победа и пораз српске војске на Дрини 1914. године	382
Одбрамбено – нападна Битка на Колубари 1914. године.....	405
Приоритет политике над стратегијом 1915. године.....	415
Српска војска у пробоју Солунског фронта 1918. године.....	429
Закључак	446
Извори и литература.....	454

У в о д

Историја српске војске везана је за почетак Првог српског устанка 1804. године. Устаничка војска под вођством војводе Ђорђа Петровића била је састављена од народних војника. Када је 1807. године устаничка држава добила своје прво уређење, уведена је општа војна обавеза, а сваки одрасли мушкарац био је дужан да носи оружје. Свака нахија давала је по неколико чета од којих су образовани батаљони устаничке војске. Нахијским војскама командовали су војводе, који су били потчињени војводи Карађорђу.¹

Поред народне војске српски устаници су организовали и регуларну, стајаћу војску. Решењем Правитељствујућег совјета наређено је 1808. године да свака нахија средње величине образује по једну „кумпанију“ (чету) регуларне војске од 250 војника, веће нахије по две, а мање по пола. Исте године основан је батаљон регулаша и батерија тобџија, а било је покушаја да се формирају инжињеријске јединице за потребе израде фортификација и утврђења у пограничним логорима. Формирање регуларне војске било је прекинуто због ратовања 1809. и 1810. године, да би после тога било настављено, тако да је 1812. године у Србији било шест батаљона, са укупно 4.308 војника.

Батаљони „регулаша“ и батерија топова били су прве јединице које су почеле „учити егзерцир по европском“. Обука је најпре вршена по аустријском правилу, јер су први „егзерцир мајстори“ били официри из Аустрије по националности Срби, који су прешли у Србију да би помогли устаницима. Када је у Србију дошла руска војска, а са њом и руски инструктори, обука је спровођена по руском правилу. Најраније писано правило за обуку потиче из 1808. године. Друго правило, шире и потпуније, написано је 1813. године. Исте године настао је и *Воени устав*, али због слома устанка није ступио на снагу. Првих година ратовања устаници су оружје и муницију набављали углавном из Аустрије. Прва

¹ Опширније: К. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војводе ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*, Беч 1883; С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893; Ј. Мишковић, *Стара српска војска и војевање за време устанка 1804-1815*, Глас СКА, XLVII, 1895; Б. Куниберт, *Српски устанак или прва влада Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1941; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, књ. 1, *Смедеревска Паланка 1993*; Д. Динић, *Српска војска у доба првог устанка*, Војноисторијски гласник, 5, 1953; В. Стојанчевић, *Први и други српски устанак 1804-1815*, у: *Знамените битке и бојеви српског и црногорског народа*, књ. 1, Београд 1998.

барутана за израду црног барута подигнута је 1806. године у Страгарима, а војна радионица за израду и оправку оружја основана је 1808. године у београдском Доњем граду. У радионици су рађене не само пушке већ и трешњеви, а затим и бронзани топови.²

Други српски устанак 1815. године био је наставак борбе српског народа за стварање своје националне државе у XIX веку. На челу српских устаника налазио се кнез Милош Обреновић, који се ослањао на народну војску. Устанак је завршен Беличким споразумом, после чега су се народни војници вратили својим кућама. Милош Обреновић је након устанка почео да учвршћује свој положај у Београдском пашалуку. Значајан корак у изградњи његове личне власти, али исто тако изградњи државних институција Кнежевине Србије, био је организовање стајаће војске.

Ради личне сигурности кнез Милош је после Такове буне 1825. године регрутовао 1.147 „здравих и гледних младића“ и створио дванаест чета стајаће војске. Да би заварао Турке, прозвао их је уписни пандури, јер према српско-турском споразуму кнез Милош није смео да држи стајаћи војску. Уписни пандури су се друкчије звали солдати. Стајаћа војска се делила на нахијске и сеоске „солдате“, који су се налазили по нахијама под командом нахијских и кнежинских старешина и на „солдате бећаре“, који су били код кнеза Милоша и његове породице у Крагујевцу и Пожаревцу. Први солдати остали су у служби све до 1836. године, када се у списима спомињу као „стари солдати“. Солдати су 1827. године добили своје униформе, мундире, али су због противљења Турске они врло брзо укинати. Стајаћа војска била је одевена у своје народно одело и наоружана са по два пиштоља, дугачким ножем за појасом и аустријским „карабиљима“.³

Формација српске стајаће војске била је израђена по угледу на аустријску војску. Војска је била подељена на регimente, које су се делиле на дивизије, а ове на кумпаније (чете). Војска једне нахије чинила је кумпанију, тако је Србија имала

2 Б. Крстић Б., *Државна барутана у Страгарима*, Београд 1897: 2-3; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 8; Ж. Спасић, *Крагујевачка фабрика оружја*, Београд 1973: 13; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, књ. 1, Смедеревска Паланка 1993: 16.

3 П. Васић, *Униформе српске војске 1808-1918*, Београд 1980: 20; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I-III, Београд 1987-1901: 686; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 25.

дванаест кумпанија регуларне војске.

Другим хатишерифом из 1830. године призната је потпуна унутрашња аутономија Кнежевине Србије, а кнезу Милошу право да ради одржавања поретка у земљи има у својој служби потребан број војника. То је подстакло кнеза Милоша да 1830. године установи прву пешачку гарду од 76 младића, одабраних „по стасу и угледу“, из најбољих сеоских кућа. При избору се водило рачуна да су младићи здрави, неожењени, да су „непијанци“ и „неветрогоње“, и да су ако је могуће писмени. Гарда је била под командом капетана Илије Момировића. За главног команданта војске кнез је тада поставио Тому Вучића Перишића, који се потписивао као „главни сердар воени и шеф књажеске гарде“. Исте године отворена је „Гвардијска школа“ у Пожаревцу, у којој су пре подне младићи учили читање и писање, а после подне су изводили војну обуку.⁴

У пролеће 1831. године основана је друга Пешачка гарда, а следеће 1832. године у Крагујевцу је установљена Коњичка гарда. Коњица је била одевена по угледу на козаке, у плаву униформу, допуњену калпаком и чизмама.⁵ За потребе пешачке и коњичке гарде подигнуте су касарне у Пожаревцу, Београду (Савамала – 1834, Палилула – 1837/38), Топчидеру и Ћуприји. Године 1832. издат је пропис о војној служби под називом *Правила војна*, а кнез Милош је издао указ о војничкој дисциплини којим је тражена безусловна покорност војника своје старешини као основ сваког рада у војсци.⁶ У јесен 1833. године кнез Милош је послао на обуку у руску војску у Бесарабију: десет пешака, десет коњаника и десет младића одређених за артиљерију. Када су се 1836. године вратили из Русије, кнез их је произвео за официре. То су били први српски школовани официри.⁷

Када је у лето 1835. године кнез Милош боравио у Цариграду, добио је од султана на поклон шест нових топова. Наредне године у Србији су основана два артиљеријска одељења, са по једном артиљеријском батеријом од три топа. Једна батерија се налазила у Крагујевцу, а друга у Пожаревцу. У Бечу је 1837. године

4 Б. Куниберт, *Српски устанак или прва влада Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1941: 420; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 43 и 48.

5 П. Васић, *Униформе српске војске 1808-1918*, Београд 1980: 23.

6 Архив Србије, Кнежева канцеларија, X, број 992; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 53.

7 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. 1, 1897: 700; В. Максимовић, *Војничке везе и односи Србије са Русијом у току протеклог столећа*, Руски архив, књ. VIII, Београд 1930.

купљено дванаест нових топова, тако да су формиране још две батерије. После повратка српских питомаца из Русије повећало се бројно стање регуларне војске у Србији. Формиран је пук стајаће војске од два батаљона пешадије, две батерије и два ескадрона коњице. Војници су били одевени, наоружани и обучавани по руском пропису, а у обуци су употребљаване руске команде.

Кнез Милош је брзо увидео незгоду која је произилазила из чињенице да су српском војском командовали официри школовани у иностранству, због чега је 1837. године наредио да се оснује Књажевско-сербска воена Академија. Прва војна школа у Србији основана је у време великих политичких борби између кнеза Милоша и уставобранитеља. Школа, на чијем челу је био Србин из Аустрије Стеван Херкаловић, близак уставобранитељима, започела је са радом у Пожаревцу, а престала са радом у Крагујевцу 1838. године. Политичка превирања у Кнежевини Србији довела су до тога да Књажевско-сербска воена Академија прекине са радом и да се устројство војне школе остави за нека друга, мирнија времена.

Почетком 1834. године Милош Обреновић је основао попечитељства (министарства) правде и просвете, унутрашњих дела, финансија, војске и иностраних дела. „Сердар воени и шеф кнежеве гарде“ Тома Вучић Перишић, изабран је за првог министра војног. Кнез Милош није имао озбиљне намере да спроведе реформу државне управе и после неколико месеци је сва власт поново била у његовим рукама. После Милетине буне 1835. године, кнез Милош је морао да прихвати *Сретењски устав*, којим је ограничена његова самовоља: установљен је Државни Совјет Сербски, а била је предвиђена и народна скупштина. Сретењски устав је после месец дана суспендован због противљења Русије и Турске. Предвиђао је поделу извршне власти и устројство војног министарства.⁸ После укидања Сретењског устава, ипак је успостављена Војно-полицајна канцеларија, преко које је кнез Милош командовао војском.

Децембра 1838. године Србији је наметнут устав писан у Цариграду, због чега је у народу назван *Турски устав*. Овим уставом извршна и законодавна власт

8 О Сретењском уставу опширније: Ј. Ранке, *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1892; С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд, s.a.; В. Карацић, *Милош Обреновић (Скупљени и етнографски списи)*, књ. I, Београд 1898; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 1986.

подељена је између кнеза и Државног савета.⁹ За две деценије колико је Турски устав био на снази није постојало министарство војно као засебна грана државне управе. Представници Турске и Русије који су највише утицали на редакцију устава, полазили су од тога да је Кнежевина Србија у вазалном односу према Турској и да нема право да развија војну снагу. Политички противници кнеза Милоша, који су у Цариграду присуствовали изради устава, гледали су како што више да ограниче кнежеву власт. Они су на војску одувек гледали као на један од главних ослонаца кнежеве деспотске владавине. Зато су пристали да се управа над војском повери министру унутрашњих дела и на тај начин удаљи од кнеза Милоша.

Уставом 1838. године Државни савет је овлашћен да руководи свим војним пословима који спадају у делокруг *Војно-полицајне канцеларије*, која је сада подељена на *Војно* и *Комесаријатско* (економско) одељење. Првим одељењем управљао је Илија Гарашанин, а другим Ђорђе Протић – обојица познати као уставобранитељи и кнежеви политички противници. На основу устава, 1839. године донет је први војни закон у Кнежевини *Устроение гарнизоне војске*, који је садржао и општа правила за регрутацију. Овим законом укинута је дотадашња стајаћа војска на коју се кнез Милош ослањао током своје деспотске владавине, а уместо ње, у сваком од седамнаест округа образована је по једна чета пешадије. Четири чете образовале су батаљон, а сваки од четири батаљона имао је задатак да чува државну границу. Једна чета и једна полубатерија боравиле су у месту Централне управе под непосредном командом Главног штаба.¹⁰

Устроение гарнизоне војске 1839. године било је корак назад у процесу изградње војске у Србији. Овим законом заправо је установљена народна војска, јер су чете наизменично чувале границу, једна је била на стражи док су се преостале три налазиле код својих кућа. Укинута је коњица, а војска је била дислоцирана у седамнаест округа широм Кнежевине што је отежавало командовање и обуку, а дисциплина је била сасвим слаба.

После абдикације кнеза Милоша и доласка на власт кнеза Михаила,

9 Опширније о уставу из 1838: Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, књ. I-III, Београд 1887; Ј. Ранке, *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1892; В. Поповић, *Европа и српско питање*, Београд, s.a; М. Гавриловић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 1986.

10 *Зборник закона и уредаба изданих у Кнежевству Српском*, књ. I, Београд 1840: 58, 59, 61 и 66.

направљене су промене у организацији Гарнизоне војске. Ново *Устроение гарнизонног воинства* прописано је 11. децембра 1841. године, на основу којег је војска организована „по старом начину“, као што је била стајаћа војска кнеза Милоша. Основан је батаљон стајаће војске и састојао се од пешадије, артиљерије и коњице, која је поново уведена. Укупно је гарнизона војска имала 1291 људи, који су били под командом Главног военог штаба.¹¹

Вучићева буна 1842. довела је до промене на престолу. За кнеза је изабран Александар Карађорђевић, а у Србији је успостављен уставобранитељски режим. Чим су се прилике у Кнежевини стабилизовале почело се радити на новом устројству гарнизоне војске. Године 1845. донето је ново *Устроение гарнизонног воинства*, којим је стајаћа војска увећана, за још један батаљон. Гарнизона војска је била под командом Главног штаба, који је био подељен на четири одсека: Фронтони, Казначејско-економски, Санитетски и Судски. Исте године издато је *Правило за регрутовање*, којим је заведен обавезан лекарски преглед.

За време уставобранитељског режима 1842-1858. године у Србији све више јача утицај развијених западно европских војски. Група српских младића у којој су били Ранко Алимпић, Јован Белимарковић и Петар Протић Драгачевац упућена је 1846. године на школовање у Артиљеријско-инжињеријску школу у Берлин. Министарство унутрашњих дела је 1847. године из Берлина набавило неколико врста шлемова за гарнизону војску „које сада не само цјела Прајска војска носи, већ и Русија“.¹² Српска војска се постепено све више окретала развијеним западноевропским војскама у којима су пушке кременаче биле замењене пушкама, које су уместо кремена имале поузданију капсулу. Министарство унутрашњих дела је посредством Јована Мариновића 1848. године купило у Белгији 5.500 комада пушака по цени од 10 форинти сребра за сваку.¹³

Нови подстрек за војно јачање Србије био је сукоб Срба и Мађара у Аустрији 1848. и 1849. године, у којем су учествовали многи добровољци из Кнежевине. У Београду је 1848. године основана Тополивница, која ће се после две године преселити у Крагујевац и прерасти у велику војну фабрику. У Србију су позвани стручњаци за ливење топова из Белгије и Француске, набављена је

11 Архив Србије, Државни Савет, 1840, 350; *Новине Србске*, бр. 48 од 29. новембра 1841. године.

12 П. Васић, *Униформе српске војске 1808-1912*, Београд 1980: 36.

13 Архив Србије, Државни Савет, 1855, 304.

прва парна машина и подигнути барутни магацини. Ливење бронзаних топова отпочело је у Крагујевцу 1853. године. У Београду је 1850. године основана Артиљеријска школа за чијег управитеља је постављен Чех Александар Франтишек Зах.

Војно одељење министарства унутрашњих дела основано 1851. године, утицало је на напредак гарнизоне војске и њено усавршавање према западном образцу. Први начелник војног одељења био је Коста Магазиновић и на дужности је провео годину дана. Аустријски официр Стеван Херкаловић водио је војне послове све до 1854. године, када га је заменио Миливоје Петровић Блазнавац. Блазнавац је 1849. године као мајор упућен у Берлин, Париз и Мец где је изучавао војне науке, а нарочито физику, хемију и балистику. На крају школовања допуштено му је да обиђе фабрике за производњу наоружања у Француској и Белгији. Пошто је стекао знање и познанства у Белгији и Француској, по повратку у Србију као начелник војног одељења утицао је на јачање француског утицаја у Србији.¹⁴

Пошто је десет питомаца прве класе Артиљеријске школе завршило школовање 1855. године Блазнавац је предложио да се упуте на даље школовање у Француску.¹⁵ Године 1857. Блазнавац је предложио да се „израде нова правила за све части војне службе по обрасцу усвојеном у осталим добро уређеним Европејским војскама“.¹⁶ Министарство унутрашњих дела упутило је Миливоја Петровића Блазнавца новембра 1856. године у Лијеж, да тамо пронађе и купи нови тип изолучених пушака, за гарнизону војску.¹⁷

После Кримског рата 1854-1856. године промењен је међународни положај Србије: искључиво руско покровитељство замењено је гаранцијом европских сила потписница Париског уговора. Светоандрејска скупштина 1858. године, збацила је Александра Карађорђевића са власти и изгласала старог Милоша Обреновића за кнеза. Промена на престолу одразила се и на уређење војске. У мају 1859. године кнез Милош Обреновић је преко Главне војне управе, војску ставио под своју непосредну команду. Главна војна управа била је подељена на три одељења:

¹⁴ Опширније: Р. Марковић, *Регуларна војска и светоандрејска скупштина*, Београд 1961, Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993.

¹⁵ Архив Србије, Државни Савет, 1855, 448.

¹⁶ Архив Србије, Државни Савет, 1857, 721.

¹⁷ Архив Србије, Државни Савет, 1857, 122, 584.

Општевојно, Војнотехничко и Административно-економско. На челу Главне војне управе налазио се начелник, који је управљао војском „по жељи кнеза“ и на министарским седницама имао право и обавезе војног министра.¹⁸

Године 1860. изашло је *Устроеније војске*, којим је ради сигурности земље установљена стајаћа и народна војска. Војска је служила за одбрану „отечаства“ и била је потпора законитости, а обавеза одбране била је општа. Рок службе у стајаћој војсци смањен је са четири на три године, а укинута је тромесечно привремено отпуштање војника кућама. Стајаћа војска је повећана на један пук пешадије од четири батаљона, дивизион коњице са два ескадрона, три артиљеријске батерије, понтонирску чету, чету војних радника и војну музику. Укупно је било 3.529 људи, од тога 129 официра.¹⁹

Кнез Михаило Обреновић дошао је на власт после смрти кнеза Милоша 1860. године. Михаило је имао идеју ослобођења балканских народа од вековног турског ропства.²⁰ Да би се то остварило било је потребно да Србија има на располагању велику војну силу. Августа 1861. године донет је закон о *Устројству Народне војске*, према којем су народну војску чинили сви Срби од 20 до 50 година старости, изузимајући „свештенике и неспособне“.²¹ Народна војска се делила на две класе. Прву класу је образовала једна четвртина свих мушких лица која су плаћала порез (од 20 до 35 година старости). Прва класа је бројала 50.496 људи и морала је увек бити спремна за употребу. Друга класа приближно исте јачине држана је у резерви.

Народна војска је имала исте родове оружја као и стајаћа. Степени старешинства у народној војсци су били: десетник (каплар), двајесник (поднаредник или наредник), педесетник (потпоручник или поручник), стотинар, или, четовођа (капетан), батаљони командир (мајор) и командир легије (пуковник). Тактичке јединице су образоване по територијалном принципу: општине су

18 *Зборник закона и уредаба*, Београд 1859: 41-42; Р. Марковић, *Регуларна војска и светоандрејска скупштина*, Београд 1961

19 *Устроеније војске*, Београд 1860: 1-2; М. Ђурђевац, *Организација српске војске у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља*, Војноисторијски гласник, 6, 1957: 77.

20 Опширније: С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933; В. Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења, 1804-1918*, Београд 1940; Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1976.

21 *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних од 1858-1882*, Београд 1883: 75-76; М. Ђурђевац, *Народна војска у Србији 1861-1883. године*, Војноисторијски гласник, 4, 1959: 79-82; Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска*, Београд 1984: 23-40.

образовале чете, срезови батаљоне, а окрузи пукове, ескадроне и пионирска одељења. Пукови су носили име свог округа, а имали су и своју заставу са грбом Кнежевине. Обука народних војника извођена је у свакој општини недељом и празником, а батаљонска обука, сваке друге недеље по срезовима. Пукови су се окупљали у јесен по завршетку јесењих радова, на петнаестодневну вежбу. Подофицире и официре у народној војсци све до чина капетана постављао је окружни начелник.²²

На основу *Закона о уређењу државне централне управе*, Главна војна управа је 1862. године претворена у војно министарство. После уређења Министарства војног 1864. године донет је нови *Закон о устројству војске*.²³ Због трвења између цивилних и војних власти 1864. године укинута су команде и штабови Народне војске, а уместо њих су у окружним начелствима образована војна одељења, са задатком да спроводе регрутацију за стајаћу и народну војску и да служе као кадар за обуку народне војске. Уместо старих застарелих правила за обуку Народне војске, 1866. године уведена су егзерцирна правила стајаће војске. Отворене су нарочите школе у Београду и Крагујевцу, где су старешине народне војске слушале предавања из тактике, фортификације, четовања, топографије и др., ради оспособљавања за војнички позив. У Пожаревачком округу је 1866. изведен је велики маневар, на коме је учествовала сва народна војска тог округа и сва артиљерија стајаће војске. Две године касније изведен је маневар на Топчидерском брду. На тим маневрима могле су се уочити добре стране, али и све слабости Народне војске.

Командант Земунске трупне бригаде, генерал-мајор Криж тврдио је у свом извештају 1869. године да му је Блазнавац рекао „да се жели милицију поставити на исти степен на којем се налазе ц. кр. Граничарске трупе“. Криж је додао да се то, „међутим, теко дуго не може постићи док Кнежевина Србија не буде за своју милицију имала редовно образоване официре и подофицире“.²⁴

Године 1867. кнез Михаило је упутио молбу у Петроград, да Руси пошаљу неколико официра да оцене оперативну способност и ратну спремност српске војске.

22 М. Ђурђевац, *Народна војска у Србији 1861-1883*, Војноисторијски гласник, 4, 1959: 79-80.

23 *Зборник закона и уредаба*, књ. XVII, Београд 1865.

24 Л. Ђелап, *Аустријски војни извештаји о организацији српске милиције (1821-1871)*, Војни весник, 10, 1964: 140.

Три руска официра су неколико месеци проучавала организацију, формацију, извежбаност и ратну опрему српске војске. Из њиховог узвештаја виде се њени недостаци: непотпуност организације, мали број активних официра, неразвијеност санитета и непостојање интендатуре. По мишљењу руских официра, народни војници су одличан борбени елемент, али их треба научити реду и командовању, што је ствар обуке и организације.²⁵

И поред недостатака народна војска је остављала јак утисак на савременике. Према аустријском прорачуну у народној војсци је било око 90.000 људи, а у случају рата могло их је бити и 150.000. Захваљујући Народној војсци кнеза Михаила српска дипломатија је успела да приволи Турке да повуку своје гарнизоне из Београда, Смедерева, Шапца и Кладова 1867. године. Кнез Михаил је мислио да тежиште војне организације мора бити на народној војсци и да стајаћу војску не треба даље развијати. Након убиства кнеза Михаила 1868. године на српски престо је дошао Милан Обреновић, унук Милошевог брата Јеврема Обреновића. Уместо малолетног кнеза владало је Намесништво: Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. Намесништво је приступило великим унутрашњим реформама и на Петровдан 1869. донело нови устав. Према том уставу сваки Србин је био војник, дужан да служи у стајаћој, или, народној војсци. Годину дана касније, извршене су измене и допуне *Закона о устројству војске* из 1864. године. Уведен је генералски чин, чиновни виши од потпоручника давани су по избору, али су уведени испити за чиновне потпоручника, капетана и мајора. Под намесништвом је сва стајаћа војска и скоро сва I класа народне војске наоружана Пибодијевим пушкама (једнометним острагушама). Народна војска је добила и одело од државе, па је највећи део I класе био униформисан.

Године 1870. укупно бројно стање стајаће војске износило је 4.918 људи, од тога 123 официра. Војни министар Миливоје Петровић Блазнавац умро је 1873. године, а на његово место је постављен пуковник Милојко Лешјанин, питомац I класе Артиљеријске школе. Наредне године установљена је Главна и Дивизијска команда стајаће војске, на челу са командантом стајаће војске. По окрузима су формиране бригадне команде народне војске. Народна војска једног округа чинила

²⁵ Н. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске*, Београд 1933: 77; М. Ђурђевац, *Народна војска у Србији 1861-1883*, Војноисторијски гласник, 4, 1959: 84.

је једну бригаду под командом бригадног команданта. Бригаде су носиле назив свог округа.

Нови заплети на Балкану настали су 1875. године избијањем устанка у Херцеговини, а затим и Босни. Србија је помагала устанике у Босни организовањем добровољаца и слањем материјалне помоћи, док је Црна Гора отворено помагала устанике у Херцеговини. После зимске паузе устанак се у пролеће 1876. године поново распламсао. Почетком маја долази до устанка у Бугарској. Турци посебно Черкези, угушили су устанак уз страховита зверства, што је потресло јавност у читавој Европи. Рат против Турске 1876. године требало је да буде продужетак ослободилачке борбе српског народа започете Првим српским устанком 1804. године. Србија је у рат 1876. године ушла политички, дипломатски и војнички недовољно припремљена.²⁶ Гарантне силе, Русија и Аустрија, биле су против рата. После уласка Србије и Црне Горе у рат са Турском 1876. године, није се догодио општи устанак Хришћана на Балкану, који је требало да потпомогне операције српске војске. У априлу 1876. године формиран је Ратни савет, који је израдио пројект плана за рат са Турском. Полазећи од стратешког правила да се рат добија и ратни циљеви најлакше остварују ударом на главнину непријатељских снага, планом је био предвиђен напад на југу и југоистоку, према Нишу и Пироту, а одбрана на осталим правцима дејства.

Водећи кругови у Србији пошли су у офанзиван рат са вером у успех. Очекивало се да ће Хришћани у Турској устати на оружје, пре свега Бугари, а да ће и Русија убрзо заратити под притиском славенофилских кругова. Србија је мобилисала 130.000 људи, што је био врло велики напор за неразвијену сељачку земљу од 1.300.000 становника. Била је то Народна војска милицијског типа, војска необучених обвезника и неспремних народних старешина, формирана у батаљоне, бригаде и дивизије. Ни наоружање није било савремено. Прва класа имала је пушке острагуше пибодијевог (Peabody) система преправљене од спредњача у Београду 1871. године. Пошто нису имале магацин, пушке су пуњене

26 О Српско-Турским ратовима 1876/78. опширније: В. Ђорђевић, *Српско-турски рат, успомене и белешке за 1876, 1877. и 1878. годину*, књ. I – II, Београд 1907; П. Пешић, *Наш рат с Турцима 1876-77*, Београд 1925; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. I и II, Београд 1934; В. Белић, *Ратови српског народа у XIX и XX веку (1788-1918)*, Београд 1937; М. Петровић, *Ратне белешке 1876, 1877. и 1878.*, Чачак 1955; П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд 1981.

појединачним једноделним метком калибра 14,8 мм, тако да је стрелац могао испалити 3-4 метка у минути. Друга класа била је наоружана острагушама преправљеним од спредњача гриновог (Green) система, калибра 13,8 мм. Будући да је ова пушка пуњена дводелним метком, код кога је папирна чаура била одвојена од зрна резултати у брзини гађања били су упола мањи, а кварови чешћи. Српска артиљерија је имала изолучене топове који су се спреда пунили, а свега је једна батерија имала крупове топове острагане. Стајаћа војска од непуних 5.000 војника ни у чему није могла изменити изразит милицијски карактер народне војске.²⁷

У Србију је дошло око 5.000 добровољаца из Босне и Херцеговине, Војводине, Црне Горе, са Косова и Метохије. Руски словенски комитети упутили су преко 2.000 људи на челу са генералом Черњајевим, човеком који се истакао у борбама на Кавказу. Било је 5.000 до 6.000 Бугара, а дошао је и одред гарибалдинаца, у чијем саставу је поред Италијана било Француза, Немаца, Чеха, Белгијанаца и Норвежана. Све ове јединице стављене су под заповедништво Врховне команде у Параћину, на чијем је челу био кнез Милан, са пуковником Љубомиром Ивановићем као начелником штаба.

Већ после две недеље ратовања показало се да су Срби по наоружању и квалитету војске слабији од Турака. Планирана офанзива српске војске завршена је неуспешно. Српска војска је затим прешла у одбрану и четири месеца успешно одолевала нападима турске војске. Пошто су Турци заузели српске положаје у долини Мораве, на интервенцију гарантних сила непријатељства су обустављена, а 28. фебруара 1877. потписан је мир између Србије и Турске на основу status quo-a.

Априла 1877. године Русија је објавила Турској рат. Пошто Црна Гора није закључила мир са Турском, продужила је ратне операције. Децембра 1877. године Србија је поново објавила рат Турској. Ратним планом било је предвиђено садејство са руском војском на Балкану. За други рат са Турском Србија је мобилисала 124 батаљона, 24 ескадрона и 232 топа, у свему 82.000 људи. Српска војска мобилисала је знатно мањи број људи него у првом рату. Овога пута ишло

²⁷ Опширније: Б. Богдановић, *Наоружање српске војске у ратовима 1876, 77. и 1878. године*, у: *Зборник радова „Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878.“*, Чачак 1997.

се на бољи квалитет, после негативног искуства са неорганизованом народном војском. Српска војска подељена је на пет корпуса: Шумадијски, Моравски, Тимочки, Дрински и Јаворски. Врховни командант био је кнез Милан а начелник штаба генерал Коста Протић. Циљеви које је Србија поставила улазећи у рат 1877. године били су: „ослобођење српског народа испод турске власти и територијално проширење према југу.“ Српска војска је у Другом српско-турском рату ослободила Пиротски, Нишки, Врањски и Топлички округ, који су на Берлинском конгресу 1878. године припали Кнежевини Србији.

Српска војска се од свог оснивања 1804. године ослањала на народну војску, као на главну убојну силу. Поред народне постојала је и стајаћа војска, чији задатак је био да осигура унутрашњи поредак у Србији. Од времена Првог српског устанка, наоружање и ратна техника су се непрекидно усавршавали. Слаба обученост и недисциплина народне војске, довела је до пораза у рату са Турцима 1876. године. После стицања државне независности 1878. године, Србија је морала да донесе одлуку и определи се између квалитета стајаће војске и бројности народне војске.

А) ИЗВОРИ СРПСКЕ ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ

Српски официри на школовању у иностранству

Војна доктрина српске војске касно је обликована и споро се развијала током друге половине XIX и прве деценије XX века. На развој војне мисли у Србији утицали су друштвени чиниоци, међу којима су политичке прилике, економска развијеност земље и степен образовања друштва у Србији. Током целог XIX века и општи и посебни услови за развој војне теорије у Србији били су неповољни. Техничка и материјална неразвијеност српске војске и њена мала мирнодопска формација, као и мали број школованих официра били су слаба полазна основа за развој војне доктрине. Од свих наведених услова људски фактор је одиграо најважнију улогу у развоју војне мисли у Србији.

Српска војска је током XIX века имала мали број школованих официра, који су се бавили војном теоријом и војном науком. Осим тога у српском официрском кору није било јединственог погледа на теорију и праксу ратоводства. Нејединство мисли и погледа проистицало је из чињенице да је српски официрски кор према свом образовању и припадности одређеној теоријској школи био разнородан. Отуда су током целог XIX века различите туђе идеје и доктрине испробане у српској војсци, успоравајући и одлажући настанак јединствене српске војне доктрине.

Бројни преглед говори да је српска војска 1879. године имала укупно 747 официра.²⁸ Био је то релативно бројан официрски кор, ако се има у виду да је стајаћа војска у Србији бројала око 8.000 војника. Структура чиновна у српској војсци била је пирамидална: 4 – генерала, 23 – пуковника, 35 – потпуковника, 44 – мајора, 66 – капетана I класе, 100 – капетана II класе, 145 – поручника и 333 – потпоручника. Официри су имали богато ратно искуство што је била важна претпоставка за формулисање војне доктрине српске војске. Ипак официрски кор српске војске није био јединствен. Био је то одраз наслеђеног стања, у којем се није водило довољно рачуна о попуни официрског кора. Српска војска је настала и развијала се у току борбе за стицање државне независности. У тешким временима

28 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, д 3/1.

малобројан официрски кор попуњавао се људством на брзу руку и по нужди, скоро без икаквог плана и критеријума. Отуда је после 1878. године српски официрски кор по свом образовању био хетероген. Према стручној спреми, општем образовању и традицијама које су представљали српски официри се могу сврстати у три групе: трупне, школоване и стране официре.

О нејединству у српском официрском кору сведочи генералштабни потпуковник Станојло Стокић: „На велику несрећу, ми имамо три сорте официра: школске, фронтоне и аустриске. Они се међусобно попреко гледају и правилно се друже школски са школским, фронтони са фронтонима, а аустриски са аустрискима. Више старешине нестарају се, да образују дружељубље по командама. Шта више, један командант пешадиске бригаде држао је у канцеларији списак официра, на дувару и школске је означио црвеном, а фронтоне плавом бојом.”²⁹ Сава Грујић је такође запазио оштру поделу у официрском кору, тврдећи да су се официри делили на школоване и „касарце“.³⁰ Нејединствени официрски кор српске војске није могао да изњедри српску војну доктрину и поред своје релативне бројности и неоспорног ратног искуства. Свака од појединих група, учествовала је у обликовању војне доктрине српске војске, сразмено својој теоријској спреми, бројности и утицају у војсци. Борба мишљења и различити теоријски приступи били су добра основа за дефинисање посебне српске војне доктрине, али и препрека њеном бржем развоју.

Трупни официри чинили су 1878. године 78% официрског кора српске војске. Они се нису школовали за официрски позив, него су постепено служећи у касарни напредовали од војника, преко подофицира, до официра. Највећи број касарнских официра имао је завршену трогодишњу, или, четворогодишњу основну школу, али је било и оних који су завршили неколико разреда гимназије, или, реалке. Трупни официри, по правилу без широког општег образовања, спорије су напредовали у служби и војну каријеру обично су завршавали у чину капетана, или, мајора.³¹ После 1878. године међу вишим официрима српске војске

²⁹ Из *Српско-Бугарског рата 1885. године*, Војни весник, 5, 1926: 8.

³⁰ С. Грујић, *Војна организација Србије с критичким прегледом војне организације старих и нових народа*, Крагујевац 1874: 116.

³¹ Изузетак су претстављали Љубомир Узун-Мирковић и Милутин Јовановић који су завршили пет разреда гимназије и три разреда Артиљеријске школе. После рат пуковник Милутин Јовановић био је на дужности команданта Дивизије стајаће војске, а пуковник Узун-Мирковић командант

ранга мајора, потпуковника и пуковника било је свега 29% трупних официра.³²

Највећи број официра без војног образовања обављао је дужности у касарни, где се више тражила и ценила практична спрема од теоријске. У персоналном досијеу команданта II Шумадијске дивизије пуковника Арсенија Јаковљевића пише да на пољу војне књижевности не ради, али да је „за фронтову службу одличан”³³ Са становишта војне теорије трупни официри су били циљна група коју је требало путем војне литературе и штампе образовати и упознати са европском војном теоријом. У досијеу мајора Влајка Јевремовића пише: „на књижевности неради осим што пропраћа и чита све корисне војне књиге на Србском језику за унапређење војнички знања.”³⁴

У циљу подизања теоријске спреме трупних официра 1871. године прописан је *Програм за полагање испита за чин потпоручника, капетана и мајора*, а од 1876. године уведени су капларски, поднареднички и нареднички испити. До 1881. године за полагање за чин потпоручника пријавило се 376 наредника, од којих је испит положило 250.³⁵ Увођењем испита смањила се разлика у образовању између школованих и трупних официра, што је био пут за стварање јединства мисли у српском официрском кору. Резултат је био половичан, јер је праг знања из општих наука за трупне официре био низак. Од наредника се тражило да за чин потпоручника поред читања и писања знају „четири вида рачунања, са разломцима обичним и десетним, и правило тројно”, што је било далеко испод нивоа знања потпоручника који су завршавали Артиљеријску школу.³⁶

Поред тога, велики број наредника је током Српско-Турских ратова 1876/78. и 1885. године унапређен у чин потпоручника без полагања испита, тако да је током целог XIX века остао велики јаз између трупних и школованих официра. Да би се повећао образовни ниво трупних официра 1889. године

Дринског корпуса.

32 Најуспешнији трупни официр у српској војсци био је Илија Гојковић. Он је завршио четворогодишњу основну школу и два разреда реалке, а затим ступио у војску у којој је постепено напредовао да би после Кумановске битке 1912. године био унапређен у чин генерала.

33 Подаци и кондуит листе – оцене официра свију родова војске за 1878-1879. Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1, лист 17;

34 Војни Архив у Београду. П-14, К-22, Ф-1, Д 4/1.

35 *Бројни преглед о полагању испита ра разне официрске чинове од 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1879/80, 1880/81. године.* СВЛ, број 22, од 30. маја 1881: 469.

36 *Програм испита за официрске чинове*, Београд 1878: 3-10.

основана је Пешадијска подофицирска школа, а годину дана касније Артиљеријска подофицирска школа.

Према броју трупних официра у односу на укупно бројно стање официрског кора српска војска је била на првом месту у Европи. Од великих европских војски сличну праксу имала је само Француска у чијој војсци су касарнски официри чинили око 50% официрског кора. За разлику од Србије и Француске, у Пруској војсци услов за добијање чина потпоручника било је високо опште образовање, тако да је било готово немогуће да некадашњи војник, односно подофицир, стигне до официрског звања. Када би се десило да кандидат испуни услов за чин потпоручника у немачкој војсци, у последњем степену о пријему у официрски кор одлучивали су официри дотичног пука, што је била последица традиционалне класне подељености пруског друштва у којем су племићи јункери имали водећу улогу.

Школовани официри, који су завршили Артиљеријску школу у Београду издвајали су се од трупних својим високим образовањем и посвећености официрском позиву. Ни школовани официри нису били јединствени. Они су се делили на оне који су војно образовање стекли у Србији и Бечлије, Берлинце и Паризлије, који су војно образовање стекли у страним државама. На ширење европских војних идеја у српској војсци, из којих се касније развила војна доктрина српске војске, највише су утицали српски официри школовани у иностранству. Из европских војски где су били на усавршавању и школовању они су доносили и у српску војску пресађивали искуства и традиције европских војски. Због тога се они могу означити као присталице војне доктрине европских војски у српском официрском кору. Овој групи припадају и страни официри на служби у српској војсци, који су на позив српске владе, или, самостално у разним периодима долазили у Србију. Међу страним официрима најбројнији су били некадашњи аустријски официри, а осим њих било је пруских и руских официра. Присталице стране војне доктрине у Србији шириле су идеје и традиције развијених европских војски и оставиле дубок траг у српској војној науци.

Развој војне доктрине српске војске био је непосредно у вези са усавршавањем и школовањем српских официра у иностранству. Страни утицај се не може сагледати ни објективно оценити, ако се претходно не проучи и расветли

боравак српских официра у страним војскама у XIX и првој деценији XX века. Пракса школовања српских официра у европским војскама има дугу традицију. У јесен 1833. године кнез Милош Обреновић је послао прву групу српских младића на обуку у Бесарабију: десет пешака, десет коњаника и десет младића одређених за артиљерију. Када су се 1836. године ти младићи вратили из Русије, кнез их је произвео за официре. То су били први српски официри, који су школовани у иностранству. Од официра који су се школовали у Русији четворица су оставила дубљи траг у српској војсци: Илија Марковић, Јоца Наумовић, Младен Жујовић и Никодије Поповић Ресавац.³⁷ Отуда је за време прве владе кнеза Милоша и кнеза Михаила Обреновића у српској војсци превладавао руски утицај.

Оснивање војне школе у Пожаревцу 1837. године под именом *Књажевско-сербска војне академија*, требало је да реши проблем попуне гарнизоне војске школованим официрским кадром. Међутим, већ после неколико месеци прва војна школа у Србији престала је са радом. Због тога је Државни савет одлучио да настави праксу школовања српских младића у Русији. Министарство унутрашњих дела које је водило војне послове предложило је 8. августа 1841. године да се шесторица српских младића упуте у Петроград ради изучавања војних наука: двојица да се обуче у практичним радњама, а четворица да се упуте на слушање „редовних теоретических“ наука.³⁸ Вучићева буна августа 1842. године и одлазак кнеза Михаила из Србије, онемогућили су одлазак српских младића у Петроград и за дуже време прекинули започету сарадњу српске и руске војске.

Уставобранитељи који су у Србији били на власти од 1842 – 1858. године, тражили су узор у западноевропским државама које су подражавали не само у организацији државе, него и у војним пословима. Законом о војсци 1845. године основан је још један батаљон Гарнизоне војске па се јавила потреба да се стајаћа војска попуни школованим официрским кадром. Државни савет је одлучио да неколико српских младића упуте на школовање у неку од западно европских држава. Приликом избора државе у којој би се школовали српски официри, осим политичког момента, водило се рачуна о угледу војске и цени школовања. У првој

37 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. 1: 700; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 276-279; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 2004: 267.

38 Архив Србије, Државни Савет, 1841, 203.

половини XIX века највећи број државних питомаца из Србије школовао се на неком од средњоевропских универзитета, зато су 1846. године тројица српских младића упућена у војну школу у Пруску. На школовање у Артиљеријско-инжињеријску школу у Берлину упућени су Јован Белимарковић и Петар Протић Драгачевац, док је Ранко Алимпић уписао Ратну школу у Берлину. За време школовања у Пруској Јован Белимарковић је био на стажирању у II пионирском батаљону у Штетину. После теоријске припреме за генералштабну струку Ранко Алимпић се усавршавао и у трупној служби. Служио је извесно време у гарди, а затим у разним родовима војске: у 2. пешачкој регименти и јахаћој артиљерији у Берлину, а код јегера и хусара у Подздаму. Ранко Алимпић и Јован Белимарковић вратили су се у Србију 1851. године као „први и једини образовани официри од синова отачаствених међу официрима српске војске.“ Као најбољи Петар Протић остао је још годину дана на усавршавању у Пруској.³⁹

Годину дана пре повратка српских државних питомаца из Берлина, у Београду је 1850. године основана Артиљеријска школа. Први наставници у Артиљеријској школи били су пруски ђаци: за стратегију и тактику Ранко Алимпић, за фортификацију Јован Белимарковић и за артиљерију Петар Протић.⁴⁰ У темељима српске војне науке налази се пруска војна доктрина, коју су у Србију донели први школовани официри, пруски ђаци. Берлинци су у српску војску пренели немачку војну терминологију, науку и традицију. У почетку рада Артиљеријске школе, велики проблем је био недостатак литературе на српском језику. О томе Ранко Алимпић у својој биографији каже: „Јер, не само што није пре тога било ничега спремљеног ни написаног, него није било на српском језику ни терминологије за употребу војних наука.“⁴¹

Пуковник Драгутин Мићић тврди да је осим немачке терминологије у српску војску пренет и пруски дух: „немачки Дрил и дисциплина биле су најсјајније стране наших старијих официрских генерација. Изрека Старијега мрзи а млађега презири, пренета из Пруске, одомаћила се је и код нас, што је било

39 Опширније о школовању у иностранству види: Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003; М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892.

40 М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003: 21. и 40; Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000: 499.

41 М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892: 25.

потпуно противно духу наше народне војске...Крута дисциплина, која се код наших старијих официрских генерација испољавала у познатој изреци старешина: Ја сам ти закон, ја сам ти пропис, није дозвољавала ни помисао на неко учешће официра у политици. Поменути је систем развијао само самовољу претпостављених и ропску покорност потчињених“.⁴²

По доласку у Србију Петар Протић је постављен за професора у Артиљеријској школи, а затим је 1853. упућен у Крагујевац на дужност помоћника директора Тополивнице.⁴³ Ранко Алимпић и Јован Белимарковић нису били само професори у Артиљеријској школи, већ су обављали и друге послове. Поред осталог учествовали су у изради *Пројекта о Устроенију Војске* 1859. године којим је било предвиђено завођење народне војске.⁴⁴

Српски официри су средином XIX века одлазили на школовање најчешће у Пруску, али, било је појединаца који су упућени у друге развијене европске државе. После револуционарних догађаја у Аустрији у којима је учествовао као добровољац мајор Миливоје Петровић Блазнавац је 1849. године упућен у Берлин, Париз и Мец где је изучавао војне науке, а нарочито физику, хемију и балистику. На крају школовања допуштено му је да обиђе фабрике за производњу наоружања у Француској и Белгији. Боравак Миливоја Петровића Блазнавца на школовању у Француској завршио се дипломатским и војним скандалом. Французи су се љутили на Блазнавца, па и на српску владу „стога што су они њему као државном питомцу сва своја војна заведенија, која је хтео видети и испитати, показали, да би само могао што боље научити, а он место да оде у своју земљу, како су му они саветовали, отиде право у Русију“, баш у време када је Француска била у рату са Русијом.⁴⁵ По повратку у Србију Блазнавац је постављен за начелника Војног одељења. Заједно са министром унутрашњих дела Блазнавац је све до Светоандрејске скупштине 1858. године руководио Гарнизонем војском и свим војним пословима у Србији.

42 Војни Архив у Београду, П-16, К-46, Ф-1, Откупљена архива Драгутина К. Мићића, коњичког пуковника у пензији.

43 Архив Србије, Државни савет, 1853, 35; Живомир Спасић, *Мемоар Петра Протића Драгачевца о првим годинама рада Тополивнице у Крагујевцу*, Историјски гласник, 1, 1973: 140.

44 Архив Србије, Државни савет, 1860, 232; М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892: 26-28.

45 *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I-II, средио Ст. Ловчевић, Београд 1931: 180; М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892: 122.

Када је 1855. године десет питомаца прве класе Артиљеријске школе завршило школовање, начелник Војног одељења доставио је предлог Државном савету да се свршени питомци упуте у иностранство на даље школовање. Блазнавац је навео да су питомци постигли велике успехе у војним наукама, а посебно у следећим струкама: I За Артиљерију: Тихомиљ Николић, Василије Јанковић (за техничку радњу) Арсеније Станојевић (за арсенал); II За Инжинирство: Коста Протић и Александар Николић; III За Генерал Штаб: Милојко Лешјанин и Тодор Бојовић; IV За Хемију: Нићифор Јовановић; V За администрацију: Марко Катанић; VI За кавалерију Лазар Војводић. „Ове предизложене струке, као у обште све воене науке, у најбољем су развитку у Француској; зато би Попечителство било тога мненија, да се ови питомци пошљу у Француску, да се у француским заведенијама сваки по својој струци, јошт усавршенствују, пробавивши толико времена колико тога ради нужно буде; наравно да осим теоритични јошт и практична знања прибаве.“⁴⁶

Најпознатија војна школа за артиљерију и инжињерију у Француској налазила се у Мецу, али још док је Блазнавац био на школовању у Француској издато је решење, да се странци не примају у школу. Постојала је могућност да српски питомци одређени за артиљерију и инжињерију не буду примљени на школовање у Француској. Због тога је Блазнавац предложио Државном савету друго решење. „По томе дакле, треба да се питомци за артиљерију и за воено инжинирство, ако не може бити у Француску, пошљу у Прајску.“⁴⁷ Питомци одређени за администрацију и генералштаб требало је такође да се пошаљу у Француску. „Ако би се догодило да се наши питомци неби примили у надлежне заводе у Француској, онда да се пошљу у Прајску.“

Блазнавац је предложио да се за коњицу Лазар Војводић, пошаље у Аустрију и то одмах у фронт. За Александра Николића је наведено да се пошаље „у цивилно инжинирско заведение у Паризу, најславније у Европи овог рода.“ Нићифор Јовановић је упућен у Беч да у политехничкој школи изучава физику и хемију. Правдајући свој предлога Државном савету Блазнавац даље каже: „Ово да се чини због тога, што је хемија обшта наука, развијена и добро предавана у Бечу, као и у Берлину, у Берлину као и у Паризу сматрајући се стране учевне, но са

⁴⁶ Архив Србије, Државни Савет, 1855, 448.

⁴⁷ Архив Србије, Државни Савет, 1855, 448.

стране олакшице, најбоље је у Бечу у политехническој школи, јер осим што је у овој школи Професор славни хемичар Шретер, урађен је и лабораторијум на најбољи начин.“⁴⁸

Имајући у виду препреке које су стајале на путу српским државним питомцима Блазнавац је предложио да се свршени питомци пошаљу на школовање у различите државе. „Макар да су незгоде скопчане с тиме да се једни питомци шаљу у једну државу, а други у другу и то због разногласија, које се после међу њима порађа о различитим системима и предметима, опет ће се морати ово чинити а време ће учинити да изчезне разногласије, пошто ће питомци, дуже расуждавајући о стварима, напослетку доћи у стање, да сами увиде, шта је добро или боље у овој или оној држави.“⁴⁹

Државни савет није успео да добије дозволу француских власти за школовање српских официра у тој земљи. Више успеха имали су српски државни органи у Пруској и Аустрији. Питомци прве класе Артиљеријске школе: Тихомиљ Николић, Коста Протић, Милојко Лешјанин и Тодор Бојовић упућени су 1855. године на школовање у Пруску. Милојко Лешјанин и Тодор Бојовић примљени су у Ратну школу у Берлину на трогодишњи курс. Коста Протић и Тихомиљ Николић уписали су двогодишњи курс Артиљеријско-инжињеријске школе у Берлину, после чега су годину дана провели на пракси у Данцингу и Кобленцу.⁵⁰ Према наведеном предлогу у Аустрију су упућени свршени питомци Нићифор Јовановић и Лазар Војводић. На школовање у Француску отишли су Александар Николић, Марко Катанић и Арсеније Станојевић. Александар Николић завршио је цивилну политехничку школу у Паризу. Марко Катанић је у Француској годину дана и десет месеци изучавао војну администрацију, а Арсеније Станојевић се усавршавао у изради барута. Тако су свршени питомци прве класе Артиљеријске школе 1855. упућени на школовање у различите државе, јер се због политичких и економских прилика у Европи и стања у Кнежевини Србији другачије није могло.

Традиција школовања свршених питомаца Артиљеријске школе настављена је и са другом класом, која је завршила школовање 1856. године. Најбољи питомци

48 Исто.

49 Исто.

50 М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003: 125, 170. и 192.

друге класе Љубомир Ивановић и Стеван Здравковић, упућени су 1856. године на студије политехнике у Паризу. После ових студија Стеван Здравковић је завршио вишу инжињеријску школу, а Љубомир Ивановић генералштабну школу у Паризу.⁵¹ Њихов класни друг, Стеван Пантелић, завршио је двогодишњи курс политехничке школе у Бечу. У време док су питомци Артиљеријске школе били на школовању у Прусској и Француској 1858. године придружио им се Антоније Богићевић, кога је Државни савет упутио у Берлин да заврши курс Артиљеријско-инжињеријске школе. Пракса школовања српских официра у страним државама настављена је и са наредним генерацијама. Тако је до 1875. године, од 147 свршених питомаца Артиљеријске школе 56 наставило школовање у некој од европских држава.⁵² Одлука да се српски официри шаљу на усавршавање у различите европске државе имала је далекосежне последице за настанак и дефинисање српске војне доктрине.

Српски официри нису одлазили у стране државе само ради школовања, многи од њих били су упућени на стажирање, или, стручно усавршавање. Артиљеријски потпоручници Милутин Јовановић и Илија Чолак-Антић, боравили су од почетка 1857. до октобра 1858. године у Белгији. Милутин Јовановић је провео годину дана на служби у фабрици топова ради „усавршавања у администрацији ливења топова и ђулади“, док је Чолак-Антић био у фабрици пушака у Лијежу, ради изучавања фабрикације пушака и осталог ручног оружја. У то време металургија се почела нагло развијати, а челик се почео употребљавати за израду оружја и друге бојне спреме. Артиљеријски потпоручник Павле Шафарик обишао је фабрике оружја у Аустрији, Немачкој и Француској, са циљем да се упозна са фабрикацијом разних метала, а нарочито челика.⁵³

Ново поглавље у школовању српских официра у иностранству наступило је за време друге владе кнеза Михаила Обреновића. На Преображењској народној скупштини 1861. године донет је *Закон о устројству народне војске*, којим је Кнежевина Србија добила војску од 100.000 људи. Бројну народну војску требало је уредити, наоружати и обучити, за шта није било довољно способног

51 Исто: 103.

52 *Статистика Војне академије*, Ратник, књ. III, св. I, 1880: 86.

53 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д-1; *Некролог Павлу Шафарику*, СВЛ, број 25. од 23. јуна 1902: 489-494.

официрског и подофицирског кадра. То је био повод за слање већег броја српских официра на школовање и усавршавање у иностранство. Ранко Алимпић је 30. новембра 1861. године повео у Берлин 22 војна питомца, 10 официра и 12 нижих чиновна.⁵⁴ На стажирање у пруску војску почетком шездесетих година XIX века упућени су српски трупни официри: Сима Влашић, Милош Ђермановић, Милорад Томић и Милан Васић. У исто време у Прусској су на стажирању били свршени питомци Артиљеријске школе: Сава Грујић, Димитрије Ђурић, Петар Топаловић, Јеврем Радојкић, Ђорђе Мишковић, Александар Давидовић и Лазар Чолак-Антић.⁵⁵ Осим у Пруску, српски официри су одлазили на стажирање и у Аустрију. Пуковник Коста Бучевић провео је на стажирању две и по године у 3. јегерском батаљону у аустријској војсци.⁵⁶ Поручник Младен Јанковић је 1868. године био на пракси у Бруку на Лајти у пољском логору аустријске војске, а Љубивој Перишић је провео годину дана у бечком арсеналу ради изучавања фабрикације пушака.⁵⁷

Међу српским официрима који су били на школовању у иностранству родила се српска војна књижевност. Читајући дела европских војних теоретичара српски официри започињу праксу превођења значајних војних књига на српски језик. За време боравка у Прусској Димитрије Ђурић је са немачког превео Тактику по генералу Грисхајму (*Vorlesungen über die Taktik. Zweite Aufl. Berlin 1860.*) која је у Србији штампана 1864. године. По налогу министра војног Младен Јанковић је са немачког превео *Артиљерија у пољу* 1867 и *Радецког ратни пут за пешадију и артиљерију* 1869. године.

После Светоандрејске скупштине 1858. године, која је на власт у Србији довела старог кнеза Милоша Обреновића, обновљена је војна сарада са Русијом. На чело Главне војне управе кнез Милош је поставио Младена Жујовића који је са првом генерацијом српских младића завршио војну школу у Русији 1833-1836. године. Када се у јуну 1862. године суочила са могућношћу рата са Турском, Србија је од Русије добила на кредит, или у виду поклона, око 70.000 пушака за

54 М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892: 316; Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000: 468-473.

55 Када је турска посада с Калемегданске тврђаве јуна 1862. године бомбардовала београдску варош, државни питомци у Прусској затражили су да се врате у Србију. Пошто им то није одобрено, они су поднели оставку на државну службу.

56 *Илустрована Војна енциклопедија*, Зенит, Београд 1939: 276.

57 Војни Архив, П-14, К-22, Ф-1, Д 4/1.

народну војску. На захтев кнеза Михаила, Русија је 1867. године послала у Србију три официра на челу са генералштабним пуковником Генрихом Антоновичем Лером. Они су имали задатак да оцене српску војску и њену ратну спрему.⁵⁸ Исте године први војници из Србије упућени су на школовање у Русију. Према расположивим подацима у Петроград су упућени поднаредници Јеротије Симић и Риста Виторовић да се усавршавају у инжињеријској струци. Започета војна сарадња у области школовања није узела већег маха. После састанка кнеза Михаила и угарског председника владе грофа Андрашија у Иванки августа 1867. године, настала је промена у спољнополитичкој орјентацији Србије, која почиње да води аустрофилску политику. Новембра 1867. долази до пада и пензионисања Илије Гарашанина, чему се успротивила руска влада, али без успеха. После Гарашаниновог пада Русија је Србији отказала обећани зајам из 1867. године.

После промене на српском престолу 1868. године и доласка на власт малолетног кнеза Милана Обреновића, намесништво је водило политику све већег ослањања на Аустрију. Русија је замерала намесништву што је напустило национално ослободилачку политику и одлагало рат са Турском. Све до почетка рата са Турском 1876. године односи између Србије и Русије се нису поправили, што се одразило и на војну сарадњу. У програму Артиљеријске школе у Београду није се изучавао руски језик, што је била препрека за коришћење руске литературе и упознавање са војном теоријом руске војске. У наведеном периоду само је поручник Љубомир Бркић упућен у Русију, где је 1869-1871. године завршио војну школу у Петрограду.

После Француско-Пруског рата 1870/71. године, промењен је однос снага у Европи у корист Немачког царства. Победа пруске војске код Садове и Седана учинила је да су све европске државе почеле да се угледају на немачку војску. Србија која је и до тада била под снажним пруским утицајем у потпуности се окреће немачком узору. Чим су отпочеле ратне операције у пруски ратни стан упућени су Антоније Богићевић и Милојко Лешјанин који је у својству посматрача учествовао у опсадама Меца и Стразбура. Чим се Пруско-Француски рат завршио, потпуковник Коста С. Протић је 1872. повео велику групу српских официра на школовање и усавршавање у Пруску. На школовању у Берлину налазили су се

⁵⁸ Архив Србије, ПО, кут. 28/28, 161, 176, 189; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934: 7.

1873. године српски официри: штабни капетан II класе Јован Петровић у Ратној школи; штабни капетан Павле Ђорђевић у Ратној школи; артиљеријски капетан II класе Јосиф Јаковљевић у Артиљеријско-инжињерској школи; артиљеријски поручник Коста Миловановић у Артиљеријско-инжињерској школи. На стажирању у Пруској били су официри: артиљеријски капетан I класе Милија Катанић, при војној интендатури 8. корпуса у Кобленцу; штабни капетан II класе Стеван Велимировић при 5. Вестфалском пуку у Минстеру; пешадијски капетан II класе Љубомир Остојић при 31. пуку у Алтони; штабни поручник Коста Укропина при 2. Шлезвишком гренадирском пуку у Бреслави; артиљеријски поручник Михаило Срећковић при 4. артиљеријском пуку у Магдебургу; инжињеријски поручник Милан Спирић при 11. пионирском батаљону у Кастелу; пешадијски потпоручник Станојло Стокић при 1. пуку I дивизије у Кенигсбергу; коњички потпоручник Димитрије Цинцар-Марковић при 13. уланском пуку у ХанOVERу; коњички потпоручник Лазар Лазаревић при 13. уланском пуку у ХанOVERу.⁵⁹

Седамдесетих година XIX века највећи број српских официра био је на усавршавању у Пруској, али су поједини официри упућени у друге европске државе. Капетани Јован Прапорчетовић и Радован Милетић упућени су 1. августа 1874. године у Аустрију на усавршавању у бечки Војногеографски институт. По повратку из Беча штампали су дело *Мерење висина и опредељивање географских позиција у опште и посебнице неких тачака у Србији*. 1875. Инжињеријски поручници Михаило Магдаленић и Стеван Луковић, завршили су трогодишњи курс инжињеријске Николајевске школе у Петрограду 1872-1875. године.⁶⁰ Уочи рата са Турском 1876. године, на школовању у иностранству били су српски официри: генералштабни капетан II класе Јеврем Велимировић у Француској, инжињеријски поручник Павле Ковановић у Русији и артиљеријски поручник Коста Костић у Бечу.

Међу српским официрима на школовању у иностранству својим теоријским радом истицао се поручник Станојло Стокић. Заједно са Лазаром К. Чолак-Антићем, он је 1871. године, превео књигу пруског официра Периционијуса *Наука о борби* која је штампана у 2.000 примерака. Међу претплатницима били су кнез Милан Обреновић, Миливоје П. Блазнавац, Јован Ристић, Јован Гавриловић,

⁵⁹ Државни шематизам за 1873, 1873: 87-88.

⁶⁰ Исто:

Јован Бели-Марковић и други. Станојло Стокић је 1875. објавио *Упут за проматрање земљишта за тактичке прилике*, а 1879. *Упут за командовање четом пешадије стајаће војске*. Прво дело откупило је војно министарство, а друго је распродато у 1.500 примерака. У персоналном досијеу Станојла Стокића записана је карактеристика: „Даровит у писању, написао је више дела, сва корисна нашој војсци и врло добро су примљена.“ Стокић је написао и неколико правила, која су усвојена у српској војсци: *Опис пибодијеве пушке*, *Додатак телесном вежбању* и *Извод правила о дужностима војника*.⁶¹ Осим њега и Димитрије Цинцар Марковић је радио на војној књижевности и 1876. године заједно са Михаилом Симићем превео са немачког дело *Служба коњице у рату*.

О боравку српских официра у Немачкој седамдесетих година XIX века сазнајемо више из писама Јована Петровића. Он је изнео критичка запажања о школовању српских официра у Пруској, у намери да се та област боље законски уреди. „Већина је амо дошла не знајући ни сама, шта оће и шта треба да учи, главно им је да добију што већу фирму. Већина, која је овамо послата, кад је дошла није знала добро немачки ни читати, а међутим сваки у својој молби безобзирно слага, да зна немачки и то им се поверова. Ну ово се званично зна, па се пропушта! Изгледа као да ово шиљање не имадне целъ, да се од њега имадне користи, но је послато из моде.“⁶² Јован Петровић је критиковао преводилачки рад капетана Павла Ђорђевића, који се налазио на школовању у Пруској. Петровић је прочитао српски превод књиге Вилхелма фон Шерфа *Мисли о новој пешачкој тактици*, упоредио га са оригиналом *Studien zur neuen Infanterie-Taktik* и нашао да је „сасвим наопачке преведена – а међутим с тим преводом учињена је велика ларма у Београду. Кнез платио штампу! Нашим великодостојницима раздата у нарочитом повезу!“⁶³

Даље у писму Јован Петровић открива свој став о школовању официра у иностранству: „Многи би хтели све што је пруско, код нас пренети, што ја мислим да би некорисно било; наше су прилике сасвим другојаче но Пруске – ја мислим да се највећа корист од штудирања стране војске има та, да се види пут и начин којим

61 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 4/1.

62 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 14443, Успомене Панте Драшкића – писма Јована Петровића.

63 Исто.

је ова или она држава могла себи добру војску створити, штудирајући њену историју развитка војске – па према својим околностима гледати да се потрефи згодан начин и пут за стварање и дотеривање сопствене војске.“⁶⁴

Српске официре који су били на школовању у Пруској критиковао је 1894. године и пуковник Василије Мостић. По повратку у Србију официри су хвалили дисциплину пруског војника, држање, маршевање и тачно вршење свих радњи по прописаним шаблонима. „Видели смо и рекли да су они уочили само спољност немачке војске, да су држали, па можда и сада држе, да ваљаност немачке војске лежи само у њеној спољној форми. Са таквим мислима и уверењем они су по доласку своме прегли свом снагом, да наша војска добије ту немачку спољност и укрупњеност; а то је допринело, те се скоро са свим занемарило гајење војничког духа.“⁶⁵ Српски официри нису запазили да се у Немачкој брижљиво старају да развију и учврсте војни дух код војника. Снага немачке војске „не лежи само у муштрању и дресури, коју су наши официри запазили, него у моралној снази њеној, која се најбрижљивије негује и међу официрима и међу војницима.“⁶⁶

Један од начина усавршавања српских официра у иностранству била су путовања на различите научне скупове и изложбе. На таквим путовањима српски официри стицали су корисна знања и искуства. Јован Мишковић је 1875. године путовао у Француску на конгрес географских научника и изложбу која је том приликом приређена у Паризу. На пут је кренуо из Београда и преко Беча и Минхена 23. јула 1875. стигао у Париз. На путовању је имао прилику да посматра аустријску, немачку и француску војску и о томе је оставио драгоцене сведочења.

У Бечу је присуствовао тактичкој обуци једног батаљона аустријске војске и у својој бележници записао: „Стрељачки низ наступа и одступа десетинама. Десетари су напред и воде своје десетине...Јуриш врше смакнутим одељењима а низ остаје.“ У Франкфурту је присуствовао смени страже немачке војске и том приликом записао: „Марширање оштро и у ногу, али изгледа усиљено, а не гибко као код Аустријанаца, но не и комотно као код Француза.“ У повратку је Мишковић присуствовао маневрима пруске војске у Вајсенбургу: „Пруска је

64 Исто.

65 В. Ј. Мостић, *Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци*, Ратник, књ. XXX, св. II, 1894: 173-174.

66 Исто: 154-155.

војска јако дисциплинована и у њој влада чврст ред; али јој је кретање круто и ако врло сломно (крут корак и завлачење), има чврст корак али тежак и неиздржљив, развија се велика снага одма у почетку, али се у руковођењу неогледа најбоља памет, осем опкољавања.” Упоређујући пруску и аустријску војску Мишковић је записао: „Прва је дисциплинована и крутог дејства; друга је гибка и покретнија, али се пре даје распудити од прве. Друга постепено улази у дејство а права га што пре развија; пруска је више у рукама вођа, а аустријска смишљеније користи земљиште.”⁶⁷ Упоредне белешке настале током путовања у Париз откривају однос генералштабног официра из Србије према страним војскама. Запажања и стручни коментари, читаоцима одају утисак да је Мишковић био добар познавалац европске војне теорије и праксе. Обзиром да се Мишковић није школовао у иностранству, може се закључити да је војна теорија у Србији до рата са Турском 1876, достигла висок степен научне изграђености.

Српски државни питомци школовани су најчешће у Пруској, Аустрији и Француској. Насупрот томе српски војници су најчешће о свом трошку одлазили на школовање у Русију. Царска руска војска била је једина у коју су српски војници, подофицири и официри својевољно одлазили. Ђока Влајковић био је један од првих српских војника који је отишао у Русију.⁶⁸ Влајковић је својевољно напустио српску војску и 21. фебруара 1851. отишао у Русију. У Петрограду је завршио јункерску школу, а затим учествовао у Кримском рату 1853/56. године, где је стекао име севастопољског јунака. После рата се вратио у Србију, да би у време кризе настале после догађаја на Чукур чесми, по други пут био примљен у српску војску 1862. године. У војсци је провео седам година, а онда поново иступио из војске. По трећи пут је ступио у српску војску 1876. године, да би учествовао у рату против Турака. Поред Ђоке Влајковића било је и других српских војника који су одлазили у Русију.

Јосиф Бркић из Пожаревца служио је у српској војсци од 1849. године, да би самовољно напустио службу 1854. године и отишао у Русију. Служио је у Царској гарди у Преображенском пуку на Кавказу до 1858. године, а затим у Кобардинском пуку до 1861. године. По повратку у Србију примљен је у српску

⁶⁷ Архив САНУ, Историјска збирка бр. 7242/VI, Белешке Јована Мишковића.

⁶⁸ Ђорђе Влајковић рођен је у Београду 3. марта 1831. године. У српску војску је ступио 5. октобра 1845. године. Илустрована Војна енциклопедија, Београд 1939: 340;

војску у чину потпоручника. Мотив српских војника за одлазак у Русију открива војна каријера Петра Мостића рођеног у Београду 1848. године. Мостић је ступио у српску војску као редов 1865. године, да би својевољно напустио службу 1869. године. Провео је шест месеци ван службе спремајући се за полагање пријемног испита за јункерску школу у Петрограду. Пошто је примљен у јункерску школу, отишао је у Петроград. После завршетка школе остао је на служби у руској војсци све до 1876. године. Поред њега, у руској војсци, служили су капетани Андреја Филиповић, Михајло Барјактаревић и Мијајло Станишић. Сви наведени српски официри завршили су јункерску школу у Русији, што је уз могућност бржег напредовања био професионални разлог одласка у Русију. По повратку у Србију ови официри били су права спона са руском војном школом и традицијом. Међу руским јункерима нарочито се одликовао мајор Петар Мостић, који је на српски превео велики број дела руских војних теоретичара.⁶⁹

Нису само војници одлазили у Русију, православна словенска царевина била је привлачна и питомцима Артиљеријске школе у Београду. У октобру 1858. године, на почетку четврте године школовања, питомац треће класе Артиљеријске школе Јован Анђелковић је својевољно напустио школу и отишао у Кадетски корпус у Петрограду. Ова ђачка авантура трајала је само три месеца. По повратку из Русије марта 1859. године примљен је у Артиљеријску школу, коју је завршио са својом класом као први у рангу.⁷⁰

У Русију су својевољно одлазили и школовани српски официри. Поручници Сава Грујић и Димитрије Ђурић били су на стажирању у пруској војсци 1862. године.⁷¹ Пошто није уважен њихов предлог за повратак у Србију после догађаја на Чукур чесми, поднели су оставку на државну службу јануара 1863. године. Димитрије Ђурић се вратио у Београд, а затим је у новембру 1864. године отишао у Русију и добио службу у *Учебном батаљону* руске војске. После годину дана примљен је у Николајевску генералштабну академију, коју је завршио врло добрим

69 Књижевни рад Петра Мостића садржи више књига и чланака објављених у Ратнику: – *Упут за обуку ескадрона и пука* 1883; *Упут за вежбање ескадрона за борбу* Превод 1889; *Коњица на бојишту* Превод 1893; *Русија при ослобођењу Србије* превод 1886, 1887; *Руска војска са српском 1811-1812*, 1889; *Упут за вежбање ескадрона за борбу од ђенералштабног пуковника Сухомилова* – превод 1889.

70 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1.

71 Сава Грујић је био на пракси у артиљерији, а Димитрије Ђурић је био на служби у топографском одељењу Главног генералштаба.

успехом. Служио је у руској војсци у 100. островском пуку, а по повратку у Србију 5. децембра 1867. године примљен је у српску војску са чином генералштабног поручника. Сава Грујић био је ван службе од фебруара 1863. до новембра 1864. године, када је заједно са Ђурићем отишао у Русију. У Петрограду је завршио курс Михаиловске артиљеријске академије, а затим је служио у руској војсци. По повратку у Србију 1. августа 1868. године примљен је у српску војску у чину капетана II класе и распоређен у Управи артиљерије у Крагујевцу. Из политичких разлога 23. децембра 1873. године отпуштен је из државне службе у коју је поново примљен 1. августа 1875. године.⁷² Петар Топаловић, који се заједно са Димитријом Ђурићем и Савом Грујићем налазио на стажирању у Прусској и заједно са њима поднео оставку на службу, отишао је о свом трошку у Париз где је 1866. године завршио курс генералштабне школе. По повратку из Француске превео је дело француског теоретичара Ж. Виала *Стратегија*.

До Српско-Турског рата 1876. године српски официри школовали су се у ратним школама у Берлину (Kriegs schule), Паризу (Ecole Superieure de Guerre) и Петрограду (Николајевска ђенералштабна школа). У Берлину су школовање завршили генералштабни официри: Ранко Алимпић, Милојко Лешјанин, Тодор Бојовић, Павле Ђорђевић и Јован Петровић; у Паризу Љубомир Ивановић, Петар Топаловић и Јеврем Велимировић; у Петрограду Димитрије Ђурић. У Прусској су школовани српски артиљеријски и инжињеријски официри: Јован Белимарковић, Петар Протић-Драгачевац, Коста Протић, Тихомиљ Николић, Антоније Богићевић, Кока Миловановић и Јосиф Јаковљевић. У Бечу су се школовали технички официри из области физике, хемије и помоћних војних наука: Нићифор Јовановић и Стеван Пантелић. Инжињеријски официр Стеван Здравковић се школовао у Паризу, јер је ова наука била развијена у Француској још од времена Вобана. У Русији су школовање завршили артиљеријски пуковник Сава Грујић и инжињеријски официри Михаило Магдаленић и Стеван Луковић.

Највећи број српских официра до 1876. године био је на школовању у Прусској и Аустрији. Ова разлика је још убедљивија у корист немачког говорног подручја, ако се узме у обзир стажирање у трупи. Српски официри одлазили су на стажирање искључиво у Пруску и Аустрију, што свакако није случајност. У

72 Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000: 458-459.

изградњи војске Србија је тражила узор у традиционалном класном пруском друштву, чија се војска одликовала чврстом дисциплином, а то је управо било оно што је највише недостајало српској народној војсци. Организација Народне војске у Србији, имала је доста сличности са аустријском Војном границом, што је био мотив за слање српских официра у Хабсбуршку монархију на школовање. Највећи утицај на развој српске војске у XIX веку имале су Пруска и Аустрија. По повратку са стажирања из Пруске и Аустрије српски официри су примењивали практична знања у раду са војницима, која се нису могла научити у школи, а била су од великог значаја за свакодневни живот војске.

После стицања независности и проширења државне територије Кнежевине Србије 1878. године, настале су повољније прилике и могућности за усавршавање и школовање српских официра у иностранству. Територијално увећана Кнежевина Србија имала је важну улогу на Балкану у годинама после Берлинског конгреса 1878. године. Србија је стекла право да као независна држава успостави и прошири војну сарадњу са другим европским земљама на равноправним основама. Потребне за стручним официрским кадром у српској војсци биле су велике, јер је после рата са Турцима предстојало њено преоружање и модернизовање. Артиљеријски комитет је расправљао о увођењу нових челичних топова острагана у српску артиљерију, који би се израђивали у Србији. У том циљу упућен је начелник артиљеријске управе пуковник Илија Чолак-Антић да посети техничке заводе у Аустрији и Италији и научи нешто о организацији посла и начину рада у овим установама.⁷³ Пуковник Чолак – Антић кренуо је на пут из Крагујевца за Београд, одакле је 25. новембра 1879. године отпутовао за Беч. Заједно са њим на пут је кренуо и контролор ливнице Живадин Димитријевић. По доласку у Беч почели су обилазак и посету Бечком арсеналу. У обиласку техничких завода у бечком арсеналу, Штајеру и Винер – Нојштату, провели су седам недеља. Том приликом пуковник Чолак-Антић добио је правила према којима су били уређени технички заводи у Аустрији и цену коштања различитих производа, „као и многе цртеже од фуруна, неких машина и разних алатки“.

Потом су из Беча кренули за Италију, где су обишли италијанске техничке заводе у „Напуљу, Капују, Скафати, Турину и Генију“. У барутани у Скафати

73 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Дневник Јована Мишковића: 21.

Чолак-Антић је добио извесну количину разних барута, који се овде израђује. У Торину је добио корисне белешке за израду топова. У италијанским радилиштима и заводима провели су пет недеља. У Београд су се вратили 29. фебруара 1880. године, а извештај министру војном пуковник Чолак – Антић поднео је 5. марта 1880. године.⁷⁴

Истим поводом су артиљеријски мајор Павле Шафарик и артиљеријски капетан Коста Костић, присуствовали проби пуцања топова, коју је од 5. до 8. августа 1879. године приредио најпознатији светски фабрикант топова Круп, на своме стрелишту код Мепена у Немачкој. Делегација српске војске у Немачкој наишла је на срдчан пријем. Власник фабрике Алфред Круп дочекао је официре из Србије и угостио их у својој кући. Србија је први пут имала своје изасланике на проби пуцања којој су присуствовали артиљеријски стручњаци из Европе и Света.⁷⁵ Српски официри нашли су се у друштву познатих војних ауторитета: генерала – Баранцова и Бљејајева, Росета и Матеји, и Херцога; пуковника – Никеза, Бруна, Ђованетија, Блајлера, Салбаха, и Швајнгела; потпуковника – Милера и Форнеороа, мајора – Ле Буланжеа, Нолена, Графа Гелдерна Поци и капетана – Сијачија. За српске официре изведени опити били су интересантни, а разговори са највећим војним стручњацима, веома корисни. После пробе пуцања власник фабрике показао је официрима из Србије фабрику у Есену, што је на њих оставило леп утисак.⁷⁶

Док су трајале посете артиљеријских официра страним војскама, војни министар потпуковник Јован Мишковић радио је на томе да начелно и дугорочно реши питање школовања и усавршавања српских официра у иностранству. Потпуковник Мишковић предложио је кнезу Милану Обреновићу да се сваке године известан број српских официра шаље у „стране војске од ауторитета, да прибирају војна искуства, да се вежбају и што треба примењују на нашу војску.”⁷⁷

У том циљу Мишковић је 18. фебруара 1879. године затражио да Главни

74 Илија Чолак-Антић, *Извештај Господину министру војном*, Ратник, књ. III, св. I-VI, 1880: 124-128.

75 Проби пуцања топова у Есену присуствовало је 97 официра: петнаест из Немачке, три из Белгије, два из Кине, шест из Данске, десет из Енглеске, осам из Холандије, три из Јапана, тринаест из Италије, пет из Норвешке, четири из Аустро-Угарске, три из Португала, три из Румуније, шест из Русије, четири из Шведске, три Швајцарске, три Шпаније, четири Турске и два из Србије.

76 *Извешта и реферати*, Ратник, књ. II, св. IX, 1879: 410-441.

77 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7241, Дневник Јована Мишковића: 11.

генералштаб, Артиљеријски и Инжињеријски комитет размотре ово питање и доставе своје мишљење војном министру. У инструкцији за рад Мишковић је изнео став да српска војска треба да има специјално школоване официре, који ће руководити појединим војним гранама „тако, да сво војно изображење буде у једном правцу и у једном духу.“ Као пример Мишковић је навео Пруску државу која се „од Шарнхорста па до Рона – 70 година – скоро све у једном правцу дотеривала, па за то је и достигла у садање време врхунац војеног савршенства.“⁷⁸

Комисију Главног генералштаба, која је разматрала школовање српских официра у иностранству, чинили су генералштабни потпуковници Јован Драгашевић, Петар Топаловић, Радован Милетић, Јован Прапорчетовић и Петар Борисављевић. Чланови генералштабне комисије били су једногласни у оцени да треба слати српске официре у стране државе, да би се теоријска и практична војна знања у српској војсци развијала у оном правцу, како је то у најбољим европским војскама. Комисија је посебно разматрала питање да ли треба исти број официра слати у стране војске да изучавају теорију, или, праксу. Предложено је да за теоријску наставу треба слати мањи број млађих официра, који би слушали предавања код познатих професора у реномираним војним школама. Они би се упознали са садржајем и методом предавања појединих војних предмета и на тај начин спремали за професоре Војне академије у Београду.⁷⁹ По питању теоријске припреме српских официра закључено је да треба створити боље услове у Србији. Предложено је да се у већим гарнизонима оснују војничке библиотеке, а да се библиотека Главног генералштаба и Војне академије редовно снабдева потребним бројем добрих страних војних књига и да се сва нова војна дела од вредности на време набављају.

Генералштабна комисија је заузела став да би за практичну обуку у трупи требало слати много већи број официра, него за теоријску наставу. За практичну спрему није било довољно да се у војним часописима прочита како се у једној, или, другој војсци ради, већ је било потребно да се то и види „да би се потпуно знало и научило“. У свакодневном животу војске и практичним радњама било је доста тога што је било поучно и важно, а што нигде није написано. Комисија је била мишљења да је практична вежба највише недостајала српским официрима.

⁷⁸ *Мишљење официра у стране земље за стручно изображавање*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 45.

⁷⁹ Исто: 46-47.

Практична вежбања и већи маневри нису могли да се изводе у Кнежевини која је имала малу стајаћу војску, размештену по малим гарнизонима широм Србије, са малим бројем школованих старешина и недовољним материјалним средствима. На основу тога комисија је закључила да је најпотребније слати официре на трупно усавршавање у иностранство.⁸⁰

Комисија је изнела став да време које официри треба да проведу у иностранству треба да зависи од циља школовања. Предложено је да на дуже време треба упутити официре да се школују у страним војним академијама и техничким заводима, затим официре који одлазе у трупу „за темељно изучавање фронтоне службе и осталог што је с овим у вези“. На краће време, од неколико месеци треба упутити официре да посебно проуче поједина питања, или, да присуствују вежбама и маневрима европских војски.⁸¹

Да би слање официра у стране војске било корисно за српску војску, требало је извршити пажљив одабир официра. Потребно је да то буду официри који су бар две године служили у трупи и да су за то време имали одличне резултате; да су добрим успехом завршили Војну академију и да имају довољно теоријске спреме, која је неопходно нужна за разумевање саме практичне службе и да добро разумеју страни језик. „Једна од највећих незгода код досадањих питомаца, који су на страну одашиљани била је та, што су опште врло мало владали са језиком. Одовуд је произилазило снечивање и избегавање друштва, услед чега никад се није могло дознати све што би требало, јер зна се да се само непрестаним мешањем са официрима докучи и оно што је иначе неприступно.“⁸²

Закључено је да официре, који се упућују на дуже време треба обавезати да редовно полажу испите, ако су у школи, или, да подносе периодичне извештаје о свом раду ако су на пракси. Они који су у трупи треба да воде и тачан дневник свог свакодневног службеног рада. Дневник рада требало је да шаљу војном министру свака три, или, сваких шест месеци.⁸³ Официри који се шаљу на дуже време треба да буду млађи, не старији од чина капетана, а они који се шаљу за службу у трупу, не би требало да буду старији од чина поручика. Као капетани у

80 Исто.

81 Исто.

82 *Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 54.

83 Исто: 50.

страној војсци не би могли бити употребљени као четни командири, а не би било угодно ни по њих, ни по углед српске војске да буду водни официри. Ако би се предузеле поменуте мере и прихватили сви наведени предлози српски официри би се у Србију вратили са потпуним познавањем трупне службе оне војске у којој су служили. Младе официре требало би одмах по повратку у Кнежевину поставити за четне, батеријске, или, ескадроне командири, како би стечено знање могли примењивати, али у сагласности са прописима српске војске. „Они би знатно допринели да се дотерају наша правила и прописи за наставу трупа, а не би било тешко наћи начина, да се њеним знањем користе и остали командири и команданти.“⁸⁴

За официре који се шаљу на дуже време у стране државе, а нарочито за трупну службу, речено је да не треба да буду жењени. Поред тога што би били изложени већем трошку, не би се могли дружити са тамошњим официрима, што би било штетно, јер дружећи се са официрима, имали би прилику много што шта да сазнају и науче, што би им иначе промакло. Предложено је да се официри који иду у стране државе материјално поставе у такав положај, како би могли бити у додиру са официрима и вишим друштвом, што ће све знатно допринети, како њиховом стручном, тако и општем образовању.⁸⁵ Више официре који имају највећег утицаја на развој војске, треба слати у иностранство да би се боље упознали са „наставом трупа у напредним страним војскама, са маневровањем већих јединица са организацијом разних служби или војних завода“. Они би по повратку у Србију поднели детаљне извештаје о свему што су тамо видели и проучили, а то би путем штампе било саопштено и осталим официрима. Комисија је изнела интересантан став да би нарочито било корисно, да се детаљно упознају војне установе Швајцарске, која има војску милицијског типа. Народна војска у Швајцарској имала је дугу историју и прошла је кроз разне фазе док није добила коначан облик, што је могло бити интересантно за развој војске у Србији.

Комисија се нашла пред дилемом: Да ли официре треба увек слати у једну државу, или, у различите државе? Слањем официра у једну државу најлакше би се остварило јединство погледа у српском официрском кору, што би повољно утицало на целокупни развитак војске. Међутим, ни једна војска, ма колико да је

84 Исто: 48.

85 Исто: 53.

била напредна и развијена, није у свему била најбоља. У некој војсци било је нешто што је било боље, или, за услове српске војске прихватљивије, него у оној војсци која је сматрана за најбољу. На крају је комисија предложила да је најкорисније да се српски официри шаљу на школовање и изучавање појединих питања у различите државе, у зависности од тога у којој држави је питање које се жели изучити најбоље решено. Као аргумент наведено је, да би се тешко пронашла држава, која би дозволила слободан приступ свим њеним заводима и војним установама. Генералштабна комисија изнела је начелно гледиште да се официри шаљу на школовање у различите европске државе.

Узимајући у обзир војни буџет и материјалне могућности Кнежевине Србије Генералштабна комисија је за школовање предложила да се један официр пошаље у Берлин у генералштабну школу (*Kriegs akademie*), да се спрема за професора војне и ратне историје и стратегије. Један официр да се упуту у Париз у „*Ecole supérieure de guerre*“ да се спрема за професуру тактике и генералштабних послова. Два официра да се пошаљу у Беч, у интендантску школу, од којих један да се спрема за професуру војне администрације. Један официр треба да се спреми за професора географије, због чега би требало да заврши неку генералштабну школу у иностранству, а после годину дана да слуша општу географију на универзитету. Један правник треба да проведе у српској војсци неколико месеци као судија, да би се упознао са установама и приликама у српском војном судству, а затим би био упућен на неколико месеци у иностранство „те да тамо проучи војно законодавство страних војска“. ⁸⁶ Када је стажирање у трупи дошло на дневни ред, Генералштабна комисија је била сложна и једногласна у погледу стажирања српских официра у трупи. Предложила је да се четири пешадијска официра и један коњички пошаљу на стажирање у Пруску.

Артиљертијски комитет на челу са пуковником Савом Грујићем изнео је мишљење о слању артиљеријских официра на школовање у иностранство. Предложено је да се шест официра упуту на стажирање у трупу, а четворица у разне заводе и лабораторије за технику. ⁸⁷ Осим наведеног предложено је да се

⁸⁶ *Шилвање официра у стране земље за стручно изображавање*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 52.

⁸⁷ Предложено је да се четири артиљеријска официра упуте на стажирање у трупу, а два за изучавање градске артиљерије. Осим тога да се у инострану војску пошаљу: за ливницу и лафетницу топова један официр, за барутану један, за пушкарницу један, за лабораторијум и израду чаура и циндера један официр.

један српски официр пошаље на вишу артиљеријску школу у Беч са циљем да се спреми за професуру на Војној академији. У образложењу је наведено да је виша артиљеријска школа у Бечу угледна војна школа, у којој се предају све науке потребне за темељно изучавање артиљерије: „У осталом и ради самог познавања Аустрије као нашег суседа нужно је да се остане с њима у додиру.“ Пуковник Грујић предложио је да се три српска артиљеријско-техничка официра упуте на школовање у Русију и један у Белгију.

Официр за ливницу и лафетницу да се пошаље у Петербуршки арсенал „с тога, што је једина Русија тако толерантна особито према нама, да дозволи да се види и научи све што је нужно једном официру који се спрема за овај посао.“ Овај официр требало је да изучава и металургију као науку, са праксом у фабрици. Предложено је да се официр за израду барута пошаље на Охтенски завод у Русију, пошто тај завод „долази у ред првих барутана у свету“. Он је у исто време требало да студира и хемијску технологију. Један официр је требало да буде упућен у Петербуршки лабораторијум, где се изграђују чауре и „циндери“. За пушкарницу је требало упутити једног српског официра у Белгију, а он би посећивао фабрике у Лијежу, „јер се зна да се у Европи највише и најбоље пушке раде у Лијежу.“ Тај официр је требао да проучи администрацију фабрика у Белгији, како би „доцније могао нашу фабричку администрацију удесити према тамошњим“. Став Артиљеријског комитета био је да се шест артиљеријских официра за трупну службу упутити у Пруску, „јер нема сумње да је ова држава са најбољом војном организацијом, најбољом спремом, најбољим начином изобраажења војника и што су и до сад тога ради официри наши највише тамо ишли“.⁸⁸

Председник инжињеријског комитета пуковник Стеван Здравковић предложио је да се у иностарнство пошаље један официр у школу и три официра у трупу ради изучавања инжињеријске струке. Инжињеријског официра требало је упутити у војно инжињеријску школу у Француској, а ако у овој земљи неби могао бити примљен, у Русију. Инжињеријски комитет је изнео став да се сва три официра пошаљу на стажирање у Пруску: један за пионирство и саперство, један за понтонирство и један за минерство.⁸⁹

На основу предлога комисија може се закључити да је постојала намера и

⁸⁸ *Шиљање официра у стране земље за стручно изобраавање*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 56.

⁸⁹ Исто: 58-59.

жеља да се започета пракса школовања и усавршавања српских официра у страним војскама настави. За потребе професуре тактике, стратегије и војне историје на Војној академији предложено је да се официри шаљу у Ратну школу у Берлину (Kriegs akademie) и генералштабну школу у Паризу у (Ecole supérieure de guerre), што говори да су немачка и француска војна теорија у Србији биле подједнако цењене и поштоване. Све три комисије биле су једногласне да се српски државни питомци упуте на стажирање у Пруску, за коју се сматрало да има најбољу војну организацију и обуку. Предложено је да се на школовање у Беч упуту један интендант и један артиљеријско-технички официр, јер су ове помоћне струке биле довољно развијене и у Аустро-Угарској, са којом је требало остати у контакту.

Жеља да се започета пракса школовања у другим европским државама настави била је руковођена традицијом и личним искуством. Начелник Артиљеријског комитета пуковник Сава Грујић, који је завршио Михаиловску артиљеријску школу у Петрограду, предложио је да се тројица српских официра упуте на школовање у Русију. Инжињеријски комитет предложио је да се један инжињеријски официр пошаље на школовање у Француску, у којој се својевремено школовао и председник Инжињеријског комитета пуковник Стеван Здравковић.

Школовање и усавршавање српских официра у страним војскама било је уско повезано са војном, а нарочито политичком ситуацијом у којој се Кнежевина Србија налазила после Берлинског конгреса 1878. године. Било је то не само војно, него и дипломатско питање, у чије решавање се укључио и кнез Милан Обреновић. У разговору са немачким послаником у Београду, кнез Милан је узразио жељу да се настави пракса школовања српских официра у Прусској. После извесног времена из Берлина је стигао одговор „да због постојећих околности, није могуће сада примити” српске официре. Министар војни, потпуковник Јован Мишковић, рекао је немачком посланику да би у Србији „сматрали за велику штету,” ако не добију дозволу за школовање српских официра у Прусској. Изговарајући се, немачки посланик је одговорио да су „незгоде од страних официра те, што се војници раскалеше, јер ови неговоре добро немачки, и

непознају службу, па се греши.”⁹⁰ Наведени разлози нису убедили војне и цивилне власти у Србији. У питању је била промена немачке политике на Балкану, после Берлинског конгреса 1878. године. Немачка је Србију гурала у наручје Аустро-Угарске која је окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године чврсто закорачила на Балкан.

Српска војна дипломатија доживела је неуспех у Берлину, али је имала више успеха у Бечу. Аустро-Угарска је преузела иницијативу и позвала српске официре да присуствују великим јесењим маневрима царске аустроугарске војске 1879. године.⁹¹ Присуство српских официра у Бруку на Лајти на јесењим маневрима аустроугарске војске, требало је да буде потврда добрих политичких односа Аустро-Угарске и Кнежевине Србије. Војни министар у Београду прихватио је позив за војну сарадњу и одредио групу српских официра на челу са артиљеријским пуковником Антонијем Богићевићем који ће присуствовати маневрима аустроугарске војске.⁹²

Српски официри кренули су из Београда у Беч 5. августа 1879. године да први пут у својству представника независне државе присуствују маневрима једне стране војске. У Бечу су имали част да буду гости Његовог Величанства цара Фрање Јосифа. Добили су и пратиоца аустроугарског генералштабног капетана Варешанина, који је био задужен за протокол и комуникацију српске делегације. Из Беча су српски официри путовали у свити цара Фрање Јосифа, да би 13. августа стигли у Брук, где се налазио једини стални војни логор у Аустрији. Делегација српске војске равноправно са представницима осталих држава присуствовала је маневрима аустроугарске војске, који су изведени од 15. до 24. августа 1879. године.⁹³

После повратка у Србију официри су 15. децембра 1879. године саставили извештај војном министру у којем је описан ток маневара аустроугарске војске, а укратко је приказана и организација аустријске војске. Извештај српских официра

90 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7242/XII, Бележница Јована Мишковића: 38-39.

91 Исто: 40.

92 Поред пуковника Антонија Богићевића маневрима аустроугарске војске 1879. године присуствовали су: артиљеријски потпуковник Милован Павловић, генералштабни мајор Тома Јовановић, пешадијски капетани I класе Љубомир Бајаловић и Павле Најдановић, артиљеријски капетан I класе Јован Атанацковић, инжињеријски капетан II класе Коста Радисављевић и коњички капетан II класе Тодор Грубановић.

93 *Извештај официра изаслати у Брук на маневре*, Ратник, књ. III, св. I-VI, 1880: 47.

презентован је стручној јавности у Србији, пошто је документ штампан у *Ратнику* за 1880. годину под називом *Извештај официра изаслати у Брук на маневре – господину министру војном*.⁹⁴ Био је то почетак војне сарадње Србије и Аустро-Угарске која је наредних година настављена и проширена. Генерал Милојко Лешјанин, пешадијски мајор Драгутин Франасовић и коњички капетан Мијаило Симић присуствовали су 1880. године великим јесењим маневрима аустроугарске војске у Галицији.

Аустро-Угарска је одобрила да се официри из Србије, школују у њеним војним школама. На основу предлога Артиљеријског комитета на школовање у Аустро-Угарску упућен је артиљеријски поручник Дамјан Влајић. Он се у вишој артиљеријској школи у Бечу спремао за професуру на Војној академији. У Србију се вратио 1882. године, када је постављен на дужност професора Балистике и Артиљерије у Војној академији.⁹⁵ Капетан Јован Дамјановић завршио је у Бечу интендантску школу 1882. године. Њему је одобрено да остане у Аустро-Угарској до почетка октобра 1882. да положи испит и да се „неко време практикује у раду при интендатури.“ По повратку у Србију, капетан Јован Дамјановић, постављен је на дужност професора Администрације у Војној академији.

Као раније Пруска, осамдесетих година XIX века Аустро-Угарска је постала држава у којој се школовао највећи број српских официра. Група од једанаест српских официра упућена је 30. октобра 1880. године у Аустро-Угарску: један артиљеријски официр, шест пешадијских официра, два инжењеријска и два коњичка официра.⁹⁶ На школовању и усавршавању у Аустро-Угарској 1882. године налазили су се капетани – Коста Пантић, Дамјан Влајић, Светозар Станковић, Вукоман Арачић, Никодија Стефановић, Јован Дамјановић и Илија Стефановић; поручници – Милан Михајловић, Јован Павловић, Милосав Куртовић, Живко Касидолац и Александар Машин. Решењем војног министра одобрено је капетану Никодију Стефановићу да продужи боравак у Бечу до краја јуна 1882. године и да заврши стрељачку школу. Министар војни одобрио је поручнику Милосаву Куртовићу да се може задржати на школовању у Аустро-Угарској до септембра

94 Исто: 54, 294.

95 *Илустрована Војна енциклопедија*, Београд 1939: 340.

96 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7241, Дневник Јована Мишковића: 48.

1883. ради слушања *еквитацијоне* школе.⁹⁷ Решењем војног министра од 30. августа 1884. године одређени су поручници: артиљеријски Милан Маринковић и инжењеријски Никола Петровић да, као државни питомци бораве годину дана у служби код аустријске градске артиљерије.⁹⁸

Боравак српских официра у иностранству финансирало је војно министарство, али је било официра који су о свом трошку боравили у Аустро-Угарској. Без државне помоћи школовали су се артиљеријски капетан Никодије Стефановић, пешадијски поручник Милан Михаиловић и артиљеријски поручник Милосав Куртовић. Александар Машин је 1880/81. годину провео у 14. и 17. пуку аустријске војске о свом трошку.⁹⁹ Решењем министра војног од 9. фебруара 1888. године одобрено је пешадијском поручнику Василију Антонићу једногодишње одсуство ради студија у Аустро-Угарској.¹⁰⁰

Српски официри су по доласку из Аустро-Угарске преносили знања и драгоцену искуства младој српској војсци. Капетан Вукоман Арачић је за време бављења у Аустро-Угарској инжењерији нарочиту пажњу обратио на примену брзог утврђивања, јер је брза фортификација у аустроугарској војсци у то време била устаљена и сведена у неколико најпростијих норми и профила. У српској војсци о брзој фортификацији се писало и расправљало, али ово питање начелно није било решено. Подстакнут оним што је видео, капетан Арачић је превео аустроугарске прописе, да би тиме скренуо пажњу на ово важно питање у намери да се у српској војсци утврде и пропишу профили брзе фортификације.¹⁰¹

У пролеће 1887. године пешадијски капетани Живојин Мишић и Јован Павловић упућени су у Брук на Лајти у школу гађања аустријске војске.¹⁰² Још док су били у Бруку, превели су на српски језик целокупно устројство школе гађања с детаљним описом стрелишта, мета и наставног плана и цео тај елаборат су по повратку у Београд предали војном министарству. У војном министарству нико се није заинтересовао за њихов извештај. Кад је после неколико месеци требало подићи стрелиште у близини Вајфертове пиваре, ниједан од њих двојице није

97 Решење министра војног, СВЛ, број 12, од 19. марта 1882: 332.

98 Решење министра војног, СВЛ број 39. и 40. од 18. октобра 1884: 1324.

99 Љ. Трговчевић *Планирана елита*, Београд 2003: 245-262;

100 Решење министра војног, СВЛ, број 9, од 4. марта 1888: 271.

101 В. Арачић, *Брзо утврђивање*, СВЛ број 22, 10. јун 1883: 898.

102 Решење министра војног, СВЛ, број 22, од 8. јуна 1887: 593.

одређен у комисију, иако су по речима Живојина Мишића „били једини официри који су свршили стручну школу гађања и који су добро познавали начин избора и уређења стрелишта.¹⁰³

Осим официра родова у Аустро-Угарској су школовани и официри санитетске и ветеринарске струке. Тако је на предлог војног министра од 8. децембра 1886. године, министарски савет одобрио да се војни питомци медицинске струке упуте у Беч: Благоје Николић, Негосав Велизарић, Сима Карановић, Милан Печић, Чедомир Ђурђевић, Лазар Генчић, Војислав Стојановић, Чедомиљ Михајловић, Михајло Митровић и Владимир Поповић.¹⁰⁴ Кнежевина Србија је после 1878. године имала најширу и најинтензивнију војну сарадњу са Аустро-Угарском, али су војни односи успостављени и са осталим европским војскама.

Артиљеријски потпуковник Стеван Пантелић и генералштабни мајор Јеврем Велимировић присуствовали су великим јесењим маневрима француске војске 1880. године.¹⁰⁵ Пре поласка на пут добили су задатак да прикупе што више података о поступку при извршењу маневара, са циљем „да ова прикупљена дата могу послужити и код нас као материјал за грађење правила и прописа за случај извршења већих маневара наше војске.”¹⁰⁶ По повратку у Београд потпуковник С. Пантелић и мајор Ј. Велимировић поднели су детаљан извештај министру војном, не само о маневрима француске војске, већ и о њеној организацији, формацији, обуци и другим важним војним питањима. Овај извештај штампан је 1881. године у *Службеном војном листу*.

У великим јесењим маневрима 1880. године учествовала је сва француска активна војска и један део резервне војске, што је оставило снажан утисак на српске официре. Владало је мишљење да су велики маневри могући су само у Француској, „јер она једина располаже толиким материјалним изворима, да сваке године тако знатну убојну силу може по 1 месец дана држати на ратној нози.”¹⁰⁷ Српски официри стекли су утисак да је француска војска у материјалном погледу

103 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 147-149.

104 *Решење министра војног*, СВЛ, број 52, од 31. децембра 1886, година VI: 1243.

105 *Извештај господину министру војном о великим маневрима у Француској у септембру 1880. године*, СВЛ, број 7, од 18. фебруара 1881: 119-124.

106 Исто, СВЛ, број 23, од 6. јуна 1881: 487.

107 Исто, СВЛ, број 6, од 11. фебруара 1881: 101-104.

тако спремна, да може свакој европској војсци служити за пример. За војнике и официре се наводи да су на маневрима показали доста издржљивости и воље и да се од осталих војника европских војски разликују у „особитости слободе како у понашању изван службе, тако и у питањима о вршењу исте. Код француских војника нема војничке укрућености, која је укореењена код других европских војска, што је особина слободног Француског народа”.¹⁰⁸ Артиљеријски поручник Божидар Крстић боравио у Белгији, где се 1883/84. године усавршавао у изради и фабрикацији барута. Озбиљнија војна сарадања Србије и Француске почела је 1887. године када је инжињеријски капетан II класе Боривоје Нешић одређен за државног питомца у француској инжињеријској школи у Фонтенеблу. Упућивањем Боривоја Нешића у Париз настављена је традиција школовања српских инжињеријских официра у Француској.¹⁰⁹

Војна сарадња са Русијом није остварена у оном обиму како је то 1879. године предлагао Артиљеријски комитет. Двојица официра, мајор Радомир Путник и поручник Ђорђе Ђирић упућени су 1879. године у Русију да изучавају артиљеријску технику, али су се после шест месеци вратили „јер нису могла издржати зиму и трошак.“¹¹⁰ Иако обим војне сарадње Србије и Русије није био велики, веза са царском руском војском није потпуно прекинута. Генералштабни пуковник Јован Анђелковић присуствовао је 1881. године великим маневрима руске војске.

Војна сарадња са Немачком у којој се до рата са Турском 1876. године школовао и усавршавао највећи број српских официра, готово да је у потпуности замрла. На великим маневрима немачке војске присуствовао је само артиљеријски мајор Михаило Срећковић 1881. године. Први пут су српски официри присуствовали маневрима италијанске војске 1885. године, када је српску војску представљао артиљеријски пуковник Стеван Пантелић. Српски официри су поново присуствовали маневрима италијанске војске 1887. године, када су српску делегацију предводили генерал Петар Топаловић и капетан II класе Милосав Куртовић.¹¹¹

108 Исто, СВЛ, број 23, од 6. јуна 1881: 488.

109 *Решење министра војног*, СВЛ, број 21, од 1. јуна 1887: 559.

110 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7241, Дневник Јована Мишковића: 31.

111 *Одређени за стране маневре*, СВЛ, број 24. и 25. од 28. јуна 1885: 803; *Одређени за стране маневре*, СВЛ, број 25, од 6. јула 1887: 681.

Присуство српских официра страним маневрима имало је поред војничког и велики политички значај. Била је то војна, али и дипломатска активност, јер су официри на маневрима представљали државу и владара. Потврда добрих спољнополитичких односа биле су медаље и одликовања, која су наши официри добијали на страним маневрима. Артиљеријски мајор Михајло Срећковић који је 1881. године присуствовао маневрима немачке војске, добио је орден пруског црвеног орла III степена, а артиљеријски пуковник Милутин Јовановић, који је 1881. године присуствовао маневрима аустроугарске војске, одликован је орденом гвоздене круне II степена.¹¹²

Од почетка осамдесетих година XIX века војном министру су непрекидно стизале молбе официра у којима су тражили да оду у неку од страних држава ради изучавања појединих грана војних наука. Током година број молби се стално повећавао. Да би такву праксу прекинуо, генерал Коста Протић је 15. октобра 1888. године наредио да се пренесе официрима, да молбе официра више неће узимати у обзир и да ће се слање официра у стране државе вршити према потреби војног министарства.¹¹³ Поред наведеног упозорења наставио се притисак младих српских официра који су имали велику жељу да оду у неку од развијених европских држава. Војни министар, пуковник Јован Прапорчетовић, поручио је 1891. године да му се „не спроводи ничија молба, па било да се тражи одсуство с платом, било без плате.“¹¹⁴

После отварања Вишег курса Војне академије 1884. године у Београду, смањена је потреба за школовањем српских генералштабних официра у иностранству, али је настављено слање артиљеријских и инжињеријских официра у друге државе. Војно министарство предузело је мере да се боље осмисли и организује школовање српских официра у иностранству. Уведена је пракса да се расписују конкурси за школовање у иностранству, у којима су били наведени услови и критеријуми које су кандидати требали да испуне. Услови су се односили на чин, образовање, године службе, познавање страног језика и брачни статус. Школовање српских официра у иностранству законски је потпуно уређено тек 1900. године у време министровања пуковника Милоша Васића.

112 *Највиша одобрења*, СВЛ, број 43, од 14. октобра 1881: 963

113 *Изјава*, СВЛ, број 40, од 22. октобра 1888: 1225.

114 *Решење министра војног*, СВЛ, број 24, од 27. јуна 1891: 752.

У циљу правилнијег избора питомца за школовање у вишим школама и за стажирање у иностранству прописан је испит. Кандидати за школовање у иностранству полагали су испит у зависности од школе за коју су конкурисали: а) за генералштабну академију: језик дотичне државе, Тактику, Стратегију, Војну администрацију, Фортификацију и Општу историју; б) За артиљеријску академију: језик дотичне државе, Тактику, Фортификацију, Науку о оружју, Механику, Математику са диференцијалним и интегралним рачуном, Хемију, Физику, Аналитичку геометрију; в) за инжењеријску академију: језик дотичне државе, Фортификацију, Тактику, Науку о оружју, Механику, Математику са диференцијалним и интегралним рачуном, Хемију, Физику и Геодезију; г) за трупу: језик дотичне државе, Егзерцирна правила, Упути и прописи ратне службе.¹¹⁵

У периоду од 1879. до 1887. године око тридесет српских официра било је на школовању и стажирању у Аустро-Угарској, док је далеко мањи број официра боравио у другим европским државама.¹¹⁶ После пада напредњачке владе 1887. године у Србији, настале су промене у спољној политици Краљевине, које су непосредно утицале и на слање српских официра у иностранство. Српски официри се осим у Аустро-Уграску све више упућују на школовање у Русију, Француску и друге европске државе. Решење министра војног од децембра 1887. године то најбоље потврђује: у Русију су упућени официри: капетани II класе – инжењеријски Дамњан Поповић и пешадијски Михајло Живковић; поручници – пешадијски Милоје Марковић, инжењеријски Андреја Јовановић и инжењеријски потпоручник Петар Мишић. Истим решењем, коњички поручник Петар Бојовић, одређен је за државног питомца у Француској, а артиљеријски потпоручник, Милутин Мишковић, упућен је на усавршавање у Аустро-Угарску. Осим тога, одобрено је једногодишње одсуство ради даље спреме: у Русији – пешадијском поручнику Милутину Маринковићу; у Француску – капетану II класе Милутину Миловановићу; поручницима пешадијским Милошу Пауновићу и Милошу Васићу и коњичким Јовану Вељковићу и Љубомиру Лешјанину; у Аустро-Угарску – поручницима коњичком Миливоју Николајевићу, инжењеријском Михајлу

115 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 40. од 7. октобра 1900: 924.

116 Љ. Трговчевић *Планирана елита*, Београд 2003: 245-262.

Јанковићу и Михајлу Наумовићу и артиљеријском Светозару Јовановићу.¹¹⁷

Накнадним решењем министра војног одобрено је пешадијском поручнику Милошу Васићу да једногодишње одсуство, уместо у Француској, проведе у Аустро-Угарској, ради практичке службе у трупи.¹¹⁸ Решењем министра војног од 9. фебруара 1888. године одобрено је пешадијском поручнику Василију Антонићу једногодишње одсуство ради студија у Аустро-Угарској.¹¹⁹

Новину у дугорочној политици школовања српских официра у иностранству представљало је оживљавање војне сарадње са Русијом. Министар војни генерал Коста С. Протић расписао је конкурс 5. августа 1888. године, за слање три артиљеријска официра у Русију, у Михајловску артиљеријску академију, у Петрограду. Сваки кандидат морао је да испуни одређене услове: да је завршио Нижу школу Војне академије, да је неожењен, да је служио у трупи најмање две године. Морао је да разуме један страни језик и да је у трупи био вредан, послушан и способан. Претпостављени команданти спровели су молбе кандидата са њиховим оценама, са назначењем: да ли кандидат дотадашњим радом заслужује да се пошаље на више школовање.¹²⁰ На конкурс су одабрани артиљеријски потпоручници Гојко Ђурић, Ђорђе Анастасијевић и Радивоје Бојовић. Они су годину дана служили при артиљерији, а затим су ступили у Михајловску артиљеријску академију, ради стицања вишег војног образовања.¹²¹

Врхунац војне сарадње са Русијом, оличен у упућивању српских официра на школовање и усавршавање, наступио је после абдикације краља Милана Обреновића 1889. године. Војни министар у радикалској влади, пуковник Димитрије Ђурић, повео је 1891. године у Русију двадесет два српска официра: а) на школовање су упућени потпоручници – пешадијски Драгутин Милутиновић, инжињеријски Љубомир Поповић, артиљеријски Светислав Стајевић и војно - судски Михајло Васић; б) на стажирање у трупу су упућени пешадијски капетани II класе – Ђура Станић, Светислав Х. Манојловић, Коста Поповић, Љубомир Медаковић, Никола Лукић и Љубомир Милијић; пешадијски поручници – Милосав Живановић, Стеван Златић, Лука Лазаревић, Владимир Кондић;

117 *Одређени за државне птомоце на страни*, СВЛ, број 51. и 52, од 31. децембра 1887: 1369.

118 *Решење министра војног*, СВЛ, број 7, од 20. фебруара 1888: 187.

119 *Решење министра војног*, СВЛ, број 9, од 4. марта 1888: 271.

120 *Конкурс*, СВЛ, број 31, од 9. августа 1888: 957.

121 *Одређени за државне птомоце*, СВЛ, 45. и 46, од 26. новембра 1888: 1361.

пешадијски потпоручници – Мирослав Наумовић, Сава Димитријевић, и Милутин Милошевић; коњички поручници – Ђорђе Ђорђевић и Радомир Јовановић и коњички потпоручник Љубивоје Барјактаровић; артиљеријски потпоручници – Антоније Ристић, Михајло Дединац, Светолик Карауловић, Илија Радојчић и Стеван Хаџић; и инжењеријски потпоручник Гргур Шумкарац.¹²²

Упућивање великог броја српских официра на школовање у Русију, почетком деведесетих година XIX века било је одраз спољнополитичке оријентације владе у Београду. Државни удар од 13. априла 1893. године, којим је малолетни краљ Александар на подстрек свог оца Милана, збацио Намесништво и пре времена узео краљевску власт у своје руке, променио је прилике у Краљевини Србији. Настао је лични краљев режим, период самодржавља испрекидан безобзирном партијском борбом. За десет година своје владе краљ Александар извршио је четири државна удара, променио три устава и дванаест влада. Услед честих промена војних министара војска је стагнирала, а започети послови нису могли бити завршени. Школовање српских официра у иностранству настављено је у великом броју, али без јасне концепције и дугорочне визије.

Школовање српских официра у Немачкој регулисано је уговором 1895. године са немачким војним властима. Српска војска могла је рачунати да ће у септембру сваке године, два српска официра долазити на стажирање у неки немачки пук, истовремено када се из Немачке друга двојица буду вратила.¹²³ Почетком 1897. године школовало се у иностранству тринаест српских официра: шест у Русији, док су остали били у војним школама, или, на стажирању у Немачкој и Аустро-Угарској.¹²⁴

У лето 1897. године војно министарство је преко српског посланика у Петрограду, Саве Грујића, повело преговоре о школовању српских официра у Русији. Одобрен је долазак шесторице српских официра у Инжињеријско-офицерску стрељачку школу, с тим да се на почетак осмомесечног курса морају јавити до 13. јануара 1898. године. У мају 1898. године у Русију су упућена још четворица српских официра. Инжињеријски поручници Милан Кушаковић и

122 *Решење министра војног*, СВЛ, број 14. и 15, од 16. априла 1891: 445.

123 Архив Србије, МИД, ПО, 1897 (пренето у 1898), 0/2, дос. VII, Ф. VIII, д. 637; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 107.

124 Војни Архив у Београду, П-14, К-20, Ф-1, д-4.

Жарко Протић примљени су на трогодишњи курс Николајевске инжињеријске академије, а пешадијски капетан II класе Вуле Симић и артиљеријски поручник Радмило Лукић, на једногодишње стажирање у Кијевском војном округу.¹²⁵ Наредне две године српски официри нису одлазили у Русију на школовање. Нагли заокрет у односу на школовање српских официра у Русији, проистекао је из личности краља Милана, који се налазио на челу Команде Активне војске. Његово аустрофилство отежавало је војну сарадњу са Русијом. Осим тога, пошто се војно министарство одлучило за куповину брзометних пушака маузер и одустало од куповине руских пушака модела М 1891, у Србији је опало интересовање за школовање српских официра у Русији.

Војно министарство имало је проблема и са школовањем српских официра у Француској. Посредством српског посланика у Паризу, Милутина Гарашанина, војно министарство је месецима покушавало да издејствује школовање српских официра у Француској, али до напретка није долазило. Француске војне власти инсистирале су да српски официри полажу пријемни испит пре уписа у војну школу. Државне питомце требало је прво послати у Француску да усаврше језик, како би могли положити пријемни испит. Французи су примали сваке године ограничен број странаца у војне школе. На иницијативу краља Милана и посредством француског војног аташеа у Србији, капетана Маршана, у Француску су упућена два генералштабна официра. Председник владе, др Владан Ђорђевић, успео је приликом боравка у Паризу, фебруара 1899. године, да договори слање два српска официра у Француску на стажирање у Амијен и Соасон.¹²⁶

Пријемни испит за упис у војно-инжињеријску школу био је обавезан и у Белгији. Због тога је инжињеријски поручник Жарко Протић, који је у лето 1897. године одређен за Брисел, следеће године упућен у Петроград. Слање српских официра на школовање у Белгију, одложено је све до 1899. године. Војно министарство је тада послало на школовање у Белгију капетана II класе Ђорђа Шпаргалџа. Захваљујући угледу краља Милана школовање српских официра у Аустро-Угарској 1899-1900. године, одвијало се без посебних проблема. Током

125 Архив Србије, МИД, ПО, 1897 (пренето у 1898), 0/2, дос. VII, Ф. VIII, д. 661, 702, 713, 714; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 106.

126 Архив Србије, МИД, ПО, 1897 (пренето у 1898), 0/2, дос. VII, Ф. VIII, д. 652, 654; Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д. 2; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 107.

1899. у Беч и Будимпешту упућена су четворица српских официра.¹²⁷

На одлазак првих српских официра на школовање у Италију највише је утицао пуковник Карло Кортечи. Када је приликом посете нишком гарнизону, септембра 1898. видео наше трупе, био је изненађен њиховом „извежбаношћу, мирноћом, брзином и гипкошћу“. Пуковник Кортечи је у разговору са српским послаником у Софији, мајором Милошем Васићем, сазнао да ни један српски официр није био на школовању у Италији. Карло Кортечи и његов пратилац, потпуковник Енрико Барни, бавили су се теоријским радом и били наставници војне школе у Торину. Посета пуковника Кортечија Србији и пријатељски разговор са Милошем Васићем, који је познавао италијански језик и њихову војну књижевност, били су пресудни за одлазак српских официра на школовање у Италију.¹²⁸ У мају 1899. године први пут су упућени српски официри на школовање у Италију, али и Енглеску.

На школовању у европским државама 1900. године била су двадесет четири српска официра: у Аустро-Угарској седам, у Белгији два, у Италији четири, у Француској шест, у Русији два, у Немачкој два и један у Енглеској. У Бечу се налазио генералштабни мајор Новак Бранковић. На стажирању у трупи, у Бечу, Будим-Пешти, Пресбургу и Линцу били су: артиљеријски капетан II класе Ранко Никетић, артиљеријски поручник Берислав Тодоровић, артиљеријски поручник Никола Томашевић, инжињеријски поручник Петар Прокић, инжињеријски поручник Милан Миљковић и инжињеријски поручник Мирко Ротовић. У Белгији на школовању, у Бриселу, налазили су се артиљеријски капетан II класе Ђорђе Шпартал и инжињеријски поручник Ђорђе Лазић. У Италији на школовању у Торину налазили су се артиљеријски капетан II класе Василије Божидаревић, инжињеријски поручник Јефрем Поповић, коњички поручник Влад. Бешевић и пешадијски поручник Живко Ђорђевић.

У Француској, у Дижону, на школовању био је војно- судски капетан II класе Лука Момировић, а у Фонтенеблоу, артиљеријски поручник Данило Калафатовић и артиљеријски потпоручник Љубиша Љубишић. Генералштабни капетан I класе Никола Стефановић био је у Паризу где је учио француски језик. У трупи, у Соасону и Амијенсу, били су пешадијски капетан II класе Боривоје

¹²⁷ Архив Србије, МИД, ПО, 1897 (пренето у 1898), 0/2, дос. VII, Ф. VIII, д. 644.

¹²⁸ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 109.

Малечић и пешадијски капетан II класе Душан Туфегџић. У Русији, на школовању у Петрограду, налазили су се инжењеријски поручници Милан Николић и Жарко Протић. У Немачкој, у трупи, у Каселу и Шпандави, налазили су се пешадијски капетан II класе Владимир Ристић и коњички поручник Милован Ђорђевић. У Енглеској, на школовању у Шуберину, налазио се инжењеријски капетан II класе Владислав Дерок.¹²⁹

Поређења ради, Бугарска је 1896. године имала 34 официра на школовању у иностранству: 17 у Италији, 13 у Аустро-Угарској, три у Француској и један у Белгији. У генералштабној школи у Италији школовало се дванаест бугарских официра и пет у артиљеријско-инжењеријској школи у Торину. Девет бугарских официра било је на школовању у Ратној школи у Бечу, три у артиљеријско-инжењеријској школи, а један у Војно-географском институту. Три бугарска официра била су на правном факултету у Паризу, а један у артиљеријско-инжењеријској школи у Бриселу. Осим официра бугарско војно министарство је стипендирало 103 ученика у иностранству, међу којима је било 56 студената медицине. Сви ученици су се обавезали да ће по завршетку студија ступити у службу бугарског војног министарства и тамо провести одређени број година.¹³⁰

За школовање српских официра у иностранству трошена су велика материјална средства. За одлазак и повратак официра у Француску било је потребно 500 динара у злату и поред тога 200 динара у сребру за спрему за пут и остале потребе. Официри су током школовања у иностранству, уз редовну плату добијали месечни додатак од 250 златних динара. При томе је плата млађег официра, од потпоручника до капетана, у Србији била 1.800 – 3.200 динара.¹³¹ Укупна сума за годишњи боравак само једног официра износила је годишње 4.000 динара. Године 1898. за школовање официра у страним државама, војним буџетом било је предвиђено укупно 50.000 динара, а наредне године сума је повећана на 75.000 динара.¹³²

Српски официри у иностранству репрезентовали су државу, због чега су

129 Војни Архив у Београду, П-1, К-12, Д 2/1; *Решење министра војског*, СВЛ, број 36. од 9. септембра 1900: 803.

¹³⁰ *Неслужбени део*, СВЛ, број 22, од 1. јуна 1896: 780-782.

131 Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д 6, 8, 10 и 19.

132 Стенографске белешке редовне Народне скупштине за 1898: 1310; Стенографске белешке редовне Народне скупштине за 1899: 130.

били обавезни да у иностранство путују првом класом, да имају удобан стан у угледној четврти града. Официрима је саветовано да се друже са официрима из дотичне државе „без уочљивог наметања“. Српско посланство у Берлину, сугерисало је да би због знања језика и упознавања прилика, офицере требало слати нешто пре почетка школовања. То би био основ који би им омогућио „да се крећу само у првим друштвеним слојевима“.¹³³

После Мајског преврата 1903. године у политици школовања српских официра у иностранству наступиле су одређене промене. Ова промена највише се односи на војну сарадњу са Аустро-Угарском, јер се нагло смањује и престаје школовање и стажирање српских официра у тој земљи. Ступањем на престо краља Петра Карађорђевића променила се спољна политика Краљевине Србије. Дипломатски сукоб и Царински рат са суседном Аустро-Угарском, а затим и Анексиона криза 1908. године довели су до заоштравања односа између Србије и Хабсбуршке монархије. Услед тога престала је војна сарадња са Аустро-Угарском, у којој је после стицања државне независности 1878. године школован највећи број официра из Србије.

Прекид односа са Аустро-Угарском био је превазиђен интензивирањем војне сарадње са државама Антанте, а нарочито са Француском и Русијом, у којима се школовао велики број српских официра. Успостављању добре војне сарадње допринело је познанство краља Петра Карађорђевића са високим официрима француске војске. Петар Карађорђевић био је кадет војне школе у Сан Сиру у Француској 1862 – 1864. године. По доласку на престо у Србију Петар Карађорђевић је у Београду организовао скуп класних другова. Скуп је одржан прве недеље у октобру 1904. године у Београду. Скупу је присуствовало 48 француских официра и ту су успостављени блиски односи између српских и француских официра.¹³⁴

Орјентација Србије на војну сарадњу са Француском, почетком XX века била је не само политички, него и војно оправдана. На основу предавања Фердинанда Фоша на Ратној школи у Паризу развијена је француска офанзивна војна доктрина, која је привукла интересовање стручне јавности у Европи. Војна

133 Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д 1; Архив Србије, МИД, ПО, 1897 (пренето у 1898), 0/2, дос. VII, Ф. VIII, д. 737; СВЛ, 1900, страна 699.

134 *Различности*, Ратник, књ. LVII, св. IV, 1904: 714-716.

књижевност у Француској почетком XX века доживљава свој процват. Српски официри после 1903. године одлазе у Француску, не само ради школовања, већ због француског језика, који је био неопходан за изучавање војне доктрине. Наредбом министра војног од 14. новембра 1903. године одобрено је једногодишње одсуство за Француску свршеним при-правницима за генералштабну струку, ради усавршавања у француском језику: пешадијском капетану I класе Милошу Станковићу, артиљеријском капетану I класе Драгомиру Стојановићу, артиљеријским капетанима II класе: Михаилу Јовановићу, Милошу Јовановићу и инжињеријском капетану II класе Миленку Неђићу.¹³⁵

Француска је била прва држава у којој је захваљујући техничким проналасцима развијен систем брзометне артиљерије. Куповином француских брзометних топова снајдер-кане 1907. године Србија се додатно везала за Француску. Војно министарство је средином фебруара 1907. расписало конкурс за слање у Француску једног вишег официра у артиљеријску школу и 11 артиљеријских капетана у трупу ради спреме за наставнике за нову српску брзометну артиљерију.¹³⁶ Француска је била држава у којој се почетком XX века најбрже развијало цивилно и војно ваздухопловство. На основу тога решењем министра војног од 9. фебруара 1912. упућена су у Француску три српска официра и три подофицира на практичан курс за изучавање авијатике и руковање аеропланима. У Француској су купљени први авиони типа фарман и блерио, а по повратку у Србију у Нишу је 24. децембра 1912. године основана Ваздухопловна команда српске војске.¹³⁷

Српски официри који су раније одлазили на стажирање у трупу у Пруску, Аустро-Угарску и Русију, сада се упућују у Француску. Као војно-државни питомци у Француску су 31. марта 1910. упућени: I на школовање у Вишу ратну школу – *Ecole supérieure de guerre* артиљеријски поручник Александар Стојановић; II на стажирање у трупу: а) у пешадију: мајор Радомир Аранђеловић (74. *régiment d'infanterie – Rouen*), пешадијски капетан I класе Милан Маринковић (74. *régiment d'infanterie – Rouen*), пешадијски капетан I класе Радомир Миликић (28. *régiment d'infanterie – S-t Denis*), пешадијски капетан I класе Милета

¹³⁵ *Наредбом министра војног*, СВЛ, број 47. од 26. новембра 1903: 899.

¹³⁶ *Конкурс*, СВЛ, број 5. од 8. фебруара 1907: 101.

¹³⁷ *Решење министра војног*, СВЛ, број 4. од 21. фебруара 1912: 83.

Здравковић (43. régiment d'infanterie – Lille), пешадијски капетан II класе Василије Луковић (113. régiment d'infanterie – Blois); б) у артиљерију: артиљеријски мајор Димитрије Пајић (22. régiment d'artillerie – Versailles), артиљеријски мајор Младен Богићевић (32. régiment d'artillerie – Orléans), артиљеријски капетан II класе Илија Гвоздић (2. régiment d'artillerie de montagne – Nice); в) У коњицу: коњички капетан I класе Војин Чолак-Антић (23. régiment de dragons – Vincennes). Одсуство је одобрено коњичком капетану II класе Михаилу Жујовићу (4. régiment de Hussards – Meaux); Решењем министра војног од 30. маја 1910. године одобрено је одсуство за ступање на вишу ратну школу - Ecole supérieure de guerre, Paris – за Француску коњичком поручнику Мирку Маринковићу.¹³⁸ Решењем министра војног од 27. октобра 1910. године одређени су за војно-државне питомце, ради упознавања са трупном службом у француској пешадији: генералштабни мајори Емило Белић, Милан Ђ. Недић, Милутин Д. Лазаревић и Петар Ј. Марковић.¹³⁹

*

Школовање српских официра у иностранству од 1878. до 1914. године, било је руковођено идејом да се српска војска непрекидно и у једном правцу развија угледајући се на велике европске државе и војске. У тој намери се некада више, а некада мање успевало, што је зависило од економских и политичких прилика у Србији. Спољна политика владе у Београду највише је утицала на избор државе у којој су се српски официри школовали. Пошто се спољно-политичка оријентација Србије неколико пута мењала, српски официри су школовани час у једној, час у другој европској држави. После Берлинског конгреса 1878. године највише су одлазили у Аустро-Угарску, деведесетих година XIX века у Русију, а у првој деценији XX века у Француску.

Први српски официри, који су се школовали у Пруској и Аустро-Угарској, највише су утицали на развој војне доктрине српске војске, јер је она тада и настала. Касније, када је војна теорија у Србији пустила своје корене, а војна организација и обука добила основна обележја, утицај Бечлија, Паризлија и Берлинаца на развој српске војске био је мањи. Школовање српских официра у различитим европским државама, успорило је настајање

138 *Конкурс за школовање у иностранству*, СВЛ, број 4. од 5. фебруара 1910: 87; *Решење министра војног*, СВЛ, број 24. од 10. јула 1910: 572-573.

139 *Решење министра војног*, СВЛ, број 39. од 30. октобра 1910: 857.

јединствене војне доктрине српске војске, али је истовремено сачувало војску у Србији од назадака. Да није било официра школованих у страним државама, официрски кор српске војске не би успео да развије војну доктрину у Србији. Мали број српских официра, који се школовао у иностранству веома је допринео развоју модерне војне доктрине у српској војсци.

Страни официри у српској војсци

Страни утицај на развој српске војне доктрине испољавао се директно и непосредно радом страних официра у српској војсци. Пракса да се страни официри примају у српску војску има дугу традицију и потиче од оснивања регуларне војске у Србији. Први странци у регуларној војсци били су официри и прости војници, који су на позив кнеза Милоша, или, самостално из Аустрије дошли у Србију. Без обзира на стручне квалификације, као и на побуде које су их нагнале да дођу у Србију, они имају велике заслуге за модернизацију српске војске, јер су били први учитељи регуларних српских војника.

На позив кнеза Милоша у Србију је 1825. године дошао капетан Дамњан Глумац, који је пре тога служио у аустријској војсци. Пре доласка у Србију, капетан Глумац био је „фенрих” (заставник) у једном пограничном пуку аустријске војске. Њему је припала част да постане први организатор стајаће регуларне војске кнеза Милоша и њен први командант. По народности је био Србин родом из Угарске. Заједно са капетаном Дамњаном Глумцем у српску војску је ступило још неколико војника из Аустрије и они су у српску војску примљени као подофицири: фелдвобел Стеван Новаковић, фелдвобел Милован, каплар Шрајбер, стражмештер Марко и његов помоћник Крста, бивши аустријски штабсдобошар. По кнежевом налогу Глумац је за српску војску превео аустријски војни „реглмент” у кратком изводу и то је било прво егзерцирно правило за српску војску. Српска војска је под његовим утицајем усвојила „аустријско учење” и команду, а 1827. године српска регуларна војска обучена је у аустријски мундир.¹⁴⁰ Капетан Дамњан Глумац, који је остао у Србији до краја 1828. године, поставио је основе организацији регуларне војске у Србији.

Из Аустрије су дошли и стражмештери Васа и Сава који се 1826. године помињу као „егзерцир мајстори”. Исте године је из Аустрије у Србију дошао Матија Христић, који бива постављен за стражмештера војске Крагујевачке нахије. „Каплар Мата”, како се у документима помиње, остао је у српској војсци пет и по година, а касније је постао државни чиновник. Једини сачувани списак

140 М. Жујовић, *Белешке неких догађаја*, Београд 1902: 11; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1937: 80-81.

регуларних војника написан је латиницом, а потписао га је Матија Христић.¹⁴¹ У српску војску је 1836. године примљен и Радивоје Момировић, који се школовао у аустријској војсци пет година. Алекса Лазаревић био је бегунац из Аустрије, родом из Срема. Служио је као артиљеријски „прапорчик” у српској војсци.¹⁴²

Групу страних официра који су у Србију дошли из Аустрије, постепено су заменили егзерцир-мајстори из Русије. Као први Рус у српској војсци помиње се капетан Михајло Павлов, који је стигао у Србију када је кнез Милош 1830. године основао своју пешачку гарду. Као командант прве пешачке гарде, Павлов је живео у Крагујевцу. Павлов је провео у Србији пет година и за то време завео је руски егзерцир и руску команду у српској војсци. Када је 1835. године капетан Павлов напустио кнежеву гарду, на позив кнеза Милоша, у Србију је дошао Антон Феодоровић Дичковски и преузео команду над коњичком гардом. Није познато када је Дичковски напустио Србију, али се зна да није оставио дубљи траг у српској војсци.¹⁴³ Потпуно окретање према Русији, употпунила је одлука кнеза Милоша да 1833. године пошаље 30 питомаца на школовање у Русију. Српски официри вратили су се у Србију 1836. године и са собом донели традиције руске војске. У то време је аустријски начин обуке био у потпуности замењен руским, а 1837. године преведен је са руског *Воени устав* за потребе организовања и обуке српске војске.

Почетком 1836. године у Србију је дошао пензионисани пуковник Иван Даниловић, који је имао више од 45 година службе у руској војсци. Даниловић је остао на служби само неколико месеци, јер није успео да стекне поверење кнеза Милоша. Иван Даниловић се по други пут нашао у Србији после абдикације кнеза Милоша Обреновића. Кнез Михаило га је поставио за начелника Гарнизоне војске у чину генерал-мајора, што је изазвало негодовање кнеза Милоша. Даниловић је остао на положају начелника Гарнизоне војске све до краја августа 1842. године, до Вучићеве буне, када је заједно са кнезом Михаилом побегао из Србије.

Групи руских официра у српској војсци припадају Срби емигранти из

141 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. 1, 1897: 684; М. Жујовић, *Белешке*, Београд 1902: 11; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 43 и 48.

142 Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1937: 83-87.

143 Стеван - Стевча Михаиловић, *Мемоари (од 1813-1843 и од 1858-1867)*. Средио их Ж. Живановић, Београд 1928: 330; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1937: 87-89.

Карађорђевог времена, или, њихови синови, који су се војнички образовали у Русији. У Србију је 1830. године дошао капетан Илија Момировић, који је постављен за капетана кнежеве гарде у Пожаревцу. Илија Момировић био је родом из Крушевца. После пропасти Првог српског устанка 1813. године побегао је у Аустрију, као тринаестогодишњи дечак, а одатле са осталим српским емигрантима, у Бесарабију. Момировић је ступио у руску војску и постао капетан. Као капетан кнежеве гарде Илија Момировић је српске војнике учио „руском зекциру”. Капетан Момировић је са делом кнежеве гарде учествовао у прослави проглашења Хатишерифа 1830. године у Београду.¹⁴⁴ Као деца српских емиграната Георгије и Никодије Поповић учили су војну школу у Русији, после чега су дошли у Србију пре 1833. године. Они нису дуго остали у српској војсци. Никодије Поповић је 1836. године умро у Крагујевцу од епидемије тифуса, док се име Георгија Поповића не спомиње после 1838. године.

Пореклом из Србије био је и Константин Хранисављевић рођен 1807. године у Иригу. Његови родитељи раније су живели у Крушевцу, одакле су због насиља Турака побегли у Срем. Константин је завршио основну школу у Карловцима, после чега је отишао у Русију, где је примљен у војну школу. Његово школовање помагао је добротвор Хранислав, по коме је узео презиме и заменио своје породично Живковић. У Русији је завршио кадетску школу, у којој је својом вредноћом и марљивошћу служио другима за пример. По завршеном школовању Константин је служио у руској коњици. Истакао се као добар официр у рату који су Руси водили против Турака 1829. године и Пољака 1831. године. За показану храброст у рату одликован је сребрном медаљом и војничким златним крстом.

Константин Хранисављевић је дошао у Србију 1832. године, са чином коњичког поручника. У децембру исте године постављен је за командира новоснованог коњичког ескадрона. У војсци кнеза Милоша капетан Хранисављевић је био један од најбољих и најсавеснијих официра, кога је красила стручност и чврстина карактера. Крајем 1837. године капетан Константин Хранисављевић почео је са руског да преводи „воени устав”, чији се део односио на „изображение военог суда”.¹⁴⁵

144 М. Жујовић, *Белешке неких догађаја*, Београд 1902: 16, 17; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1937: 89-90.

145 Архив Србије, Кнежева Канцеларија, X-729.

Хранисављевић је остао у Србији до 1837. године, када се вратио у Русију. Приликом одласка кнез Милош му је упутио писмо у којем му захваљује на дотадашњој сарадњи истичући лепоту и чврстину његовог карактера. „То вам више значи, него сви дарови ума“, поручује му кнез Милош. У Русији је остао нешто више од годину дана, да би се поново вратио у Србију и ступио у војску са чином мајора, двадесет дана пре абдикације кнеза Милоша. У априлу 1840. године, напустио је војску заједно са осталим присталицама Уставобранитеља. Поново се вратио у војску 1845. године, када је постављен на дужност начелника Гарнизоне војске. Хранисављевић је обављао своју дужност са пуно љубави и одрицања пуних дванаест година све до 13. октобра 1857. године.¹⁴⁶

Образован у руској кадетској школи, он је у српској Гарнизонај војсци утврдио руски утицај. Хранисављевић је поред српског и руског језика говорио још и немачки и француски. За потребе Гарнизоне војске, мајор Константин Хранисављевић превео је са руског на српски правила за пешадију: „прву, втору и трећу част фронтоне, а тако и правила Гарнизоне и Логорне службе“. Осим тога превео је са руског правила за артиљерију и коњицу. По одобрењу кнеза и Државног савета правила су штампано у „форми наставленија“ у државној штампарији 1845. године.¹⁴⁷

Какав је Хранисављевић био као начелник Гарнизоне војске сведочи једна прича коју су савременици о њему записали: „Или на прилику Хранисављевић хоће да сазна какво мишљење носе војници о касарни кад иду на смену кућама, па за то изиђе, прерушен, чак под Авалу; ту се као путник удружи с војницима и пита их: како им у касарни; шта је добро, шта ли зло? Па ако дозна за какве неуредности, одмах их исправља.“¹⁴⁸ На дужности начелника Гарнизоне војске остао је до 1857. године, када је изабран за државног саветника. За време друге владе кнеза Михаила Обреновића, постао је војни министар уз услов, да му се нико не меша у војне послове, да не долази на дворске ручкове и да не чини посете ни једном страном посланику. На том положају је остао непуну годину

146 Архив Србије, Државни Савет, 1845, 378; С. Павловић, *Коста Хранисављевић*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. 2, св. 2, Сремски Карловци 1929: 3; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 90-91; М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи*, Београд 1888: 783-787.

147 Архив Србије, Државни Савет, 1844, 354; Архив Србије, Државни Савет, 1845, 118.

148 С. Павловић, *Коста Хранисављевић*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. 2, свеска 2, Сремски Карловци 1929: 3;

дана, када је дао оставку и повукао се у миран живот. Када је Коста Хранисављевић својом вољом одступио са положаја начелника Главне војне управе 1860. године официрски кор српске војске „опростио се с њим подносећи му адресу као најстаријем официру; као зачетнику војне историје у Србији; као творцу свега што је српска војска имала“.¹⁴⁹

Константин Хранисављевић остао је упамћен као оштар, вредан и праведан старешина. Војници и његови пријатељи обично су га звали Хранислав, а понекад се и у службеним актима тако помиње. Пензију на коју је имао право, није хтео да прима, већ је живео од своје уштеђевине. Константин Хранисављевић је живео скромно и до краја живота је остао самац. Његова соба није имала ништа друго осим гвозденог кревета, стола и једне столице. Хранислав је имао обичај да сваки дан пешке иде у Топчидер, да се напије воде са његових извора. У време припреме за рат против Турске 1876. године, учествовао је у раду ратног савета. Константин Хранисављевић је умро 7. марта 1880. године и сахрањен је уз велике војне почести у Београду. Погребу је присуствовао кнез Милан Обреновић, митрополит Михаило, министри, саветници и велики број грађана.¹⁵⁰

Поред аустријских и руских официра, у Србији се једно краће време осетио утицај француских официра. За време службеног боравка у Паризу 1853. године Илија Гарашанин је ступио у контакт са капетаном Иполитом Монденом и уз сагласност француске владе довео га у Србију. У јануару 1854. године српска влада је поверила француском политехничком официру Иполиту Мондену да хитно пропутује Србију и да да основне смернице за одбрамбени план. То није могло да се одржи у тајности, јер је Аустрија мотрила на сваки покрет у Србији, а ни француска влада, није могла да дозволи да њен официр служи једној земљи која сутра може бити на страни Русије. Стога је Мондену, половином маја, било наређено да прекине започети посао и врати се у Француску.¹⁵¹ Када је кнез Михаило Обреновић 1860. године по други пут дошао на власт у Србији, покушао

149 М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892: 315.

150 Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 90-91; С. Павловић, *Коста Хранисављевић*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. 2, свеска 2, Сремски Карловци 1929: 3; *Споменица на прославу шездесетогодишњице краљеве гарде 1838-1898*, Београд 1898: 55-58; М. Милићевић, *Поменик знаменитих људи*, Београд 1888: 783-787.

151 *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, средно Ст. Ловчевић, Београд 1931: 175-176; Ј. Д. Митровић, *Организација и опрема народне војске у Кнежевини Србији 1854. године*, Весник Војног музеја, 5, 1858: 201.

је да преуреди државну управу и у службу узме способне људе. На место управитеља грађевинске службе изабран је капетан Иполит Монден, командир инжињеријског корпуса у Амијенсу у Француској. Кнежевим указом од 20. марта 1860. године, прецизирани су услови под којима је Иполит Монден примљен у државну службу, на место управитеља грађевина. Већ 22. септембра 1860. године Монден је постављен на дужност начелника Главне војне управе, уместо старог начелника Константина Хранисављевића.

Пошто је државна управа реорганизована у октобру 1861. године пуковник Иполит Монден постао је први министар војни у Србији. Од 27. априла 1862. године у кабинету Илије Гарашанина, Монден је поред дужности министра војног, заступао и министра грађевина. Иполит Монден остао је на челу Министарства војног пуне четири године, све до априла 1865. када га је на том положају заменио Миливоје Петровић Блазнавац. За време док је Иполит Монден био на месту војног министра, у српској војсци се јаче осетио француски утицај. Прво што је Монден предузео, било је да се стара руска правила у српској војсци замене француским правилима. У том циљу је уз помоћ мајора Љубомира Ивановића, који је завршио Генералштабну школу у Паризу и помагао му у превођењу на српски језик, саставио нарочита упутства за српску војску.¹⁵² Потом је сам прилагодио француски Војни законик за српске прилике. Законик је измењен у мери да су биле дозвољене и телесне казне, чега није било у француском законнику.

Монден је за четири године на челу српског Министарства војног, учинио све што је било у његовој моћи да српску војску организује по француском узору. У односу на претходни руски узор, Монденове реформе, биле су видан напредак. У својим записима Коста Н. Христић је оставио опис Иполита Мондена: „Прави тип француског официра из оног доба, дугуљаста лица, окучаста носа, проседе косе која му је, чешљана наниже, покривала врхове ушију, спуштених бркова са брадицом Наполеона III.“¹⁵³ Пешадијска егзерцирна правила која је Константин Хранисављевић превео 1845. године била су руска. У време када је војни министар у Србији био Иполит Монден, 1864. године штампана су француска пешадијска егзерцирна правила. Француски утицај на развој српске војске није

152 Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске, француски утицај на њено формирање*, Београд 1993: 49-53.

153 К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1937: 306.

дуго трајао. После одласка Иполита Мондена из Србије, 1866. године штампана су егзерцирна правила српске редакције. У писању нових егзерцирних правила учествовали су школовани српски официри и *Аустријски* официри.

У време када је Иполит Монден био на челу војног министарства, у Србију је дошла велика група официра из Аустрије. Иако су по националности већином били Срби, они су се издвајали од осталих српских официра својим образовањем, културом и традицијом коју су усвојили током школовања и службе у аустријској војсци. Официри из Аустрије имали су добро основно војничко образовање и по правилу су говорили више језика. Поред српског и немачког знали су језике народности: чешки, италијански, мађарски, или, румунски, а појединци још и француски, или, енглески језик. Несразмерно свом броју, официри из Аустрије су утицали на развој војне мисли у Србији, дајући војној доктрини српске војске аустријско-немачко обележје.

Највећи број аустријских официра долазио је са подручја Аустро-Угарске које је било насељено српским живљем: Срема, Баната, Бачке, Славоније, Баније, Кордуна, Лике и Далмације, али је било официра са подручја Мађарске, Аустрије, Чешке, Моравске, Италије и Пруске. Велика већина официра из аустрије била је православне вероисповести, али је било и католика, лутерана и евангелиста.¹⁵⁴ Официри из Аустрије појединачно су прелазили у Србију још од почетка XIX века, а у неколико наврата забележен је њихов масовнији долазак. Од страних официра најдужи стаж у српској војсци 1878. године, имао је артиљеријски мајор Михаило Кренцер, рођен 1823. године у Фулду у Пруској. После завршеног артиљеријског курса у Каселу, на позив српске владе, Михаило Кренцер 1854. године долази у Србију ради подизања „једног лабораторијума артиљеријског у Крагујевцу“.¹⁵⁵

Годину дана после мајора Кренцера, у Србију је дошао мајор Адам Вранешевевић, рођен 1823. године у Горичкој код Петриње. Вранешевевић је завршио кадетску школу у Олмуцу и петнаест година био пешачки и коњички официр у Аустријској војсци. За то време учествовао је у рату у Италији 1848. и у јужној Угарској 1849. године. По пријему у српску војску 1855. године постављен је за

154 Католици су били: Блаж Јурковић, Глиша Франић, Драгутин Франасовић, Стеван Бинички, Стеван Лончарић, Фрања Жарговић, Фелик Далековић, Михајло Лисац.

155 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1.

професора у Артиљеријској школи где је предавао: Војну историју, Географију и Јахање. Његови ђаци били су питомци треће класе Артиљеријске школе Димитрије Ђурић, Јован Драгашевић, Јеврем Марковић, Петар Топаловић и Јован Анђелковић. Вранешевић је био немирног духа, због чега се први пут није дуго задржао у Србији. По својој молби отпуштен је из службе да би 1860. године као Гарибалдијев добровољац учествовао у борбама у Напуљу и на Сицилији. У Србију се поново вратио уочи рата са Турском 1876. године.

Мајор Адам Вранешевић био је 1876. на положају начелника штаба Дринског корпуса, касније помоћник команданта Шумадијског корпуса. У Другом рату са Турцима 1877-78. учествовао је у борбама код Пирота, Ниша, Грделице и Врања, а нарочито се истакао у наступању српске војске ка Косову. По завршетку рата најдуже је био у Главном генералштабу, где се успешно бавио војном науком. У часопису *Ратник* објавио је неколико чланака: *О части у опште и војничкој части особено* (1882); *Мало светлости о бици на Врањи и радњи гонећег одреда* (1882); *У колико је озадњача променила тактику пешадије* (1882); *Рад у главном ђенералштабу – оцена наших коњич. егзерцирних правила* (1882); *Стратегијска служба извиђања и из исте произлазећа борба коњице* (1883). Његов плодан рад на пољу војне књижевности прекинут је изненадном смрћу када је 30. октобра 1884. године извршио самоубиство.¹⁵⁶

Догађаји на Чукур-чесми, бомбардовање Београда и сукоб са турским војницима у Ужицу, довели су Србију 1862. године на корак од рата са Турском. Тим поводом група од двадесет официра из Аустрије, прешла је у Србију и ступила у службу српске војске.¹⁵⁷ Официри из Аустрије ступили су у српско поданство добровољно, али је било и врбовања. Неки српски свештеници и трговци у Горњој крајини покушали су да за народну војску у Србији заврбују граничарска војна лица, али су били похватани и 1863. године у Војном суду у Бјеловару осуђени на дугогодишњу робију, коју су издржавали у Чешкој и Моравској.¹⁵⁸ И поред противљења аустријских власти, ипак је један број официра

156 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1; *Некролог Адама Врањешевића*, *Ратник*, књ. IV, свеска IV, 1884: 290-293; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 18.

157 Д. Динић, *Српска војска у XIX и почетком XX века*. Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 13611: 132.

158 Л. Ђелап, *Аустријски војни извештаји о организацији српске милиције (1821-1871)*, *Весник војног музеја ЈНА*, 10, 1964: 136.

из Аустрије дошао је у Србију. Још у априлу 1862. на позив кнеза Михаила, ступио је у српску војску Антоније Орешковић са чином пешадијског мајора. После бомбардовања Београда примљен је у септембру у српску војску и Адам Приљева са чином инжињеријског капетана II класе. Два месеца касније, у новембру 1862. године у српску војску ступили су са чином капетана II класе: Ђура Хорватовић и Лазар Јовановић; са чином поручника: Танасије Ђурчић; са чином потпоручника: Александар Цветић, Александар Протић, Паја Поповић, Гргур (Глиша) Франић, Јаромир Шандор, Коста Јанковић, Анта Алексић и Алекса Савић са чином поднаредника.

Антоније Орешковић рођен је 7. јануара 1829. године у Двору на Уни. По завршетку гимназије и Војне академије у Винер-Нојштату, Орешковић је 1847. године произведен у чин пешадијског потпоручника. Као млад официр, учествовао је у ратовима против Мађара 1848/49. године и касније у рату против Италије 1859. године. На позив кнеза Михаила Обреновића, ступио је у српску војску у априлу 1862. године са чином пешадијског мајора. После бомбардовања Београда, када су предузете војне припреме за могући рат са Турском, Орешковић је постављен за команданта Добровољачког кора у Ваљево. У циљу припреме за устанак балканских народа, влада је употребила Орешковића у дипломатској мисији. Антоније Орешковић је поред српског, говорио немачки, италијански и француски језик. Касније је био на разним дужностима, али је до Српско-Турског рата 1876. најдуже остао на расположењу војног и министра иностраних дела, учествујући у нарочитим мисијама у иностранству.

Орешковић је радио на војној, историјској и политичко-националној књижевности. По налогу кнеза Михаила и министра војног написао је више званичних правила и упутстава за српску војску шездесетих година XIX века. Своје погледе на словенску заједницу изнео је у књизи *Славенска задруга* (1872). Почетком седамдесетих година XIX века, када се у Србији повела расправа о железничкој вези са Турском, Орешковић је написао и штампао књигу *Железничко питање* (1873). Своје бављење у дипломатским мисијама и о раду на јачању југословенске заједнице изнео је у своје две књиге: *Мало више светлости поводом брошуре "Књаз Михаило и заједничка радња балканских народа"* (1895) и *Да смо једном на чисто* (1898). Сем ових дела, Орешковић је написао и штампао у разним

часописима и листовима више расправа и чланака војног, политичког и националног садржаја.

После стицања државне независности 1878. године пуковник Антоније Орешковић био је на положају команданта Дринске дивизије. После рата са Бугарском 1885. године и пада напредњачке владе, позиција пуковника Антонија Орешковића у српској војсци нагло слаби. Орешковић је 1887. године, постављен за заменика председника испитне комисије за полагање за чин капетана и мајора свих родова војске.¹⁵⁹ Годину дана касније 27. априла 1888. године Антоније Орешковић је пензионисан у чину пуковника.¹⁶⁰

Адам Приљева рођен је 18. фебруара 1832. у Лици, где је завршио основну и грађанску школу. По завршетку војних школа служио је у аустријској војсци као инжењеријски официр. Ступио је у српску војску 1862. године са чином капетана II класе. У време интензивне спреме Србије за рат после 1862. године, као инжењеријски официр учествовао је у фортификацијским радовима. 1. марта 1874. године унапређен је у чин мајора, а чин потпуковника добио је у рату 10. октобра 1876. године. У пролеће, пред рат са Турцима 1876. године, Приљева је био командант инжењеријског батаљона Западно-моравске дивизије и референт за инжењерију у истој дивизији. По завршетку првог рата са Турцима, потпуковник Приљева је 1877. био на положају начелника инжењерије резервног корпуса, са штабом у Крагујевцу. У рату 1877-78. године заузимао је положај начелника инжењерије Моравског кора.¹⁶¹

Ђура Хорватовић рођен је 17. јануара 1835. године у Великом Мушалуку, код Нове Градишке у Лици. Војно образовање стекао је у пуковској математичкој школи у Сремској Митровици. Као млад официр приправник у аустријској војсци, Хорватовић је учествовао у рату 1849. године при опсади Варадина. Школовање је завршио 1852. године када је произведен у чин потпоручника. До доласка у Србију 1862. године служио је као аустријски официр у 14. регулашком пуку. Одмах по доласку у Кнежевину постављен је за команданта Добровољачког батаљона, формираног у Ваљево. Ђура Хорватовић је осим српског говорио

¹⁵⁹ *Решење министра војног*, СВЛ, број 22, 8. јуна 1887: 598.

¹⁶⁰ Војни архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 6-8.

¹⁶¹ И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 8-9.

немачки језик, али није био активан на пољу војне књижевности. У српској стајаћој војсци обављао је различите дужности, а био је и ађутант кнеза Михаила Обрановића. Непосредно пред рат са Турцима 1876. године постављен је за команданта Књажевачке бригаде. У рату се истакао упорном одбраном Књажевца, а касније и Шиљеговца. Пред сам крај рата постављен је за команданта Моравско-тимочке војске уместо генерала Черњајева. У Другом српско-турском рату 1877-1878. године био је командант Тимочког корпуса.¹⁶²

После рата био је на дужности команданта Моравског корпуса. Године 1881. одређен је за изванредног посланика и опуномоћеног министра на руском двору. У чин генерала унапређен је 1885. године. За време рата са Бугарском 1885. године позван је са дужности посланика у Петрограду и постављен за команданта Нишавске војске. По закључењу мира 1. марта 1886. године постављен је за команданта Активне војске. Обављао је дужност министра војног у кабинету Милутина Гарашанина. По уваженој оставци, био је на располагању до 29. јуна 1888. године када је пензионисан.¹⁶³

Танасије Ћурчић рођен је 15. 11. 1818. у шајкашком селу Чуругу, где је похађао основну српску школу, а немачку и војно граничарску школу завршио је у Тителу. Ћурчић се још као млад официр у Шајкашком батаљону 1848-49. године истакао „примерном војничком рутином и свима особинама изврсног ратног официра“. Одлучан и веома храбар, Ћурчић је код Перлеза, дрским налетом против знатно јачег непријатеља, заузео седам топова, које је непријатељ раније био отео. У рату са Турцима 1876. године истакао се у бојевима код Бијељине и Међаша. Иако је био рањен мајор Ћурчић је остао у борби где је „ванредним држањем и вођењем својих трупа“, заслужио највеће признање, производство у чин потпуковника. После Српско-Турских ратова 1876/78. године постављен је на дужност команданта Моравске дивизије. Танасије Ћурчић је говорио српски и немачки језик, а написао је *Прилог историји догађаја из 1848-49*, штампан у *Бранику* (1902).¹⁶⁴

Јаромир Шандор рођен је 14. децембра 1839. године у Загребу. Основну

162 Исто.

163 М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003: 246-249.

164 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 11-12.

школу и нижу гимназију (3 разреда) завршио је у месту рођења, а војну-математичку школу у Бјеловару. У аустријску војску најпре је ступио 1853. али је ускоро из ње изашао и провео пет година у трговачкој морнарици. По други пут ступио је у аустријску војску 1858. У чин пешадијског потпоручника унапређен је 14. јула 1859. године, да би недуго после тога дао оставку на свој положај. У Србију је дошао 1. новембра 1862. године са већом групом официра из Аустрије, у чину привременог потпоручника. Одређен је за водника Добровољачког кора у Ваљеву, где је ускоро постао и командир чете. Касније 1863. упућен је на службу у Артиљеријску управу, а 10 августа 1864. године унапређен је у чин активног пешадијског потпоручника. У чин поручника унапређен је 1. јануара 1870. године, а у чин капетана II класе 1. марта 1874. године. Као активни официр био је најпре водник, а затим командир чете у стајаћој војсци. Пред рат са Турцима, 8. маја 1876. године, постављен је у Народној војсци за команданта Београдске бригаде II класе.

Почетком рата бригада је била на Тимочком војишту, у саставу Тимочко-моравске војске, и учествовала у свим локалним борбама. У одсудној бици на Великом Извору изнад Зајечара 6. јула 1876 у саставу Тимочко-моравске војске, под командом генерала Черњајева, борила се и Београдска бригада II класе. Српска војска стигла је надомак турске прве линије, којом је командовао Осман паша, али је била приморана да се повлачи. Изванредном пожртвованошћу Јаромир Шандор старао се да одржи српске трупе при повлачењу, али том приликом је и погинуо. Његово тело остало је на непријатељском земљишту.¹⁶⁵

Лазар Јовановић је рођен је у Осијеку 9. августа 1828. године, где је завршио основну школу и шест разреда гимназије. Филозофски и Правни факултет слушао је у Ђуру, Пешти и Печују. Кадетско војно математичку школу завршио је у Петрињи. По завршетку војне школе, ступио је као кадет у II Бански граничарски пук. Као кадет учествовао је у рату са Мађарима 1849. године у борбама код Новог Сада и Хеђеша, затим у рату са Италијанима 1859. године у чину потпоручника, у биткама код Мађенте и Солферина. Пошто је иступио из аустријске војске примљен је у српску војску 1. септембра 1862 са чином привременог пешадијског капетана друге класе и распоређен у Добровољачки кор

165 Анд. Ј. Милојевић, *За отаџбину*, Београд 1904: 204-206.

у Ваљеу. У чин активног капетана II класе унапређен је 16. новембра 1862. а у чин штабног капетана I класе унапређен је 16. фебруара 1867. године. У чин пуковника унапређен је 1. априла 1880. године. После рата Лазар Јовановић био је командант Моравске дивизије све до пензионисања.¹⁶⁶

У групи официра из Аустрије теоријским радом се истицао мајор Александар Протић рођен у Темишвару јануара 1839. године. Александар Протић је основну школу завршио у Темишвару, а војно образовање стекао је у кадетској школи у Италији. Као аустријски пешадијски официр учествовао је у рату 1859. године у Италији. Протић је пет година служио у аустријској војсци, пре него што је 1862. године дошао у Србију. Мајор Протић је говорио, читао и писао српски и немачки, а служио се француским и румунским језиком. Као школован официр, Протић је брзо напредовао у српској војсци, а пред рат са Турском 1875. био је на служби у Опште војном одељењу Министарства војног. Прве војно-стручне радове објавио је у часопису *Војин: Карл фон Клаузевиц - Војнички геније* (1867), *Наша стајаћа војска* (1869) и *Још један глас о Војину* (1870). Заједно са Димитријем Ђурићем 1871. године превео је са немачког књигу пруског официра Фридриха Вилхелма Ристова *Војна око рајнске границе 1870-71*.¹⁶⁷

После рата за независност 1876/78. године наставио је рад на пољу теорије и у војном часопису *Ратник* објавио чланак *Војска каква и колика нам треба?* (1888); *Грађа за нашу ратну историју 1877/78* (1897). Александар Протић је проучавао историју Српско-Турских ратова 1876/78. и износио своје мишљење о многим моментима из историје српског народа. Прецизним подацима Александра Протића о операцијама српске војске у другом Српско-Турском рату 1877-78. послужио се Јов. Ристић у своме значајном делу: *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, књ. II Други рат. - 1898. У предговору ове књиге, Ристић је изјавио нарочиту захвалност пуковнику Александру Протићу. У посебним књигама и брошурама Александар Протић је штампао радове: *Српска народна мисао*, (1895); *О завршној речи М. Пироћанца* (1896); *Први пут у Загребу* (1899); *Наши модерни историчари* (1900); *О тајној*

166 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 11.

167 И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 13-15.

*конвенцији између Србије и Аустро-Угарске (1902).*¹⁶⁸

После Српско-Турског рата 1876/78. године Александар Протић је у чину мајора постављен на дужност команданта Браничевске војске. Када је на снагу ступио нови закон о устројству војске 1883. године, Александар Протић је постављен на положај команданта пука. После Српско-Бугарског рата 1885. године, Александар Протић је пензионисан у чину потпуковника, али је потом реактивиран и произведен за пуковника, са рангом од 6. децембра 1888. године. У време док је на власти била Радикална странка, Протић је обављао дужност начелника Економног одељења војног министарства и на тој дужности је остао све до 1893. године, када је по други пут пензионисан.¹⁶⁹

Коста Јанковић рођен је 4. августа 1834. године у Брашови у Ердељу. Завршио је региментску школу у Терезијанштату у Чешкој, после чега је служио у аустријској војсци као пешачки, а затим коњички поручник у II уланској регименти. У Србију је дошао 1862. године и ступио у српску војску. У чин активног поручника унапређен је 27. маја 1864. године. Интересантно је да је Коста Јанковић, осим српског, говорио немачки, влашки, мађарски и италијански, а разумео је грчки, француски и енглески језик.¹⁷⁰

Мајор Гргур Франић је рођен 26. фебруара 1828. године у селу Смиљану у Лици. У Аустрији је завршио немачко математичку школу, а говорио је, читао и писао: српски, немачки и италијански. После завршене војне школе Гргур Франић је ступио у аустријску војску 1847. године. Учествовао је у рату 1848/49. године у Италији при блокади и бомбардовању Палма-Нове, у бици код Милана. У српску војску Франић је ступио 1. новембра 1862. у чину привременог пешадијског потпоручника, када је постављен на дужност командира вода у Добровољачком кору у Ваљеву. За активног потпоручника произведен је 3. августа 1864. године, а у чин мајора 16. јуна 1876. године. Гргур Франић је у часопису *Војин* 1866. објавио прво дело српске војне књижевности које је преведено са италијанског језика: *О маневрима уопште*, аутора Карла Декристофориса. У Српско-Турском рату 1876. године истакао се у борбама на Бабиној Глави и код Рсаваца, а 1877. у борби код врха Св. Никола. После Српско-Турских ратова 1876/78. године Гргур

168 Исто.

169 Исто.

170 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1

Франић био је командант Топличке окружне војске.

Анта Алексић из Панчева школовао се три године у кадетској школи у Аустрији пре него што је 1862. године ступио у српску војску. По налогу војног министра 1867. године Алексић је превео пруска *Правила сепарске службе*. Учествовао је у Српско-Турским ратовима 1876/78. као инжињеријски капетан II класе.¹⁷¹ Алекса Савић је рођен 1845. године у Загребу, где је завршио три разреда реалке. У Србију је дишао 15. новембра 1862. године. Учествовао је у Српско-Турским ратовима 1876/78. као капетан II класе. Савић је поред српског говорио немачки језик. За време службе у Нишу 1882. године објавио је *Приручник за наставу из ратне службе и наставе гађања* под називом *Десетар*. Приручник је написан на основу немачког примера и прилагођен пешачком правилу српске војске.¹⁷²

Следећи прилив официра из Аустрије забележен је у периоду од 1866. до 1868. године, у време интензивних војних припрема Србије за ослобођење Балкана од турске власти. Кнез Михаило Обреновић је 31. маја 1867, потписао измене *Закона о војсци од 1864*, да би омогућио пријем страних официра у српску војску.¹⁷³ На позив кнеза Михаила Обреновића у Србију су дошли: потпуковници – Павле Хорстиг из Бреславе у Пруској; мајор – Блаж Јурковић из Перушића; капетани II класе – Евгеније Калинић из Карловца, Светислав Вохоска из Чешке, Сима Шапоња из Чуруга, Стеван Косановић из Огулина и Евгеније Гајиновић из Српског Бечеја; поручници: Никола Протић из Темишвара, Фрања Жагровић и Адолф Сертић. Неколико официра из Аустрије који су узели српско *поданство* 1867/68. године оставило је дубљи траг у српској војсци.

Један од најобразованијих официра из Аустрије био је Евгеније Калинић, рођен 2. маја 1839. године у Горњем Карловцу. Калинић је завршио основну школу у Карловцу, Војну академију у Оломуцу, а Вишу ратну школу у Бечу. У аустријској војсци служио је у артиљерији и при генералштабу и достигао чин капетана. На позив кнеза Михаила дао је оставку у аустријској војсци и прешао у Србију 19. априла 1866. године. Примљен је у српску војску са чином генералштабног

171 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 01/01;

172 Исто.

173 *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних од 1861 до 1873 године*, Београд 1882: 446-447.

капетана II класе. У чин капетана I класе унапређен је 24. марта 1868. у чин мајора 1. јануара 1872. а у чин потпуковника 4. јануара 1875. године. Од новембра 1871. године до пред рат са Турцима 1876. године, поред других дужности предавао је Артиљерију у Војној академији. Једно време био је начелник штаба стајаће војске. Године 1875. постављен је за ађутанта кнезу Милану Обреновићу. Крајем 1875. године проучавао је југоисточни крај Србије, у циљу планирања операција према Турској. У време пред рат са Турском био је начелник Оперативног одељења Главног генералштаба. Ратним распоредом постављен је за начелника штаба Западно-моравске дивизије, касније назване Ибарска војска, којом је командовао генерал Зах. У боју на Калипољу, 24. јуна 1876. године потпуковник Евгеније Калинић тешко је рањен. Преминуо је од последица рањавања 21. јула 1876. године и сахрањен је у Чачку.¹⁷⁴

Његов имењак Евгеније Гајиновић рођен је 31. октобра 1838. у Ораовици. По завршетку немачке школе у Ораовици, Варадину, Панчеву и Винковцима и два кадетска курса у Череди и Верони, служио је у аустријској војсци као потпоручник у 64. пешадијском пуку. Учествовао у Аустријско-Пруском рату 1866. године. Гајиновић је примљен у српску војску 7. јула 1867. године са чином пешадијског потпоручника. У чин мајора произведен је 1. јануара 1880. После рата био је командант 2. батаљона I пука стајаће војске.

Павле Хорстиг рођен је 3. јуна 1838. године у Бреслави у Пруској. Основно образовање стекао је у месту рођења, где је студирао четири године на универзитету у Бреслави. Завршио је Артиљеријску академију у Берлину 1858. године и служио у пруској артиљерији. У Србију је стигао 19. децембра 1868. године и ступио у српску војску. Осим српског језика, Хорстиг је говорио немачки, а разумео је и француски. После Српско-Турских ратова био је командант I артиљеријског пука. У његовом персоналном досијеу пуковник Антоније Божићевић је 1879. године записао: „Сваку препоруку заслужује, јер је врло ваљан и одличан командант.“¹⁷⁵

Долазак мајора Блажа Јурковића у Србију, био је значајан за развој артиљерије у Србији. Блаж Јурковић је рођен 15. марта 1838. године у селу

174 Анд. Ј. Милојевић, *За отаџбину*, Београд 1904: 171-173; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 15.

175 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1

Перушићу у Оточком срезу. Војно образовање стекао је у Бјеловару и Грацу, а поред српског и немачког језика одлично је говорио чешки. Учествовао је у рату у Италији у чину потпоручника 1859. године и у Аустријско-Пруском рату 1866. године. Истакао се у биткама код Солнија и Кенигреца. По преласку у Србију стручним радовима из области артиљерије дао је допринос развоју војних наука у Србији. Већ 1873. године објавио је дело *Упутство за подизање батерија*, док су неки његови радови објављени у виду аутографија: *Батериски закони* (1875), *Упути за пољску службу и за остале дужности нижи артиљеријски чиновна у пољу* (1875), *Познавање артиљеријског материјала* (1877).¹⁷⁶

У групи официра који су стигли из Аустрије 1868. године војном књижевношћу бавио се генералштабни официр Адолф Сертић. Поручник Сертић је као аустријски официр у часопису *Österreichische Militärische Zeitschrift* објавио чланак *Телеграф и његова употреба за војничке цели*. Када је Сертић дошао у Србију и примио дужност у Општевојном одељењу војног министарства 1869. године, овај рад је штампан у часопису *Војин*. Годину дана касније Адолф Сертић је у *Војину* објавио оригиналне радове *Десетник у стрељачком низу: по једној аустријској књижици*, *Упут за гађање у нишан*, *Покушаји са брзојавом у Шалонском стану* и превод под називом *Десињолов барут*. Генералштабни поручник Адолф Сертић није се дуго задржао у Србији, његово име се после 1873. године не спомиње у војним документима.

Један број официра дошао је у Србију 1870. године, када је законом о војсци проширена формација српске војске. Те године у српску војску ступили су: капетани II класе - Димитрије Ковачић из Голубинаца, Павле Јовин из Жабља и Никола Рабатић из Госпића, поручник - Стеван Бинички из Лике. Инжињеријски потпуковник Стеван Бинички рођен је 20. децембра 1840. године у селу Мали Мушалук у Лици. Завршио је четири разреда основне школе у Италији, три разреда техничке граничарске школе у Славонији и курс Војне академије у Винер Нојштату. Учествовао је у рату као аустријски официр 1859. у Италији и 1866. године у рату против Пруске. После службовања у Аустријској војсци ступио је 1. јануара 1870. године у српску војску са чином поручника. По преласку у Србију постављен је за првог управника понтонирског радилишта. Стеван Бинички је,

¹⁷⁶ Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1, *Југословенска војна библиографија*, том I, књ. 1. и 2, Београд 1981; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 16.

осим српског, говорио немачки и италијански језик. Од 1871-1874. био је командант понтонског моста на Ђунису и Јасици. У рату 1876. доказао се својим радом као командант одреда на Јанковој клисури. У другом рату са Турцима био је командант Ђупријске окружне војске и бригаде народне војске. Касније је командовао Ибарском, па Дунавском дивизијом.¹⁷⁷

После рата 1879. године у Моравском корпусу био је начелник инжињерије, потом командант Нишавске дивизије, да би 1881 био командант окружне војске у Пироту. У чин пуковника унапређен је 24. децембра 1883. године. Године 1884. био је на дужности краљевог ађутанта и командант Моравске дивизијске области. Према сведочењу савременика био је миљеник краља Милана Обреновића. У Српско-Бугарском рату 1885. командовао је Шумадијском дивизијом. У ратовима је стекао репутацију храброг и енергичног команданта. После абдикације краља Милана пензионисан је 22. јуна 1891. године. Враћен је из пензије 1895. и до 1900. био је директор фабрике дувана. Објавио је *Одломци из ратних бележака 1876.*¹⁷⁸

Следећи период обилнијег попуњавања старешинског кадра у српској војсци настао је почетком 1876. и трајао је до краја рата са Турцима 1878. године. Од виших официра у српску војску су 1876/77. године ступили: мајор – Јован Смуђа из Вргинмоста, капетани I класе – Ђура Шаринић из Оточца и Паја Путник из Опова. Један од најобразованијих аустријских официра у Србији био је мајор Јован Смуђа рођен 24. јуна 1831. године у Вргинмосту. Он је завршио војну академију у Винер Нојштату и као аустријски генералштабни официр учествовао је у ратовима у Румунији 1854. и Италији 1859. године. Као школског аустријског официра позвала га је српска влада у Србију, где је радио најпре при артиљеријској инспекцији, а затим као професор у Војној академији. Од 1883. године радио је у географском и историјском одељењу Главног генералштаба при уредништву *Ратника* све до пензионисања 1888. године.

Године 1876. године у Србију је дошао и Паја Путник рођен 28. јула 1828. у Банатском Новом Селу, где му је отац био свештеник. Основну српску и немачку школу завршио је у Опову и Панчеву, а гимназију у Карловцима. Филозофију је слушао у Сегедину, а после у Пешти. Када су наступили бурни догађаји 1848.

177 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 16-17.

178 Исто.

године, Путник је прекинуо школовање, отишао у Карловце и ступио у народну војску. Командовао је мањим одељењима и четом, а у многим борбама се доказао као веома храбар и одважан старешина. Због тога је добио чин народног поручника. По завршетку рата у јужној Угарској 1849. године, Паја Путник је примљен у аустријску војску са чином потпоручника. Учествовао је у борбама 1848/49. године против Мађара, затим 1859. године у Италији у боју код Мелењана и у бици код Солферина. Пензионисан је 1865. године и од тада је живео у Панчеву где је неко време био градски капетан.

У српску војску примљен је 1876. године као пешадијски капетан I класе, а из рата је изашао као потпуковник. У рату са Турцима 1876. године истакао се у боју код Бијељине и Међаша. После рата био је дуже време на положају команданта окружне војске у Ваљево. У првој половини 1885. године дао је оставку на службу и живео у Београду. Учествовао је у рату 1885. а затим је поново пензионисан 1886. Написао је *Мисли о војној организацији Србије* (1874), *Битка Пиротска* (1890), *Мало измена и допуна – Босански устанци од 1858 до 1862.* - *Дринска војска 1876 – Нешто о моралу – О Хрватима – Штросмајер – Закључак....*¹⁷⁹

Знатан број старешина са нижим чиновима, прешао је из Аустро-Угарске у Србију 1876. године и ступио у Добровољачки кор српске војске. После завршетка рата са Турцима 1878. године они су се затекли као „контрактуални“ официри по уговору. Највећи број ових официра, остао је у српској војсци после рата 1878. године: капетани II класе – Игњат Срб из Чешке, Фердо Михоковић из Бјеловара, Вилим Капнер из Горњих Карловаца у Аустрији, Јован Брдарски из Панчева, Пера Манојловић из Србобрана и Паул и Евгеније Штурм из Герлица у Пруској; поручници – Стеван Лончарић из Бјеловара, Сима Јасика из Војнића, Војин Ђорђевић из Осијека, Данило Барковић из Орашца, Хинко Покорни из Госпића, Коста Кораћ из Загреба, Сима Недељковић из Беле Цркве, Франц Кафка из Прага, Адолф Шпенглер из Моравске, Јован Кобиш из Граца; потпоручници: Урош Трифунац из Кикинде, Јован Гленер из Горње Мађарске, Милан Мандукић из Вршца, Драгутин Новелић из Вићенце у Италији, Светозар Јовановић из Панчева, Ђорђе Вујић из Аде, Михаило Лисац из Сиска, Димитрије Петровић из Турског

179 И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 17-18.

Бечеја, Сава Витас из Медака, Исидор Риђички из Мокрина, Стеван Витас из Доњег Лапца, Ђуро Радичанин из Глине, Милан Јовин из Чуруга, Милан Мирић из Лаћарка, Петар Радмановић из Медака и Вајо Кончар из Белопоља у Лици.

Од нижих официра који су 1876. године ступили у српску војску, неколико појединаца активно је радило на војној књижевности. Као сарадници у часопису *Ратник* нарочито су се истакли: Јован Брдарски, Михаило Кренцер, Павле Јуришић Штурм, Павле Хорстиг, и Стеван Лончарић. Посебно место заузима капетан Вајо Кончар рођен 1. јануара 1846. године у Белопољу у Лици. Вајо Кончар је завршио војну кадетску школу у Аустрији и као потпоручник по уговору ступио у српску војску 23. јуна 1876. године. У првом рату са Турцима 1876. године био је командант добровољаца на Дрини.

За одлично држање и вођење своје трупе у борбама 1876. добио је орден Таковски крст V реда с мачевима и сребрну медаљу за храброст. Отпуштен је из државне службе 10. марта 1877. године пошто је престала потреба, али је 11. априла исте године поново примљен у војску са чином пешадијског потпоручника. У другом рату са Турцима 1877/78. године био је одређен за команданта IV подгорског батаљона Црноречке војске, а касније је био ордонанс официр команданта Тимочког корпуса. После рата је одликован златном медаљом за храброст и сребрном медаљом за ревносну службу. За активног потпоручника произведен је 28. маја 1878, а у чин поручника унапређен је 11. новембра 1878. године. У чин капетана II класе унапређен је 1. јануара 1885. Године 1883. одликован је медаљом за војничке врлине.

Вајо Кончар је говорио и писао српски и немачки савршено, а доста добро француски и енглески. Од оснивања *Ратника* 1879. године као поручник у Историјском одељењу био је администратор, рачуновођа и сарадник у часопису у којем је објавио више радова: *Први прелаз Руса преко Балкана*. Превод (1879); *Американска оцена о улози бајонета у рату 1877/78 год.* (1879); *Обседање града Бара*. Превод (1879); *Рад и употреба коњице у последњим и будућим ратовима* (1879); *Пушке магацинке* (1880); *Утврђивање Швајцарске и Белгије* (1880). Поред тога додатно је радио на војној књижевности. Године 1882. превео је са немачког дело пруског официра Хуга фон Хелвига *Тактички примери*, а наредне године заједно са Петром Бојовићем дело белгијског официра Анри Бријалмона

Утврђивање држава и Утврђени логори. После четири године премештен је на службу у Војно министарство где је заједно са пуковником Младеном Јанковићем, начелником Оперативног одељења покренуо Службени војни лист (СВЛ). У Службеном војном листу објавио је студију *Снабдевање војске муницијом и попуна утрошка ове у борби (1885)*. Уз редовне дужности био је хонорарни професор Стенографије на Војној академији од 22. августа 1879. до 11. септембра 1885. године. Капетан Вајо Кончар погинуо је 5. новембра 1885. године на Сливници као командант III батаљона IX активног пука, у борби на Меким Цревима. Његовом срмћу српска војска изгубила је вредног официра и радника на пољу војне књижевности.¹⁸⁰

Сличну судбину имао је и капетан Никола Квекић „рођен од чувеније српске породице у Трсту 1830. године“. Никола Квекић био је шурак црногорском кнезу Данилу Петровићу. Квекић је завршио гимназију и лицеј у Женеви, а за тим је слушао правне науке у Паризу. У Србију је дошао 1875. године, када је био известан рат са Турцима. Као официр по уговору, учествовао је у свим борбама 1876. године. У другом рату са Турцима 1877/78. године као официр Јасеничког батаљона Крагујевачке бригаде I класе учествовао у свим борбама. Као пешадијски поручник од 1879. па до своје смрти био је на служби у Историјском одељењу Главног генералштаба. Године 1883. заменио је поручника Вају Кончара у уредништву *Ратника*, где је као сарадник објавио рад *О употреби пешачке ватре*. Године 1884. био је наставник француског језика на Војној академији. Умро је 6. децембра 1886. године од рана задобијених у борби са Бугарима 1885. године.¹⁸¹

Професори на Војној академији били су капетан II класе Фердо Михоковић и Сава Витас. Фердо Михоковић рођен је 19. августа 1838. године у Бјеловару у Хрватској. У Србију је дошао 1876. године као пешадијски потпоручник аустријске војске. На Војној академији био је наставник Борења и Пливања све до 1887. године. Сава Витас рођен је 26. децембра 1845. године у Медачком срезу у селу Почитељу. Витас је служио у аустријској војсци од 1866. до 1875. године када

180 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д-8/1; *Погинули у српско-бугарском рату 1885. године*, Ратник, књ. XVI, св. V и VI, 1886: 404; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 19.

181 Анд. Ј. Милојевић, *За отаџбину*, Београд 1904: 317-318; *Погинули у српско-бугарском рату 1885. године*, Ратник, књ. XVI, св. V и VI, 1886: 404.

је дошао у Србију. На Војној академији у Београду, Сава Витас је од 1885. до 1909. године обављао дужност редовног професорског помоћника на предмету *Цртање и краснорис и Немачки језик*. Написао је расправу *Официр у друштву* 1897. године и уџбеник *Нижа геодезија* 1901. године. Сарађивао је и у *Ратнику* где је објавио чланак *Одбрана Тирола* (1896).¹⁸²

Међу млађим официрима који су у Србију стигли из Аустро-Угарске, истицао се капетан II класе Данило Барковић. Рођен 1844. године у Личком Оточцу, Данило Барковић се истицао својим техничким образовањем. Војне науке слушао је у Серавали у Млетачкој, затим у кадетској школи у Сремској Каменици. Техничко образовање стекао је у артиљеријској школи у Кракову и артиљеријској академији у Белој Цркви у Моравској. Барковић је завршио школовање 1864. године и ступио у службу Аустро-Угарске као потпоручник. Пошто је био надарен за конструкцију наоружања, после краћег времена преведен је у техничку службу. Као прост редов – топџија дошао је у Србију 1876. године и придружио се добровољцима на Дрини, али је убрзо унапређен у чин потпоручника српске војске. У Другом рату са Турцима 1877/78. године учествовао је као командант позицијске артиљерије на Тимоку наспрам Видина.

После рата радио је у Тополивници у Крагујевцу. Био је члан комисије која је радила на преоружању српске пешадије и комисије која је разматрала наоружање српске артиљерије. Бавио се проналазаштвом, а чувене су биле његове конструкције даљиномера и топа острагана који је по њему назван „Барковићев топ“. Данило Барковић био је и хонорарни професор Механике на Војној академији. Резултате својих истраживања Барковић је објавио у *Ратнику* под насловом *Посматрање артиљеријског практичног гађања*. Његова војничка каријера у српској војсци завршена је прерано. Приликом контролисања револвера, Барковића је нехотично ранио војник, који му је помагао. Сутрадан после овог догађаја, Барковић је од последица задобијених рана преминуо 26. октобра 1889. године.¹⁸³

Предузимљивошћу и храброшћу међу официрима из Аустрије истицао се

182 Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д-1/1.

183 Ј. Симоновић, *Некролог Данилу Барковићу*, СВЛ, број 41, од 31. октобра 1889: 1203-1206; Анд. Ј. Милојевић, *За отаџбину*, Београд 1904: 124-126; И. С. Павловић, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936: 20; Б. Ђорђевић, М. Ковач, Ј. Шарановић, *Српски војни поменик*, Београд 2003: 32.

мајор Сима Јасика рођен је 26. септембра 1852. у Крстињи код Војнића. Сима Јасика је завршио основну школу у Крстињи, а гимназију у Карловцу. Војну академију завршио је 1872. године у Винер Нојштату. Као потпоручник, 1874. године прешао је у Србију и ступио у редове српске војске. Радио је на прикупљању земљака у добровољачке јединице. Истакао се храброшћу у Невесињском устанку 1875. године, због чега је одликован Таковским крстом и произведен у чин поручника. Био је познат као одличан стратег и генералштабни официр. У сукобу са Турцима 1876. године био је тешко рањен, али и даље активан у борбама, те је постао командант Првог добровољачког батаљона. Основао је 1902. године Савез добровољаца на чијем челу је био све до 1908.¹⁸⁴

Поред официра из Аустрије у служби српске војске било је и руских официра. У пролеће 1867. године Сава Грујић питомац Михаиловске артиљеријске школе у Петрограду, долазио је у Београд, са писмом генерала Черњајева за кнеза Михаила. Черњајев се у писму стављао кнезу Михаилу на располагање у случају рата са Турцима, који је тада био сасвим изванредан због питања о градовима.¹⁸⁵ После устанка у Босни и Херцеговини 1875. године, рат Србије са Турском био је на помолу. Са намером да учествује у предстојећем рату у Србију је стигао руски потпуковник Валдемар Бекер, који је постављен на дужност у Опште војно одељење војног министарства. Наредне године у Србију је стигла велика група официра из Русије на челу са генералом Михаилом Григоровићем Черњајевим, који је 22. маја 1876. постављен је за команданта Моравске војске.

Штаб Моравске војске био је састављен од српских и руских официра а чинили су га: генералштабни потпуковник Валдемар Бекер начелник генералштаба; артиљеријски мајор Сава Грујић начелник артиљерије; инжињеријски мајор Петар Аранђеловић начелник инжињерије; генералштабни капетан Јеврем Велимировић помоћник начелника штаба; ордонанси поручници Ковановић, Петар Мостић и Рус Лаврентјев.¹⁸⁶ Черњајев је тврдио да није било више од 2.452 добровољца, међу којима је било 646 официра и 1806 подофицира и

¹⁸⁴ Сима Јасика је умро у Београду 12. августа 1909. године.

¹⁸⁵ С. Грујић, *Руски добровољци у Српско-Турском рату 1876. године*, Ратник, књ. XLI, св. IV, 1889: 317.

¹⁸⁶ С. Грујић, *Операције Тимочко-Моравске војске*, књ. 1, Београд 1901: 61.

редова.¹⁸⁷ Руских добровољаца у Моравском корпусу било је 2.200, затим 130 људи у Ибарској војсци и око 50 људи на Дрини.¹⁸⁸ Руски официри су учествовали у рату 1876. године, као официри по уговору српске војске. У току првог рата са Турцима 1876. године у борби је погинуло 27 официра из Русије, међу којима је најпознатији коњички пуковник Никола Рајевски.¹⁸⁹ После завршетка првог рата са Турцима 1876. године, официри из Русије на челу са генералом Черњајевим вратили су се у своју отаџбину. Они су провели у Србији свега неколико месеци у ванредним ратним приликама. Отуда је њихов утицај на развој српске војне доктрине био краткотрајан и ограничен.

Насупрот официрима из Русије после Српско-Турских ратова 1876/78. године у Србији је остала група од око 60 „аустријских официра“. Официри из Аустро-Угарске били су најбројнија група страних официра у Србији и чинили су око 10% официрског кора српске војске. Захваљујући свом образовању и знању страних језика они су несразмерно свом броју утицали на развој српске војне доктрине. Највећи број официра који су дошли из аустријске војске, припадао је пешадији, артиљерији и коњици, али је било и генералштабних официра и других различитих војних струка. Адам Врањешевећ, Јован Смуђа и Сима Јасика били су генералштабни официри. Пре доласка у Србију капетан II класе Пера Манојловић из Србобрана, радио је у Бечком војно-географском институту.

Високо образовање аустријских официра било је добра подлога за бављење теоријским радом. Многи од њих су писањем оригиналних радова и превода допринели развоју српске војне доктрине. Велики број официра из Аустрије, пре доласка у Србију имао је богато ратно искуство: у Аустријско-Италијанском рату 1859. године учествовали су – Антоније Орешковић, Александар Протић, Јован Смуђа, Стеван Бинички, Паја Путник, Лазар Јовановић, Блаж Јурковић, Никола Работић, Димитрије Ковачевић; у Аустријско-Пруском рату 1866. године – Стеван Бинички, Евгеније Гајиновић, Блаж Јурковић, Павле Јовин; у Француско-Пруском рату 1870/71. године – Павле Јуришић Штурм.

Ратно искуство официра из Аустрије, које је обогаћено у Српско-Турским

187 Исто: 339.

188 С. Грујић, *Руски добровољци у Српско-Турском рату 1876. године*, Ратник, књ. XLI, св. IV, 1889: 335.

189 Анд. Ј. Милојевић, *За отаџбину*, Београд 1904: 16-28.

ратовима 1876/78. године препоручило их је за високе положаје у српској војсци после 1878. године. Пуковник Антоније Орешковић био је командант Дринске дивизије, потпуковник Танасије Ђурчић Моравске дивизије, потпуковник Лазар Јовановић Нишавске дивизије, мајор Александар Протић командант пука стајаће војске, потпуковник Стеван Бинички начелник инжињерије у Моравском корпусу, потпуковник Павле Хорстиг командант I артиљеријског пука, мајор Блаж Јурковић командант Моравске артиљеријске бригаде, Вилим Капнер командант батаљона стајаће војске, мајор Евгеније Гајиновић командант батаљона стајаће војске, капетан II класе Павле Јуришић Штурм командир IV чете II батаљона стајаће војске.

Највиши положај међу страним официрима 1878. године, заузимао потпуковник Ђурђе Хорватовић, који је постављен на положај команданта Моравског корпуса, на подручју тек ослобођеном од Турака. Хорватовић је 1881. године одређен за изванредног посланика и опуномоћеног министра на руском двору. Важну позицију у српској војсци имао је пуковник Антоније Орешковић, који је 1879. године био на положају команданта Дринске дивизије. Када је краљ Милан 1879. године започео реорганизацију српске војске, пуковник Орешковић одређен је за председника Одбора за организацију и наставу војске.¹⁹⁰

Краљ Милан, који је после 1878. године водио аустрофилску политику био је наклоњен официрима из Аустрије, у које је имао пуно поверење.¹⁹¹ Када је 1883. године избила Тимочка буна, активну улогу у њеном гашењу одиграли су „аустријски официри“. У саставу трупа које су добиле задатак да угуше буну, у оквиру Бањског одреда под командом пуковника Светозара Хацића, били су мајор Евгеније Гајиновић командант XIII и XV батаљона и потпуковник Александар Протић, командант II и III батаљона. Предвођен официрима из *Аустрије* Бањски одред извршио је продор кроз Бањску клисуру, коју су били посели побуњени војници народне војске. Мада је било око 2.000 побуњеника, њихове снаге нису могле да се мере са снагом сталног кадра. У неравноправној борби слабо

190 Војни Архив у Београду, П-1, К-2, Ф-2, р.б. 23/1 (Комитет за организацију и наставу војске – министру војном, 3. априла 1882); П-14, К-2, Ф-2, р.б. 22/1 (Команда Активне војске – министру војном, 16. јун 1884).

191 Опширније: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књ. I-III*, Београд 1934; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936; Г. Јакшић, *Тајна конвенција (1881-1889)*. Из новије историје, Београд 1953. Љ. Алексић, *Тајна конвенција из 1881. као оквир аустрофилске политике кнеза Милана*, Хисторијски поглед, бр 1, Загреб 1960.

организована и лоше вођена народна војска имала је велике губитке.

Артиљеријски потпуковник Блаж Јурковић примио је команду над Брдским артиљеријским пуком у Зајечару. После информације да ће побуњеници напасти Зајечар, Јурковић је добио задатак да га брани и да у сваком случају задржи Краљевицу. Побуњени војници народне војске ушли су у Зајечар и заузели начелништво и среску канцеларију, али су потом, опијени постигнутим успесима, почели недисциплиновано да се растурају у малим групама. Видећи њихово растројство, потпуковник Блаж Јурковић и војници сталног кадра позвали су их да положе оружје, на шта се гомила побуњеника почела расипати и бежати. Потпуковник Јурковић повратио је потпуну контролу над Зајечарским срезом.

Последњи ударац побуњеницима нанео је потпуковник Александар Протић на Вратарници 1. новембра 1883. године. Када се буна у Бољевцу, Зајечару и Књажевцу смирила побунили су се Алексинчани, који су обили војне магацине са барутом и пушкама. Да би спречио даље ширење побуне командант Моравске дивизије упутио је из Ниша у Алексинац три чете пешадије и једну артиљеријску батерију под командом потпуковника Стевана Биничког. Регуларна војска ушла је без борбе у Алексинац 2. новембра 1883. године, чиме је Тимочка буна била завршена.¹⁹² После угушења Тимочке буне потпуковник, Блаж Јурковић, постављен је на дужност команданта Београдског града. За показану верност потпуковник Стеван Бинички је 24. децембра 1883. године, унапређен у чин пуковника и одређен на дужност краљевог ађутанта и команданта Моравске дивизијске области.

„Аустријски официри” у српској војсци имали су запажену улогу и током Српско-Бугарског рата 1885. године. У Нишавској војсци која је оперисала на главном правцу напада према Софији, био је велики број страних официра на високим положајима. Пуковник Стеван Бинички командовао је Шумадијском дивизијом, потпуковник Павле Хорстиг био је на челу артиљеријског пука Дунавске дивизије, потпуковник Павле Јуришић-Штурм командовао је IV активним пешадијским пуком Дринске дивизије, а потпуковник Евгеније

192 Опширније о дејствима стајаће војске у Тимочкој буни: Вељковић М., *О тимочкој буни 1883*, Београд 1936; Зборник: „Тимочка буна 1883. и њен друштвено-политички значај за Србију XIX века“, Београд 1986; С. Ратковић-Костић, *Стварање стајаће војске у Србији и њена улога у Тимочкој буни 1883. године*, Војноисторијски гласник, 1-2, 1996, 23-45; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 160-164.

Гајиновић I активним пешадијским пуком Моравске дивизије.

Дунавска дивизија која се налазила на левом крилу борбеног распореда српске војске, водила је тешке борбе на сливничким положајима. После пораза на Сливници, потпуковник Павле Хорстиг преузео је команду над Дунавском дивизијом од генерала Милутина Јовановића, а генерал Ђурђе Хорватовић хитно је позван да се врати из Петрограда у Београд. По доласку у Србију генерал Хорватовић је постављен на место начелника Штаба Врховне Команде.¹⁹³

Неуспех српске војске у рату са Бугарском 1885. године, имао је далекосежне политичке и војне последице. Пораз је довео у питање ауторитет школованих официра, а нарочито оних из Аустрије који су оштро критиковани. Њима се највише замерало да су имали погрешан став о организацији и васпитању српске војске. У официрском кору преовладало је мишљење да су погрешном васпитању српске војске „одсудно допринела, нарочито наша браћа из *аустријске војске*, који су вазда имали, па и данас имају особено своје гледиште како на будућност наше војске тако и на њену задаћу.“ Официри из Аустрије били су криви што се образовање српске војске „уопште кретало противним правцем и ограничавало на локалне потребе, а не на агресију.“¹⁹⁴

Поједини међу официрима из Аустрије, били су против повећања и јачања сталног кадра у Србији. Пуковник Антоније Орешковић залагао се за скраћење рока службе у сталном кадру на пет до шест месеци. Свој став изнео је 1888. године у *Ратнику* под насловом *Мисли о војсци*. Официрима из Аустрије, који су били верни краљу Милану, највише се замерало што нису знали да васпитају војнике и развију офанзивни дух код својих трупа. Они су васпитавали српске војнике, онако како су учили у вишенационалној Аустро-Угарској монархији, у којој су национална осећања била спутавана и гушена, а развијана верност према владоцу. Сасвим супротну идеју имали су официри из Србије, који су желели да пробуде националну свест и развију патриотизам, што је био основ сваког офанзивног рада. Кривица за пораз у рату са Бугарском 1885. године, пала је на плећа краља Милана и „аустријских официра“. После абдикације краља Милана

193 М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003: 246-249.

194 С. Грујић, *Сливница рат Србије и Бугарске 1885, операције Шумадијске дивизије*, Београд 1887: 14.

Обреновића 1889. године, највећи број официра из Аустрије је пензионисан, а њихов утицај у српској војсци коначно престаје.

После повратка краља Милана у Србију крајем 1897. године, направљен је покушај да се један страни официр доведе у Србију. У комбинацији за начелника штаба Команде активне војске 1897. године био је немачки генерал Колмар фон Голц. Овог познатог немачког војног теоретичара и реформатора турске војске на место начелника штаба предложио је др Владан Ђорђевић, председник владе. Њихово познанство потицало је из времена када је др Владан Ђорђевић био српски посланик на Порти. Владан Ђорђевић је веровао да ће искусног немачког генерала, који је управо напустио турску војску приволети да дође у Србију, али генерал фон Голц, који је у немачкој био на положају команданта армије није прихватио ову понуду.¹⁹⁵

Једини страни официр у српској војсци, који је имао дугу и успешну војничку каријеру био је генерал Павле Јуришић-Штурм. У јесен 1890. године Јуришић-Штурм је добио команду над Моравским пешадијским пуком, а 1897. године прекомандован је у Ваљево на дужност команданта Дринске дивизијске области. У Првом балканском рату 1912/1913. године био је командант Дринске дивизије I позива. За заслуге у Кумановској бици 1912. године унапређен је у чин генерала. У Брегалничкој бици 1913. године генерал Јуришић-Штурм био је на челу Дунавске дивизије, са којом је учествовао у борбама на Криворечком правцу. Када је избио Први светски рат 1914. године постављен је за команданта 3. српске армије, са којом је учествовао у свим биткама и борбама које је српска војска водила 1914. године. Године 1915. на челу 3. српске армије учествовао је у повлачењу српске војске преко црногорских планина на јадранску обалу, а затим на Крф. На Солунском фронту 3. армија на челу са генералом Штурмом учествовала је у борбама 1916. године. После великих губитака, а у немогућности да се попуни на Солунском фронту 3. армија је 1917. године расформирана. По завршетку Првог светског рата 1918. године генерал Павле Јуришић Штурм остао је у служби, све до 1921. године када је пензионисан.

*

Страни официри који су у највећем броју дошли из аустријске војске

195 В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. I, Београд 1905: 225, 518; Архив Србије, Фонд Владана Ђорђевића: 113; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 42.

чинили су посебну групу у српском официрском кору. Иако су по националности већином били Срби, они су се издвајали од осталих српских официра својим образовањем, културом и традицијом коју су усвојили током школовања и службе у аустријској војсци. Официри из Аустрије имали су добро основно војничко образовање и по правилу говорили су више језика. Поред српског и немачког знали су језике народности: чешки, италијански, мађарски, или, румунски, а појединци још и француски, или, енглески језик. Несразмерно свом броју, страни официри у Србији утицали су на развој војне мисли у Србији, дајући војној доктрини српске војске аустријско-немачко обележје. Њихов утицај био је нарочито снажан у периоду од 1862. до 1889. године, када се српска војска модернизовала по угледу на војске развијених европских држава. Заједно са српским државним питомцима који су војно образовање стекли у Прусској и Аустрији, официри из Аустрије пресудно су утицали на развој српске војске. Томе су свакако допринеле политичке прилике и сам краљ Милан који се у спољној политици ослањао на Аустро-Угарску.

Велики део пруске војне теорије и праксе продирао је у српску војску посредно, путем аустријских војних правила и официра из Аустрије. На то није утицао само природни географски чинилац, јер се Аустро-Угарска налазила у непосредном суседству Кнежевине Србије, него и низ других фактора: традиција преузимања војних закона и прописа из аустријске војске која датира још из Карађорђевог времена; национална и словенска блискост са официрима српске, хрватске и чешке народности, уређење Војне границе, које се може упоредити са Народном војском у Србији. После пораза од Пруске 1866. године у Аустрији је започео процес реформе војске. Искуства суседне Аустро-Угарске монархије била су драгоцене за Србију, јер су обе државе у друштвено економском погледу заостајале за Немачком.

Официри из Аустрије донели су у српску војску део традиција, навика и поступака из свакодневног живота аустријске војске, која нису била прописана правилима, него су се усмено преносила. Остаје чињеница да су официри из Аустрије у хетерогеном српском официрском кору појачали пруско-немачку струју и допринели да се у српским касарнама јаче истакне пруски војни дух што је постало трајно обележје српске војске. На стварање и развој српске војне

доктрине највише су утицали Антоније Орешковић, Александар Протић, Вајо Кончар, Блаж Јурковић и Данило Барковић. Њихови војно теоријски радови били су драгоцени за српску војску и развој њене доктрине. После рата са Бугарском 1885. године, а нарочито после абдикације краља Милана 1889. године утицај страних официра на развој војне доктрине српске војске трајно слаби и нестаје. Појединци који су оставили знатнијег трага на пољу теорије и праксе српске војске, као што су Павле Јуришић Штурм и Сава Витас, у потпуности су се утопили у српски официрски кор.

Синови официра из Аустрије, који су наставили традицију својих очева и постали официри српске војске, још дуго су очували сећање на *Аустријске* официре. Артиљеријски пуковник Љубомир Покорни, син Хинка Покорног, успешно се бавио војном науком. Осим њега синови официра из Аустрије били су Павле (Евгенија) Јуришић-Штурм, Александар Срб и други.

Српска војска има свој почетак у Првом српском устанку 1804 – 1813. године. У додиру са суседним војскама које су имале дужу традицију и богатију литературу, српска војска је примала туђе идеје и утицаје. Да би се могао сагледати ток страних војно-научних идеја које су утицале на развој српске војне доктрине потребно је сагледати и објаснити целокупан развој војне литературе у Србији. Потребно је сагледати српску војну књижевност у целини, упоредити је са литературом развијених европских војски и пронаћи њихову узрочно последичну везу.

Све до средине XIX века војна литература у Србији готово да није постојала; све се сводило на пешадијска егзерцирна правила, правила војне службе и мали број званичних службених прописа. У време Првог српског устанка 1804 – 1813. године било је највише позајмљених правила из аустријске војске, преко фрајкораца и официра из Аустрије који су организовали прву стајаћу војску у Србији 1808. године. Касније за време прве владавине кнеза Милоша и Михаила Обреновића у Србији је преовладао руски утицај и литература. Војском кнеза Милоша командовали су руски официри: Иван Данилович, Михаило Павлович и други. Мајор Константин Хранисављевић је 1845. године за потребе Гарнизоне војске у Србији превео руска пешадијска, артиљеријска и коњичка правила.

Потпуно преузимање туђих образаца у организацији и обуци војске било је разумљиво, ако се има у виду да је Кнежевина имала мали број школованих официра и малу стајаћу војску. Гарнизона војска, која се састојала од два батаљона пешадије, два ескадрона коњице и једне артиљеријске батерије, била је потчињена министру унутрашњих дела. Њен задатак био је да штити унутрашњи поредак у Кнежевини успостављен Турским уставом 1838. године.¹⁹⁶ Прво дело војне књижевности у Србији, настало је под утиском револуционарних догађаја у Аустрији 1848. године. Матија Бан је 1848. године објавио књигу *Основи ратни* и

196 О овој теми до сада су писали: Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000; Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804-1918*, Београд 2007; С. Рагковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993; Б. Ђорђевић, *Историја српске ратне вештине*, Београд 2000; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957; Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, Београд 1998;

са пољског превео дело *Правила о четничкој војни*, што ће дуго бити једина војно-теоријска дела написана на српском језику.

У исто време у развијеним западно европским државама војна литература била је веома развијена и популарна. Француски револуционарни и Наполеонови ратови оставили су снажан утицај на велики број школованих људи који су почели да се интересују за дела војне литературе. Проучавајући ратове Фридриха Великог и Наполеона Бонапарте, Француз Анри Жомини осмислио је цео теоријски систем. Он је поставио основе за даљи развој војне науке, дефинишући предмет истраживања, метод и језик старетије и тактике. Истовремено и независно од Жоминија, пруски војни теоретичар Карл фон Клаузевиц проучавао је природу рата, његову везу са политиком и дао дефиницију неограниченог апсолутног рата. Радови ове двојице војних теоретичара, настали у првој половини XIX века, постали су популарни у целој Европи и данас се убрајају у класична дела војне књижевности.¹⁹⁷

Први озбиљан корак у правцу развоја војне литературе у Србији направљен је оснивањем Артиљеријске школе у Београду 1850. године. О значају Артиљеријске школе за развој војних наука сведоче речи генерала Јована Драгашевића, професора у артиљеријској школи: „Наука војна, и књижевност војна, ова смерна и невидна, а опет силна и неодољивна функција за напредак и бољитак мисли и дела, - и она има своју колевку у Артиљеријској школи.“¹⁹⁸ Оснивањем војне школе у Београду почео је озбиљан теоријски рад у српској војсци, али се због скромних услова и ограниченог броја наставника и питомаца војна литература споро развијала.

Устројством Народне војске 1861. године, настао је нови важан чинилац, неопходан за развој војне литературе. Србија је преко ноћи створила многољудну народну војску, коју је требало организовати, обучити и употребити на бојном пољу у складу са начелима стратегије и тактике. Тако се јавила потреба да се нешто озбиљније уради на пољу војне теорије и војне књижевности. Прва брига кнеза Михаила Обреновића била је да се набави довољна количина оружја за народну војску, а када је то постигнуто јавила се мисао да „треба да се метне дух у

197 M. Egl, *Tvorci moderne strategije*, Београд 1952: 89-106; Ђ. Ђирић, *Грађа за историју наше војне књижевности до светског рата*, Војни весник СХС, 9, 1928: 275-277.

198 Ј. Драгашевић, *Прослава у Војној академији*, Ратник, књ. IV, св. X, 1880: 1073.

нагомилани материјал“.¹⁹⁹ Требало је много радити и учити, јер је било познато да само обучена и модерно опремљена војска може остварити победу на бојном пољу. Тако је после дванаест година паузе у Кнежевини штампано једно дело војне књижевности на српском језику. То су била *Ратна начела Наполеонова*, која је са француског 1860. године превео питомац треће класе Артиљеријске школе Димитрије Ђурић.

Време активног рада и буђења српске националне свести за време друге владе кнеза Михаила Обреновића, било је плодно и на војно-научном пољу. Војска је требала да се спреми за велике националне задатке ослобођења преосталог дела српског народа од турског ропства. У таквим околностима искреног националног полета 1864. године покренут је часопис *Војин*, први војни лист на Балкану. У исто време у развијеним европским државама постојао је велик број војних часописа. Војна журналистика настала је у Пруској, где је још 1755-71. године излазио “Kriegs-bibliotek”, који је касније обновљен 1774-81 као Neue Kriegs-bibliotek. У осталим европским државама војна журналистика се касније појавила: у Аустрији 1808. године, у Француској 1814, у Енглеској 1827, а у Русији 1807. године. У почетку је војна журналистика била је ограничена на изношење чињеница и критичко историјским разматрањем догађаја из прошлости. Слободна реч, отворено и искрено разматрање војног реда и поретка, били су строго забрањени.

Уредник и издавач часописа *Војин* био је професор војне географије у Артиљеријској школи, капетан Јован Драгашевић, коме припадају велике заслуге за развој војне литературе у Србији. Драгашевић је очекивао да ће официри у српској војсци, „најсиромашнијој у књигама од сваке друге европске војске врло радо и весело“ прихватити овај његов подухват.²⁰⁰ Циљ је био да се војним старешинама постепено дају у руке знања која ће их спремити за обављање дужности у војсци. *Војин* је дао прилику да се војно образују и они официри, који нису стекли високо војно образовање и нису били у прилици да се служе страном војном литературом. *Војин* је пратио војну науку и вештину доносећи разне чланке и студије, дајући у преводу војничка правила развијених војски, трудећи се да читаоце упозна са свим питањима која су у то време била актуелна.

Уредник и издавач часописа окупио је око себе младе сараднике, међу

199 Љ. Ивановић, *Нешто о нашој земаљској снази*, Војин, 10, 1869: 145.

200 Ј. Драгашевић, *Читаоцима*, Војин, 12, 1864: 269.

којима су се касније многи истакли као војни писци и теоретичари: Димитрије Ђурић, Јован Мишковић, Радомир Путник, Љубомир Ивановић, Михаило Илић и Станојло Стокић. Часопис је давао приказ најновијих дешавања, на пољу војне и војно техничке науке, доносећи вести из Берлина, Беча, Париза и Петрограда. *Војин* је пратио све оно што је у свету било ново, штитећи и чувајући српску војску од „једностраности, застарелости и назадка.“ У часопису су објављивани и званични прописи који су се односили на народну и стајаћу војску, као *Закон о устројству војске 1864. године, Пропис за одело и спрему народне војске. У Војину* је штампан извештај са првог маневра српске војске, који је изведен 1866. године у околини Пожаревца.

У часопису су излазили полемички чланци који су позивали на јавну расправу о појединим војним и државним питањима као што су: „*Мисао о гвозденом путу кроз Србију*“, „*Нова правила за егзерцир*“, „*О нашој народној коњици*“. У Војину је Јован Мишковић 1865. године објавио свој рад под називом *Војничко посматрање Србије*, у којем разматра геостратегијски положај Кнежевине Србије на Балкану. Јован Драгашевић у *Војину* 1866. године штампа рад под називом *Први појмови из стратегије*, у којем наводи важне стратегијске објекте и правце у Кнежевини Србији. Штампани су и чланци водећих европских теоретичара, као што су Лер, Грисхајм, Драгомиров и Голц.

Димитрије Ђурић је од *Војина* захтевао да „небуде равнодушан компилатор и спроводник страних производа но и критички њихов суђаја.“²⁰¹ Истиче идеју да главни предмет студија буде српска војска „која по својој величини и по свом досадањем успеху а и по великим особинама, којима се од Европских војска разликује“ то у потпуности заслужује. Позивом на расправу и полемику *Војин* треба да проверава општа начела и прописе и да их „чисте и тако рећи оживљене у своју војску пропушта“.²⁰² Љубомир Ивановић објављује чланак под називом *Нешто о нашој земаљској снази* (1869), у којем покреће питање оснивања Главног генералштаба српске војске и предлаже његов састав и компетенције.²⁰³ Михаило Илић у свом раду *Писменост у нашој војсци* (1868) указује на низак степен писмености у српској војсци и предлаже мере које треба предузети за

201 Д. Ђурић, *Војин и 1870. година*, Војин, 1, 1870: 30.

202 Исто, 32.

203 Љ. Ивановић, *Нешто о нашој земаљској снази*, Војин, 10, 1869: 148.

описмењавање војника.²⁰⁴

Подстакнута и пробуђена деловањем *Војина* и војна литература у Србији се развија. Као додатак часопису *Војин*, 1864-1866. године штампана је *Тактика* I и II, генерала Густава Грисхајма у преводу Димитрија Ђурића. Дело *Начела, мисли и мњења Наполеона I* 1865. године превео је Младен Ненадовић. Дело *О кавалерији* објавио је мајор Јеврем Марковић 1867. године, а *Употреба олучне артиљерије у пољу* Лазар Чолак-Антић 1867. Са циљем да се подигне устанак Хришћана на Балкану Љубомир Ивановић објављује *Четовање или четничко ратовање* 1868. године. Младен Јанковић је 1867. године објавио књигу *Артиљерија у пољу*. Тако је током шездесетих година XIX војна књижевност у Србији, започела свој живот. Изложена снажном утицају највећих европских војних књижевности, војна литература у Србији у почетку није показивала нарочиту тенденцију и одређени правац развоја.

Ратна збивања у Европи имала су велики утицај на даљи развој војне књижевности у Србији. Победе пруске војске над аустријском код Садове 1866. и француском војском код Седана 1870. учиниле су снажан утисак на савременике. Пруски ратни успеси пореметили су однос снага у Европи и прекинули доминацију француске војне мисли, која је трајала још од времена Наполеона Бонапарте. Предмет интересовања водећих европских теоретичара постала је пруска војна мисао, у чијем средишту је било дело *О рату* Карла фон Клаузевица. Још већу пажњу изазвала је пруска војна доктрина, која је постала узор за организацију, формацију и обуку војски европских држава.

У Србији је владало велико интересовање за најновија збивања у Европи и новине на пољу војне теорије. Од тог времена пруска војна књижевност постаје узор и главни предмет интересовања школованих српских официра. За књигу *Наука о борби*, коју су са немачког превели Лазар Чолак-Антић и Станојло Стокић јавило се чак 1.400 претплатника, међу којима су били кнез Милан Обреновић и намесник Јован Ристић.²⁰⁵ О тенденцији и правцу који је српска војна књижевност заузела у то време сведоче речи пуковника Ђорђа Ћирића. „Немачка је 70-тих година, после успешног рата са Француском и Аустријом у свему почела осталим европским народима предњачити. Ни ми нисмо могли изостати. Војничке идеје

204 М. Илић, *Писменост у нашој војсци*, Војин, 1, 1868: 1-6.

205 Н. Perizonius, *Наука о борби из пруске тактике од Периционијуса*, Београд 1871.

које се уносе у нашу војну књижевност а преко ње и званичних правила у војнички живот долазе највише из Немачке. Није се хтело да се води толико рачуна колико и да ли можемо да копирамо Немце, Прусе. Главно је да се хтело њима подражавати.“²⁰⁶

Почетком седамдесетих година XIX века часопис *Војин* је због напредних либералних идеја престао да излази, али је војна књижевност у Србији наставила да живи. Професори Артиљеријске школе објавили су неколико уџбеника, који су представљали значајан део српске војне литературе: Јован Драгашевић је 1876. године штампао *Начела војне географије*; Јован Анђелковић је 1876. написао дело *Појмови из ратоводства*; Михајло Илић је 1876. године објавио *Историјско развиће тактике*. Поједини наставници Војне академије написали су значајна дела из различитих научних области у време када су у Србији науке биле на прагу свог развоја: Јован Драгашевић је 1875. године штампао *Космометрију*; Стеван Пантелић је 1873. године написао уџбеник *Хемија*; Стеван Здравковић 1875. године објавио уџбеник *Основи меканике I*; Јован Мишковић је 1872. године издао *Опис округа рудничког*, а 1874. године *Путовање по Србији*. У знак признања за свој научни рад на пољу механике Стеван Здравковић је 1871. изабран за редовног члана Српског ученог друштва, а 1892. је добио почасну титулу члана Српске краљевске академије.²⁰⁷ За истраживачки и научни рад на пољу географије и етнографије Јован Мишковић је 1875. године изабран за редовног члана Српског ученог друштва, а за редовног члана Српске краљевске академије изабран је 1892. године.

После стицања државне независности 1878. године, стекли су се услови да се војна књижевност у Србији брже развија и да јој се да један одређени правац. Чим су ратна дејства престала и војска се вратила у мирно стање у Србији су штампане прве војне књиге. Капетан Стеван Грујић објавио је 1880. године превод дела немачког писца Е. Хофбауера *Тактика пољске артиљерије, основана на искуству стеченом у ратовима 1866. и 1870-71*. Највећи део ове књиге капетан Грујић превео је у необичним условима: „управ онда, кад са батериом бијаш у 1878. на нашој новој граници, и још даље: у Цариброду и Брезнику.” Капетан

206 Ђ. Ђирић, *Наша војска и народно уједињење*, Војни весник, VII и VIII, 1930: 195.

207 Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, Београд 1998: 125-269; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003: 103.

Грујић је *Тактику пољске артиљерије* превео према француском издању, а не по немачком оригиналу, јер му „у поменутом времену и приликама небеше ово последње при руци.“²⁰⁸

Велики корак у развоју војне литературе у Србији направљен је 1879. г. када је по наредби војног министра покренут војни часопис *Ратник*, који је уређивало и издавало Историјско одељење Главног генералштаба. *Ратник* је основан са идејом да „шири науку и потребна знања у војсци“ управо у време када је српска војска требала да се осавремени и реформише. Потпуковник Мишковић позвао је офицере да покажу своје знање и вољу за рад, „учећи узајамно и себе и друге“, а офицере без војног образовања да „прибављају себи оно, што им недостаје, ако хоће да заузимају достојно место у официрском кору.“²⁰⁹ Сарадницима војног часописа Мишковић је саветовао да „у писању треба увек да се огледа такт, углађеност и војно васпитање; у критици чиста објективност.“ На крају је поручио да треба тежити да се добију „што бољи и што више популарно написани чланци“ за основну наставу нижих старешина. Садржина листа подељена је на четири рубрике: а) Научни и поучни део, б) Новости и различности, в) Преглед новина и г) Књижевност.

Уредништво *Ратника* је од 1880. године разменом добијало немачки војни лист *Militar Literatur Zeitung*, на чијим страницама је поздрављено оснивање „добро уређеног“ војног часописа српске војске. Књижевном разменом *Ратник* је стизао у Енглеску, Шведску, Француску, Немачку, Аустрију, Русију, Италију и Турску. Истовремено су у *Ратнику* штампани изводи из европских војних часописа: *Journal des sciences militaires*, *Glasenapp's neue militärische Blätter*, *Le spectateur militaire*, *Organ der militärwissenschaftlichen Vereine*, *Streffleurs österreichische militärische Zeitschrift*, *Mitteilungen über Gegenstände des Artillerie und Geniewesens* и *Воени зборник*.²¹⁰

За прве три године уредништву *Ратника* стигло је 115 војно-научних радова. У исто време било је 57 официра сарадника што је чинило око 8% српског

208 Е. Хофбауер, *Тактика пољске артиљерије, основана на искуству стеченом у ратовима 1866. и 1870-71. у свези са пешадијом и коњицом за офицере свију родова војске*, Београд 1880, Реч на српском преводу; *Књижевност*, *Ратник*, књ. IV, св. XII, 1880: 1329.

209 *Двадесетпетогодишњица Ратника 1879-1904*, Београд 1904: 8.

210 *У одбрану Ратника*, *Ратник*, књ. VII, св. II, 1882: 230; *Књижевност*, *Ратник*, књ. III, св. VI, 1880: 665.

официрског кора. Од пристиглих радова 76 је штампано, од тога 35 превода и 41 оригиналан рад. Најважније теме којима су се српски официри бавили првих година након стицања државне независности били су организација војске и наоружање. Отуда је чак тринаест оригиналних радова посвећено овим питањима. Даље следе са по три оригинална рада из области фортификације, географије, историје, хигијене и судства. Премеравање и статистика били су заступљени са по два оригинална рада, а по један рад штампан је из области: артиљерије, правила службе, економије, технике, тактике, железнице, администрације, а два чланка су мешовита. Штампан је само један оригиналан рад из тактике: *Одбрана са гледишта тактичког* гернералштабног потпуковника Радована Милетића. Из стратегије није штампан ниједан оригиналан рад.

Када су у питању преведени текстови тематска структура радова била је знатно другачија: тактика осам радова, правило службе шест, историја шест, организација пет, артиљерија три, наоружање два, фортификација два, географија један, хигијена један и железница један рад. Иако је Србија учествовала у рату са Турцима 1876/78. године, ратно искуство српске војске није преточено у тактичка и стратегијска начела. Мали број школованих српских официра био је под снажним утицајем европских војних ауторитета. Они су радије преводили стране радове из тактике и стратегије него што су се упуштали у анализу властитих ратних искустава и извлачили тактичка начела.²¹¹

У прво време у *Ратнику* су штампани званични прописи, наређења и објашњења министра војног. Временом се број службених аката стално увећавао, због чега се смањио број табака који су се односили на војну науку. Увидевши овај проблем војно министарство је 7. јануара 1881. године у Београду покренуло Службени војни лист (СВЛ), који је уређивало Опште-војно одељење војног министарства. СВЛ је поред званичног дела, указа, наређења и објашњења доносио чланке, расправе и белешке о предметима који се односе на организацију, администрацију, наставу и спрему војске, а који нису могли бити штампани у листу *Ратник*. Аутори чији су чланци штампани у *СВЛ* били су на основу оцене уредништва награђени на основу броја табака у мери која је и важила и за *Ратник*. *СВЛ* је служио не само као допуна *Ратнику*, већ је доносио обиље материјала,

211 Преглед чланака и писаца у *Ратнику* за ове три године, *Ратник*, књ. VI, св. VI, 1881: 660-664.

прегледа и извештаја о српској војсци који су официрима могли да послуже као основ за писање оригиналних радова.²¹²

Да би подстакао бржи развој војне литературе у Србији, потпуковник Јован Мишковић је 1879. године позвао официре „који се за тај посао довољно спремни и способни осећају” да пишу стручне књиге за артиљеријске, инжињеријске, коњичке и пешадијске официре. Расписан је конкурс за израду појединих делова стручних књига, а официри су своје радове требали да доставе Артиљеријском комитету и Инжињеријском комитету, односно Главном генералштабу, на оцену и одобрење. Књиге је требало написати простим језиком да их прост војник може разумети, а излагања предмета требала су бити кратка и јасна. Одређен је рок за израду, а за писце чији радови буду прихваћени предвиђена је награда.²¹³

Артиљеријски комитет на чијем челу је био пуковник Сава Грујић, замолио је министра војног да се „набаве неке стране подобне књиге по којима би се израдио програм за нашу потребу”. Пошто су стране књиге набављене комитет је израдио садржај *Ручне књиге за артиљеријске официре*, а затим је расписан конкурс. Први део *Ручне књиге за артиљеријске официре*, под називом *О материјалима* написао је члан артиљеријског комитета капетан Коста Костић 1882. године. Исте године штампан је и XVII део књиге *Подизање опсадних и пољских батерија*, чији је аутор капетан Стеван Грујић. Наредне године придружио им се мајор Радомир Путник, који је написао XVIII део књиге *Артиљерија у градској војни*.

Инжињеријски пуковник Стеван Здравковић, написао је први део *Ручне књиге за инжињеријске официре* и поднео свој рад Инжињеријском комитету на предлог и оцену. Комитет је оценио да је пуковник Здравковић први део ручне књиге „у свему онако израдио, да га наши инжинирски официри лако употребити могу.” Пуковник Здравковић је књигу назвао *Подсетник*, што је био веран превод француске књиге којом се служио *Aid-mémoire*-а. Овим именом он је јасније истакао сврху ове књиге, „да инжењерски официр, у оскудици наше књижевности

212 *Распис свим командама и војним надлештвима*, СВЛ, број 1. од 7. јануара 1881: 1; *Решење министра војног*, СВЛ, број 53, од 23. децембра 1881:1273.

213 *Ручна књига за артиљеријске официре*, Ратник, књ. I, св. V и VI, 1879: 593-595; С. Грујић, *Реферат-господину министру војном*, Ратник, књ. II св. VII, 1879: 60; *Ручна књига за инжинирске официре*, Ратник, књ. II, св. VIII, 1879: 216-224; *Ручна књига за пешадијске и коњичке официре*, Ратник, књ. II, св. VIII, 1879: 271-273.

у практичним књигама овог рода, добије једну такову књигу, којом би се, кад му се потреба укаже, колико толико могао помоћи.” У писању књиге он се служио следећим француским делима: *Aide-Mémoire á l'usage des officiers du génie* par J. Laisné. - *Aide-Mémoire des ingénieurs, des architectes etc.* par J. Claudel – *Aide-Mémoire de mécanique pratique* par Arthur Morin – *Traité de mécanique appliquée aux machines* par J. V. Poncelet. Решењем војног министра 22. марта 1880. године Помоћна књига за инжинирске официре – I део штампана је у 500 примерака о трошку војног министарства, а писцу је одређена награда од 600 динара и 50 комада књига.²¹⁴

Подсетници као врста војне литературе нису објашњавали зашто се нешто ради, него како се ради, због чега су писани особеним кратким, језгровитим стилем. Као такви били су корисни школованим официрима, који су у њима могли наћи белешке о нечему што им је тренутно потребно, а што се лако може заборавити. Маси трупних и резервних официра којима је требало дати шире војно образовање подсетници су били од мале користи. Због тога пројекат израде подсетника који је министарство војно покренуло 1879. није никада до краја завршен.

За ширење и популарисање војне књижевности и развој војних наука у Србији у том почетном периоду велики значај имале су официрске читаонице. Иницијатива за њихово оснивање потекла је од официра Нишког гарнизона. На скупу свих официра који је одржан 13. децембра 1880. године генералштабни потпуковник Петар Борисављевић предложио је да се створи удружење официра нишког гарнизона. Том приликом он је присутнима прочитао *Пројект правила официрског удружења нишког гарнизона*. Пројекат је прихваћен и упућен војном министру на одобрење.²¹⁵ У бугарској војсци већ су постојала официрска удружења, што је могло подстаћи официре Нишког гарнизона да се организују. Службени војни лист од 18. фебруара 1881. године донео је вест да Војни клубови у Бугарској напредују наглим кораком. У извештају се наводи да је „Ратна игра“ главно занимање бугарских официра и да изазива „опште учешће и пажњу свих

214 С. Здравковић, *Подсетник или помоћна књига за инжењерске официре*, део I, Београд 1881: III – VIII.

215 *Удружење официрског кора гарнизона нишког*, Ратник, књ. VI, св. IV, 1881: 407-409.

чланова”.²¹⁶

Војни министар је прихватио предлог официра Нишког гарнизона, али је прво официрско удружење ипак основано у престоници. *Београдска официрска читаоница са касином* основана је 9. децембра 1881. године са циљем да се официрима пружи прилика и могућност да прате савремени развитак војне књижевности и напредак на војном пољу. У читаоници су држана теоријска предавања и организована ратна игра, током које су се официри вежбали у решавању различитих тактичких задатака на карти. На скуповима су се официри узајамно обавештавали о разним војним питањима. Чланови читаонице били су сви активни официри Београдског гарнизона, војни апотекари и војни марвени лекари. Сваки члан читаонице био је дужан да плаћа месечну чланарину, која је одређена према висини плате. Редовни приходи читаонице коришћени су за набавку војних новина, журнала и књига, одржавање намештаја и осталог прибора читаонице и ванредне издатке око официрских скупова. Радом читаонице руководио је Управни одбор, кога је чинио председник и шест чланова, активних официра у гарнизону.²¹⁷

Официрска читаоница с касином у Београду свечано је отворена на дан ослобођења Ниша 29. децембра 1881. године, уз присуство Кнеза Милана Обреновића.²¹⁸ Управни одбор Београдске официрске читаонице изабран је на скупу који је одржан у недељу 3. јануара 1882. године. За председника је изабран артиљеријски пуковник Антоније Богићевић, а за благајника генералштабни потпуковник Јован Прапорчетовић.²¹⁹ Рад читаонице помогли су поклонима: потпуковник Јован Смуђа који је приложио један атлас за географију (*Andréés Handatlas*) у тврдом повезу, професор Андра Книћанин који је поклатио осам својих штампаних књига и две урамљене слике (свог оца војводе Книћанина и његово писмо Чесима) и чиновник главне контроле Јован Вељковић који је

216 *Војни клуб у Бугарској, СВЛ*, број 7. од 18. фебруара 1881: 127.

217 *Штатути за официрску читаоницу са касином у Београду, СВЛ*, број 52, од 16. децембра 1881: 1247-1252.

218 *Домаће вести, СВЛ*, број 54, од 30. децембра 1881: 1335.

219 За деловођу је изабран судски капетан I класе Јован Ђорђевић, за књиђичара пешадијски потпоручик Ђура Рашић, за надзорнике читаонице и касине одређени су: генералштабни потпуковник Јован Петровић, инжинирски капетан I класе Чедомил Миљковић и коњички поручик Петар Мостић; а за њихове заменике су изабрани: артиљеријски капетан I класе Коста Костић и санитески капетан II класе Светозар Атанасијевић. *Домаће вести, СВЛ*, број 1, од 8. јануара 1882: 25.

читаоници поклонио „једне дивно израђене гусле јаворове.“²²⁰

Потпуковник Јован Прапорчетовић одржао је прво јавно предавање у Београдској официрској читаоници 22. јануара 1882. године на тему *О самосталности трупних команданата*.²²¹ У фебруару и марту у Београдској официрској читаоници предавања су држали: војно судски капетан I класе Јован Ђорђевић *О начелима правне знаности колико је нужно за разумевање војно-кривичног закона*, пешачки капетан II класе Милан Андрејевић *О несходном контролисању војних команда*, војно-судски капетан Јован Ђорђевић *О закону сувоземног рата, по најновијем издању института међународног права*.²²²

После оснивања Београдске официрске читаонице министар војни генерал Милојко Лешјанин упутио је распис свим командама у коме је предложио да се овакве установе, „нужне и корисне по напредак српске војске оснивају и у осталим гарнизонима, где год је то могуће према броју официра.“²²³ На скупу држаном 3. јануара 1882. године, ^официри Нишког гарнизона основали су официрску читаоницу са касином по статуту који је утврђен за читаоницу у Београду. За председника управног одбора Нишке официрске читаонице изабран је генералштабни потпуковник Петар Борисављевић.²²⁴

Нишка официрска читаоница и касина отворена је пригодном беседом 2. фебруара 1882. у присуству свих официра и знатног броја чиновника, свештеника и грађана. Програм рада читаонице утврђен је на скупу који је одржан 16. фебруара 1882. године. На истом скупу је потпуковник Петар Борисављевић држао прво предавање: *О регрутовању стајаће војске код нас*. Нишка официрска читаоница била је веома активна и за кратко време одржан је велики број предавања: потпоручник Ђока Богдановић говорио је *О теоријској настави регрута*, потпоручник Љубисав Скорковић *О јединачној обуци регрута у опште и Радње артиљеријских регрута*, капетан Владимир Николић *О Босни и Херцеговини*, потпоручник Живко Неимаровић *О подофицирским школама*. Поред

220 *Домаће вести*, СВЛ, број 12, од 19. марта 1882: 359.

221 Исто, СВЛ, број 3, од 22. јануара 1882: 95.

222 Исто, СВЛ, број 13, од 25. марта 1882: 391.

223 *Решење министра војног*, СВЛ, број 53, од 23. децембра 1881: 1280

224 За чланове су изабрани капетани II класе: артиљеријски Сима Коларић пешадијски Андреја Филиповић и артиљеријски Владимир Николић; благажник инжинирски капетан I класе Антоније Милићевић, књижничар пешадијски капетан II класе Сима Јасика, деловођа, пешадијски поручник Богдан Дамњановић, заменици санитетски мајор Михајло Марковић и пешадијски капетан II класе Петар Антић. *Домаће вести*, СВЛ, број 2, од 15. јануара 1882: 59.

предавања Официрска читаоница у Нишу организовала је забаве и излете. Тако је увече 30. марта 1882. године одржана „забава с певањем уз гусле“.²²⁵ Одлуком официра Крагујевачког гарнизона, 1. јануара 1884. године образована је Крагујевачка официрска читаоница по статуту који је утврђен за Београдску официрску читаоницу и касину.²²⁶

Развој војне књижевности у Србији у почетном периоду после стицања државне независности 1878. године носи одређена обележја. Војна књижевност била је још увек неразвијена, понекад усмена, са малим бројем писаца и оскудним материјалним средствима. Развој војне књижевности био је подстицан од стране војног министарства. Дела војне литературе штампана су у Државној штампарији, после строге контроле и избора превода и преводиоца, које је понекад вршио сам министар војни. Колико је тешко било штампати дела војне литературе сведочи образложење које је министру војном упутио артиљеријски мајор Павле Шафарик, у којем наводи оправданост штампања дела *Гађање и нишанење топовима и мерзерима* које је са француског превео капетан Кост Костић. “Што се саме садржине тиче, она је популарна теорија нишанења, довољно јасна и простим доказима из природних наука и сликама подкрепљена. Врло корисна за сваког артилеристу, и о њој се у оријинали француском, саджаном у књизи “Nouveau Cours special d’ artillerie” од француског артилериског капетана N.Plessix од 1878. године похвално изражавала сва европска војна штампа.²²⁷ Напорима војног министарства, оснивањем *Ратника*, *СВЛ* и официрских читаоница направљен је видан напредак на пољу војне књижевности, али је у поређењу са стањем у развијеним европским државама, војна литература у Србији још увек била неразвијена. Војна књижевност у Немачкој, Аустро-Угарској, Француској и Русији имала је дужу традицију, већи број писаца и потребна материјална средства за штампање књига и часописа.

Иако је у овом раздобљу штампан мали број књига, а објављивање радова било дириговано, а понекад и цензурисано од стране војног министарства до рата са Бугарима 1885. године настала су капитална дела српске војне литературе. Основе војне науке у Србији, поставили су својим делима генералштабни

225 *Домаће вести*, СВЛ, број 15. од 9. априла 1882: 439.

226 Исто, СВЛ, број 1, од 7. јануара 1884: 35.

227 *Књижевност*, Ратник, књ II, св. VII, 1879: 189.

официри пуковник Димитрије Ђурић и потпуковник Станојло Стокић. Димитрије Ђурић је 1879. године објавио *Основну тактику три рода војске*, којом је положен основ за развој стратегије и тактике у српској војсци. Он је први позиционирао српску војну науку у односу на учења Жоминија и Клаузевица, дајући јој јасно одређени правац и смер.²²⁸ Станојло Стокић је 1885. године објавио своје капитално дело у три свеске *Рат и ратовање*. У њима је обрадио однос рата према политици, уређење ратне силе и употребу војске (тактика и стратегија).

Пажњу европске стручне јавности привукло је дело *Полуострво Илирско са гледишта војног* пуковника Јована Драгашевића, које је објављено 1881. године. У овој књизи је професор Војне географије у Артиљеријској школи описао простор Балканског полуострва као потенцијално будуће ратиште са неколико засебних војишта. Извод ове књиге у којем је описано: Потисје, Запланина (Ердељ), Србија, Морава, Врачар, штампан је у журналу мађарске војне академије (*Ludoviceum*), у свескама за децембар 1888 и април 1889. године. Друго издање ове књиге под називом *Илирско тропоље – Балканско полуострво Војно политичка студија*, штампано је 1901. године по захтеву Бугарске. У којој мери је Драгашевић био цењен као војни географ у европским оквирима, сведочи податак да је био почасни члан Академије у Петрограду и Бриселу.²²⁹

Изненадни и непланирани Српско-Бугарски рат 1885/86. године прекинуо је мирнодопски живот српске војске што се негативно одразило и на војну књижевност која је за извесно време сасвим замрла. После пораза на Сливници уследио је дуг период опоравка, да би се у последњој деценији XIX века осетио нови замањ у развоју српске војне књижевности. Рад на обнавању официрских читаоница и касина био је први знак опоравка војне књижевности у Србији. Одбор читаонице у Нишу радио је у марту 1887. године на поправци зграде за отварање читаонице и касине. Уз велики труд одбора и свих официра Нишког гарнизона, локали читаонице снабдевени су потребним стварима: башта за вечерње летње забаве, уређена је и спремна за дочек 150—200 гостију, „а број журнала и новина за читаоницу је умножен.“²³⁰

228 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879, приступ.

229 *Књижевност*, Ратник, књ. XXIII, св. I, 1890: 120; *Јован Драгашевић почасни ђенерал у пензији*, Војни весник, 7, 1926: 8.

230 *Нишка официрска читаоница и касина у 1887. години*, СВЛ, број 5, од 4. фебруара 1888: 147-150.

Прво предавање у обновљеној читаоници одржао је капетан Светислав Исаковић који је говорио *О телефону и његовој примени у војсци*. У наредних осам месеци приређене су 23 забаве, на којима су официри Нишког гарнизона провели „пријатне часове у кругу својих другова и фамилија“. Библиотека је уређена, а број књига умножен разним делима, која су библиотеци добровољно приложили мајор Драгомир Вучковић (3 књиге), капетан Светислав Исаковић (5 књига) и Боривоје Нешић (33 књиге). Осим ових поклоњених дела, библиотека је на инвентарском списку имала још са 27 разних књига, које је још 1884. године читаоници поклатио потпуковник Евгеније Гајиновић.

Читаоница је 1887. године примала 9 страних и 13 српских новина и часописа. Сем тога бесплатно је примала *Ратник*, *Службени војни лист* и *Српске новине* и часопис *Отаџбину* као поклон од мајора Драгомира Вучковића. Читаоница је у току 1887. године имала око 150 корисника. Шестог јануара 1888. године, одбор је поднео извештај официрском скупу нишког гарнизона и захвалио се инжињерима железничке инспекције, Капу и Серлу, који су помогли одбору око приређивања летњих забава у башти и уступили један воз до Сићева за планирани излет официра Нишког гарнизона.²³¹

Крајем XIX века официрска читаоница у Београду имала је збирку научних и забавних повремених списа, часописа и новина домаћих и страних. Библиотека је имала прикупљена дела трајне војне вредности, опште и забавне књижевности.²³² Капетан Петар Бојовић одржао је предавање у Београдској официрској касини 13. марта 1891. године на тему *Официрски кор*. При писању овог дела Бојовић се служио различитим делима: *Тактиком од пуковника Ђурића*; *De l' éducation morale du soldat par. C. Corsi colonel dans l' armee italienne* и *Das Volk im Waffen von der Goltz, preusischer Oberstlieutenant*. Предавање капетана Бојовића штампано је у целини у Ратнику 1892. године.²³³ У последњој деценији XIX века отворене су официрске читаонице у свим пуковским седиштима: Шапцу, Ваљеу, Пожеги, Чачку, Ужицу, Краљеу, Врању, Пироту, Зајечару, Књажевцу, Ћуприји, Пожаревцу.

Напретку војне књижевности у последњој деценији XIX века допринео је

231 Исто.

232 *Статут официрског дома у Београду*, СВЛ, број 49. и 50. од 31. децембра 1891: 1453-1466.

233 П. Бојовић, *Официрски кор*, Ратник, књ XXXVI, св. IV, 1892: 415-427.

развој штампарске и издавачке делатности у Краљевини Србији. У великом броју градова и вароши у Краљевини основане су штампарске радионице, које су штампале дела војне литературе.²³⁴ Најживља издавачка делатност одвијала се у Београду где су се књиге штампале у Краљевско-српској државној штампарији, а касније Штампарској радионици Министарства војног. Поред државне радило је и низ приватних штампарија у којима су се штампале војне књиге.²³⁵ Приватне штампарије и књижаре бавиле су се штампањем и издавањем војне литературе из комерцијалних разлога. Официри су најчешће путем огласа обавештавали своје другове о свом књижевном делу и уколико би се јавио довољан број претплатника штампали су своје књиге. Реформом српске војске крајем XIX века повећао се број активних и резервних официра, којима је литература била неопходна за напредовање у служби.

Књижара Мите Стајића објавила је 1898. године „путник за сваког ради брзе обуке у крокирању“ под називом *Практично крокирање*. Штампарија Павловића и Стојановића покренула је 1900. године Војну библиотеку са намером да шири војна знања, развија војне врлине и „распростире у војсци историјска знања о српском народу и његовим земљама“. Прва књига која је штампана у оквиру покренуте Војне библиотеке била су *Тактичка начела I*, дело генерала Жан Мари Гистав Педоја, која је са француског превео пуковник Јован Мишковић.²³⁶

Приватна иницијатива и све већи број радника на пољу војне књижевности довели су до тога да се у војној журналистици осетио видан напредак и полет. Поред *Службеног војног листа* који је излазио као орган министарства војног и *Ратника* чији је уређивач Главни генералштаб, почињу да се штампају приватни војни часописи. Први број *Гласа војске*, независног војног листа, који је излазио једном недељно, штампан је 28. јануара 1890. године. Часопис је покренут са идејом да се као независан лист равноправно може упустити у расправу о војним

234 У Србији су радиле: у Крагујевцу штампарија Андрије Јовановића; у Пожаревацу Штампарија Ђорђа Наумовића; у Зајечару Штампарија Ј.С. Живковића; у Ваљевоу штампарија Јов. Ј. Молнара; у Крушевцу, штампарија А. Малаћевића и Ђ. Будимировића; у Нишу Прва нишка штампарија Ж. Радовановића и штампарија Ђорђа Мунца.

235 У Београду су радиле: Штампарија задруге штампарских радника, Штампарија напредне странке, Штампарија народно-радикалне странке, Парна штампарија Дим. Димитријевића, Парна радикална штампарија, Прва српска народна електрична штампарија Љуб. Ј. Бојовића; Штампарија Доситеја Обрадовића, Штампарија Бојовића и Мићића; Електрична штампарија Петра Јоцковића, Трговачка штампарија, Штампарија Пере Тодоровића.

236 Ж. М. Г. Педоја, *Тактичка начела од генерала Педоја*, Београд 1900.

питањима која су се водила у српској журналистици. *Глас војске* требало је да буде приступачнији читаоцима од званичног *Ратника*. Власник и уредник листа био је генералштабни мајор Светозар Радојчић.²³⁷ Лист је имао задатак „да у нашој домаћој штампи заступа интересе наше војске на слободнији и независнији начин не улазећи у партијске зајевеце наших политичких странака.”²³⁸ Од почетка октобра 1895. године у Београду је штампана *Српска стража*, независни војни лист за војне новости и књижевност. Уредник часописа био је Јован Михајловић коњички мајор у пензији. Лист је излазио једном недељно, годишња цена била је 12 динара.²³⁹ *Војин – независни војни лист* за војне новости и књижевност, излазио је недељно 1897. и 1898. године у Београду. Власник и одговорни уредник *Војина* био је Милан Ј. Мићић, резервни коњички потпоручник.

У последњој деценији XIX века српска војна књижевност бележи видан напредак због све већег броја аутора који пишу војне књиге и чланке у часописима. Као писци војне књижевности јављају се поред официра и резервни официри и подофицири. Књига *Чему војника учи наша народна поезија* која је објављена 1892. године написао је пешадијски наредник Андрија Живановић.

Као и у српској књижевности велики број чланака и војних књига објављен је под псеудонимом, што данас отежава рад истраживача. *Војничка писма* анонимног аутора штампана су у наставцима у Српским Новинама, а 1890. године објављена су у засебној књизи. Аутор се у њима бави најважнијим војним питањима, која су у то време била на дневном реду у Србији, а која су се тичала наоружања и опремања војске: бездимни барут, пушчано питање, фишеклија, одећа, комора и спрема војске. Коришћење псеудонима дало је могућност официрима да пишу о различитим темама и слободно износе своје мишљење без страха од формалних ауторитета у војсци. Аутор под псеудонимом Мускетић објавио је 1892. године књигу *Озбиљна реч у своје време о нашој војсци*, у којој износи критике на рачун организације, формације и обуке српске војске. О

237 Редакциони одбор су чинили: инжењеријски пуковник Светозар Љочић, потпуковник Јован Ђорђевић (аудитор), артиљеријски мајор Дамњан Влајић, потпуковник Павле Бошковић, санитарски капетан I класе др. Герасимовић, ђенералштабни мајор Коста Поповић, ђенералштабни потпуковник Димитрије Цинцар Марковић, мајор Чедомиљ Миљковић (уредник од септембра до децембра 1890. године, када је лист престао да излази), мајор Владимир Николић.

238 *Књижевност*, Ратник, књ. XXII, св. I, 1890: 105.

239 Администрација часописа налазила се у улици Краља Милутина број 61 у Београду. Последњи број *Српске страже* изашао је 21. маја 1903. године.

напретку војне теорије у Србији говори и чињеница да је 15. фебруара 1894. године, у 175. броју руског војног часописа „Разведчикъ“ изашао приказ књиге *Пољска фортификација* пуковника Михајла Магдаленића, у којем се генералштабни пуковник П.А. Геисман похвално изразио о књизи српског официра.²⁴⁰

Пропис по којем су официри и подофицири за унапређење у виши чин требали да полажу испите био је велики подстицај за развој војне литературе у Србији. То је створило простор за иницијативу младих школованих официра, који су путем претплате нудили своје књиге на продају. Када би се путем огласа јавио довољан број претплатника, обично од 100 до 500, што је зависило од обима и цене графичке израде, штампане су књиге за поједине предмете. Књиге намењене припреми за полагање испита биле су веома тражене у српском официрском кору, који је пред крај XIX века бројао око 2.000 активних и 1.000 резервних официра. Прву књигу под називом *Пољска фортификација*, за припрему испита, написао је 1889. године инжињеријски мајор Чедомиљ М. Миљковић. Ова књига давала је тачне одговоре на 32 питања која су била задата у *Програму за полагање испита* за чин инжињерског потпоручника, пешадијског и артиљеријског капетана, за предмет *Пољска фортификација*. Ова врста војне литературе постала је веома популарна у Србији, јер су се испити полагали за чинове: каплара, поднаредника, наредника, капетана и мајора.

Официри који су завршили Војну академију имали су белешке са предавања, док су остали активни и резервни официри и подофицири морали да се сналазе куповином. Број ових књига био је велики, јер су се Програми за полагање испита често мењали, а постојала је разлика у програму за активне и резервне официре. Дешавало се да су штампана дела за припрему истог предмета са сличном садржином, али за различите категорије официрских кандидата. Тако је 1894. године капетан Љубомир Марковић у Крушевцу објавио књигу *Ратна служба за резервне пешачке капларе и поднареднике*, а капетан Павле Пауновић у Београду 1895. године књигу *Ратна служба за пешадију* за чинове „од капларскога па закључно са капетанским“.²⁴¹

240 *Критика и библиографија*, Ратник, књ. XXX, св. V, 1894: 655.

241 Љ. Марковић, *Ратна служба за резервне пешачке капларе и поднареднике*, Крушевац 1894; П. Пауновић, *Ратна служба за пешадију*, Београд 1895.

У сврху полагања испита за поједине предмете превођена су дела страних аутора. Инжињеријски пуковник Стеван Здравковић превео је са француског *Attaque et défense des places, ou guerre de siege*, за потребе припреме српских официра за полагање испита за предмет *Напад и одбрана тврђава или градска војна*.²⁴² Штампање књига за потребе полагања испита утицало је на напредак српске војне књижевности, али ова врста литературе која је давала одговоре на унапред задата питања није могла да задовољи све потребе српског официрског кора. Официри су из ових књига најчешће учили напамет дефиниције и тактичка начела, што није био добар метод за усвајање знања и развијање „моћи суђења кандидата”.²⁴³

Дуго је српска војна литература била посвећена научној спреми официра, док су подофицири и војници били запостављени. Преводиле су се стратегије и војне историје, а недостајале су читанке и приручници. У кругу неколицине официра Крагујевачког гарнизона остварена је мисао да се створи нарочита војна књижевност, заправо библиотека за војнике и подофицире који су чинили масу српске војске. Ову групу официра предводио је генералштабни потпуковник Јован Мишковић, а помагали су му мајори Љубомир Остојић и Светозар Магдаленић.²⁴⁴ Прву књигу војничке библиотеке под називом *Пешадијски редов у српској војсци* написао је генералштабни потпуковник Јован Мишковић 1887. године.²⁴⁵

У књизи су прикупљена сва знања потребна пешадијском редову и његовом наставнику: прописи, норме и закони, али и друга знања потребна војнику: моралне дужности и врлине, хигијена, ратна међународна правила, писменост и молитва. Књига се могла набавити у Крагујевцу по цени од 1,60 динара у Дринској дивизијској команди.²⁴⁶ У марту 1888. године министарство војно је откупило више од 1.300 примерака ове књиге и поделило надлежним командама „ради давања писменим војницима за читање“, тако да је свака чета, ескадрон и

242 *Књижевност*, Ратник, књ. XXV, свеска II, 1891: 237.

243 Исто, *Ратник*, књ. XX, св. V, 1889: 582.

244 *Књижевна обзнана*, СВЛ, број 25, од 6. јула 1887. 701.

245 *Књижевност*, *Ратник*, књ. XXVIII, свеска I, 1893: 101-104.

246 Садржај књиге *Пешадијски редов у српској војсци*: Моралне дужности и војничке врлине; Закон о устројству војске; Уредба о војној дисциплини; Војно-судски закон; Унутрашња служба; Гарнизонска служба; Ратна служба; Екзерцирна правила с борбом; Настава за пушку М. 80. с гађањем; Гимнастика; Војничке принадлежности; Хигијена; Ратна међународна правила; Писменост и молитва.

батерија добила по 10 примерака.²⁴⁷ У Крагујевцу је 1887. године штампана и *Војничка песмарица* потпуковника Јована Мишковића, која садржи пажљиво изабране песме које су требале да развију „понос српски и јуначки“ и на тај начин подигну дух у српској војсци.²⁴⁸

Војна литература намењена обуци српских војника и подофицира настала је делом под утицајем стране војне литературе. Мајор Светозар Магдаленић саставио је 1889. године *Читанку за редове и ниже чинове у српској војсци*, „угледајући се на подобне читанчице у руској војсци“. Читанка за српску војску штампана је у Београду, само годину дана после издања читанке за руске војнике. Читанка је била намењена ученицима – војницима да их сами читају у слободно време. *Читанка за редове и ниже чинове* требала је војника да упозна са његовим дужностима, износећи му примере јуначких дела наших војника из прошлих ратова. У њој су простим и разговетним речима објашњени појмови: о позиву војника, о заклетви, о застави, о врлинама војничким, о тешкоћама у рату, о дужностима за време борбе, на маршу, предстражама, о деоби војске на родове оружја и о историјском развоју оружја. Поред тога наведено је седам примера јуначких дела наших војника из прошлих ратова.²⁴⁹

Светозар Магдаленић написао је и *Војничку заклетву* „угледајући се на такав исти уџбеник прописан за руску војску“, 1891. године.²⁵⁰ Ова књижица била је намењена војницима да им објасни значај заклетве и да им поуке како треба да се владају у миру и у рату, па да одговоре заклетви коју су положили. Књижица је написана лаким стилем и бираним простим изразима, да их најпростији војник

247 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 10, од 12. марта 1888: 300.

248 *Књижевна обзнана*, СВЛ, број 25, од 6. јула 1887: 701.

249 Садржина Војничке заклетве: 1) Војник и његов позив, 2) Заклетва, 3) Застава, 4) Миладин Љубичић, јуначки заставник Ваљевског батаљона, Ваљевске бригаде I класе, 5) Врлине доброг војника, 6) Сваки је рад лак кад се с вољом врши, 7) Војник ваља да буде искрен према старешинама, 8) Војник ваља да буде добар друг, 9) Радул Петровић, редов 2. чете, Црногорског батаљона, Ужичке бригаде I класе, 10) Другарство искључује клевету, 11) Драгутин Филиповић, поднаредник 3. чете I батаљона, V активног пука Краља Милана, 12) Војничке тешкоће, 13) Главне дужности за време борбе, 14) Јово Шћеловић, редов 1. чете, Златиборског батаљона, Ужичке бригаде I класе, 15) Побожност војничка, 16) Љубисав Радојковић, редов 1. чете, II батаљона, Књажевачке бригаде II класе, 17) Мирне становнике не треба вређати, 18) Предострожност на маршу, 19) Дужности на маршу и у логору, 20) Прва брига државне ствари, 21) Ђоко Павловић редов 3. чете, I батаљона, V активног пука Краља Милана, 22) Напад и одбрана, 23) Деоба војске на родове оружја, 24) Сложна борба са свима родовима оружја, 25) Јуриш, 26) Борба против коњице, 27) Историјски развој оружја.

250 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 25, од 12. јуна 1909: 487.

лако може разумети.²⁵¹ Војничка заклетва је дуго била основа војничког живота и васпитања у српској војсци. После много година, књига је прерађена и прештампана о трошку министарства војног 1909. године.

Светозар Магдаленић написао је и дело *Подофицир – поуке намењене: капларима, поднаредницима и наредницима* штампано у Крагујевцу 1892. године. Позивајући своје другове на претплату Светозар Магдаленић је цитирао руског генерала Карцова: „подофицир је онај креч, цемент, који спаја и држи поједине цигле, од којих постаје непробојни бедем градски. Бедем ће бити тврд и јак само тада, ако је цемент био добар. Војска ће бити поуздана само тада, ако су јој подофицири добри”.²⁵² Магдаленић у овој књизи говори о значају подофицирског чина, подофициру као старешини, старијем другу и као наставнику регрута, о његовој дужности у борби и на маршу, о значају наредника у чети и подофициру на поновљеном року.

Његово дело *Командовање четом по ђенералу Карцову*, за разлику од претходних било је намењено образовању нижих официра у српској војсци. Светозар Магдаленић је својим радом на војној књижевности заслужио велико признање, јер је радио на попуни највеће празнине, „на поуци масе наше војске“. Све ове три књижице, треба да се набаве и читају у свакој војничкој соби, а нарочито „Заклетва“ без које ниједан војник не треба да буде, јер је она основа војничкога живота и васпитања.²⁵³

Српска војничка књижевност обogaћена је 1893. једним делом чија се потреба већ дуже време осећала у српској војсци. Капетан Коста Јокић саставио је *Војнички буквар* који је био много лакши и примењивији од *штица* и Буквара који су до тада коришћени за описмењавање војника. Појава Војничког буквара била је од велике користи за ширење писмености у војсци, а самим тим и у народу. Његова појава била је потврда да српска војна књижевност напредује у складу са потребама српске војске и да је способна да се даље самостално развија. Излалак из штампе *Војничког буквара* пропраћен је позитивним критикама у *Ратнику*: „Простота, јасност и краткоћа – те три главне особине сваког учбеника у опште, - заступљене су у њему веома добро; а нужна особина, да нарочито војнику буде

251 *Књижевност*, Ратник, књ. XXV, св. I, 1891: 113.

252 *Огласи*, СВЛ, број 15, од 15. априла 1892: 429.

253 *Књижевност*, Ратник, књ. XXVIII, св. I, 1893: 101-104.

приступачан, задовољена је такође сретно.“ На крају је изведен закључак да *Војнички буквар* одликује „добар методички ред, добро изведена педагошка начела, жеља да се у војнику, буди дух војнички, и најзад жеља, да војнику буквар даде све оно, што му треба.“ Речи и слике у буквару, просте су и јасне, а појмови су везани за свакидашњи живот војника.²⁵⁴

У Буквару су дати и одломци из народних песама, које „подстрекују војника на његов позив, те тиме буде дух његов.“ Што се тиче географских појмова направљен је такав избор да војник може да научи „да сем његовог места, његове реке, његовог брда, – има још српских места, река, брда и планина“. На крају буквара изложена су основна војничка знања, тако да војник учи оно „што се од њега тражи и што он као војник мора знати“.²⁵⁵ Министарство војно је откупило прво издање и упутило 1.275 примерака Војничког буквара јединицама „ради раздавања на поклон и читање ваљаним редовима“.²⁵⁶ Колико је Војнички буквар био потребан српској војсци сведочи чињеница да је до 1912. године доживео тринаест издања.

Као допуну Војничком буквару генералштабни капетан Милош Васић написао је 1893. године Војничку читанку. Као образац при писању овог дела, писцу је послужило дело талијанског мајора Felice Magiana под насловом: „*Perche e come si fa il soldato*“. Као изворе за писање српске историје користио је *Историју Срба* Панте Срећковића, Љубе Ковачевића, Саве Антоновића, затим дела *Српски свет* од Пет. Никетића и *Читанку* Светозара Магдаленића.²⁵⁷ Књига је подељена на два дела. У првом делу писац упознаје војнике са њиховом отаџбином и српском историјом, тако да сваки војник зна „какава је била прошлост нас Срба, каква нам је садашњост, и какав је главни задатак српске војске, који нам славна наша Историја задаје.“ Милош Васић на самом почетку подсећа војнике на њихову дужност: „Ви сте српски војници за то, да ослободите Србе, који робују под Турцима, Бугарима, Маџарима и Аустријанцима“.²⁵⁸

У другом делу, писац на леп и поучан начин излаже војницима њихове дужности, тако да науче „како да постану храбри, ваљани и срчани те да своје

254 *Војнички буквар*, Ратник, књ. XXVIII, св. II, 1893: 199-200.

255 Исто.

256 *Решење министра војног*, СВЛ, број 23 од 7. јуна 1893: 619.

257 *Критика и библиографија*, Ратник, књ. XXIX, св. I, 1893: 150.

258 М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893: 71.

превеликом и светом задатку сигурно могу одговорити“. Последње поглавље садржи народне песме: Косовски бој, Царица Милица, Синђелићев гроб, Курсула, Таково. На крају читанке налази се карта Балканског полуострва, на којој су уцртане државне границе и границе Душановог царства.²⁵⁹ Више од 1.000 примерака *Војничке читанке* генералштабног мајора Милоша Васића откупило је војно министарство и 31. октобра 1898. године поделило јединицама и командама српске војске, „ради давања подофицирима и писменим војницима на читање“.²⁶⁰

У списак дела литературе за војнике убраја се и књига *Моралне дужности војника* поручника Милосава Живановића 1894. године. Писац је ову књигу написао за потребе српске војске по примеру књиге француског мајора Поароа *Devoirs moraux du Soldat, préceptes et exemples*, са две значајне и веома и корисне измене. Француско дело састављено је у виду питања и одговора, а као примери узета су дела из француске историје. Живановић је избацио питања и одговоре и текст написао слободно, а примере из француске историје заменио је примерима из српске историје. При навођењу историјских примера користио се *Помеником* и *Кнежеввином Србијом* Милића Ђ. Милићевића, а наводио је и примере из Српско-Турских ратова 1876/78 и Српско-Бугарског рата 1885. године.²⁶¹ Велика и значајна новина у војној литератури крајем XIX века била је њена посвећеност војнику и подофициру који су чинили масу српске војске. Благотворно дејство литературе за војнике полако је продирало у биће српског војника учвршћујући његов морал и дисциплину. Плодови војничког васпитања убрани су тек касније на Брегалници, Церу и Колубари.

За разлику од првог периода у развоју српске војне књижевности, који је дао мали број вредних радова, крајем XIX века штампан је велики број књига и објављен велики број чланака. Српски официри писали су „по свим гранама војних наука“, што је допринело богатству и разноврсности војне литературе. Како сведочи генералштабни потпуковник Светозар Радојчић међу српским официрима завладала је општа тежња „да сви буду књижевници“.²⁶²

Резултат њиховог преданог рада и посвећености огледао се у напретку

259 М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893; *Огласи*, СВЛ, број 16. и 17. од 24. априла 1893: 463.

260 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 47. од 7. новембра 1898: 1220.

261 *Књижевност*, Ратник, књ. XXXI, св. VI, 1894: 746.

262 С. Радојчић, *Књижевна смотра*, Ратник, књ. XXIX, св. II, 1893: 217-218.

војне књижевности и војне науке у Краљевини Србији. Млади официри имали су жељу да пишу и преводе дела стране војне књижевности, али нису сви имали довољно знања и искуства. Као природан одговор на такво стање у српској војној књижевности појавила се стручна критика, која је најавила ново раздобље у развоју војне литературе. У *Ратнику* се 1893. године појавила рубрика под насловом *Критика и библиографија* у којој се објављују прикази књига и даје њихова стручна оцена. Док је у почетном периоду сваки оригинални рад или превод у српској војној књижевности радосно дочекан, крајем XIX века свако дело је било изложено стручној критици. Појава критике у војној књижевности била је показатељ да је српска војна литература достигла висок степен изграђености. Српска војна књижевност, без критике и контроле, никад не би достигла потребан научни ниво.

Крајем XIX века у *Ратнику* је штампано неколико оригиналних радова, веома значајних за развој војне теорије у Србији. Пуковник Димитрије Цинцар-Марковић објавио је студију *Размишљања о нашој војсци* (1896), мајор Магдаленић Светозар рад под називом *Обавеза службе у војсци* (1892), а пуковник Василије Мостић студију *Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци* (1894). Неколико историјских студија које су објављене у *Ратнику*, крајем XIX века тумаче прошлост српске војске. Пуковника Јована Мишковића је објавио две студије *Косовска битка 15. јуна 1389.* (1889) и *Српска војска и војевање за време устанка, од 1804 – 1815. год.* (1895), а Стојан Новаковић рад под називом *Стара српска војска* (1893). Ове војно-историјске студије биле су веома важне, јер је проучавање сопствене прошлости био основ за настанак националне војне доктрине.

Осим ових радова вредно је споменути још неколико превода који су објављени у овом периоду: *Упут за спремност трупа за борбу* Михајла Ивановича Драгомирова, 1888 године, у преводу капетана Светозара Нешића; *Вођење трупа и служба по штабовима. I – IV* Кардинала фон Видерна, 1886. у преводу мајора Димитрија Цинцар Марковића; *Мисли (Штудија) о тактици*, Вилхелма Шерфа, 1887. у преводу капетана Светозара Нешића; *Сложене операције*, Генриха Антоновича Лера, 1894. у преводу потпуковника Владимира Николића.

Почетком XX века војна књижевност у Србији наставила је даље да се

развија и грана, да би до почетка раздобља ратова достигла врхунац и у великој мери се приближила војној књижевности развијених европских земаља. На развој војних наука у Србији у првој деценији XX века утицао је напредак у развоју војне технике у Европи. Конструкцијом кочнице и повратника на лафету, повећана је прецизност и брзина гађања артиљеријских оруђа. Нагли развој пешадијског наоружања, а нарочито митраљеза захтевао је да се организација и формација, па и поједини тактички принципи прилагоде новонасталој ситуацији. Водећи теоретичари у то време били су Фердинанд Фош и Алферд Шлифен, истакнути представници француске и немачке војне школе.

После Руско-Јапанског рата 1904/5. године у којем је у пуној мери употребљено брзометно наоружање, у свим напредним европским војскама борбени поредак постаје растреситији, а артиљерија изложена митраљеској ватри прелази на посредно гађање. Посредством руске, француске и немачке војне литературе српски официри пратили су ратна дешавања на Далеком истоку, улажући велики напор да у теоријском смислу не заостану за развијеним европским војскама.

Наговештај новог раздобља у српској војној књижевности јавио се најпре у журналистици. У војном часопису *Ратник* штампани су актуелни и занимљиви чланци великих војних ауторитета: *Вештина командовања* Андреа Гавеа у преводу артиљеријског мајора Чедомира Ј. Марковић, *Борбена обука пешадије* Конрада фон Хецендорфа, *Рат у садашњости* генерала немачке војске Алфреда Шлифена у преводу капетана Душана М. Лукића, *Планински рат* генерала Лера. Почетком XX века уредништво *Ратника* је у виду засебних издања објавило и својим претплатницима бесплатно поделило неколико класичних дела европске војне литературе: 1898. године *Сложене операције* Генриха Антоновића Лера у преводу Владимира Николића; 1898-99. године *Стратегија марша* генерала Левала у преводу Јована Несторовића; 1906-07. године *Ратовање* Коламара фон дер Голца у преводу Живка Павловића и Милана Туцаковића; 1908. године *О рату* Карла фон Клаузевица у преводу Милоша Ђ. Станковића и 1912. године *Стратегија њени задаци и средства* Виљема фон Блумеа у преводу Љубомира Балтића.

Поред наведених издања уредништва *Ратника* у Србији су преведена и

штампана следећа дела класичне европске војне литаратуре: *Наоружани народ* Коламара фон дер Голца, које је штампано као издање Коларчеве задужбине у преводу Љубомира Балтића 1903. године; затим *Тактика* Виљема Балка у преводу Живојина Мишића и Мирка Ротовића 1908. године и *Студија о борби* Ардана ди Пика у преводу Драгомира Ж. Стојановића 1910. године.

Почетком XX века *Ратник* је био претрпан радовима из области стратегије, тактике и организације, па је било тешко објавити стручне чланке из артиљерије, инжињерије и војне технике. На Светог Саву 1905. године артиљеријски и инжињеријски официри предложили су да се у Београду покрене нови војни часопис специјализован за артиљеријске, инжињеријске и техничке официре. Замисао је била да се створи могућност да официри добију прилику да штампају своје студије, новости из страних војски и нарочито најновија искуства и опажања из Руско-Јапанског рата 1904/05. године. Иницијативу су покренули: пуковници – Михаило Рашић, Жив. Касидолац и Коста Станишић; потпуковници – Гојко Ђурић, Милош Божановић и Ђока Миљковић; мајори – Љубомир Поповић, Стеван Бошковић и Милан Туцаковић; капетани I класе – Васа Божидаревић, Милан Николић, Љубиша Прапорчетовић и Ђура Лазић; и капетан II класе – Петар Прокић.²⁶³

Одлука да се покрене Артиљеријско-инжењерски гласник донета је 8. марта 1905. године, на збору артиљеријских и инжињеријских официра Београдског гарнизона. Делокруг Артиљеријско-инжењерског гласника био је да претреса сва савремена питања од битног утицаја за напредак артиљерије и инжињерије, за образовање артиљеријских и инжињеријских официра. На позив покретача, пријавили су се као претплатници сви артиљеријски, инжињеријски и технички официри у српској војсци (око 300 претплатника). Изабран је и уређивачки одбор војног листа, на челу са председником пуковником Михаилом Рашићем. Седиште уредништва било је у Београду у Горњем граду.²⁶⁴ Од

263 *Књижевни оглас*, СВЛ, број 5, од 4. фебруара 1905: 93-95.

264 За чланове одбора скуп је изабрао: инжењерског потпуковника Стевана Илића, артиљеријско-техничког потпуковника Милоша Милошевића, артиљеријско-техничког потпуковника Гојка Ђурића, артиљеријско-техничког потпуковника Владимира Рајковића, инжењерског мајора Љубомира Поповића, артиљеријског мајора Војислава Живановића, артиљеријског мајора Васу Божидаревића, артиљеријског капетана I класе Ђорђа Шпартаља, инжењерско-техничког капетана Љубишу Прапорчетовића, инжењерско-техничког капетана Ђурђа Лазића, инжењерско-техничког капетана Милана Николића, и артиљеријског капетана Чедомира Јовановића.

изабраних чланова одређени су за редакторе: за инжињеријске ствари мајор Љубомир Поповић, за артиљеријске мајор Васа Божидаревић. Журнал је излазио у месечним свескама, обима шест штампаних табака, а годишња претплата била је двадесет динара. Садржина Артиљеријско-инжењерског гласника била је подељена на пет делова: Научни део; Белешке; Новости; Књижевност; Питања и одговори. Лист се издржавао од претплате, а од чисте годишње добити 20% је ишло у резервни фонд Гласника, а остатак се делио: 45% оригиналима, 35% компилацијама и 20% преводима.²⁶⁵

Да су технички официри у српској војсци почетком XX века били добро организовани сведочи чињеница да је у Нишу постојала специјализована Инжињерска официрска читаоница и библиотека. Читаоница и библиотека су располагале великим бројем часописа и књига купљених и поклоњених. Читаоница је била претплаћена на све важније војне и техничке часописе, а набављала је све најновије војно и стручне инжињеријске књиге. Чланови библиотеке били су официри из команде инжињерије у Нишу, резервни инжињеријски официри и официри других родова оружја, који су на служби у инжињеријским трупима, а месечни улог био је један динар.²⁶⁶

У првој деценији XX века повремено је излазило из штампе неколико приватних војних часописа: *Српска стража*, *Српска војска* и *Војска*. Власник Српске војске био је пензионисани пуковник Светислав Исаковић, а уредник пуковник Живојин Мишић. Сваке суботе излазио је приватни часопис *Војска*, који је сваког месеца доносио по два решена задатка, „један у обиму програма за полагање испита за чин капетана и други у обиму за полагање мајорских испита.“ Задаци су били пробрани, међу онима који су на Вишој школи Војне академије били решени и оцењени, „а уз то поправљени на основу наставникових примедба.“ Часопис је објављивао и поједине књиге које је бесплатно делио својим претплатницима. Године 1906. штампана је књига *Тактичке поуке из Руско-Јапанског рата* генералштабног капетана Viessel-a, коју је са француског превео инжињеријски капетан Миленко Недић. Књига је доносила преглед „савремене тактике проткан многобројним примерима из Руско-Јапанског рата“, а била је написана на основу података целе европске стручне штампе и описа

²⁶⁵ *Књижевни огласи*, СВЛ, број 20. од 20. маја 1905: 419-421.

²⁶⁶ *Оглас*, СВЛ, број 2. од 17. јануара 1907: 39.

учесника у догађајима.²⁶⁷

Напредак војне књижевности и писмености био је видљив на сваком кораку. Војни министар генералштабни потпуковник Милош Васић 14. новембра 1900. године одобрио је пропис о штампању и уређивању војничког листа „Узданице“. Специјализовани лист намењен за поучавање и васпитање подофицира, каплара и редова, издавало је Општевојно одељење војног министарства. Лист је излазио у месечним свескама на обичној хартији, цена је била пет динара годишње, односно 0,5 динара месечно. Поучни чланци били су до пола штампаног табака, а хонорар за сараднике није био предвиђен. Од марта 1909. године издавање „Узданице“ било је у надлежности уредништва *Ратника*, односно Историјског одељења Главног генералштаба.²⁶⁸

Због огромног напретка техничких и војних наука, почетком XX века у Србији се осетила потреба за специјалним војничким речником. Професорски помоћник у Војној академији Таса Милушић после трогодишњег рада написао је 1904. године француско-српски војни речник како би олакшао својим ученицима проучавање француске војне књижевности.²⁶⁹ Исте године из штампе је изашао Речник за немачку читанку за Војну академију који је написао Хенрик Лилер, редовни професор Војне академије, резервни капетан II класе. Овај немачки речник, садржао је одељке који су обухватили све гране војничког знања, због чега је био користан при читању других немачких војничких дела, као при спреми за пријемни испит за Вишу школу и за личне студије.²⁷⁰ У новембру 1909. године при општој болници у Београду установљена је књижница за болесне војнике, која је основана добровољним прилозима у новцу и књигама. Циљ ове библиотеке је да писменим болесницима пружи у њиховој болести разоноду, дајући им популарне, забавне, али и поучне књиге на читање. Писмени болесници читали су књиге својим неписменим друговима.²⁷¹

Почетком XX века почело се живље радити на свим пољима војне науке о чему сведочи знатан број војних теоретичара. Јављају се нова имена на пољу

267 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 2 од 21. јануара 1906: 53.

268 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 49. од 10. децембра 1900: 1183-1185; *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 10. од 3. марта 1909: 165.

269 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 15. од 6. маја 1904: 345.

270 Исто, СВЛ, број 32. од 15. септембра 1904: 699.

271 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 42. од 7. новембра 1909: 807.

тактике, стратегије, војне историје, војне географије, фортификације итд. Најзначајнији аутори били су: Новак Бранковић, Живојин Мишић, Милош Васић, Петар Бојовић, Миливоје Николајевић, Живко Павловић, Петар Пешић. Ове личности су наставиле дух и традицију коју су им оставили претходници: Д. Ц. Марковић, Д. Ђурић, С. Грујић, С. Стокић, Р. Путник, К. Поповић, К. Миловановић.

Нарочиту пажњу заслужује капетан Душан Станковић који је у српску војну књижевност почетком XX века донео нешто ново. Руководећи се делима руске војне књижевности он почиње да поклања пажњу проблемима о војничком васпитању тежећи да се у том погледу створи нови правац у српској војсци.²⁷² За потребе војне педагогије са руског је превео неколико књига: *Дужности командира у погледу васпитања чете*, Николаја Бутовског; *Општи услови васпитања западно-европских војсача*, Вл. Недзвецког и *Кажњавање официра Дисциплинским затвором*, Ј. Лосовског.

Почетком XX века српска војна књижевност обogaћена је са неколико вредних дела домаћих војних ауторитета. Генералштабни потпуковник Живојин Крстић објавио је 1907. године књигу *О пешадијској ватри*. Артиљеријски потпуковник Гојко Ђурић штампао је 1905. године књигу *Модерна или брзометна артиљерија*. Генералштабни потпуковник Милован С. Недић 1908. године књигу *Дух савременог ратовања*, генералштабни потпуковник Живко Павловић 1909. године књигу *Извиђање*, а генералштабни потпуковник Петар Пешић књигу *Тактика I и II*. Генералштабни потпуковник Милош Васић написао је 1900. године књигу *Из области вештине ратовања*, а 1909. године књигу *Висока војничка дисциплина*. Пуковник Живојин Мишић објавио је 1907. године дело *Стратегија – вештина ратовања*, према предавањима на Вишој школи Војне академије од 1898 – 1904. године.

Ова дела настала почетком XX века представљају највећи домет српске војне литературе. Писане филозофским стилем, богате разноврсним садржајем ове књиге биле су намењене високо образованим српским официрима чији број је стално био у порасту. Наведена дела данас представљају највише домете српске војне књижевности XIX и прве деценије XX века. Ипак треба рећи да су наведена

272 Ђ. Ђурић, *Грађа за историју наше војне књижевности до светског рата*, Војни весник СХС, 9, 1928: 275-279.

дела српских војних теоретичара била заснована на мислима и идејама великих европских ауторитета.

Приликом писања књиге *Дух савременог ратовања* потпуковник Милован Недић се служио делима Фоша, Бонала, Пијерона и Балка.²⁷³ Мајор Петар Пешић је своју Тактику написао према делима двојице француских теоретичара Бонала и Левала. Мишић се приликом писања *Стратегије* послужио „списима признатих војних писаца“ Г. А. Лера и генерала Михњевича, допуњујући их у појединим питањима и мислима класичних војних писаца Лојда, Жоминија и Клаuzeвица. Мишић се посебно користио „мислима и назорима чувеног савременог војног писца немачког ђенерала Голца.“ Од домаћих писаца, служио се подацима генерала саве Грујића, Димитрија Ђурића и Михаила Магдаленића.²⁷⁴ Врхунац представљају дела пуковника Милоша Васића. Његова књига *Висока војничка дисциплина* написана је на основу 35 наслова немачке, 14 наслова енглеске, 46 наслова француске, 9 наслова италијанске и 18 наслова словенске војне књижевности. У којој мери су врхунска дела српске војне литературе била оригинални радови, а у којој компилације тешко је оценити. Реалну слику о степену развијености војне књижевности у Србији можемо добити само ако је упоредимо са војном литературом и штампом у развијеним и великим европским државама.

У Европи су била популарна дела из тактике писана индуктивном методом, где се знања излажу од простог ка сложенијем и од познатог ка непознатом. Таквих књига нарочито тактичких, било је и у српској војној књижевности. Међу њима видно место заузима *Основна тактика три рода војске* генерала Димитрија Ђурића. Од преведених књига писаних овом методом у Србији су најпознатија Драгомировљева, Бријалмонова и Перицониусова тактика. У странијој војној литератури била су заступљена дела у којима су војна знања излагана путем изрека великих војсковођа, чувених војних писаца и ауторитета. Од страних дела ове врсте у Европи је била чувена књига француског пуковника Анрија *L'esprit de la guerre moderne*. У Србији је у том правцу направљен покушај са неколико одломака, који су штампани у војном часопису *Ратник* за 1882. и 1883. годину у шест наставака под називом *Војне језгре*.

273 М. Недић, *Дух савременог ратовања*, Београд 1908, Предговор.

274 Ж. Р. Мишић, *Стратегија – вештина ратовања*, Београд 1907: XIV.

У Француској су били популарни подсетници, или, помоћне књиге под именом Aide-Mémoires, подељени на подсетнике за: генералштаб, инжињерију и интендатуру. Војно министарство почело је још 1879. године да штампа помоћне књиге за инжињеријске и артиљеријске официре. Штампане су свеске I и VI *Подсетника за инжињеријске официре* и свеске I, XVII и XVIII *Ручне књиге за артиљеријске официре*. Рад на овом пољу војне књижевности наставио је мајор Владимир Рајковић, који је 1899. године у Крагујевцу објавио *Ручну књигу за артиљеријске официре*. Пешадијски потпоручници Милош Обрадовић и Драгољуб Динић објавили су 1904. године *Потсетник пешадијског официра*. Најамбициозније дело ове врсте под називом *Ратни потсетник и записник* написали су 1891. године пуковник Стеван Здравковић и капетан Милош Васић. Аутори су желели да напишу књигу у којој би „било скупљено све што једном официру као најнужније треба за време његове службе у рату и миру“. Поред тога што је у *Ратном потсетнику и записнику* било доста празнина и нетачности, аутори су урадили велики посао, јер су обимну грађу скупили на једно место, што је помогло српским официрима у свакодневној служби.²⁷⁵

Речници и енциклопедије у којима су по азбучном реду изложена војна знања из појединих струка, или, целокупне теорије ратоводства посебна су врста војне литературе, која у Србији није била развијена. У Европи су били познати: *Dictionnaire encyclopédique des armées des terre et de mere*, речник са сликама од Шезнела, и *Енциклопедія военныхъ и морскихъ наукъ* под главном редакцијом генерал-лајтнанта Лера. У српској војној литератури није било војних књига писаних изводним методом, којим се знања излажу укратко, у изводу, по струкама, или, по списима, да би се олакшала прегледност стручног знања. Од књига писаних изводном методом била су позната следећа: у Немачкој: *Principien der Kriegskunst von S*, у три књиге (Стратегија, Тактика и Пољска Фортификација с малим ратом); у Француској *Règlement sur le service des armées en campagne*, par Charles de Savoüy, III издање; у Русији *Война, военное дѣло, военная наука, военное искусство*, I Стратегија од В. Баскакова.

У Европи су била популарна дела у којима су била изложена главна начела

275 С. Здравковић и М. Васић, *Ратни потсетник и записник*, Београд 1891; *Изјава на књигу „Ратни потсетник и записник“*, СВЛ, број 8, од 2. марта 1891: 269; *Књижевност*, Ратник, књ. XXV, св. V и VI, 1891: 649.

и савремени прописи у европским војскама. Најпознатији су били годишњи *Лебелови извештаји* у Немачкој, који су упознавали читаоце са најважнијим променама у току године у свим европским војскама. *Извод из Лебеловог извештаја за 1896 годину* штампан је у *Ратнику* за 1898. у преводу пешадијског капетана Јована Ф. Ковачевића. Велики број књига које су почетком XX века штампане у Србији доносио је поред српских, правилске одредбе и прописе страних војски.

Капетан Милован Пантелић у књизи *Модерно образовање пешадије у гађању*, која је објављена 1901. године упоредно разматра и упоређује правилске одредбе наставе за гађање у Италији, Немачкој, Француској, Аустро-Угарској и Русији. Генералштабни потпуковник Михаило Наумовић у књизи *Тактика*, која је штампана 1901. године у Београду, навео је начела напада и одбране према прописима страних војски. У књизи генералштабног потпуковника Живка Г. Павловића *Извиђање* дате су и одредбе извиђања страних војски (Немачке, Француске, Русије, Аустро-Угарске, Италије, Румуније, Бугарске и Турске).

У намери да информишу своје другове, српски официри су почетком XX века почели да преводе прописе и правила страних војски. Пешадијски потпуковник Коста Јокић превео је 1900. године *Француску наставу за гађање*, јер је по његовим речима за официра недовољна „само она спрема, коју добија читањем само својих стројних правила“.²⁷⁶ Пешадијски поручник Михаило К. Митић превео је 1906. године у Нишу *Бугарска правила за обуку и дејство пешадије*. Помоћник команданта Тимочке дивизијске области пешадијски пуковник Михаило Ј. Јанковић превео је са немачког 1910. године *Јапанско егзерцирно правило за пешадију* (од 8. новембра 1909. године), које је изазвало велику пажњу европске стручне јавности. Исти аутор превео је 1910. године *Немачки пропис за ратну службу* (од 22. марта 1908. године).²⁷⁷

Пруски генерал Верди ди Верноа развио је апликациони метод, којим се војна знања излажу са применом на земљиште и противника. Један део његових списа *Die Truppenführung* превео је и објавио мајор Милутин Мариновић. Потпуковник Јован Петровић превео је са немачког књигу *Ратна игра* 1882.

²⁷⁶ *Књижевни оглас*, СВЛ, број 42, од 21. октобра 1900: 991.

²⁷⁷ *Књижевни огласи*, СВЛ, број 31, од 28. августа 1910: 709; *Књижевни огласи*, СВЛ, број 1, од 1. јануара 1911: 15; *Књижевни огласи*, СВЛ, број 7, од 23. фебруара 1911: 189.

године. Нови корак у правцу развоја апликативне методе у Србији направио је пуковник Петар Бојовић чија је књига *Метода за решавање тактичких задатака у границама сдружених одреда*, штампана у Нишу 1902. године. Књига је написана по угледу на дело *Unterrichtsbriefe* потпуковника Грипенкерла управника Ратне школе у Берлину. Пуковник Бојовић поставио је 26 различитих тактичких задатака са здруженим одредима на земљиште шире околине Ниша. Генералштабни потпуковник Новак Бранковић објавио је 1906. године књигу *Решавање тактичких задатака*, а генералштабни потпуковник Петар Пешић је у својој *Тактици* поред теорије и начела читаоцима давао и тактичке задатке за решавање.

У великим европским војскама постојала је посебна врста војне литературе писана дедуктивном методом у којој се излажу историјске чињенице и поступци у разним ратним и борбеним приликама, па се на основу тога изводе нова правила, основе, норме, прописи и уређења за организацију, тактику, стратегију. У Европи су била позната дела француског генерала Жил-Луја Левала *Etudes de guerre (1873)*, од којих је други део *Стратегија марша* штампан у Србији 1899. године као издање *Ратника*. Генерал Левал је својим обимним теоријским радом снажно утицао на организацију и правила француске војске, а неке одредбе су усвојиле и друге војске. Слични су радови и генерала Пијерона под насловом: *Les Méthodes de Guerre actuelles et vers la fin du XIX siècle*, у којима је обухваћена тактика и стратегија. На истим основама написали су своја дела: Анри Жомини *Précis de l'art de la guerre (1836)*, Вилфелма Ристова *Die feldherrnkunst des XIX jahrhunderts (1867)* и Генрика Антоновича Лера *Стратегија*.

У српској војној књижевности није било војних ауторитета, нити радова у којима су на основама ратног искуства српске војске изведени закључци о употреби појединих родова оружја, или, целокупне војске. Правила, прописи и норме за организацију, тактику и стратегију српске војске најчешће су усвајана по искуству страних војски и прилагођавана нашим приликама.

Однос српске и европске књижевности најбоље се може сагледати ако се анализирају војно-историјска дела. У Србији је штампан мали број радова из војне историје, а нарочито је било мало књига из српске војне историје, што је био предуслов за настанак националне војне доктрине. Прво дело из војне историје

објавио је пуковник Јован Анђелковић 1882. године под називом *Тројански рат*. Две године касније исти аутор је написао *Белешке из војне историје*, у којима је обрадио војну историју до краја старог века, углавном Грка и Римљана.

Професор на Војној академији потпуковник Станојло Стокић, написао је 1887. године први и други део уџбеника из Војне историје у којем је обрадио стари и средњи век. У трећем делу требало је да буде написана војна историја новог века, али потпуковник Стокић није успео да заврши свој рад. Дуго времена у српској војној литератури није било војно-историјских књига које се баве ратовима новог века. Како би се ова празнина донекле попунила, министарство војно покренуло је превођење и штампање дела страних аутора. Пуковник Јован Прапорчетовић превео је 1887. године дело пруског генералштабног официра Карла фон Декера Бонапартина војна у Италији 1796 и 1797 године, а две године касније дело аустријског генерала Лудвига фон Корнара *Стратегијско посматрање војне у Италији 1796-7 године*.²⁷⁸ Књига генерала фон Корнара методски је била тако написана да је служила и као “упут како треба једну војну штудирати.”²⁷⁹

Све до краја XIX века настојања да се учини помак на пољу развоја литературе из области војне историје нису давала жељене резултате. У Службеном војном листу у свескама за септембар, октобар и новембар 1895. године, штампано је дело *Китајско – Јапански рат и утицај европских великих сила у источној Азији*, на основу предавања које је одржано 1. марта 1895. године у Бечком официрском дому.²⁸⁰ О трошку војног министарства штампана је 1898. године књига пуковника Светозара Радојичића *Грчко-Турска војна 1897*. Књига је препоручена претплатницима *Ратника* и распродата по цени штампања.²⁸¹ Књига Кристијана Де Вета *Бурски рат 1899-1902*. преведена је са француског и штампана у Србији 1903. само годину дана пошто је објављена у Паризу (*Trois ans de guerre, Paris, 1902*).

Професор Војне историје на Војној академији генералштабни потпуковник Драгутин Милутиновић превео је са руског *Француско-немачки рат 1870-71*.

278 К. фон Декер, *Бонапартина војна у Италији 1796 и 1797 године*, Београд 1887, Реч унапред.

279 *Књижевност*, Ратник, књига XX, св. V, 1889: 583.

280 *Неслужбени део Китајско – Јапански рат и утицај европских великих сила у источној Азији*, СВЛ, број 37 од 18. септембра 1895: 903- 916.

281 *Наређење министра војног*, СВЛ, број 35, од 15. августа 1898: 826.

године (Война между Германіей и Франціей 1870-71. С-Петербургъ 1897. године), *Бонапартин италијански рат 1796-97. године и Руско-Турски рат 1877-78. године на Балканском полуострву*. Коњички капетан Благоје Марковић превео је са немачког најпоучније и најинтересантније ратове у последњих 100 година, према делу Adolf von Horsetzky “Kriegs geschichtliche Übersicht der wichtigsten Feldzüge der letzten 100 Jahre”.²⁸² Коњички поручник Петар Недељковић превео је 1910. године са руског *Амерички рат од 1861-1865. године* генерал мајора Н.Н. Сухотина.²⁸³ Незгода је била у томе што су преведена дела из војне историје говорила о туђем искуству, због чега су понекад била од мале користи за српску војску.

Да би се развила војна доктрина прилагођена условима и потребама српске војске, било је неопходно да се анализирају сопствена војна искуства из ратова против Турске 1804/15, 1876/78. и Бугарске 1885. године. Како би се добило што више материјала за опширан опис Српско-Турског рата 1876. године, Историјско одељење Главног генералштаба израдило је дело *Грађа за историју нашега рата 1876. године (Састављено из званичних података)*, које је у виду аутографисаних скица упућено учесницима рата, на исправку и допуну, али потпуна историја Српско-Турских ратова 1876/78. године није написана.

Нешто боља ситуација била је са историјом Српско-Бугарског рата 1885/86. године. Генералштабни мајор Стеван Грујић написао је 1887. године књигу *Сливница рат Србије и Бугарске 1885, операције Шумадијске дивизије, а Димитрије Ђурић дело Српско-Бугарска војна 1885-6 са војно-економског гледишта. 1889*. Владан Ђорђевић је у часопису Отаџбина објавио неколико радова који су се бавили историјом српско-бугарског рата 1885/86. године: *На граници, Преко границе и Сливница*.²⁸⁴ Српско војно искуство није у довољној мери проучено и анализирано, што је био предуслов да се српска војска ослободи страног утицаја и створи националну војну доктрину. Потпуну историју Српско-Турских ратова 1876/78. и Српско-Бугарског рата 1885/86. године написао је др. Владан Ђорђевић тек 1907. године.²⁸⁵

282 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 12. од 25. марта 1900: 263.

283 Исто, СВЛ, број 2, од 14. јануара 1910: 47.

284 *Књижевност*, Ратник, књ. XX, св. IV, 1889: 464.

285 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 17. од 20. јуна 1908. године, страна 331.

На основу свега наведеног може се извући закључак да је војна књижевност у Србији настала и развијала се под снажним утицајем европске војне књижевности. У укупном броју војних студија и других научних радова у Србији највећи део чине преводи, док је знатно мањи број оригиналних радова. Најзначајнија дела српске војне литературе из области тактике и стратегије настала су под утицајем страних војних ауторитета и њихових радова. Војни теоретичари у Србији најрадије су преузимали стратегијске принципе и тактичка начела изведена на основу искуства из ратова Фридриха Великог и Наполеона Бонапарте. Српски официри боље су познавали европску војну историју од битака српске војске са Турцима и Бугарима. Војна литература у Србији била је нераскидиви део европске војне мисли, јер се заснивала на класичним војно теоријским делима и војној историји великих европских држава. Као резултат таквог стања била су правила и прописи српске војске, који се почетком XX века нису разликовали од правила развијених европских војски.

Војним писцима у Србији може се донекле оспорити оригиналност, а дела сврстати у компилације, али то не умањује њихов значај. Користећи се страном војном литературом српски официри су држали корак са идејама и владајућим доктринама у развијеним европским војскама. Ако се има у виду бројност српског официрског кора, величина војске и њена материјална спрема, такво стање је било логично. Начелна питања и истине на војном пољу углавном су биле пречишћене и разрађене, па се оригиналност заправо састојала више у вештој примени познатих и већ утврђених начела на стање и прилике, какве су владале у српској војсци.

Оригинални радови у српској војној литератури су заправо она дела која су прилагођена приликама у Србији и потребама српске војске. Капетан Коста Јокић написао је 1893. године једну књигу под називом *Упут за командовање четом*, намењено нижим официрима и подофицирима. Ова књига била је подсетник за ниже официре, јер је била написана на основу важећих правила и прописа српске војске. Ти прописи су се односили на командовање четом од дана мобилизације до дана демобилизације чете.²⁸⁶ Пешадијски поручник Новак Бранковић објавио је

²⁸⁶ Ј. Коста, *Упут за командовање четом у ратно доба*, друго издање, Београд 1893, Предговор.

1891. године *Упутник за читање планова и карата* са циљем да се развије вештина читања карата у српској војсци. Полазећи од тога да је Главни генералштаб израдио војну карту Краљевине Србије и да у страним војскама постоје сличне књижице, поручник Бранковић је „прикупио све што је наука дала у погледу читања планова и карата у једну књижицу као упут“ и прилагодио приликама у српској војсци.²⁸⁷ У таквој врсти војне књижевности, која је писана за војнике и подофицире, има више оригиналног и националног, него у тактикама и стратегијама које су писане за официре. Српски официри који су се бавили писањем литературе за војнике, а који су данас готово непознати заслужују далеко већу пажњу и признање у српској војној књижевности.

На крају се намеће једно питање: која од европских војних књижевности је највише утицала на развој војне литературе и журналистике у Србији? Одговор на ово питање није једноставан. У питању је био сложен процес у којем су се једновремено осећали различити утицаји и правци. За војну књижевност у Европи нису постојале границе. Књиге теоретичара који су важали за велике војне ауторитете превођене су на српски без обзира спољну политику Краљевине Србије и националну припадност писаца. Утицај поједине националне књижевности на српску војску највише је зависио од развијености војне науке у појединим страним државама. Војна књижевност била је највише развијена у Француској, Немачкој и Русији, због чега се њихов утицај најјаче осећао.

Велике европске војске имале су развијену и богату преводилачку књижевност. Често се дешавало да су дела руских, или, немачких аутора у Србији превођена са француског језика. Најбољи пример у том правцу пружају дела руског генерала Михајла Ивановича Драгомирова, која су у Србију стизала посредним путем. Капетан Светозар Нешић превео је *Упут за спремност трупа за борбу генерала Драгомирова* са француског. Коста Поповић је превео радове руског генерала Драгомирова *Обука и васпитање* и *Калибарско питање у европским војскама* са немачког.²⁸⁸ Да војна књижевност није знала за границе сведочи и следећи пример: Боривоје Нешић је превео књигу руског генерала Драгомирова *Начела ратводства од Клаузевица* са француског.

287 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 43. и 44. од 26. новембра 1891: 1349.

288 К. Ј. Поповић, *Обука и васпитање*, Ратник, књ. XXVII, св. I, 1892: 31-69; Исти, *Калибарско питање у европским војскама*, од М. Драгомирова, Ратник, књ. XXVII, св. V и VI, 1892: 557-568.

Француска војна књижевност била је заиста богата. Српски официри открили су италијанску војну књижевност читајући француске преводе. Министар војни потпуковник Јован Мишковић превео је 1879. године са француског, италијански *Упут за тактичко вежбање пешадије*.²⁸⁹ Тек почетком XX века капетан Васа Божидаревић превео је непосредно са талијанског књигу Боргати Марјана *Напад и одбрана тврђава и утврђених логора*. Руска војна књижевност била је богата оригиналним радовима, али и преводима. Војна наука у Русији била је заснована на учењу француза Анри Жоминија, чије принципе је у потпуности прихватио Генрих Антонович Лер. Отуда су почетком XX века поједине француске идеје о васпитању војника пренете у Србију посредно преко руских војних теоретичара.

Погрешно је мерити утицај неке стране војне литературе на књижевност у Србији према броју преведених наслова. Статистика у овом случају може да нас наведе на погрешне закључке. Ако већ морају да се одреде хронолошке границе утицаја немачке, француске, или, руске књижевности на српску војску, морају се узети другачија мерила. Успех на бојном пољу, нове мисли у војној науци и нова техничка решења имали су највише одјека и утицаја на развој војне књижевности. После Српско-Турских ратова 1876/78. године настао је период, у којем се војна књижевност у Србији развијала под утицајем пруских војно научних идеја. Уједињена и увећана Немачка после победе над Француском 1870/71. године у војничком погледу служила је као образац скоро свим државама у Европи. Ни Србија није била изузетак. Немачки утицај у српској војној књижевности био је снажан и дуготрајан. Све новине и идеје које су долазиле из немачке војске пажљиво су анализирани и када је почетком XX века број преведених дела немачке војне књижевности опао.

Немачко-пруска војна књижевност, није издржала пробу у Српско-Бугарском рату 1885. године. Исход рата показао је да немачка војно научна доктрина није блиска духу српског војника. Поучен својим сопственим искуством официрски кор у Србији, почиње више да се угледа на књижевност осталих европских војски. Ветар у леђа променама дају политичке прилике, настале после абдикације краља Милана 1889. године. На Војној академији у Београду 1890.

289 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7242/XIV, Белешке Јована Мишковића: 25.

године уведен је нов предмет Руски језик.²⁹⁰ У Нишу је 1891. године установљено удружење за изучавање руског језика и књижевности, под именом „Рускиј кружок“.²⁹¹ Крајем XIX века бројем наслова руске и француске војне литературе у Србији изједначио се са бројем немачке литературе. Коначно обликовање француске војне доктрине крајем XIX века допринело је да се појача утицај француске војне мисли у Србији. Војна књижевност у Србији у првој деценији XX века била је под доминантним утицајем Француске и Русије са којима су све ближи војни и политички односи.

У целом периоду свог мирнодопског развоја војна књижевност у Србији непрекидно се развијала и гранала да би у првој деценији XX века достигла свој врхунац бројем наслова и њиховим квалитетом. Иако је била у највећој мери преводилачка, војна књижевност у Србији испунила је свој задатак: сачувала је српску војску од назадка и на најбољи начин је припремила за раздобље ратова.

290 За наставника Руског језика на Војној академији 1890. године постављен је Александар Хитров. *Решења министра војног*, СВЛ, број 45, од 3. новембра 1890: 1347.

291 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 40, од 28. октобра 1891: 1227.

Војна академија

Настанак војне доктрине, или, теорије ратоводства нераскидиво је повезан са настанком и радом првих војних школа. Када је 1850. године у Београду основана Артиљеријска школа, војно образовање у Европи било је развијено и разгранато са дугом историјом и богатом традицијом. Потреба за војним образовањем настала је у XVII веку када су се развиле стајаће војске у великим европским државама. Формално војно образовање јавља се почетком XVIII века када се у развијеним државама оснивају војне школе: Кадетска школа у Пруској основана је 1717. год. артиљеријска школа у Холандији 1735. год. војно-инжињеријска школа у Енглеској у Вуличу 1741. године, војна школа у Паризу 1749. године, војна школа у Винер Нојштату у Аустрији 1751. године. У војне школе примани су углавном синови племића и виших официра, а ђаци су поред општих предмета учили егзерцир, гађање, наоружање и јахање.

Француски револуционарни и Наполеонови ратови утицали су на нагли развој теорије ратоводства у Европи. Развој војних наука, стратегије и тактике, као и увођење опште војне обавезе почетком XIX века, довели су до промена у војном образовању. У свим развијеним европским државама поред кадетских школа оснивају се више војне школе – војне академије у којима су се официри школовали за командне и штабне дужности и употребу великих тактичких јединица. Више војне школе војне академије оснивају се широм Европе: 1810. године у Берлину је основана Ратна академија (Kriegsakademie), 1802. године у Паризу је основана Виша ратна школа (École supérieure de guerre), 1832. године у Петрограду је основана Николајевска генералштабна академија (Николаевская военная академия Генерального штаба), 1852. године у Бечу је основана Ратна школа (Kriegs schule).

Рад Берлинске и Петроградске војне академије био је заснован на принципу да је више војничко образовање могуће само на основу широког општег образовања, због тога су у овим академијама, поред војничких наука постојале: филозофија (логика), психологија, општа историја, чиста и примењена математика, физика, хемија, виша геодезија, астрономија, историја литературе и страни језици. На тај начин су Берлинска и Петроградска Војна академија биле

прави војни универзитети, што ће Виша ратна школа у Паризу постати тек 1875. године.²⁹²

Оснивањем Артиљеријске школе у Београду 1850. године положен је темељ за развој војне теорије у Србији и настанак војне доктрине српске војске. Историја настанка и развоја Артиљеријске школе сведочи о условима за развој војне теорије у Србији и степену њене зависности од страног утицаја. Организација Војне академије у Београду, наставни планови и програми, као и метод предавања говоре о изграђености ове установе која је имала велики значај за развој војне теорије у Србији. Посебну пажњу привлаче професори Војне академије који су својим теоријским радом стварали препознатљиве покрете и војно доктринарне школе. Војна школа у Београду започела је рад у скромним условима, са 46 питомаца, 4 професора и 7 „учебних предмета“²⁹³ Војна школа носила је назив „Артиљеријска ваљда под утицајем највећег, скоро искључивог старања, које се у то време поклањало овој струци.“²⁹⁴ Упркос свом имену, од самог почетка свога рада Артиљеријска школа била је општа војна академија, на којој су се школовали официри свих родова и струка.

Кандидати за упис у Артиљеријску школу полагали су пријемни испит на којем су требали да покажу основну гимназијску спрему, у почетку блажу, а касније потпуну. На школовању су биле само две класе и тек кад би старија завршила петогодишњи курс, на њено место се примала нова класа. У почетку рада школе питомци са недовољним успехом искључивани су из школе, „шкартирани“, често са великом строгошћу. Први наставници у Артиљеријској школи били су српски официри Ранко Алимпић, Јован Белимарковић и Петар Протић, који су као државни питомци од 1846. до 1851. године, слушали војне науке у Берлину.²⁹⁵

Наставници су највише проблема имали са језиком, јер није било развијене

292 П. Томац, *Војна историја*, Београд 1959: 667-696.

293 *Споменица педесетогодишњица Војне академије 1850-1900*, Београд 1900: 4-17; *Споменица седамдесетогодишњице Војне академије*, Београд 1925: 3-15; „Прослава у Војној академији“, *Ратник*, књ. IV, св. XII, 1880: 1073; *Реч управника војне академије ђенерала Димитрија Ђурића о слави војне академије 1. октобра 1893. године*, СВЈ, број 47. и 48. од 2. новембра 1893: 1345-1352.

294 Д. Ђурић, *Једно мишљење о преуређењу наше војне академије* *Ратник*, књ. XXIII, св. IV, 1890: 464-484.

295 М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003: 21, 40; Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000: 499; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003: 80, 82.

терминологије за употребу војних наука на српском језику.²⁹⁶ Методика рада у Артиљеријској школи била је врло примитивна. Ученицима се диктирало, или, само излагало оно што је наставник превео из стране литературе, некада доста невешто, језички незграпно и термилошки непојмљиво.²⁹⁷ Целокупну наставу и обуку изводили су српски официри, а једини странац у Артиљеријској школи био је њен управник Александар Франтишек Зах, правник по струци. Он је био цивил и тек је приликом оснивања Артиљеријске школе у Београду, добио официрске еполете и чин капетана.²⁹⁸

Највише проблема наставницима и питомцима задавали су стручни војни предмети: артиљерија (наука о оружју), стратегија, војна историја, генералштабни послови и администрација. Артиљеријској школи у почетку „поглавито недостајаше умне снаге” и многе науке, највише војне, „у први мах много рамаше.“ Док је трајала „оскудица у умној снази“, природне науке, а првенствено математика „равнале су земљиште за стручно образовање, и ако не подмирујући потребе фронта.“²⁹⁹

Сви предмети које су питомци изучавали у Артиљеријској школи током петогодишњег школовања припадали су двома различитим областима. Прву групу чинили су природни и друштвени предмети: аритметика, математика (нижа и виша), нацртна геометрија, механика, физика, хемија, премеравање (ниже и више), грађевина, географија, општа историја, наука хришћанска, француски језик, немачки језик и цртање са краснописом. Другу групу чинили су војни предмети: правила службе са егзерциром, тактика, стратегија, генералштабни послови, артиљерија, фортификација, војна историја, војна администрација, хипологија, борење, вожење, гимнастика и путовање.³⁰⁰ Ако се пажљиво анализирају обе групе предмета долази се до закључка да војна школа у Београду није била само артиљеријска, него општа војна школа и да није била „режименатска школа“, него виша школа, која је спремала официре и за строј и за војне науке.³⁰¹

Временом се Артиљеријска школа развила тако да је 1879. године имала 20

296 М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892: 25.

297 К. Митрићевић, *Поправке и допуне на Истинске приче Драгашевићеве и на његову автобиографију од Косте Митрићевића*, Београд 1898: 82, 83.

298 Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993: 40.

299 *Прослава у Војној академији, Ратник*, књ. IV, св. XII, 1880: 1069.

300 *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије 1850-1925*, Београд 1925: 12.

301 *Прослава у Војној академији, Ратник*, књ. IV, св. XII, 1880: 1068.

наставника и 24 предмета. Њени професори су у међувремену написали велики број уџбеника за потребе питомаца Артиљеријске школе и ти уџбеници постали су део српске војне књижевности: професор Војне географије, пуковник Јован Драгашевић, написао је уџбенике: *Војничка стилистика* 1871, *Космометрија* 1875, *Начела војне географије* 1876, *Војничка речитост* 1876. Професор Стратегије пуковник Јован Анђелковић написао је према немачким писцима уџбеник *Појмови из ратоводства* 1876; професор Артиљерије потпуковник Лазар Чолак-Антић, *Употреба олучне артиљерије у пољу* 1867. и *Олучна артиљерија пољска* 1869. године; пуковник Коста Миловановић *Артиљерија у осам делова са сликама у засебној свесци* 1879. године. У време када су у Србији природне науке биле на почетку свог развоја, поједини наставници Војне академије написали су радове који су у научном смислу високо вредновани.³⁰²

Иако је војна теорија на Војној академији знатно напредовала, све до пред крај XIX века настава из појединих предмета се изводила према страним уџбеницима и књигама. За предмет Историја ратне вештине користили су се следећи уџбеници: а) La Barre Dupareg – *Historie de l'art de la guerre*. Paris; б) J. Rocquancourt – *Cours complet d'art et d'histoire militaires*. Paris; в) Vial. - *Historie abregée des compagnes modernes*. Paris; г) J. v. Hardegg. - *Anleitung zum Studium der kriegsgeschichte*. Darmstadt und Leipzig; д) Berneck. - *Geschichte der Kriegskunst*. Berlin; њ) W. Rüstow *Feldcherrnkunst des XIX. Jahrhunderts*. Zürich 1879.³⁰³ Географија Балканског полуострва према *Земљопис Србије и осталог полуострва балканског* од Драгашевића 1880. године и Von Aster, *Gedanken über eine systematische militaer. Geographie*. Berlin 1858; Johann Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegowina*. Leipzig u Wien, Brockhaus, 1868.

Стратегија се изучавала према делу генералштабног потпуковника Ж. Виала, професора ратне вештине у генерал-штабној школи у Паризу, коју је 1876. године превео генералштабни мајор Петар Топаловић. Уџбеници по којима се

302 Пуковник Стеван Пантелић, професор Хемије у Артиљеријској школи, почетком 1867. године изабран је за члана Српског ученог друштва, а фебруара 1891. за почасног члана Српске Краљевске академије. Пуковник Стеван Здравковић у знак признања за свој научни рад из области механике, изабран је за редовног члана Српског ученог друштва, а 1892. године је добио почасну титулу члана Српске краљевске академије. М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003: 103.

303 *Програм за полагање пријемног испита при ступању у вишу школу Војне академије, Ратник*, књ. IV, св. XI, 1880: 556.

изводила настава били су написани на основу европског војног искуства. Пуковник Јована Драгашевића написао је уџбеник *Војничка речитост* у коме су побројани примери речитости: Густава Адолфа, Фридриха II, Наполеона, Радецког, Оливера Кромвела, Ерцхерцога Карла, Радецког, Суворова, Кутузова и др. Српски официри стицали су знање из богате европске војне историје и учили се на примерима славних европских војсковођа.

О преуређењу Артиљеријске школе расправљало се у више наврата, а израђено је и неколико пројеката од којих ни један није усвојен до почетка рата са Турцима 1876. године.³⁰⁴ Највећи број недостатака Артиљеријске школе проистицао је из основа њеног уређења. Основна мана уређења Артиљеријске школе, била та што школа није имала јасно одређен циљ и задатак школовања. Артиљеријска школа била је: „пешачко-коњичко-артиљеријско-инжињерско-академијска.“ Сви питомци су током школовања били обавезни да уче све, од егзерцира и рачунице, до стратегије, балистике и више геодезије. Тек по завршетку школе питомци су се делили на родове и струке, према потреби војске, способности и жељи питомаца.

Артиљеријска школа је производила официре и за строј и за научни рад. То је био један од разлога што у школи нису постизани високи научни резултати. Захваљујући квалитету појединих наставника и питомаца, понекад се из неких предмета достизало и до „угледне научне висине“, али су то били само појединачни случајеви. Артиљеријска школа заправо је давала само добру основу, а питомци су готово редовно после завршетка школовања упућивани у иностранство, како би стекли високо војно образовање. Остаје као чињеница, да је велики број питомаца био оптерећен преобимним градивом пуних пет година. Сувишним и дугим учењем непотребног у Артиљеријској школи, како каже генерал Димитрије Ђурић, питамац је губио свежину и интересовање за рад у трупи, постајао је „сувише скептик за строј.“ Половина питомаца узалудно је проводила време у школи, „не могући с успехом да прати предавања“, јер природом нису „обдарени ни оподобљени за вишу студију“. Питомци, који су могли бити врло добри трупни официри, непотребно су школовани пет година што

304 Пројекте за преустројство Артиљеријске школе подносили су: Ранко Алимпић 1859, Фрањо Зах 1861. и Милојко Лешјанин 1866. године и Коста Протић 1874. године.

је била „грдна штета и по њи и по војску“.³⁰⁵ Артиљеријска школа је хтела да постигне више циљева, па зато није постизала у довољној мери ни један, нити је питомце спремала за строј, нити им је давала право академско знање, што је био велики недостатак квалитативне природе њеног уређења.

Други недостатак квантитативне природе проистиче из чињенице да је Артиљеријска школа давала војсци годишње незнатан број образованих официра, јер је курс трајао пет година, а на школовању су се налазиле само две класе. Артиљеријска школа је од 1850. до 1880. године, за 30 година рада ишколовала 12 класа и произвела 189 официра за све родове војске и струке, или просечно 6 официра годишње.³⁰⁶ Овај мали број школованих официра, које је дала Артиљеријска школа, најбоља је оцена не само њеног уређења, него и тадашњих прилика у држави и односа према војсци. Овакав незнатан учинак Артиљеријске школе, није задовољавао потребе војске за стручним официрским кадром. Уређење Артиљеријске школе било је такво да се војска, морала попуњавати официрима из трупе, који нису били довољно теоретски образовани. Трупа је била главни извор за попуњу официрског кора, а Артиљеријска школа, „прави извор, испуштала је само по једну не приметну кап.“³⁰⁷

Уређење Артиљеријске школе опстало је захваљујући томе што се Кнежевина Србија ослањала на народну војску, а мали број школованих официра, попуњавао је виша командантска места, штабове и администрацију у релативно малој стајаћој војсци. Према формацији војске и према броју официра које је Србија могла да издржава, Артиљеријска школа је била у хармонији с целом војском и буџетом одређеним за издржавање војске.

Искусто из Српско-Турских ратова 1876/78. године, увећање стајаће војске и проширење државне територије Кнежевине Србије, коначно су приморали војно и државно руководство да реши питање преустројства Артиљеријске школе. У октобру 1878. године министар војни Јован Мишковић издао је налог управи Артиљеријске школе, да састави комисију од професора школе, која је добила

305 Д. Ђурић, *Једно мишљење о преуређењу наше војне академије*, Ратник, књ. XXIII, св. IV, 1890: 464-484; Ј. Петровић, *Једно мишљење поводом гласова о преуређењу наше Војне академије*, Ратник, књ. XXIX, св. VI, 1893: 745.

306 *Прилог за статистику Војне Академије*, Ратник, књ. III, св. I, 1880: 86.

307 Д. Ђурић, *Једно мишљење о преуређењу наше војне академије*, Ратник, књ. XXIII, св. IV, 1890: 464-484.

задатак „да изради пројекат за ново уређење Војне академије“. Посао је поверен бившим питомцима Артиљеријске школе, који су са пуно елана и енергије приступили овом задатку. За председника комисије одређен је генералштабни пуковник Јован Анђелковић, а за чланове: генералштабни потпуковници Јован Драгашевић, Петар Топаловић, Димитрије Ђурић и Радован Милетић, инжињеријски мајор Михајло Магдаленић, артиљеријски капетан Коста Костић. У комисији су били и професори Велике школе Коста Алковић и Димитрије Стојановић хонорарни професори у Артиљеријској школи, а за деловођу је одређен пешадијски капетан Јован Ј. Дамјановић.

Министар војни, потпуковник Јован Мишковић, изнео је мишљење да се Војна академија уреди тако да подмири потребе и строја и војне науке. Да би се то постигло предложио је да војна школа буде подељена на Нижи и Виши курс Војне академије.³⁰⁸ Мишљења чланова комисије о преустројству Артиљеријске школе била су подељена. Једни су предлагали да се Војна академија у Београду уреди тако да производи официре само за строј, а за више образовање и специјалности да се одабрани питомци шаљу у друге државе. Предложено је да овакво уређење буде привремено, а када се подмири потреба војске за трупним официрима и кад наставни кадар школе ојача, требало је приступити потпуном уређењу Војне академије. Своје мишљење правдали су и тиме што је у српској војсци „наставна снага била још слаба, остала средства такође још недовољна,“ а потреба за стројним официрима велика и неодложна.

Присталице таквог решења руководиле су се примером Бугарске, где је „војно училиште“ у Софији, са двогодишњим курсом годишње давало бугарској војсци велики број школованих официра.³⁰⁹ У првој години војне школе у Софији предавали су се предмети из општих научних области: Религија, Бугарски језик, Руски језик, Математика, Основи из физике и хемије, Географија, Историја, Основи анатомије и хигијене и Цртање. У другој години питомци су слушали предавања из војних предмета: Тактике, Фортификације, Артилерије, Топографије са топографским цртањем, Војне администрације, Војног судопроизводства, Војне хигијене и руског и бугарског језика. Сви војни предмети у софијској војној школи

308 *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд 1925: 18-19; С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 78.

309 *Основи војног уређења Кнежевине Бугарске*, Ратник, књ. II, св. XII, 1879: 1012-1013.

предавали су се на руском језику. Обе класе су у војничком погледу образовале једну чету од 200 питомаца, која је имала свог четног командира и водне официре који су изводили војничко вежбање. Такво уређење војне школе давало је бугарској војсци велики број младих официра, који су били у потпуности оспособљени за прве војничке дужности. Бугари нису имали потпуну Војну академију, због чега су ради стицања вишег војног образовања слали своје официре у почетку у Русију, а касније и у друге европске државе.³¹⁰

Већина чланова комисије била је за то да се Војна академија потпуно уреди, како би у њој питомци могли добити и стручну и научну спрему, што је било могуће постићи преуређењем Артиљеријске школе. Као разлог они су навели да не треба укидати нешто што већ постоји, него га треба усавршити. Сматрали су да је слање питомаца за све родове и струке у стране државе, повезано са разним тешкоћама и проблемима и да се потпуним уређењем Војне академије стварају услови за развој војних наука у Кнежевини Србији. За пример уређења Војне академије они су узимали систем школовања у великим европским државама. Војне школе у Француској примале су младиће са завршеном гимназијом, а школовање је трајало две године. По изласку из ових кадетских школа и производству у чин потпоручника, официри су проводили једно време у трупи. По сопственој жељи могли су да наставе школовање у вишим војним школама – Војним академијама, где је школовање трајало једну до две године. Престижна је била француска Ратна школа *Ecole Supérieure de Guerre*, која је била исходиште војне науке и војне доктрине француске војске.

У Русији су постојале кадетске и јункерске школе, које су трајале две године, а за више војно образовање официри су ступали у Николајевску војну академију у Петрограду. У Немачкој је школовање за потпоручника било још краће. После матуре гимназијалци су прво примани у војску, да са неким малим олакшицама служе као војници. По завршеној војничкој служби у трајању од девет месеци, младићи су примани у војну школу, која није трајала више од 9 месеци. По изласку из кадетске школе произвођени су у фенрихе и одлазили у пукове као вршиоци официрских дужности и чим би им се отворило место, произвођени су у потпоручнике. После две до три године службе у трупи, млади

310 Исто; Българската армия 1877-1919, София 1988: 46-56.

официри у Немачкој конкурисали су за пријем у Ратну школу (Kriegs schule) у Берлину.³¹¹

Комисија је од краја јуна до краја септембра 1879. године саставила *Пројекат закона за устројство Војне академије*, који је Народна скупштина усвојила 18 (30) јануара 1880. године, а кнез Милан Обреновић истог дана одобрио.³¹² Усвајањем Закона о Војној академији 1880. године створен је институционални оквир за развој војних наука у Србији, што је био предуслов за ослобађање од страног утицаја и стварање српске војне доктрине. Доношењем закона 1880. године Војна академија је подељена на два засебна нивоа са посебним циљевима и задацима школовања. Нижа школа подмиривала је потребе строја, а Виша школа потребе науке. У обе школе наставна година делила се на теоријски и практични течај. У нижу школу примани су кандидати из грађанства који су завршили целу гимназију, или, релаку (које су тада имале по седам разреда), или младићи са шест разреда гимназије ако су у војсци служили најмање две године. У Вишу школу примани су активни официри закључно до чина капетана II класе, који су завршили целу гимназију, или реалку, а у строју су служили најмање две године.

Нижа школа је и даље остала пешачко-коњичко-артиљеријско-инжинирска, али сада само за стројну спрему, при чему је школовање скраћено са пет на три године. Према *Закону о устројству Војне академије* 1880. године, Виша школа, у трајању од две године, била је намењена за стицање вишег војног образовања са циљем да се употпуни знање официра у савременој војној науци. Виша школа Војне академије требала је да буде подељена на три одсека: генералштабни, инжењеријски и артиљеријски. Због такве поделе наставни план и програм је садржао опште и стручне предмете, при чему су полазници сва три одсека били обавезни да слушају опште, а стручне само официри конкретне струке.³¹³

Смисао поделе Војне академије, на Нижи и Виши курс, био је да се направи селекција међу официрима, тако да само најбољи и за више образовање

311 М. Х. Рашић, *Наша Војна Академија*, Ратник, књ. LV, св. I, 1903: 530; В. Максимовић, *Ратна Академија*, Војни весник, 2, 1930: 33-38;

312 *Закон о устројству Војне академије 1880*, Ратник, књ. III, св. II, 1880: 17-40; Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000: 245-261.

313 Исто.

надарени дођу на Виши курс. Само они официри, који су после службе у трупи показали жељу да се усавшавају у струци и напредују у војничкој каријери, могли су да упишу Вишу школу Војне академије. У другим војскама водило се рачуна о стварању војне елите, а нарочито у немачкој војсци, која је и по томе била узор. У Артиљеријско-инжињеријској Војној академији у Берлину, школовање је трајало две године, али сви официри нису остајали све време у школи, него само они који у првој години покажу добре резултате и на тај начин покажу да за више стручно образовање имају воље и дара. Остали који су показали лоше резултате враћали су се у трупу по завршетку прве године.

Одабирањем официра за Виши курс требало је спречити протекцију и омогућити напредовање само најспособнијима, са циљем да се створи војна елита способна да прати развој савремене војне науке и обликује војну доктрину српске војске. Виша школа Војне академије у Београду замишљена је као институција у којој је требало да се ствара и развија војна доктрина српске војске. Оснивањем Више школе Војне академије српски официри показали су амбицију да се у војном смислу развијају независно и стану раме уз раме са Војним академијама великих европских држава.

Ослањање на сопствено знање и истицање самосталности у односу на друге европске војне ауторитете била је, не само жеља, него и потреба српске војске, јер је војно-географски положај Кнежевине Србије био неповољан. Србија је била притешњена између два моћна царства и два природна непријатеља, Аустро-Угарске и Турске, које су угрожавале њену независност и самосталан развитак. Према речима пуковника Димитрија Ђурића, Виши курс Војне академије „мора се што брижљивије обделавати и неговати у својој земљи, у својој војсци, јер је он поверљиве природе.“ Он треба да спреми старешине за највиша командна места у војсци и „обделава војну науку са применом на наше прилике.“³¹⁴ Оснивањем Више школе Војне академије, положен је институционални темељ за развој војне науке и војне доктрине у Србији. Виша школа је подизала општи научни ниво српске војске, чиме су створени услови за њен напредак упоредо са другим европским војскама. Српска војска је на тај начин показала спремност да у општој утакмици сустигне и премаши своје противнике и

314 Реч управника војне академије ђенерала Димитрија Ђурића о слави војне академије 1. октобра 1893. године, СВЛ, број 47. и 48. од 2. новембра 1893: 1349.

задобије надмоћност, која је била потребна за самоодржање српског народа на Балканском полуострву.³¹⁵

У Војној академији у току сваке школске године била су од 33 до 42 административна лица, професора, професорска помоћника и учитеља. Од тога је било пет редовних професора, један, или, два професорска помоћника, шеснаест хонорарних професора, један, или, два хонорарна професорска помоћника, два редовна учитеља, од три до пет хонорарних учитеља, административни официри, лекар, интендант и управник. Професори су предавали у Нижој и Вишој школи, док су помоћници могли, по потреби, обављати и дужност професора, али само у Нижој школи. Редовни професори и професорски помоћници имали су редовно постављење. Управник и професори чинили су Академски савет, чије су одлуке биле саветодавне.³¹⁶

Свакодневни живот питомаца Ниже школе Војне академије био је пун обавеза. Питомци су устајали у пет часова, а петнаест минута касније био је збор и молитва, после чега се читала дневна заповест. Од шест до седам сати био је час учења, а затим доручак, одмор и рапорт. Предавања су организована од осам до дванаест часова. У подне су питомци имали ручак, а затим одмор до 14 часова. Време после одмора било је резервисано за егзерцир, јахање, борење и гимнастику. После вечере био је одмор до двадесет часова, а затим су питомци имали часове учења. Дан се завршавао повечерјем у 21 час и 30 минута.³¹⁷

Војна академија Краљевине Србије са поделом на Виши и Нижи курс задржала је основе уређења све до почетка Првог светског рата 1914. када је због ратних прилика престала са радом. Ипак током овог дугог периода, вођене су полемике о њеном преустројству проистекле из стеченог искуства, или, нових прилика које су утицале на школовање официра. Основна дилема када је у питању Нижа школа, односила се на циљ који она треба да постигне, што се огледало кроз дужину трајања курса, број и врсту предмета. Упоредном анализом предмета који су се изучавали у Артиљеријској школи и Нижој школи Војне академије, долази се

315 Ј. Петровић, *Једно мишљење поводом гласова о преуређењу наше Војне академије*, Ратник, књ. XXIX, св. VI, 1893: 747.

316 Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000: 246; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 313.

317 *Споменица XXXII класе*, Београд 1936: XI.

до закључка да ова два наставна плана имају доста сличности.³¹⁸ Очигледно је задржан велики број предмета који су се слушали у Артиљеријској школи, нарочито из области природних наука: математика, механика, хемија и физика, што значи да је у одређеној мери настављена пракса да се питомцима даје широко опште образовање. У прилог томе да преустројством Артиљеријске школе, није направљен радикалан заокрет у школовању питомаца сведочи одлука да се 1880. године на место првог управитеља Војне академије постави дугогодишњи професор математике, механике и геодезије у Артиљеријској школи пуковник Стеван Здравковић.

Именовање инжињеријског пуковника Стевана Здравковића указује на то да су у Нижој школи, природне науке биле у истој равни са војно стручним предметима и практичном обуком. Чим је прва класа питомаца завршила трогодишњи курс Ниже школе Војне академије пуковник Здравковић доставио је министру војном 9. јануара 1884. године, предлог измена и допуна Закона о Војној академији. У том акту он наводи да је стекао уверење да је „према научној спреми са којом кандидати долазе у Војну академију, мало за Нижу школу три године, да би се за то време могли спремити трупни официри какви су нам потребни“. Он је предложио да школовање у Нижој школи траје четири године, с тим да за упис могу конкурисати и они младићи који су завршили шести разред гимназије и реалке.³¹⁹

Управитељ је изнео своје мишљење и о Вишој школи Војне академије, која у то време још није била почела са радом. Он је сматрао да је највећа препрека за почетак рада Више школе законско решење о подели курса на три одсека. При

318 Теоријски течај Ниже школе Војне академије обухватао је 24 предмета, који се могу поделити у две области или групе. Прву групу чинили су предмети из области природних и друштвених наука: Математика и аналитичка геометрија, Физика, Хемија, Основи механике, Премеравање и наука о земљишту: практична геометрија с крокирањем и топографским цртањем, Хигијена и антропологија, Хипологија, Стенографија, Религија, Историја српског народа, језици: (руски у првој години, немачки, или француски по избору у све три године). У другу групу су спадали војни предмети: Егзерцирна, пешачка, коњичка, артиљеријска и инжињеријска правила службе, Гарнизонска, градска, пољска и унутрашња служба, Дисциплинска уредба и војнојудски закон, Деловодство и стилистика, Наша целокупна војна администрација: управна, економна и рачунска, у постојећим уредбама и прописима, Устројство наше целе војске и регрутовање, Опширна географија Балканског полуострва, а нарочито суседних покрајина и начела војне географије, Историја ратне вештине, Тактика целокупна, Појмови из стратегије, Пољска фортификација, Основи сталне фортификације, примењени на привремено утврђивање, Наука о оружју и теорија гађања (појмови из балистике), Јахање и вожење, Гимнастика, борење и пливање.

319 Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000: 253.

таквој подели курса, није било могуће обезбедити више од три до четири кандидата по одсеку, што школовање чини скупим и нерационалним. „Боље би а и јефтиније било“, пише Здравковић, „када би се они будући мало у броју, за неко време на страну шиљали да се изучавају“ него да се за „овако мали број курс код нас отвара“. Он је предложио да се за више образовање официра отвори само школа без поделе на одсеке, а тек касније ако се потреба за артиљеријску и инжињеријску струку укаже, да се отворе два нова одсека.³²⁰

Министар војни је ове предлоге прихватио и доставио предлог новог Закона о Војној академији Народној скупштини која га је усвојила, а краљ одобрио 1884. године. На основу овог закона у Нижу школу примали су се младићи са најмање шест разреда гимназије, или, реалке, или са пет разреда ових школа ако су у војсци служили најмање годину дана. Курс ниже школе Војне академије и даље је трајао три године. У Вишу школу примани су потпоручници, или, поручници који су свршили Нижу школу Војне академије, или гимназију, или реалку, а служили су у строју најмање годину дана. Одбачена је подела на одсеке у Вишој школи, тако да је школа постала општа за официре свих родова војске. Слушаоци су се по завршеном школовању враћали у трупу, док су се они са најбољим успехом кандидовали за генералштабну струку у коју су се могли превести у чину капетана II класе, пошто претходно буду оцењени у Главном генералштабу. Укинута је и практичан течај за Вишу школу, а слушаоци су проводили на пракси три летња месеца у свом роду оружја. У овај закон унете су 20. децембра 1887. измене и допуне од којих је најважнија да се у Вишу школу примају слушаоци сваке друге године.

Официри који су после службе у трупи желели да ступе у Вишу школу Војне академије подносили су надлежним путем молбу управитељу Војне академије, који је састављао списак кандидата и предлагао комисију за реализацију пријемног испита. Кандидати за Вишу школу полагали су пријемни испит из предмета: Основи тактике, Пољска фортификација, Географија Балканског полуострва и суседних покрајина, Тригонометрија равна и сверна³²¹ Виша школа у Београду примила је прву класу официра на школовање тек после четири године од доношења Закона о Војној академији. Школа је свечано отворена

³²⁰ Исто.

³²¹ *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 24. и 25. од 28. јуна 1885: 830.

у недељу 7. октобра 1884. године у 10 сати пре подне уз присуство краља Милана Обреновића.³²²

Виша школа Војне академије у трајању од две године давала је српским официрима генералштабно образовање, а за артиљеријско и инжињеријско више образовање одабрани официри упућивани су у стране државе. Број полазника за Вишу школу није био ограничен, него је школа примала кандидате према потреби. До краја XIX века Виша школа је у просеку производила десет официра годишње. На крају сваке године слушаоци Више школе одлазили су у труп где су време од јула до септембра проводили на „практиним упражњењима“. Уколико неко од официра на крају прве године не би показао задовољавајући успех, није се наредне године позивао у школу. Официри који би са одличним успехом завршили Вишу школу, одлазили би на рад у Главни генералштаб, као кандидати за генералштабну струку.

Војна академија је са поделом на Нижи и Виши курс испунила свој основни задатак и сврху постојања. Без Више школе српски официри би остали „без целине у савременој науци, свршени питомци ниже школе без заокруженог војничког погледа.“ Потреба српске војске за високо образованим официрима стално је расла, јер је у последњој деценији XIX проширена мирнодопска формација. Редовно сваке године изводили су се маневри здружених јединица, зато је било потребно све више генералштабних официра са „потпуним војничким знањем и савршеним војничким погледом“.³²³ Официри који су завршили Вишу школу Војне академије повремено су на кратко време упућивани у иностранство да проуче извесна питања, на маневре и ради упознавања савременог стања своје струке. Артиљеријски и инжињеријски официри за све време постојања Војне академије, после две године службе у српској војсци упућивани су иностранство ради вишег специјалног образовања.

Напредак природних и техничких наука у Европи у другој половини XIX века, изазвао је потребу да се у војним школама прошири програм знања из ових научних области. Нижа школа са постојећим бројем предмета и фондом часова није била више у могућности да прати развој науке, као што је то некад чинила

322 *Отварање више школе војне академије*, СВЛ број 39. и 40. од 18. октобра 1884: 1324.

323 Д. Ђурић, *Једно мишљење о преуређењу наше војне академије*, Ратник, књ. XXIII, св. IV, 1890: 472.

Артиљеријска школа. Због тога су артиљеријски и инжињеријски официри вршили сталан притисак да се школовање у Нижој школи повећа са три на четири године. Чули су се захтеви да српска артиљерија и инжињерија „треба да добијају за строј спремније официре, но што су до сада добијали из ниже школе“. Ови су родови војске постали сложенији, па су и научни захтеви били већи.

Стручна комисија која се 1890. бавила преустројством Војне академије била је мишљења да Виша школа треба да се разграна и подели на одсеке генералштабни, артиљеријски и инжињеријски. После три године, када се поново поставило питање преуређења Војне академије, предложено је да се Виша школа укине, а курс Ниже школе повећа са три на пет година. Као главни разлози наведени су: да за Виши курс нема спремних професора и да се на Вишем курсу предаје само оно, што се у Нижем курсу већ учило.

После пуковника Стевана Здравковића и пуковник Стеван Пантелић тражио је преустројство Војне академије, док је био на месту управитеља 1893. – 1894. године. Он је са групом професора израдио пројекат за реформу Војне академије у којем је предложио да се трајање курса Ниже школе повећа на четири године. У конкурс за пријаву кандидата за Нижу школу Војне академије 1893. године, поред осталих услова, тражено је да кандидат изјави, „да пристаје и на курс од четири године, ако би се овај узаконио.“ То значи да је постојала озбиљна намера да се промени закон о Војној академији. Ови захтеви техничких официра донекле су били оправдани. Међутим, српска војска је услед непрекидног повећања мирнодопске формације имала сталну потребу за великим бројем школованих трупних официра, а продужење школовања није ишло у прилог брзом решењу овог питања.

Пуковник Јован Петровић је поводом предлога о преустројству Војне академије закључио: То што се градиво у Нижој школи донекле понављало и на Вишем курсу, није био доказ да треба укинути Виши курс. Предмете који су се понављали, требало је сасвим изоставити у Нижем курсу, или, предавати у мањем обиму. „Ово би у најмању руку било излишно преустројство, па је овде заиста на свом месту напомена: да многа преустројства доносе растројство“.³²⁴

Ни друге европске војске, које су се суочавале са сличним проблемима,

324 Ј. Петровић, *Једно мишљење поводом гласова о преуређењу наше Војне академије*, Ратник, књ. XXIX, св. VI, Београд 1893: 737-750.

нису прибегавале таквом решењу. Немачка, чија је војска била призната у Европи као најбоља, задовољавала се да јој официри имају као основу гимназијско образовање, а да школовање у кадетским школама траје непуне две године. У Србији су свршени гимназијалци похађали Нижу школу Војне академије у трајању од три године, где су понављали доста тога што су у гимназији учили и поред тога је управник Војне академије предлагао да се курс продужи за још годину дана.

Пуковник Димитрије Ђурић био је против тога да се курс Ниже школе Војне академије повећа на четири године. По њима је узрок слабе спреме био у томе што је Нижа школа била јединствена за све родове војске. Узрок је дакле не у кратком трајању него у начину учења у школи. Димитрије Ђурић је предлагао да две године сви питомци Ниже школе заједнички уче све предмете, да се крајем друге године према ваљаности, жељи и потреби поделе на родове војске и да у трећој години заједно уче само опште, а засебно своје специјалне предмете. Ова подела не би морала одмах бити за сва четири рода војске, „но само на двоје: за коњицу и пешадију за себе, а за артиљерију и инжињерију за себе, јер би иначе било несавладљиво“.³²⁵

Предмети на Нижој школи могли би се „добро пречистити: потребни да се заведу, излишни да се укину, а сви да се поделе према позиву питомаца“. Тиме би се избегла стара незгода: оптерећење једног питомца са врло много излишних предмета“. „Садашњи дакле трогодишњи курс не само да је довољан и да га не треба повишавати, но се сада пре истиче као мана, то што пешаци и коњаници морају три године да уче, а међутим како је то у другим војскама, довољне би биле само две године. Међутим, када се има у виду да сви кандидати не доносе у школу потпуну гимназијску спрему, да се она мора донекле у нижој школи допуњавати, онда пешацима и коњаницима ни најмање неће шкодити, ако заједно са артиљерцима и инжињерцима пробаве у школи још годину дана“.³²⁶

Са тврдњом техничких официра да „потребна војна знања не могу да се испредају у довољном обиму“ за време од три године, колико је трајала Нижа школа Војне академије, није се слагао ни пуковник Јован Петровић: „Да ли се

325 Д. Ђурић, *Једно мишљење о преуређењу наше војне академије*, Ратник, књ. XXIII, св. IV, 1890: 476.

326 Исто.

мисли, да у тој школи треба предавати све, што ће онеме, који се у њој учи, бити потребно за целу његову каријеру у војсци, и да он то тамо, разуме се, и изучи? Или му напротив треба дати само онолико, колико ће му бити потребно за његов први ступањ у војсци, дакле за једног водника? Једном образованом војнику потребно је пре свега добро војно васпитање, а за тим, основна знања из оних предмета војне науке и вештине, који чине основу, како за корисну употребу у служби, тако и за вишу самосталну студију.³²⁷

Према Јовану Петровићу наставом у Војној академији могу се постићи двојаки резултати: „умножавање умне снаге и умножавање знања“. У првом случају она спрема људе „самосталног суђења и продуктивног ума, у другом, исцрпљује нервни систем и мозак стерилизира“. Ако има увећања умне и моралне снаге, метод наставе је добар, „а ако има само простог умагацијења знања у памћењу, метод је рђав, јер мозак није магацин, који треба напунити, него орган који треба крепити.“ Да би се добили добри команданти питомцима Војне академије, треба „поред научне наставе, нарочито развијати моћ суђења и размишљања, и свачим дејствовати, да буде чврстог характера и јаке воље.“ Пуковник Петровић је предлагао да се гимнастика, борење и друге вештине по важности изједначе са наукама, јер вештине „не само што физички крепе, него приносе, да се развија храброст, та основа свима војничким врлинама“.³²⁸

У Нижој школи Војне академије, сматрао је Петровић „треба да преоблађује тенденција васпитања, за гајењем физичких, душевних и интелектуалних сила, над научном наставом.“ За Нижу школу војне академије, треба усвојити следеће правило: „васпитање морално и гајење интелектуално и физичко, да буде главно, а обим предмета наставе ограничити на строго потребну меру.“ Према речима Петровића у Војној академији, „преоблађује правац супротан горе изложеним мислима, па за то се и тражи повишица нижег курса још за једну годину.“ Метод наставе на Војној академији требало је да буде заснован на принципу да није толико важно, колико ће се научити, него начин, на који ће се научити: „Преоптерећеност на сваки начин треба уклонити, јер она смета корисном интелектуалном развићу, а што је најгоре, она је од штете само за

327 Ј. Петровић, *Једно мишљење поводом гласова о преуређењу наше Војне академије*, Ратник, књ. XXIX, св. VI, 1893: 738.

328 Исто: 740-745.

највредније и најдаровитије; лењивци и ограниченије природе од ње не пате.“³²⁹

Генералштабни пуковник Јован Петровић предлагао је да се Виши курс сасвим одвоји од Нижег под именом Војна академија, да школовање у таквој Војној академији траје три године, са циљем да се официрима свих родова оружја даје опште више војно образовање. Пошто ће у Војној академији добити добре основе официри би ужу стручну спрему стицали самосталном студијом у току службе. Уместо Ниже школе да се оснују војне гимназије, у које би се примали младићи од дванаесте године, слично као и у другим западноевропским државама, „са задатком претежно васпитним а гајењем физичким и душевним.“³³⁰

Његов предлог да се оснују војне гимназије није прихваћен, али јесте предлог пуковника Димитрија Ђурића, да питомци Ниже школе добију „потпуну формацију тактичке јединице чете, према множини питомаца и у тој тактичкој јединици да се уче стројној служби и стројној администрацији и да у њој живе чисто војничким животом на основу постојећих прописа за осталу војску у свему, што се односи на службу у строју.“³³¹ Предлог је прихваћен, па је 8. јануара 1892. године донето решење по којем су питомци Ниже школе Војне академије у стројном и дисциплинском односу образовали трупну јединицу „питомачку трупу”, у којој је свака класа питомаца представљала једну чету.³³²

Највећи проблем у раду Војне академије односио се на наставне планове и програме и избор професора. У најважнијој установи за развој војне науке у Србији није било дугорочног плана о вођењу и школовању наставничког кадра. Уместо да се наставници бирају конкурсом, на основу докумената поднетих Академском савету и министру војном, створена је пракса да се за професоре одређују официри по потреби службе, као и за било које друге дужности у војсци. Понекад су на дужност професора долазили официри, који за то нису били спремни, или, који нису имали воље за наставнички позив. Такав начин одређивања професора био је штетан за Војну академију и њене питомце, који нису добијали потребну пажњу и могућност да стекну темељно знање.³³³

329 Исто: 750.

330 Исто.

331 Д. Ђурић, *Једно мишљење о преуређењу наше војне академије*, Ратник, књ. XXIII, св. IV, 1890: 481.

332 *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд 1925: 119.

333 *Шиљање официра у стране земље за стручно изражавање*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 55.

О томе у својим успоменама сведочи и војвода Живојин Мишић. „Једнога дана, почетком школске 1898. године, позвао ме у свој кабинет командант краљ Милан и рече: - Мишићу, у споразуму с војним министром пуковником Драгомиром Вучковићем, одредио сам те да предајеш стратегију на Вишој школи Војне академије. - Ваше величанство, примићу се врло радо те почаст, само се бојим да нећу моћи одговорити вашој жељи, пошто се раније нисам припремао за ту дужност. - Ти, као мој стари ратни друг, уверен сам да ћеш ту дужност обављати на опште задовољство. Немадох куд. Већ сутрадан изјутра јавих се управитељу Војне академије ђенералу Миловану Павловићу и трећег дана у 10 часова почео сам прво предавање. Нисам знао с каквим програмом и на који начин да отпочнем предавања.“³³⁴

Као последица одсуства било каквог вођења наставничког кадра дешавало се да се професори појединих предмета на Војној академији често мењају.³³⁵ Због тога професори нису могли свој предмет да „попуне и дотерају према савременом развићу, него су долазили други на исти начин, који су изнова почињали и тако је непрестано било калемљење у предавању, а рационално знање јако је трпило.“³³⁶ Један број професора обављао је наставничку дужност на Војној академији хонорарно, као додатни, а не као главни посао. Заузети послом у војном министарству, или, Главном генералштабу, хонорарни наставници нису имали довољно времена да се посвете наставничкој дужности.

Општи програм и план предавања на Војној академији није био утврђен. Предмети нису имали дефинисан циљ, задатак и „у главном оквир, границе у којима има наставник да предаје.“ Сваки професор је на основу свог гледишта одређивао садржај предмета, тако су предавања често узимала „размере сувише велике и делове излишне“. Поједини наставници предавали су преопширно, тако да нису стигли да испредају предмет у задатом времену, док су други непотребно скраћивали предмет. Код сродних предмета неколико наставника предавало је исте садржаје, а предавања нису имала заокружену целину и довољан обим.³³⁷

334 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд, 1984: 177.

335 За 37 година рада војне академије у Београду од 1878. до 1914. године Стратегију је предавало 20 официра, а Тактику 25, што значи да је сваки професор остајао на дужности у просеку мање од две године.

336 *Шиљање официра у стране земље за стручно изражавање*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 56.

337 Ј. Петровић, *Једно мишљење поводом гласова о преуређењу наше Војне академије*, Ратник, књ. XXIX, св. VI, 1893: 749.

Све то наводи на закључак да се Војној академији није поклањала пажња коју је она требала да има, ако се желело да она постане институција у којој ће се развијати српска војна теорија и доктрина. Без дугорочне политике школовања наставничког кадра, наставних планова и уџбеника Војна академија у Београду била је позорница на којој су се смењивали различити војни утицаји, школе и правци. У одсуству сваког система настала је могућност да се на Војној академији осети јачи утицај страних војних теоретичара, што је искључиво зависило од самих наставника, њихових склоности и погледа.

На основу анализе теоријског рада професора Војне академије може се одговорити на питања: Да ли је војна наука на Војној академији била под утицајем стране војне доктрине, или се самостално развијала? Које су то стране војне доктрине које су највише утицале на њен настанак и развој?

Мали број радови који су написали професори Војне академије у Београду био је запажен у европској стручној јавности. Професори војне географије први су стекли научни углед у европским оквирима. Предмет њиховог изучавања било је Балканско полуострво, за које су били заинтересовани војни теоретичари у Аустро-Угарској, Русији и Бугарској. Пажњу научне јавности у Европи привукла је књига *Полуострво Илирско са гледишта војног* пуковника Јована Драгашевића, која је објављена 1881. године. У овој књизи је професор Војне географије у Артиљеријској школи описао простор Балканског полуострва као потенцијално будуће ратиште са неколико засебних војишта. Друго издање ове књиге под називом *Илирско тропоље – Балканско полуострво Војно политичка студија*, штампано је 1901. године по захтеву Бугарске.³³⁸ Књига *Статистика држава Балканског полуострва* I-IV мајора Стевана Грујића, која је штампана 1890/91. године, привукла је пажњу стручне јавности у Русији и Бугарској. Војна штампа у Аустро-Угарској похвално се изразила о књизи Миливоја Николајевића *Географија Балканског полуострва* I-VI која је изашла из штампе 1904-1910. године.

Једно од дела српске војне књижевности настало на основу предавања на Војној академији јесте *Курс фортификације* пуковника Михајла Магдаленића, чији је први део штампан 1891. године. Књига *Курс фортификације* откупљена је

³³⁸ *Књижевност*, Ратник, књ. XXIII, св. I, 1890: 120; *Јован Драгашевић почасни ђенерал у пензији*, Војни весник, 7, 1926: 8.

од пуковника Магдаленића и штампана о државном трошку у 1.000 примерака, а писац награђен са 60 динара по штампаном табаку.³³⁹ Појава овог дела у српској војној литератури била је веома значајна, по томе што је то било прво штампано дело из области Фортификације у Србији. У страним војскама, чија је војна литература била знатно богатија од српске, било је мало таквих дела, која су обухватала целокупну Фортификацију као грану војних наука. Извод из рецензије овог дела, са позитивним критикама пуковника П.А.Геисмана објављен је у руском *Разведчику* 1894. године.³⁴⁰

Највећи број других књига и уџбеника насталих за потребе Војне академије из области техничких наука настао је према делима страних аутора. Недељко Вучковић, артиљеријско-технички мајор, хонорарни професор артиљерије на Вишој школи, написао је 1901. године књигу *Основи о погађању циљева*, која је израђена по делу аустроугарског официра Николе Вујића: *Nicolaus Ritter v. Wuich, Lehrbuch der äusseren Balistik*, Wien, 1886, и по делу Н. Rohne: *Das gefechtsmässige Schiessen der Infanterie und Feldartillerie*, Berlin 1896.

Пуковник Дамњан Влајић, дугогодишњи професор Артиљерије са балистиком на Војној академији, који се школовао у Бечу, написао је више уџбеника и научних радова на основу литературе на немачком језику: *Уплив атмосфере на гађање (1888)*, *Савремено наоружање пешадије (1891)*, *Артиљерија (1896)*, *Балистика (1904)* и *Наука о оружју (1930)*.³⁴¹ Аустро-Угарски ђак био је и пуковник Јован Дамјановић, који је у Бечу завршио интендантску школу. По повратку у Србију 1896. године преведен је у административну струку и постављен за професора у Војној академији и првог управника Војно-административне школе у Србији. Поред осталог, Јован Дамјановић је написао следеће радове: *Војна администрација*, *Стилистика с писмоводством и деловодством војних власти* и *Правила о вођењу трупе администрације*.³⁴²

Најзначајнији предмети на основу којих се може пратити развој војне мисли у Војној академији јесу Стратегија, Тактика, Историја ратне вештине. Ови

339 Као основ за писање књиге *Курс фортификације* послужиле су забелешке пуковника Михаила Магдаленића са предавања овог предмета на Војној академији 1881/82. године. М. Магдаленић, *Курс фортификације*, књ. 1, *Пољска фортификација*, Београд 1891: V.

340 Исто: I-XI; *Књижевност*, Ратник, књ. XXVI, св. I, 1892: 107-109.

341 *Илустрована Војна енциклопедија*, Београд 1939: 340.

342 *Илустрована Војна енциклопедија*, Београд 1939: 467.

предмети су обухватили теорију ратоводства. Анализу научног рада професора Тактике и Стратегије на Војној академији отежава недостатак уџбеника, наставних планова и програма, објављених радова и књига. Већ сама та чињеница да поједини професори ниси оставили писани траг у науци говори сама за себе.

Војна наука која се изучавала на Војној академији у Београду била је под великим утицајем европских теоријских школа и војно доктринарних праваца. Како је изгледала настава тактике најбоље сведочи Миленко Варјачић питомац 35. класе Војне академије (1902-1906). „Изучавање тактике у академији било је за нас извесна ствар судбине и случаја. Ето, моја класа изучавала је руску тактику, друге класе изучавале су француску или немачку.” Наставници тактике на Војној академији били су на школовању у страним државама, као слушаоци ратних школа и академија, „па где је ко био у којој школи, тако нам је и тактику преносио и предавао. Све су, дакле, те тактике били чисти преводи или компилације.“³⁴³

Метод изучавања тактике на Војној академији у класи Миленка Варјачића био је застарео и непримерен: „Можемо слободно рећи, да смо тактику учили, а никако изучавали и од једног најзанимљивијег предмета створен је баук са којим се на миру и срећно прође, ако наставник не испитује. Сви се ми из класе још живо сећамо почетка те наше тактике злогласног „Појма о рату”...То је био почетак исувише тежак: по философији и изучавању. Морао се, код већине без разумевања, да се научи напамет. Не само то, већ и цела тактика напамет!.... У томе се тако далеко ишло, да је наш први у рангу из класе, знао напамет и страну за свако питање, па чак и пишчеву интерпункцију. А за то је била потребна једна огромна бесциљна енергија, која је овим начином само убијала интелигенцију и дух.“³⁴⁴

Из овога се види да је Тактика питомцима задавала доста муке, али те муке биле су много мање од проблема које су имали официри који су се спремали за полагање испита: “То су били мученици, матори букварци, који се преслишавају као деца и набрајају тачку по тачку каквог питања и да у томе по реду без погрешке и у стилу изброје рецимо, свих двадесет тачака каквог питања. Жежеве су то муке биле научити све напамет.” Официри су се трудили да сазнају ко ће бити на испиту из Тактике и као најважније, „шта је тих дана наставник код куће читао

343 М. Ј. Варјачић, *За доктрину националне тактике*, Војни весник, 1, 1922: 3-4.

344 Исто.

и учио.” Тактика се учила према наставнику, јер је тактика коју уважава наставник била једино призната као наука : „Тако смо ми, по потреби с времена на време, изучавали разне тактике: руску, француску, немачку. Пред рат спремајући се за испит ја сам учио: Балкову тактику.”³⁴⁵

О теоријском раду првог школованог наставника Тактике у Артиљеријској школи Ранку Алимпићу, мало тога је познато. Може се само предпоставити да је Ранко Алимпић предавао Тактику у Артиљеријској школи на основу својих бележака насталих током школовања у Берлину. О томе сведочи писмо питомца прве класе Тодора Бојовића који је после завршетка Артиљеријске школе у Београду упућен на школовање у Берлин. У писму које је упутио свом професору Алимпићу 1857. године Бојовић каже: „Ништа опширније, ништа потпуније не предаје нам се Тактика овде, него што си нам је ти у нашој Академији предавао.”³⁴⁶

Ништа боља ситуација није са теоријским радом Милојка Лешјанина, питомца прве класе Артиљеријске школе, који је после школовања у Србији завршио трогодишњи курс Ратне школе у Берлину. По повратку у Србију Лешјанин је 1859. године постављен за професора Стратегије и Тактике у Артиљеријској школи. У белешкама Јована Мишковића, питомца пете класе Артиљеријске школе сачувани су исечци са предавања тактике Милојка Лешјанина.³⁴⁷ Обзиром да су обојица били ученици Ратне школе у Берлину, може се претпоставити да су Ранко Алимпић и Милојко Лешјанин Тактику и Стратегију предавали према делима пруских теоретичара.

Најзначајнија личност међу професорима Војне академије био је пуковник Димитрије Ђурић, професор Стратегије и Тактике на Војној академији од 1869. до 1893. године. Професори који су пре њега предавали теорију ратоводства бавили су се појединим питањима организације, припреме, или, употребе војске и углавном нису много оставили иза себе. Својим радовима *Основна тактика три рода војске 1879*, *Тактика великих тактичких тела 1884*. и *Тактика војевања-Стратегија* из 1895. године пуковник Ђурић је заокружио војно-теоријски систем и поставио основе српске војне доктрине. Наведена дела била су резултат

345 Исто.

346 М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892: 26.

347 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7242/IV, Бележник Јована Мишковића.

теоријских проучавања и богатог ратног искуства које је пуковник Ђурић стекао у Српско-Турским ратовима 1876/78. године. Као познавалац војне теорије Димитрије Ђурић се у писању *Основне тактике* ослонио првенствено на руске војне теоретичаре Драгомирова и Лера, јер је и сам био ђак Николајевске генералштабне школе у Петрограду. Поред тога користио се радовима: Грисхајма, Денисона, Вандервелда, Шерфа, а када је реч о тактици артиљерије – Тауберта. Књига *Основна тактика три рода војске* прихваћена је као званичан уџбеник Тактике, не само у Артиљеријској школи, него и за припрему за полагање капетанског испита из области Тактике. Књига је штампана у Државној штампарији о трошку министарства војног у 1.500 примерака, а аутор је награђен са 60 динара по табаку, рачунајући текст и слике у прилогу.³⁴⁸

Посебне прилике у којима се налазила Краљевина Србија и њена војска, захтевале су јединствена решења, отуда је Димитрије Ђурић, од европских теоретичара преузимао основна начела, која је прилагођавао српској војсци стварајући јединствен систем војне доктрине. Пуну афирмацију пуковник Димитрије Ђурић доживео је тек после абдикације краља Милана 22. фебруара 1889. године, када је постављен на место војног министра у влади Саве Грујића и непосредно пре смрти 18. октобра 1893. године унапређен је у чин генерала. После смрти професора Димитрија Ђурића на Војној академији је прекинут започети посао стварања војне теорије са националним обележјем. Професори који су наставили рад Димитрија Ђурића на Војној академији у теоријском смислу нису били његови ученици.

Поред пуковника Димитрија Ђурића својим теоријским радом истакао се потпуковник Станојло Стокић, хонорарни професор Топографије, Историје ратне вештине, Тактике и Стратегије на Војној академији.³⁴⁹ Као професор на Војној академији Стокић је објавио више теоријских радова: *Упут за командовање четом пешадије* (1879), *Упут за проматрање земљишта за тактичке прилике* (1879), *Војна топографија* (1882), и *Рат и ратовање* (1885). У Ратнику је објавио: *Поглед на васпитање војника* (1879), *Ново оружје нова тактика и изображавање* – превод дела пруског пешачког потпуковника Р. Арнима (1879), а у СВЈ *Мисли о*

348 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879: I.

349 Б. Јововић, *Живот и рад ђенералштабног потпуковника Станојла Стокића*, у књизи С. Стокић, *Рат и ратовање*, Београд 2004: ххi-хххii.

вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској – ратној – служби (1883).

Потпуковник Станојло Стокић, приредио је за штампу прву *Војну историју* (1887), на основу својих предавања на Војној академији. Књига је обухватала два периода: стари и средњи век.³⁵⁰ Његово најбоље дело *Рат и ратовање* штампано је 1885. године у три свеске у којима је обрадио однос рата према политици, уређење ратне силе и употребу војске (тактика и стратегија). У свом теоријском раду он је направио корак напред у односу на Димитрија Ђурића, јер је по узору на Клаузевица, дубље проникао у природу рата. Поред тога, ово је прво дело српске војне књижевности, које је на прегледан и јасан начин обухватило сва битна поља теорије ратне вештине.

Станојло Стокић је своје дело *Рат и ратовање* израдио према западноевропским теоретичарима: „Шерфу, Клаузевицу, Жомину, Блumu и Голцу“.³⁵¹ Станојла Стокића је преузимао готова начела из других европских војски, највише из пруске војске „коју је веома ценио и уважавао.“³⁵² Стокић је био ватрени присталица новог наоружања и нове тактике, па је важио за водећег теоретичара реформске струје у војсци. Као командант учевног батаљона и начелник штаба Команде стајаће војске допринео је да се у српској пешадији усвоји савремен начин наставе и вежбања. После рата за независност 1876/78. потпуковник Станојло Стокић уживао је велики углед у официрском кору српске војске. У време Српско-Бугарског рата 1885. године, потпуковник Станојло Стокић био је командант IX пука Дунавске дивизије. Пук којим је командовао Станојло Стокић изгубио је положаје на Сливници, због чега је наређено повлачење Дунавске дивизије и Нишавске војске. После неуспеха у рату са Бугарском 1885. Станојло Стокић је привремено пензионисан 5. децембра 1888. године. Умро је у Београду 1891. године у 44. години живота.³⁵³

350 С. Стокић, *Војна историја*, Београд 1887; Стари век је био подељен на: дивљачко, деспотско, грчко и римско доба. Средњи век је обухватао: доба сеобе, ритерско и најамничко доба. Нови век је обрађивао: доба сталне војске, наполеоново доба и најновије доба. У сваком од ових периода писац је обрадио: државно и друштвено уређење и култура, земља и народ; уређење војске: обавеза и позиви, родови војске и струке, формације, војно-судство и дисциплинска уредба, награде и одликовања, заповедништво и настава и вежбање; материјална сретства: наоружање, одело и спрема, плате и награде и храна и фураж; унутрашње војно уређење земље: земљиште, логори, пољска и стална утврђења и саобраћајне везе; употреба војске: пољска тактика градска тактика, поморска тактика, ратовање и ратови.

351 С. Стокић, *Рат и ратовање, Реч унапред*, Београд 2004.

352 *Некролог Станојлу Стокићу*, Ратник књ. XXV, св. I, 1891: 1-5.

353 *Решење министра војног*, СВЛ, број 49, од 10. децембра 1888: 1473; *Некролог Станојлу*

Неколико професора који су наследили Димитрија Ђурића и Станојла Стокића за катедром нису оставили дубљи траг у Војној академији: поручник Милоша Пауновић, генералштабни мајор Коста Ј. Поповић и потпуковник Јован Ковачевић. Сачуване су аутографисане белешке са предавања, на основу којих се може закључити да им је као основ за наставу служио уџбеник Димитрија Ђурића *Основна тактика три рода војске*. На крају недовршених лекција налазе се белешке које то потврђују: „Дужности начелника предстраже, Осигурање кантона и о Патролама види *Основну тактику* пуковника Димитрија Ђурића.“³⁵⁴

Наведени професори тактике на Војној академији нису припадали истој теоријској школи, јер су се по свом образовању битно разликовали. Поручник Милош Пауновић завршио је Нижу школу Војне академије, а затим са првом класом 1884. године ступио у Вишу школу Војне академије. По завршетку Више школе упућен је 1888. године на школовање у Француску.³⁵⁵ По повратку у Србију 1889. године одређен је за професора Тактике на Војној академији. На тој дужности задржао се само годину дана. Осим аутографисаних бележака са његовог предавања, Пауновић је у *Ратнику* објавио *Белешке о француској војсци* 1890. године. Касније је као пуковник и командант Тимочке дивизијске области присуствовао великим јесењим маневрима француске војске 1908. године.³⁵⁶

Насупрот њему капетан II класе Јован Ф. Ковачевић,³⁵⁷ наставник *Тактике* на Војној академији 1893. године, завршио је вишу школу у Аустро-Угарској. Осим тога 1886. године присуствовао је великим јесењим маневрима аустроугарске војске.³⁵⁸ Јован Ковачевић је у *Ратнику* објавио неколико оригиналних радова и превода са немачког: *Извод из Лебеловог извештаја за 1896 годину* (1898); *Треба ли нам школа гађања* (1899), *Тактичке примедбе* – превод (1885).³⁵⁹ Прилично дуг професорски стаж на Војној академији имао је генералштабни потпуковник Коста Ј. Поповић, који је предавао Стратегију и

Стокићу, Ратник књ. XXV, св. I, 1891: 1-5; С. Стокић, *Војна енциклопедија*, Београд 1967: 236;
354 К. Поповић, *Тактика* – аутографија 1891: 70; *Некролог Косте Поповића*, СВЛ, број 1. и 2. од 12. јануара 1898: 37-48.

355 *Одређени за државне пџомце на страни*, СВЛ, број 51. и 52, 31. децембра 1887: 1369.

356 *Решење министра војног*, СВЛ, број 22. од 23. августа 1908: 429.

357 *Некролог Јована Ковачевића*, СВЛ, број 4. од 27. јануара 1902: 65-68.

358 *Одређени на стране маневре*, СВЛ, број 22, 14. јуна 1886: 483.

359 *Некролог Јована Ковачевића*, СВЛ, број 4. од 27. јануара 1902: 65-68.

Тактику на Војној академији од 1888. до 1895. године.³⁶⁰ О теоријском раду Косте Ј. Поповића може се рећи само толико да се служио страном литературом и преводио са немачког. У војном часопису *Ратник* објавио је: *Обука и васпитање од ђенерала Драгомирова* превод са немачког (1892); *Да ли увођење пушака малог калибра и малодимног барута изазива промене у подтупку пешадије при нападу* (1895); *Народни карактер у тактици* – превод 1897. Од својих претходника Коста Поповић се разликовао тиме што никада није био на школовању у иностранству, што сведочи да су војне науке у Србији крајем XIX века достигле висок степен научне изграђености.

Ову чињеницу потврђује и пуковник Милош Васић који је од 1891. до 1899. године био професор Географије, Стратегије, Тактике и Ратне службе на Војној академији. По завршеној Вишој школи Војне академије 1887. године Милош Васић упућен је у Аустро-Угарску. Био је на служби у штабу III пешадијске дивизије у Линцу, са којом је учествовао на царским маневрима аустроугарске војске. По повратку у Србију завршио је припрему за генералштабну струку у коју је преведен 1888. године. Пуковник Васић био је официр високе опште и војничке образованости и широке културе, говорио је шест страних језика.³⁶¹ Остале су сачуване белешке са његових предавања из Стратегије, а написао је *Ратни потсетник и записник* 1891. године и *Војничку читанку* 1893. године. Поред тога написао је неколико филозофских студија о ратној вештини, политици и моралу војске: *Из области вештине ратовања* (1900). године; *Из области организације војске* (1906), *Војска и политика* (1910). У *Ратнику* је објавио: *Јединачна обука у нашој пешадији* (1890), *Морал војске у миру и рату на измаку XIX века* – превод (1897). Обиман теоријски рад пуковника Милоша Васића тешко је окарактерисати и прикључити једној, или, другој доктринарној школи. Војно-филозофске расправе пуковника Милоша Васића поткрепљене су великим бројем страних наслова на које се аутор позивао. Његова књига *Војничка читанка* инспирисана је делом италијанске војне књижевности *Perchè e come si fa il soldato*.

Иако се Милош Васић залагао за стварање националне војне доктрине, својим филозофским радовима није дао већи допринос у том правцу. Много више успеха имао је у руковођењу војском. За време док је био на дужности војног

³⁶⁰ Некролог Косте Поповића, СВЛ, број 1. и 2. од 12. јануара 1898: 37-48.

³⁶¹ Драгутин Милутиновић, Некролог Милошу Васићу, Војни весник, 2, 1936: 55-56.

министра 1901. године донет је закон о војсци, са којим је српска војска уз мање измене ушла у рат 1912. године.

Пуковник Светозар Нешић професор Стратегије и Тактике на Војној академији 1894. – 1899. и 1900. – 1903. године дао је велики допринос развоју војне доктрине српске војске.³⁶² Према сведочењу Живојина Мишића, Светозар Нешић био је „веома начитан и познат по својим радовима у војној литератури.“³⁶³ Војно образовање стекао је у Србији 1874. године, као најбољи питомац девете класе Артиљеријске школе. Као артиљеријски капетан I класе присуствовао је великим јесењим маневрима француске војске 1884. године.³⁶⁴ Написао је велики број књига и превео позната дела европских војних теоретичара. Највише је преводио дела немачких и француски аутора, али је са француског преводио и позната дела руских војних теоретичара.

Његови најпознатији радови су: *Пешачка дивизија на маршу и у боју* – по генералу Берто-у (1886); *Мисли (Штудија) о тактици*, пруског генерала Вилхелма Шерфа (1887); *Упут за спрему трупа за борбу – обука чете*, руског генерала Михајла Драгомирова – превод са француског (1888); *Спрема трупа за борбу, обука батаљона* – руског генерала Михајла Драгомирова, превод са француског, (1889); *Издавање заповести* (1899); *Прилози за тактичко обучавање официра* пруског официра Карла Лицмана (1902). У часопису *Ратник* чији је уредник био 1897. – 1898. године објавио је неколико стручних радова: *О пешадијској ватри по разним изворима* (1884); *Пешачка дивизија на маршу и у боју по ђенералу Бертоу* (1884); *Маневар 17. корпуса француске војске 1884. године* (1885); *Мисли о тактици студија по немачком* (1886). *Како треба изучавати војне науке или метод изучавања војних наука превод* (1899). Као пуковник у пензији припремио је за штампу обимно дело у шест књига *Опита знања из вештине ратовања* (1909).³⁶⁵

Светозар Нешић био је најзначајнији војни теоретичар на Војној академији после Димитрија Ђурића и Станојла Стокића. Својим радом Светозар Нешић је ближи теоријском раду Станојла Стокића, него учењу Димитрија Ђурића. Нешић

362 Војни Архив у Београду ДПП К-1195/544; Велимир Иветић, *Начелници генералштаба 1876-2000*, Београд 2000: 29-30.

363 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 177.

364 *Решење министра војног*, СВЛ број 26, од 7 јула 1884: 845.

365 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 24. од 29. маја 1909: 469.

је био присталица модернизације српске војске по угледу на немачку војску, што га је препоручило за начелника Генералштабног одељења Команде Активне војске док је на њеном челу био краљ Милан Обреновић. Као начелник Главног генералштаба пуковник Светозар Нешић је 1902. године израдио ратни план Србије за рат против Турске, по којем је српска војска углавном поступала 1912. године.

Ученици Светозара Нешића и присталице исте теоријске школе били су Михаило Ј. Наумовић и Живојин Мишић. Генералштабни потпуковник Михаило Ј. Наумовић завршио је Војну академију 1883. године, а затим је као инжињеријски поручник упућен на школовању у Аустро-Угарску 1888. године.³⁶⁶ По повратку у Србију преведен је у генералштабну струку. Био је професор Тактике на Војној академији 1897-1898. године. Своја предавања је средио и под називом *Тактика* штампао у Београду 1901. године. Била је то прва штампана *Тактика*, после књиге Димитрија Ђурића. У његовом уџбенику налазе се начела напада и одбране према прописима немачке, француске, аустроугарске и руске војске. Поред тога, објавио је у *Ратнику* два рада, оба преведена са немачког језика: *О развијању руске железничке мреже до данашњег времена* (1893) и *О нападу на тврдиње аустроугарског инжињеријског мајора Ернеста Лајтнера* (1893). Михаило Ј. Наумовић превео је са немачког I књигу *Тактика* немачког генерала Виљема Балка. Књига није објављена због његове погибије у Мајском преврату 1903. године.³⁶⁷

Пуковник Живојин Мишић био је наставник Стратегије на Војној академији у периоду 1898 – 1904. године. Теоријски рад сврстава Мишића у поклонице немачке војне доктрине. Мишић је у *Ратнику* објавио неколико радова које је превео са немачког: *Дух и облик пешачке борбе* (1891), *О теоријском образовању официра* (1892). Своја предавања Стратегије на Војној академији Живојин Мишић је средио и објавио 1907. године. Заједно са капетаном I класе Мирком Ротовићем пуковник Живојин Мишић је 1910. године превео са немачког *Тактику* (I–VI) генералштабног потпуковника пруске војске Виљема Балка. Министарство војно откупило је 1910. године 150 примерака књиге и поделило

³⁶⁶ *Одређени за државне питомце на страни*, СВЛ, број 51. и 52, од 31. децембра 1887: 1369; Јб. Трговчевић *Планирана елита*, Београд 2003: 245-262.

³⁶⁷ *Књижевни огласи*, СВЛ, број 44. од 27. новембра 1904: 893.

јединицама и командама српске војске. Штампање књиге помогло је и војно министарство Црне Горе, које је за своје официре откупило неколико примерака *Тактике* Виљема Балка.³⁶⁸ Живојин Мишић био је уредник *Ратника* 1903 – 1904. године и приватног војног часописа *Српска стража* (1908 – 1909.) у којем је објавио више радова.

Мајски преврат 1903. године, који је извела група завереника, углавном нижих, српских официра, довео је до промена унутар војске. Убрзо после сређивања стања насталог убиством краља Александра Обреновића, пензионисани су поједини официри, међу којима су били пуковници Светозар Нешић, Живојин Мишић и Милош Васић, док је потпуковник Михаило Наумовић погинуо у ноћи преврата. Отуда се на Војној академији после 1903. године осетио већи утицај професора школованих у Француској и Русији.

Присталице француске војне доктрине на Војној академији били су професори Петар Пешић, Милован Недић и Милан Ж. Миловановић. Пуковник Петар Пешић³⁶⁹ био је питомац 22. класе Ниже школе и пете класе Више школе Војне академије. Од 1900-1901. године био је на стажирању у Француској. Пошто је завршио припрему за генералштабну службу, поред редовне дужности постављен је за професорског помоћника на предмету Тактика 1904. године. Пуковник Пешић постао је редовни професор Тактике 1907. и на тој дужности је остао до 1913. године. Написао је више књига и стручних радова који су сви под снажним утицајем француског војног теоретичара Фердинанда Фоша: *Решавање тактичких задатака* (1902), *Елементи Тактике и Тактичке радње* (1904), *Тактика коњице* (1906), *Тактика I и II* (1907), *Тактика на земљишту* (1908), *Виша тактика с примерима* (1911), *Сто тактичких примера* (1911). Пуковник Пешић написао Тактику у којој није изложена само теорија, већ и начела и принципи тактике, затим практични задаци и на крају историјски примери.³⁷⁰

Наследник и ученик Петра Пешића био је Милан Ж. Миловановић питомац 24. класе Ниже школе и седме класе Више школе Војне академије. Миловановић је завршио генералштабну припрему, а затим је 1903. године боравио шест месеци

368 *Књижевни огласи*, СВЛ, број 20. од 21. јула 1908: 391; *Наређење министра војног*, СВЛ, број 14. од 18. априла 1910: 321; *Књижевни оглас*, СВЛ, број 7. од 7. фебруара 1909: 127.

369 *Војна енциклопедија*, књига 6, Београд 1964: 743; М. Бјелајац, *Генерали и адмирални војске Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004: 242.

370 П. Пешић, *Тактика I*, Београд 1907: 4.

на усавршавању у Француској. Професор Тактике на Војној академији постао је 1910. године када постаје и начелник Обавештајног одељења у Главном генералштабу. Професор Војне историје на Војној академији био је Милован Недић, који у својој књизи *Дух савременог ратовања* објављеној 1908. године заступа идеје француског војног теоретичара Фердинанда Фоша. Остала су сачувана аутографисана предавања Милована Недића: *Ратна историја* (1905), *Историја ратне вештине* (1906), *Пруско-аустријски рат 1866. године I-II* (1910/1911).

Немачкој теоријској школи после 1903. године припадали су професори Војне академије Милутин Гр. Мишковић и Живко Павловић. Потпуковник Милутин Гр. Мишковић завршио је Војну академију 1885. године, а 1888. године упућен је у Аустро-Угарску као државни питомац.³⁷¹ На Војној академији предавао је Стратегију 1904. године. Са немачког је превео дела: *Служба трупног ђенералштаба у мирно доба* од ђенераллајтнанта Ф. Јансона (1906), *Упуства за оперативну службу аустро-угарске војске* (1906), *Упуства за годишња ђенералштабна путовања у немачкој војсци*, (1907); *Схема или самосталност – превод дела немачког мајора Валтера фон Хилзена* (1907), *О вежбању и маневровању трупа у аустро-угарској војсци* (1908). Био је уредник *Ратника* 1904 – 1909. године и приватног часописа *Српска војска* 1908 – 1909. године.

Најзначајнији представник немачке доктринарне школе на Војној академији после 1903. године био је потпуковник Живко Г. Павловић. Павловић је био професор Тактике на Војној академији 1906 – 1914. године, а неко време предавао је Стратегију и Војну географију престолонаследнику Александру Карађорђевићу. Живко Павловић завршио је Нижу школу Војне академије 1892. и пету класу Више школе војне академије 1896. године. Пошто је преведен у генералштабну струку 1902. године као државни питомац упућен је у Берлин, ради усавршавања немачког језика, и „оријентовања о немачкој војсци”.³⁷² Током боравка у Немачкој упознао је војну књижевност ове земље и по повратку у Србију превео је најзначајнија дела немачке војне литературе: *Српско-Бугарски рат 1885* – превод дела немачког мајора Хермана Кунца 1906; *Ратовање* – превод

371 *Одређени за државне питомце на страни*, СВЛ. број 51. и 52, од 31. децембра 1887: 1369; Љ. Трговчевић *Планирана елита*, Београд 2003: 245-262.

372 Ј. Цвијић, *Аутобиографија и други списи*, Београд 1965: 367.

дела немачког генерала Колмара фон дер Голца 1906; *Ратовање и вођење војске* – превод дела немачког генерала Колмара фон дер Голца 1909. Написао је и неколико оригиналних радова из Тактике: *Извиђање* књ. 1 Даљно 1909; *Примењена тактика II део* Борба 1914.

Утицај руске војне мисли на Војној академији осетио се у великој мери почетком XX века. За то су првенствено заслужни руски ђаци: пуковници Петар Мишић, Драгутин Милутиновић, Михаило Живковић, Стеван Хацић и капетан Душан А. Станковић. Официри школовани у Русији били су предводници новог таласа, који је нарочито ојачао после Руско-Јапанског рата 1904 – 1905. године. Петар Мишић био је један од најобразованијих професора Тактике на Војној академији.³⁷³ Петар Мишић био је питомац 15. класе Ниже школе Војне академије. Школовање је завршио 1885. године као први у рангу. По завршеном школовању 1887-1888. године упућен је на стажирање у 5. сепарски батаљон руске војске. После стажирања, остао је у Петрограду, где је 1891. године завршио генералштабни курс Николајевске академије са одличним успехом.³⁷⁴

По повратку из Русије 1892. године П. Мишић је постављен за хонорарног, а 1903. године за редовног професора Математике, Геодезије, Тактике и Стратегије на Војној академији. У официрском кору сматран је за једног од најспремнијих официра и најбољих професора Војне академије. Сачуване су аутографисане белешке са предавања *Тактике* генералштабног мајора Петра Мишића питомцима 32. класе Војне академије 1899–1901. године. На основу тих бележака може се закључити да је Петар Мишић имао широко војничко образовање и да је одлично познавао европску војну књижевност. На предавању из Тактике он је цитирао најпознатије европске војне ауторитете: Макијавелија, Клаузевица, Жоминија, надвојводу Карла, Мекела, Блумеа, Левала, Билова и фон Тира. Иако је високе војне школе завршио у Русији, Петар Мишић је на предавањима изражавао поштовање и дивљење немачкој војсци и пруском милитаризму. Заједно са Светозаром Радојчићем у *Ратнику* је 1893. објавио *Извештај са маневара IV немачког корпуса*. Био је и уредник *Ратника* 1898–1899. године.

Руски ђаци били су официри и генерали Михаило Живковић и Стеван

³⁷³ М. Бјелајац, *Генерали и адмирални војске Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004: 220.

³⁷⁴ СВЛ, број 22, 8. јуна 1887: 593.

Хацић. Михаило Живковић завршио је Артиљеријску школу 1880. године. Као државни питомац децембра 1887. послат је на школовање у Русију. Тамо је био на пракси у 145. царевом пуку у Петрограду. Учествовао је у великим маневрима који су изведени 1889. године у Русији. На школовању у Русији био је до октобра 1889. године. На основу искустава стечених у Русији написао је неколико радова који су објављени у *Ратнику* и СВЛ: *Белешке о руској пешадији* (1899), *Наша нова пушка и муниција* (1900), *О брзом гађању* (1891). године. Стеван Хацић завршио је Нижу школу Војне академије 1889. године и Николајевску генералштабну академију у Петрограду 1892 – 1895. године. На Војној академији предавао је Тактику и Стратегију 1900–1902. и 1904–1910. године. Написао је *Примењена тактика у историјским примерима* 1907. године.

Представник руске војне школе у Србији био је пуковник Драгутин Милутиновић професор Стратегије, Тактике, Историје ратне вештине и Администрације на Војној академији, у времену од 1897. до 1908. године.³⁷⁵ Завршио је Војну академију у Београду 1887, а затим Николајевску генералштабну академију у Петрограду 1891–1894. године. У чин генералштабног мајора унапређен је 1900. године. Од 10. јануара 1904. редовни је професор на Војној академији. Преводио је дела руских војних теоретичара: *Иницијатива у рату* – руског генерала К. Војде-а (1905), *Тактичка обука чете на основу искуства из Руско-Јапанског рата*, руског генералштабног официра Лебедева (1909). Драгутин Милутиновић обогатио је српску војну књижевност критичким војно-историјским студијама: Критичко-историјска студија *Француско-немачки рат 1870-71. године* – Николаја Михневича професора Николајевске генералштабне академије (1901), *Руско-Турски рат 1877-78. године на Балканском полуострву по руским изворима* (1902); *Бонапартин италијански рат 1796-97. године* (1902); *Руско-Јапански рат по предавањима у Николајевској генералштабној академији* (1908). У *Ратнику* је објавио: *Значај маневра у мирно доба* (1898) и *О официрским испитима код нас* (1901). Сачуване су белешке са његових предавања под називом *Историја ратне вештине*, које су објављене 1898. године.

Пре Драгутина Милутиновића Историја ратне вештине на Војној академији предавала се „само хронолошким ређањем догађаја, без потребне опширности у

³⁷⁵ *Војна енциклопедија*, књ. 5, Београд 1962: 590; М. Бјелајац, *Генерали и адмирални војске Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004: 218.

критици”. Драгутин Милутиновић је у наставу историје увео метод опширније критичке обраде, са више позитивних и негативних примера.³⁷⁶ Пуковник Драгутин Милутиновић залагао се за самосталност нижих старешина. Сматрао је да се принцип иницијативе команданата у рату мора прокламовати и озваничити још у миру: *Уредбом о положајима, надлежностима и властима старешина у војсци, Правилном службе* и другим документима.³⁷⁷

На пољу самосталности и иницијативе нижих старешина највише је радио капетан I класе Душан А. Станковић.³⁷⁸ Пошто је Нижу школу Војне академије завршио 1893. године као трећи у рангу, Душан Станковић је 1896–1898. године упућен на школовању у Русији. По повратку из Русије постављен је за хонорарног професора Географије на Војној академији 1900 – 1904. године. Капетан Душан Станковић био је професор и плодан писац који је за кратко време превео на српски велики број књига руских војних теоретичара: *Дужност командира у погледу васпитања чете* руског генерала Бутовског; *Рад нижих официра* од грофа А.Д. (Ратник 1901); *Генерал Драгомиров о критици у војсци* (Ратник 1901); *Кажњавање официра дисциплинским затвором* – руског судског пуковника Лесовског; *Општи услови васпитања западно европских војска* – руског официра Недзвецког; *Официрска омладина и њени неуспеси* – генерала Бутовског у (Ратнику 1902); *Утицај ратова 70-71 и 77-78 године на устројство западно-европских војска* од Незвецког у (Ратнику 1903).

Осим превода написао је више оригиналних радова из области војне-педагогије: *Јединство мисли у официрском кору и јединство у раду, значај литературе у овом правцу* (Ратник 1901), *Промена основа на којима почива дисциплина* (Ратник 1901), *Система поделе рада* (Ратник 1901), *Правилна и погрешна метода решавања тактичких задатака на карти и пољу по руском ђенералу Леру* (1902); *Поглед на чланак “Неколико напомена о извођењу регрутске обуке* (Ратник 1902), *Елементи спреме војске за борбу и рат Српска Стража, Критички поглед на Књигу решавања задатака.*

376 Ж. Павловић, у књизи Колмар фон дер Голц, *Ратовање*, Београд 1906: VII.

377 Д. Милутиновић, *Иницијатива у нашој војсци*, у К. Војде, *Иницијатива у рату*, Београд 1905: 129-135; *Надлежности, положаји и власти старешина у војсци*, Београд 1884; *Уредба о положајима, надлежностима и властима старешина у војсци*, Београд 1897.

378 Душан А. Станковић је као капетан I класе предавао на Војној академији од 31. августа 1900. до смрти Географију. Умро је 15. априла 1904. године у Београду услед пада с коња. *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије*, Београд 1925: 237, 282.

Душан Станковић сматрао је да командир несме сувишним надзором „стешњавати самосталност и иницијативу својих потчињених“ већ се надзор мора вршити с времена на време, тако да се њиме не омета слобода у раду. Он је заступао став да „нас у будућности не очекују битке ђенерала но борбе капетана”. Због тога се залагао да се још у миру развија самосталност командира чете, које треба позивати на одговорност „само за рад у обиму његовог делокруга, а не терати у крајност и узимати га на одговор за све грешке, које се дешавају и од стране његових потчињених.”³⁷⁹

Душан Станковић прихватио је тезу Огиста Конта: „метода је важнија од доктрине” т.ј. пут, којим се до знања долази, важнији је од самог знања, које добијамо, јер нам он помаже да се интелектуално развијамо. То је нарочито било битно приликом решавања тактичких задатака на карти и земљишту. Према речима капетана Станковића, често се дешавало да наставник „претендује, да је његово решење најправилније и у исто време и једино, а заборавља, да за један и исти задатак може постојати више решења.” Уместо да наставник при решавању задатака тражи да се свако вежба у својој умешности, он га својом оценом приморава да следи његове погледе и да дође до његовог решења.³⁸⁰ Душан Станковић је умро 15. априла 1904. године у Београду услед пада с коња у 38 години живота, чиме је српска војска изгубила талентованог војног писца, који је био предводник једног новог таласа на Војној академији.

Професор Тактике на Вишој школи Војне академије 1901–1906. године потпуковник Новак Бранковић³⁸¹ наставио је дело капетана Душана А. Станковића. Новак Бранковић био је питомац 14. класе Ниже школе и друге класе Више школе Војне академије коју је завршио 1890. године. Године 1900. године упућен је у Беч да се усавршава из области интендантске струке. На предлог војног министра 29. септембра 1901. године постављен је за редовног професора Тактике на Вишој школи Војне академије.³⁸²

379 Д. А. Станковић, *Лична одговорност командира чете и њен утицај на службу у чети*, Београд 1903: 14-19.

380 Д. А. Стаковић, *Правилна и погрешна метода решавања тактичких задатака на карти и у пољу*, Београд 1902: 7-18.

381 Новак Бранковић рођен је 1860. године у селу Драча код Крагујевца, а умро је у 21. маја 1907. године у Београду. *Војна енциклопедија*, књ. 2, Београд 1959: 38; *Српски биографски речник*, књ. I, Нови Сад 2004: 796-797.

382 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 44, од 30. септембра 1901: 917.

Потпуковник Новак Бранковић, остао је запамћен као професор који је увео нове методе у настави Тактике на Војној академији. Пре њега, изучавање Тактике на Вишем курсу састојало се у тзв. „бубању” неколико стотина табака већ познатих предмета са Нижег курса Војне академије. Новак Бранковић је прекинуо дотадашњу праксу и прешао на решавање конкретних задатака, на практичну примену већ стечених знања. Да би при решавању задатака спречио шаблонизам и дао предност здравом разуму, он је примао свако решење, ако је основано на солидном размишљању и поткрепљено разлозима. У свакој прилици понављао је својим ђацима: „У борби је све могуће”. Полазећи од тог становишта дозвољавао је сваку начелну критику, без икаквог ограничења и без свог арбитарног закључка.

На Војној академији потпуковник Бранковић је увео методу апликације, решавања тактичких задатака на карти и земљишту без унапред предвиђеног решења. Новак Бранковић је желео својим ученицима да „отвори што шири хоризонт схватања и размишљања, да их еманципује од уских шаблона, а на првом месту да им оличи оно за шта улажу труд.“ Његова је намера била, да своје ђаке, ослободи свих предрасуда – да им створи и ојача поуздање у себе саме и у свој здрав разум. У томе је потпуно успео. Услед своје интелигенције, чврстог карактера, широкогрудости и такта, уживао је једнодушно поштовање и велику љубав својих ученика, али су га, многи његови другови мрзели, и из зависти га називали „дрвеним филозофом”.³⁸³ Његови ученици, ослобођени „бескорисног учења на изуст стотинама табака“, који су осетили могућност „да слободно стану на терен самосталних студија, самосталног опредељивања у научним гледиштима и решењима“, сећали су се Новака Бранковића са највећом захвалношћу. Он је новим, здравим идејама прокрчио пут, да преношење науке постави на рационалну модерну основу.³⁸⁴

Примену апликативне методе објаснио је у свом најзначајнијем раду *Решавање тактичких задатака* 1906. године. У часопису *Ратник* објавио је: *Кратка историја пољске фортификације* превод (1893); *Магаџинка и једнометна пушка у борби с тактичког гледишта* (1899); *О губитцима у прошлим и будућим биткама и утицај оружја на исте* (1900); *Самосталност старешина у боју, некад*

383 Б. Симић-Магсо, *Препород Српске Војске, и борба за уједињење*, Нова Европа, књ. XVI, 2, 1927: 52.

384 М. Ротовић, *Некролог Новака Бранковића*, *Ратник*, књ. LXIII, св. I, 1907: 159-163.

и сад (1900); *Оцена аустријских правила о регрутовању, упису, испису, распоређивању, превођењу, сталном становању и привременом задржавању и о променама код свију позива, док су у војној обавези* (1901); *Уређење стручних административних школа у Аустро-Угарској* (1902). Новак Бранковић је умро 1907. године у 47. години живота. Смрт га је затекла на дужности начелника Општевојног одељења Министарства војног и као уредника Службеног војног листа.

*

Војна академија у Београду била је установа у којој је војна теорија настала и развијала се током дугог мирнодопског периода. Преуређењем Артиљеријске школе и отварањем Ниже школе Војне академије 1880. године створени су институционални услови за развој војне доктрине у Србији. Важан корак у том правцу био је почетак рада Више школе Војне академије 1884. године. Током целог мирнодопског периода организација Војне академије се није мењала, али поједини проблеми и недостаци нису до краја били отклоњени. Сувишна и разбацана теорија, без потребне практичне примене; нагомиланост предмета како по броју, тако и по опширности; несталност професора и одсуство наставних планова и недостатак уџбеника само су неки од проблема који су реметили рад Војне академије.

Иако су постојали услови да се на Војној академији створи и развија препознатљива војна доктринарна школа, у томе се није успело. Идеја пуковника Димитрија Ђурића да се ствара и изграђује национална српска војна доктрина брзо је напуштена. Развој брзометног наоружања у развијеним европским државама крајем XIX века принудио је војне теоретичаре у Србији да се послуже туђим искуством и примером. Утицај страних доктринарних школа био је доминантан, али ни једна европска теоријска школа није превладала на Војној академији.

Професори на Војној академији били су српски официри који су завршили војне школе у различитим европским државама, отуда међу њима није било јединственог, препознатљивог теоријског опредељења. Све до краја XIX века преовлађују професори који су углавном тражили узор у немачкој војној теорији и пракси. После Мајског преврата 1903. године на Војној академији у Београду

укрштају се и преламају различити страни доктринарни правци и школе. Нарочито је порастао утицај француских и руских војних теоретичара. Нов, позитиван покрет на Војној академији осетио се почетком XX века појавом капетана Душана Станковића и потпуковника Новака Бранковића. Нажалост, услед преране смрти двојице младих официра, покрет се није развио и није прерастао у теоријску школу. У оцени рада Војне академије не треба бити сувише строг. Пратећи развој војне теорије у Европи професори Војне академије сачували су српску војску од назадка и омогућили јој да ухвати корак са развијеним европским државама.

Главни генералштаб

Једна од најважнијих установа за настанак и развој војне доктрине српске војске био је Главни генералштаб. Он је имао задатак да повеже теорију и праксу и израдом докумената и планова, војној доктрини српске војске да конкретан израз и облик. Оснивање генералштабне струке и Главног генералштаба српске војске у другој половини XIX века, изведено је по узору на сличне установе у другим европским војскама, које су имале дужу традицију и веће искуство у организацији здружених тела.

Потреба за генералштабним официрима у Европи јавила се крајем XVIII века, када се формирају прве здружене јединице – дивизије, које су се састојале из пешадијских, артиљеријских и коњичких јединица. Пошто су се операције изводиле на великим просторствима, појавила се потреба за људима који би обављали послове координације и ангажовања сложених тактичких јединица. Тако су поред команданта настали штабни официри. У европским војскама постојала су два типа уређења генералштаба и генералштабне струке: пруски и француски. Оба наведена модела, имала су утицај на организацију српског Главног генералштаба.³⁸⁵

Зачеци немачког генералштаба јављају се још у XVII веку, али је он свој коначан облик добио тек почетком XIX века у време Шарнхорста и Гнајзенауа. Главни генералштаб у пруској војсци био је потпуно самосталан и независан у односу на војног министра. На челу Главног генералштаба налазио се начелник који је имао непосредно право општења, реферисања и предлагања краљу, којем је лично био одговоран. Главни генералштаб био је подељен на оперативни, или, генералштабни део, помоћни део и начелникову канцеларију. Оперативни део прикупљао је и уређивао податке о свим војним установама у својој и страним војскама, о путној мрежи, железницама, градовима итд. Помоћни део делио се на Историјско одељење, Географско – статистичко и Геодетско одељење. Под начелником Главног генералштаба налазила се и Ратна школа у Берлину основана

385 Опширније: В. von Schellendorf, *Der Dienst des Generalstabes*, Berlin 1875; Н. Delbrück, *Das Leben des Feldmarshalls Grafen Neidhardt von Gneisenau*, I – II, Berlin 1882; Lehmann M, *Scharnhorst, I – II*, Leipzig 1886 – 87; Creuzinger P, *Hegels Einfluss auf Clausewitz*, Berlin 1911; F. Kohenhauzen, *Од Шарнхорста до Шлифена*, Београд 1936; Görlitz W, *Der deutsche Generalstab*, Frankfurt am Main 1950; M. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Beograd 1952; J. D. Hitl, *Vojni štabovi*, Beograd 1959.

1810. године, железнички пук и управа војних железница.³⁸⁶

У пруској војсци генералштабни официри били су стални, са посебним оделом, као видним обележјем струке. Пруски генералштабни официри стварани су од официра пешадије, коњице и артиљерије системом строге селекције, при чему је квалитет био важнији од квантитета. У недостатку генералштабних официра формацијска места у генералштабу радије су попуњавана официрима родова војске, него генералштабним официрима слабијег квалитета. Генералштабни официри школовани су на Ратној академији у Берлину, где су поред теоријске наставе имали: тактичка и научна путовања, учествовање на маневрима и стажирање у разним родовима војске. Најважнији предмети били су тактика и историја ратне вештине, са решавањем оперативних проблема на историјским примерима.

Поред Главног генералштаба у пруској војсци постојали су и корпусни и дивизијски генералштабови, на чијем челу се налазио начелник штаба, непосредно подчињен команданту. Увођењем институције трупних генералштабова Пруси су хтели да споје искуство и карактерну чврстину команданта, обично старијег по годинама, са војним образовањем, професионалном спремом и свежином духа, по годинама млађег начелника штаба. У овом споју начелник штаба није био само подређени помоћник, већ му је дата улога суодговорног саветодавца и млађег партнера.

Да би на најбољи начин спојили теорију и праксу, генералштабни официри су наизменично служили у генералштабу и у трупи, да би на врхунцу професионалне каријере заузели место команданата корпуса и дивизија. Немци су на Главни генералштаб гледали као на тело из кога су се регрутовали виши команданти, ако не искључиво, оно у много већој мери него из осталих родова војске. „Служећи у трупи поступно на нижим и вишим положајима, они су своје обилатије знање и на трупу преносили, и тако успели да је за рат тактички боље припреме и сами се извежбали у руковању трупама, па су на важнија командантска места раније долазили и брже напредовали.“³⁸⁷ После пруских

386 Delbrück H., *Das Leben des Feldmarshalls Grafen Neidhardt von Gneisenau*, I – II, Berlin 1882; Р. Птник, *Служба ђенералштаба у мирно доба*, Београд 1890: 49-53; В. Модел, *Гнајзенау*, у F. Kohenhauzen, *Велики војсковођи*, Београд 1937: 385-388; J. D. Hitl, *Vojni štabovi*, Београд 1959: 67-84; П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968: 66-76.

387 Р. Птник, *Служба ђенералштаба у мирно доба*, Београд 1890: 49-52.

победа у ратовима против Данске (1864), Аустрије (1866) и Француске (1870/71), пажњу стручне јавности привукао је пруски генералштаб. У другој половини XIX века многе европске војске извршиле су реорганизацију војних штабова по угледу на Пруску.³⁸⁸

Француски штабни систем изграђен је у доба Француске револуције и Наполеонових ратова. У Француској су штабни официри били више ратни практичари него војни теоретичари, јер им је недостајало одговарајуће посебно школовање. Генералштабни официри нису били стални као у Прусској, па се није водило рачуна који се официри налазе на штабним дужностима. Начелник Главног генералштаба у француској војсци није постојао као посебно лице, него је ту функцију обављао министар рата, што је представљало велику разлику у односу на пруски генералштаб. После пораза у рату са Пруском 1870/71. године у француској војсци су спроведене реформе, на основу којих су генералштабни официри образовали посебан кор, док је већа пажња посвећена њиховом образовању. Они су морали да заврше двогодишњи курс апликационе генералштабне школе у Паризу и стекну бољу научну и практичну спрему. У Француској је установљен Главни генералштаб као посебно тело, на челу са начелником, који је у свему био потчињен министру војном.³⁸⁹

Пошто је начелник Главног генералштаба у Француској био чврсто везан за место министра рата, који се обзиром на парламентарни систем често мењао, у времену од 1874 – 88. године промењено је дванаест начелника Генералштаба. За то време у Немачкој се на месту начелника Главног генералштаба налазио само један човек фелдмаршал Хелмут Молтке. У Француској, где је генералштаб био једно одељење војног министарства, постављало се питање, да ли ће у случају рата дужност начелника штаба Врховне команде преузети министар војни, или, њему потчињени начелник Главног генералштаба? Насупрот томе, у Немачкој је начелник Главног генералштаба у случају рата заузимао место начелника штаба Врховне команде. Предност немачког система била је у томе што је лице које је у миру израдило планове, руководило операцијама у рату, што је било важно због

388 J. D. Hittl, *Vojni štabovi*, Beograd 1959: 85-101; M. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Beograd 1952: 107-112.

389 P. Путник, *Служба ђенералштаба у мирно доба*, Beograd 1890: 53.

брзине мобилизације и концентрацији војске на граници.³⁹⁰

Уређење генералштабне струке у српској војсци започело је 1860. године, када су у *Закону о устројству војске* предвиђена два формацијска места за генералштабне официре – капетана и поручника. Први представници генералштабне струке у српској војсци били су мајор Ранко Алимпић и капетан II класе Милојко Лешјанин. Оба генералштабна официра били су пруски ђаци, завршили су генералштабну Ратну школу у Берлину. Генералштабна струка била је организована као стална, по моделу пруске војске, са видним спољашњим обележјем. Униформа официра генералштабне струке била је другачија од униформе осталих родова и струка: „Јака и испуске зарукавља, биле су отвореноцрвене боје, а панталоне затворено црвене боје са плавом испуском“.³⁹¹

Као и у немачкој војсци водило се рачуна да најбољи и најспособнији официри буду преведени у генералштабну струку. У почетку је основни показатељ био успех постигнут током школовања у Артиљеријској школи. У генералштабну струку превођени су најбољи питомци Артиљеријске школе: Милојко Лешјанин (2. у рангу 1. класе), Љубомир Ивановић (1. у рангу 2. класе), Јован Анђелковић (1. у рангу 3. класе), Јован Петровић (1. у рангу 5. класе), Станојло Стокић (1. у рангу 7. класе), Светозар Нешић (1. у рангу 9. класе) и Петар Бојовић (1. у рангу 12. класе). Најбољи свршени питомци Артиљеријске школе у почетку су одлазили на школовање за генералштабну струку у неку од европских војних академија. Поједини официри превођени су у генералштабну струку по завршетку Артиљеријске школе, без додатног школовања. Питомац 3. класе Артиљеријске школе Јован Анђелковић преведен је као потпоручник у генералштабну струку 1860. године.

После доношења закона о Народној војсци 1861. године, којим је Србија добила ратну силу од 100.000 војника, осетила се потреба за јачањем генералштабне струке. На страницама војног часописа *Војин* повела се расправа о решењу овог и других важних питања организације и формације српске војске. Генералштабни мајор Љубомир Ивановић био је први који је 1869. године

390 Р. Путник, *Служба ђенералштаба у мирно доба*, Београд 1890: 53-56; J. D. Hitl, *Војни штабови*, Београд 1959: 102-143; П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968: 76-82.

391 *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 20. јула 1882. до 19. фебруара 1883. године*, Београд 1883: 131; П. Васић, *Униформе српске војске 1808-1912*, Љубљана 1980: 61, 63.

предложио да се оснује Главни генералштаб у српској војсци.³⁹² Предлог мајора Ивановића, званичне војне власти у Србији нису прихватиле. Први покушај да се генералштаб уреди као самостално тело учињен је тек крајем 1875. године, када је због устанка у Босни и Херцеговини Народна војска била делимично мобилисана и ангажована на чувању границе према Турској. Министар војни пуковник Тихомиљ Николић образовао је 21. октобра 1875. године привремену генералштабну комисију на челу са генералом Александром Франтишеком Захом, која је добила задатак да изради пројекат о устројству Главног генералштаба. На основу предлога комисије 24. јануара 1876. године ступила је на снагу *Уредба о устројству ђенералштаба*, којом је Главни генералштаб постојао као саставни део војног министарства, а у ратно време образовао је штаб Врховне команде. Генералштабна струка у Србији организована је тако да је Главни генералштаб имао у мирно време само 15 официра, док је у целој војсци било 59 места за генералштабне официре.

Главни генералштаб српске војске, по угледу на пруски био је подељен на три одељења: Оперативно, Историјско и Географско и начелникову канцеларију. Оперативно одељење Главног генералштаба имало је задатак да врши: испитивање суседних земаља и њихових војски, испитивање и оцењивање војне спреме своје земље „изображавање” и припремање „ваљаних ђенералштабних официра.”³⁹³ Оперативно одељење требало је да врши „потпомагање врховног и других већих команданата војске у свима стратегијским и тактичким предузећима.“ Географско одељење вршило је послове, који су се односили на војничко премеравање Србије, састављање потребних карата, снимање и израђивање разних војничких планова, осматрање и проучавање Србије и суседних земаља у географском, топографском и статистичком погледу. Историјско одељење имало је обавезу да прикупља податке за ратну историју, уређује и чува податке за писање ратне историје, а под њим је била и библиотека и цела генералштабна архива.³⁹⁴

Када је 1876. године започео рат са Турском, Главни генералштаб српске

392 Љ. Ивановић, *Нешто о нашој земаљској снази*, Војин, 10, 1869: 145-151.

393 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, документ 9/1.

394 Ј. Дамјановић, *Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба*, Ратник, књ. XLV, св. II, 1900: 197.

војске још увек није био у потпуности формиран. Према ратној формацији српске војске 1876. године основан је штаб Врховне команде, у чији састав је ушло и Оперативно одељење Главног генералштаба. После завршетка Српско-Турских ратова 1876/78. године, демобилизације и укидања Врховне команде, 13. децембра 1878. године обновљен је рад српског Главног генералштаба. На дужност вршиоца дужности начелника Главног генералштаба именован је дотадашњи начелник штаба Врховне команде генерал Коста С. Протић.

На дужности у Оперативном одељењу Главног генералштаба постављени су генералштабни пуковници Јован Анђелковић, Петар Топаловић, Радован Милетић, генералштабни потпуковник Петар Борисављевић и инжињеријски поручник Војин Ђорђевић. На места у Војно-географском одељењу именовани су официри: генералштабни потпуковник Јован Прапорчетовић, пешадијски мајор Јован Смуђа, инжињеријски капетан Светолик Протић, пешадијски капетан Петар Манојловић, артиљеријски поручник Јосиф Симоновић и пешадијски потпоручник Сава Витас. На дужност начелника Историјског одељења постављен је генералштабни потпуковник Јован Драгашевић. Њему су били подчињени инжињеријски капетан Антоније Алексић и пешадијски поручник Ваја Кончар.

На место војног министра по жељи кнеза Милана постављен је 1878. године потпуковник Јован Мишковић. Да би омогућио бржи развој Главног генералштаба, војни министар је предложио кнезу Милану да изврши његово преустројство „у смислу самосталнијег и једнообразног рада, без призрења на промену војног министра.“³⁹⁵ Године 1879. године прописан је круг рада, унутрашњи ред и однос Главног генералштаба према војном министру и другим командама. Генералштаб није имао никакве командне надлежности над стајаћом војском, која је била потчињена војном министру, већ се бавио само научним делом ратоводства: израдом карата, проценом земљишта, израдом ратних планова итд. Он је имао непосредне службене везе са командама и надлештвима „само у прибирању података што су му за радњу нужни и у пословима, који се тичу његове унутрашње администрације“.³⁹⁶ Министар војни командовао је стајаћом

395 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Дневник Јована Мишковића: 10.

396 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Дневник Јована Мишковића: 18; *Распис министра војног*, Ратник, књ. I, св. I и II, 1879: 61; *Сборник закона, уредаба и осталих војних прописа трајне важности у 1879. години*, Београд 1879: 72.

војском непосредно преко Команде активне војске, или, Општевојног одељења Војног министарства.

У односу на пруски и француски модел Главни генералштаб у српској војсци заузимао је средњи положај. Он није улазио непосредно у састав војног министарства, него је постојао као засебно тело, под нарочитим начелником. Своје стручне послове обављао је самостално у кругу извесних прописа, али је у исто време био непосредан орган војног министра у мирно доба и као такав био под његовим утицајем.

Положај начелника Главног генералштаба српске војске у односу на војног министра временом се мењао. У склопу организацијских промена, насталих после увођења опште војне обавезе, 1884. године донета је нова *Уредба о ђенералштабној струци*. У миру је Главни генералштаб био непосредни орган министра војног, а за време рата, када је образована Врховна команда, прелазео је сем начелника Географског одељења, у састав Штаба Врховне команде.³⁹⁷ Када је 1885. године проглашен рат Бугарској, образован је Штаб Врховне команде, али је на његово чело, уместо начелника Главног генералштаба, постављен војни министар пуковник Јован Петровић. После пораза у рату са Бугарском, Главни генералштаб почео је да проширује своју надлежност у односу на војно министарство. Војни министар генерал Коста С. Протић наредио је 1888. године да се Главном генералштабу непосредно шаљу извештаји о настави у војсци и годишњи Извештаји команданата и војних надлештава.³⁹⁸

Уредба о уређењу Главног ђенералштаба прописана 7. децембра 1896. године, оснажила је положај начелника Главног генералштаба у односу на војног министра. На основу ове уредбе Главни генералштаб био је подељен на: Операцијско одељење са одсецима унутрашњим, спољним и мобилизацијским; Историјско одељење, којем припада ратна архива и библиотека и Географско одељење са географско-статистичким, тригонометријским, топографијским и топографским одсеком, са радионицом и картографским депоом. Прецизно је одређено које дужности у Штабу Врховне команде припадају појединим лицима из Главног генералштаба: начелник Главног генералштаба заузимао је положај

³⁹⁷ *Уредба о ђенералштабној струци*, СВЛ, број 8, од 27. фебруара 1884: 233-240.

³⁹⁸ *Прописи наређења и објашњења*, СВЛ, број 29, од 23. јула 1888: 896.

начелника Штаба Врховне команде.³⁹⁹

Положај начелника Главног генералштаба поново се променио када је 25. децембра 1897. године установљена Команда активне војске, на челу са краљем Миланом Обреновићем. У састав Команде активне војске ушло је и Оперативно одељење Главног генералштаба. Начелник Штаба Команде активне војске генерал Димитрије Цинцар Марковић, био је и начелник генералштабне струке у српској војсци. За време док се налазио на челу Команде активне војске, краљ Милан је имао првенство у војним пословима у односу на војног министра којем је формално био потчињен.⁴⁰⁰ Команда активне војске није била дугог века, указом од 17. новембра 1902. године она је расформирана, а Главни генералштаб поново је почео да дејствује као засебно надлештво.⁴⁰¹

Нова *Уредба о ђенералштабној струци* донета је 31. децембра 1902. године. Чланом 14. уредбе начелник Главног генералштаба добио је право да непосредно реферише краљу, Врховном команданту војске, о свим важнијим пројектима и пословима.⁴⁰² Тако је личност краља Милана допринела да се подрије до тада неоспорни ауторитет војног министра и да се ојача положај начелника генералштаба. На тај начин Главни генералштаб српске војске напредовао је од одељења министарства војног, које се бавило само научним радом, до најважније установе у војсци, одговорне не само за припрему, него и употребу војске.

Начелник Главног генералштаба српске војске, као његов колега у Немачкој, добио је право непосредног општења са Врховним командантом, краљем. У првој деценији XX века начелник Главног генералштаба имао је најважнији положај у српској војсци. Од 1903. па све до почетка Балканских ратова 1912. године, на дужности начелника Главног генералштаба налазио само један човек генерал Радомир Путник. Оснивањем Главног генералштаба српске војске и његовим постепеним развојем у смислу самосталног и независног рада, створена је претпоставка и неопходан услов за настанак и развој српске војне

399 Ј. Дамјановић, *Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба*, Ратник, књига XLV, св. III, 1900: 294-295; *Уредба о ђенералштабној струци*, СВЛ, број 49. и 50. од 14. децембра 1896: 1385-1394.

400 М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 7-21.

401 *На знање*, СВЛ, број 47. од 1. децембра 1902: 875.

402 *Уредба о ђенералштабној струци*, СВЛ, број 53. од 31. децембра 1902: 978-989.

доктрине.

Главни генералштаб српске војске обављао је разноврсне послове, који су били од највеће важности за одбрану независности Краљевине Србије и развој њене војске. Мирнодопски рад Главног генералштаба започео је послом на реорганизацији српске војске после Српско-Турских ратова 1876/78. године. На основу инструкције војног министра потпуковника Јована Мишковића, Главни генералштаб је требало да припреми пројекте: „Устројства војске, Главног генералштаба (струке и службе), Регрутовања стајаће и народне војске, Послуге војске, Извршавања и попуњавања и Мобилизације.“ Главни генералштаб одржао је прву седницу на којој се расправљало о преустројству војске, на дан прославе српске независности 2. јула 1879. године, „те да се на тај дан удари и темељ будућој слави и величини српске војске“.⁴⁰³ Генералштаб је био дужан да даје стручно мишљење о разним организационим и наставним питањима која су била на дневном реду у српској војсци.

Начелник Главног генералштаба био је на челу *Комитета за организацију и наставу војске*, који је основан 8. септембра 1881. године. У саставу Комитета било је седам генералштабних официра: пуковници – Јован Драгашевић, Јован Анђелковић, Петар Топаловић и Димитрије Ђурић; потпуковници – Младен Јанковић и Јован Петровић и мајор – Јеврем Велимировић.⁴⁰⁴ Оперативно одељење Главног генералштаба радило је на изради следећих докумената за српску војску: *Пропис о попуни муниције у рату, Уредба о друмовима, о пољским телеграфима и поштама, Упут за вежбање и маневровање трупа, Генералштабна служба, Пропис за мобилизацију, Правила службе у позадини војске, Уредбу за ратну спремност свију јединица и команда, Наставни план за целу војску*.⁴⁰⁵

Оперативно одељење Главног генералштаба учествовало је у писању *Ратне службе*. За председника комисије, чији задатак је био да прегледа и оцени *Ратну службу* одређен је 1893. године генералштабни пуковник Радомир

403 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Дневник Јована Мишковића: 20-25.

404 Војни Архив у Београду, П-14, К-7, Ф-1, р.б. 18/1; Ј. Дамјановић, *Историјско развиће уређења нашег генералштаба*, Ратник, књ. XLV, св. III, 1900: 280-281.

405 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 42, од 31. октобра 1887: 1111-1113; *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 17. и 18, од 5. маја 1889: 557-560.

Путник.⁴⁰⁶ У комисији за израду *Привремених пешадијских егзерцирних правила 1902. године*, поред пешадијских официра налазили су се генералштабни официри: пуковници Светозар Нешић, Петар Бојовић и потпуковник Милутин Мариновић.⁴⁰⁷

Свако одељење Главног генералштаба имало је своје посебне задатке. Географско одељење имало је дужност да премерава земљу тригонометријски и топографски, израђује и умножава карте, прикупља податке за њихову тачну израду и да израђује разне планове и слике за потребе војске. Оно је израдило планове и крокије земљишта у Србији, карту Српско-Турских ратова 1876/78, саобраћајну карту Србије и карту телеграфске мреже у Србији.⁴⁰⁸ Географско одељење издало је 1881. године карту слива Јужне Мораве, на којој је приказано подручје ослобођено у рату са Турском 1876/78. године. Као основа за израду ове карте послужила је карта бечког Војногеографског института 1:300.000. Садржај је допуњен топографским подацима које су српски официри снимили у виду разних крокија, интинерера и других приказа. Наредне године израђена је карта Краљевине Србије и карта војно територијалне поделе Краљевине Србије на корпусе. У издању Главног генералштаба штампан је и *Топографски кључ*.

Када је на Берлинском конгресу 1878. године решавана судбина Балканских народа, пуковник Драгашевић је прикључен министру иностраних дела Јовану Ристићу, који је заступао српске интересе на конгресу. Том приликом Драгашевић је саставио етнографску карту Балканског полуострва, која је послужила приликом одлучивања о границама будућих држава на Балкану. Тада је штампана књига под насловом *Notices statistiques sur la Péninsule des Balkans*. Етнографска карта Драгашевићева, уз мање измене, дочекала је друго издање 1885. године под

406 Чланови комисије били су: генералштабни потпуковник Коста Протић; коњички пуковник и командант коњице сталног кадра Лазара Лазаревића и коњички мајор Михајло Кумрић; артиљеријски потпуковници Никодија Стефановића и Леонида Соларевић; пешадијски потпуковник Милан Андрејевић, мајор Милан Михајловић и мајор Илија Стевановић; инжењеријски потпуковници Чедомир Миљковић и Јован Поповић. СВЈ, број 23 од 7. јуна 1893: 624-625.

407 Чланови комисије за израду *Привремених пешадијских правила 1902. године* били су: генерали: Михаило Срећковић и Димитрије Цинцар Марковић, пуковници: Милан Андрејевић, Светозар Нешић и Петар Бојовић, потпуковници: Никола Лукић, Милутин Мариновић и Коста Јокић. СВЈ, број 11. од 17. марта 1902: 202.

408 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 8/15-26 (Списак карата); *Пројекат за премеравање Србије*, Ратник, књ. III, св. VI, 1880: 417.

именом *Carte ethnographique de la presqu'île des Balkans*.⁴⁰⁹

Највећи и најважнији посао Географског одељења односио се на израду Генералштабне карте Краљевине Србије. Рад на овој карти отпочео је 1880. године под руководством начелника Географског одељења потпуковника Јована Прапорчетовића. Њега је заменио генералштабни пуковник Радован Милетић, који је руководио започетим радовима од 1. априла 1882. до 4. октобра 1889. године. Године 1884. штампан је *Упут за официре*, који су ангажовани за „снимање земље за састављање карте Краљевине Србије”. Официри су извршили мерење земљишта „упоредно са проматрањем и кратким описом и оценом земљишта са војног гледишта.”⁴¹⁰ Радови на премеравању територије Србије трајали су више од десет година и завршени су 1891. године, у време када је начелник Географског одељења био инжињеријски потпуковник Светолик С. Протић. Генералштабна карта била је израђена триангулацијом, на основу добијених руских геодетских тачака, а допуну ових тачака извршили су начелници одељења графичким путем.⁴¹¹

Резултате топографског премера Краљевине Србије објавио је 1896. године артиљеријски потпуковник Јосиф Симоновић, у књизи под називом *Први топографски премер Краљевине Србије извршен од Главнога ђенералштаба 1880-1891. године*. Књига потпуковника Симоновића привукла је пажњу стручне европске јавности. У часопису бечког Географског института за 1896. годину *Mittheilunger des k. u k. militär – geografischen Institutes*, у свесци XVI дат је приказ овог дела у засебној свесци са једном скицом. Превод и приказ дела потпуковника Симоновића настали су иницијативом управе бечког Географског института, који се у нарочитом писму „похвално изражава о ваљаности и стручности првог топографског премера Краљевине Србије.”⁴¹²

Делокруг рада Историјског одељења био је да прикупља, проучава и уређује податке за ратну историју српског народа. Историјско одељење руковало је архивом и библиотеком Главног генералштаба. У надлежности Историјског одељења било је уредништво војног листа *Ратник*, који је покренут јануара 1879.

409 *Књижевност*, Ратник, књ. XXI, св. IV, 1889: 493.

410 *Упут за официре*, Ратник, књ. XXIV, св. II, 1891: 113.

411 *Генералштабна карта Краљевине Србије 1 : 75.000*, Ратник, књ. XXXII, св. I, 1895: 114-115.

412 *Критика и библиографија*, Ратник, књ. XXXVII, св. IV, 1897: 496.

године. На челу Историјског одељења налазио се генералштабни пуковник Јован Драгашевић, који је остао уредник *Ратника* све до 1888. године. Историјско одељење је 1879. објавило књигу *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78.* са две карте, у којој су у општим цртама описани ратни догађаји.

Књига Главног генералштаба преведена је на француски и немачки језик, са циљем да се „предусретну неистиности, које би се могле у јавности распространити.” Француски *Journal des sciences militaires*, донео је позитиван приказ овог дела под насловом *Guerre de la Serbie contre la Turquie en 1877-78.* У приказу је истакнуто да књига није детаљна историја српско-турског рата, али је довољна да читаоце упозна са тим 50-дневним ратом, који је Србију стао 5.000 људи, а Турску знатно већих људских и материјалних губитака. На крају се констатује да би било корисно када би Главни генералштаб израдио историју Првог српско-турског рата 1876. године, „тим више што је врло мало позната“.⁴¹³ И немачки *Militar Literatur Zeitung*, објавио је рецензију дела *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78.* Аутор рецензије похвално говори о књизи Главног генералштаба српске војске: „Излагање, мада наравно није знатне међународне и војне важности, писато је добро и прегледно а одликује се са озбиљношћу и избегавањем хвалисања.” Приказ се завршава похвалама и честиткама: „Ми с наше стране искрено кличемо носиоцима таковске заставе: *нек је сретно*”.⁴¹⁴

Историјско одељење је 1884. године штампало *Грађу за историју нашега рата 1876. године (Састављено из званичних података)*, која је у виду аутографисаних скица упућена учесницима рата, на исправку и допуну. Допуњене скице требале су да послуже Историјском одељењу за писање целовите историје Српско-Турског рата 1876. године. Министар војни позвао је официре да сарађују и помогну у писању историје рата са Турцима. Прописано је и *Упутство за попуњавање скица* у којем је официрима скренута пажња да на „засебној хартији испишу све оно, што знају, да је било другачије, попуне, што је недовољно, измене, што је другаче, исправе што је неистинито.“ Официри су упозорени на

413 *Књижевност*, Ратник, књ. III, св. VI, 1880: 664.

414 *Књижевност*, Ратник, књ. III, св. VI, 1880: 665.

савестан рад са напоменом да је у писању историје „главна ствар истина.“⁴¹⁵

Српски официри се нису одазвали захтеву Историјског одељења, па је позив на сарадњу поновљен 1895. године. У међувремену је у *Ратнику* објављено више радова из историје Српско-Турских ратова 1876/78. године. Својом садржином истичу се историјски радови пуковника Саве Грујића, Димитрија Ђурића и мајора Светозара Магдаленића. Уредништво *Ратника* трудило се да часопис одржи корак са савременим развојем војне науке, али исто тако да подстакне српске официре да пишу оригиналне радове, који су били од највеће користи за српску војску.

Историјско одељење управљало је библиотеком Главног генералштаба. Године 1880. у библиотеци је била 381 књига, од чега је било само 49 наслова на српском језику. Највећи број правила и књига, чак 182 писан је на немачком језику: од тог броја 152 књиге су штампане у Немачкој, а 30 у Аустрији. У Паризу су штампане 83 књиге. У Берну, Цириху, Баселу и Женеви, штампано је 56 књига, на немачком и француском језику. У библиотеци је било и девет правила која су објављена у Букурешту. Једна књига на италијанском језику под насловом *Regolamento delle Istruzioni pratiche dell Altigleria* штампана је у Торину 1860, а књига *Воински Уставъ*, написана на руском језику, објављена је у Петрограду 1844. године.⁴¹⁶

Библиотека Главног генералштаба трудила се да купи и набави најновије војне књиге и правила, штампане у Србији и другим европским државама. Највећи проблем, представљала је недовољна количина новца намењена за куповину књига. Због тога је 27. фебруара 1905. године министар војни генерал Радомир Путник замолио господу официре. „да од својих дела и журнала, које сами издају, пошаљу по један примерак и библиотеци главног ђенералштаба“.⁴¹⁷

Оперативно одељење Главног генералштаба се бринуло за унапређење и ширење потребних знања у војсци и спрему млађих генералштабних официра. У научном смислу под Оперативним одељењем налазила се и Војна академија. Део генералштабних официра изводио је наставу на Војној академији у својству хонорарних професора. Један од најважнијих задатака Главног

415 *Грађа за историју Српско-турског рата 1876. године*, Ратник, књ. XXXII, св. I, 1895: 100.

416 *Библиотека Главног ђенералштаба*, Ратник, књ. II, св. VI-XII, 1880, прилог.

417 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 11. од 13. марта 1905: 223.

генералштаба био је да школује генералштабне официре. Генералштабни официр могао је бити само онај који је завршио Артиљеријску школу у Србији, или, Војну академију у иностранству и служио одређено време у трупи. У генералштаб су могли бити преведени и они официри из трупе, који су раније вршили штабне послове и својим радом доказали, да су за генералштабну службу довољно спремни. Наизменичном службом у трупи и генералштабу, требало је на најбољи начин спојити теорију и праксу.⁴¹⁸

О селекцији официра за пријем у генералштабну струку и њиховом школовању строго се водило рачуна. Потпуковник Јован Мишковић предложио је 1878. године да Генералштаб буде отворен за официре свих родова оружја и струка, али под одређеним условима. „Који није служио у трупи не може прећи у Генералштаб. За ступање у Генералштаб да се полаже посебан испит. Да генералштабни официри наизменце прелазе у трупу и обратно.”⁴¹⁹ Официри родова који су желели да пређу у генералштабну струку, морали су да положе испит за чин генералштабног капетана, или, мајора. У односу на испите осталих родова и струка војске, испити за генералштабног официра били су најобимнији и најтежи. Генералштабни капетани морали су да знају правила, прописе и тактику сва три рода војске, генералштабне послове, географију Балканског полуострва и један страни језик у мери да могу да се користе војном литературом на том језику.⁴²⁰

За чин генералштабног мајора официри су полагали испит из предмета: “Генералштабна служба, Упут за управљање и командовање војском у ратно доба, Начела ратоводства: вишу тактику и стратегију, Историју ратне вештине у општим цртама, Из ратне историје: ратове Наполеонове у Европи, од 1796 – 1815. године и

418 Ј. Дамјановић, *Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба*, Ратник, књ. XLV, св. II, 1900: 196.

419 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Дневник Јована Мишковића: 24.

420 Генералштабни капетани полагали су испите из следећих предмета: Правила пешачке службе, Стројеви коњички и артиљеријски, Основи за образовање већи тела, Основи устројства војене силе у опште, Фортификацију пољску подробно, а сталну само у општим цртама, Тактику појединих родова војске, и сложени части до дивизије закључно, Устројство ђенералштаба нашег и генералштабску службу у нижим положајима и службу шефа бригадног штаба, Премеравање, крокирање и ситуацијско цртање, Војену географију балканског полуострва, Из математике: практичну употребу из алгебре и геометрије, Да уме јашити, Један страни језик: Немачки, Француски, Руски, Талијански или Енглески да разуме у толико да се може користити војеном књижевношћу на истом језику; *Програм испита за официрске чинове у Правила Гарнизонске и градске службе*, Београд 1878: 6-9.

ратове 1866. и 1870/71. године; ратове: Српско-Турски 1876 и 1877/78 детаљно, а руско-турски 1878 у карактеристичним цртама; Државно устројство наше земље, Устројство војске Турске, Аустријске, Грчке и Румунске, Администрација једне дивизије.⁴²¹

Мали број официра у српској војсци могао је да испуни овако строге услове и положи испит за пријем у генералштабну струку. У периоду од 1871. до 1881. године осамнаест официра положило је испит за чин генералштабног капетана и шест за чин генералштабног мајора. У истом периоду, испит за чин капетана осталих родова војске положио је 151 официр, а испит за чин мајора осталих родова војске 49 официра.⁴²² Услови за пријем официра у генералштабну струку били су строги. На тај начин вршена је селекција са циљем да се у генералштабну струку преведу најбољи и најспособнији официри српске војске. Испит за чин генералштабног мајора положио је 1884. артиљеријски мајор Радомир Путник, а коњички мајор Димитрије Цинцар Марковић, годину дана касније.⁴²³ Испит за чин генералштабног капетана 1884. године положио је инжињеријски капетан II класе Вукоман Арачић.⁴²⁴

Кандидати за генералштабну струку боравили су на стажирању у Оперативном одељењу Главног генералштаба, где су имали прилике да се упознају са пословима генералштабне струке. У Главни генералштаб су 1881. године откомандовани капетани II класе – артиљеријски Стеван Грујић, инжињеријски Стојан Бранковић, пешадијски Петар Манојловић, пешадијски Сима Јасика, артиљеријски Светозар Нешић, инжињеријски Божидар Јанковић; поручници- артиљеријски Јосиф Симоновић, пешадијски Василије Симић и Сава Витас. Најбољи начин да се приправници за генералштабну струку обуче у генералштабним пословима била су стручна путовања.

Прво генералштабно путовање са кандидатима за генералштабне официре изведено је 1883. године. Руководилац генералштабног путовања био је начелник Оперативног одељења потпуковник Јован Мишковић, а његов помоћник капетан

421 *Програм испита за официрске чинове*, Београд 1878: 6-9.

422 *Бројни преглед о полагању испита за разне официрске чинове од 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1879/80 и 1880/1881. године*, СВЛ, број 22, од 30. маја 1881: 469; *Овогодишњи официрски испити*, СВЛ, број 21, од 23. маја 1881: 447.

423 *Лични официрски односи*, СВЛ, број 21, од 2. јуна 1884: 704; *Лични официрски односи*, СВЛ, број 7, 16. фебруара 1885: 208.

424 *Лични официрски односи*, СВЛ број 45, 1. децембра 1884: 4.

Стеван Грујић, који је 1884. преведен у генералштабну струку. На генералштабном путовању учествовали су приправници: инжињеријски капетан II класе – Божидар Јанковић, пешадијски капетани II класе – Коста Поповић, Милан Михајловић, Јован Павловић, Александар Машин и Светозар Радојчић. Официри су 15. маја 1883. године кренули бродом из Београда и истог дана стигли у Пожаревац. Из Пожареваца су кренули преко Жабара, Свилајнца и стигли у Велики Поповић. Путовање су наставили преко Баточине, да би 30. маја 1883. године стигли у Крагујевац, где су провели три дана. У повратку су приправници кренули из Крагујевца и стигли у Београд 12. јуна 1883. године. Током генералштабног путовања кандидати су решили 14 задатака, „који су обухватили 17 темата.“⁴²⁵

Корист од генералштабних путовања била је вишеструка и за официре и за Главни генералштаб. Кандидати за генералштабну струку добијали су „широк и практичан поглед на решавања најважнијих бојних задатака“. Током путовања имали су прилику да утврде стечена теоријска знања. Приликом генералштабних путовања официри су проучавали своју земљу и прикупљали корисне податке за његову оцену и будућу употребу. Приправници за генералштабну струку навикавали су се на „штрапац и ратну службу“ и упознавали са земљиштем своје отаџбине где ће „имати ратне задатке да решавају.“⁴²⁶

Доношењем закона о *Уређењу ђенералштабне струке* од 22. фебруара 1884. године детаљно је регулисан положај генералштабних официра у српској војсци. Генералштабна струка се састојала од генералштабних официра од пуковничког до закључно чина капетана II класе и бројала је 46 официра, а војно-судска струка је одвојена од генералштабне. Прописано је како се врши попуна генералштабног кора, унапређење и полагање испита за чин генералштабног капетана и мајора, као и оцена кандидата за ступање у генералштабну струку. Услов за пријем официра у генералштабну струку био је за поручнике: да су својим радом доказали да имају довољно опште спреме и способности и да су бар три године служили у трупи са добрим успехом. За капетане и више официре, осим тога и то да су командовали неком јединицом „са похвалним успехом“. Сви поручници и капетани, који би желели и стекли право да се кандидују за генералштабну струку, били би откомандовани у Главни генералштаб на

425 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф1-, Д 9/1.

426 Исто.

двогодишњи приправнички стаж.⁴²⁷

Министар војни, генерал Ђура Хорватовић, одобрио је 1886. године *Пропис за спремање нижих и виших официра разних родова војске за ђенералштабну струку*. Приправници за генералштабну струку ступали су у Главни генералштаб обично у новембру. У првој години стажирања у Главном генералштабу приправници су имали следећа занимања: писмено решавање тактичких задатака и задатака из генералштабне службе на карти; топографско цртање и израда топометарских послова; решавање практичких задатака из тактике и генералштабне службе на терену (без трупа); теоријско и практично обучавање у топометријском премеравању; премеравање државне територије и склапање топометарских радова. У другој години кандидати за генералштабне официре имали су следеће активности: склапање топометарских радова; писмено решавање задатака из тактике, стратегије, ратне историје и генералштабне службе (на карти); стажирање при Оперативном одељењу Главног генералштаба; практично решавање задатака из тактике, стратегије и генералштабне службе на терену (без трупа); учествовање у јесењим вежбама појединих родова војске као и на маневрима здружених тела војске. Преко зиме су кандидати учествовали у ратној игри, која се често изводила у Главном генералштабу.⁴²⁸

У Главни генералштаб откомандовани су 1887. године, Степа Степановић, Петар Бојовић и Милутин Миловановић, а наредне године Живојин Мишић и Светислав Исаковић. Начелник Главног генералштаба у то време био је пуковник Јован Мишковић, а начелник Оперативног одељења пуковник Радомир Путник. У аутобиографији *Моје успомене*, Живојин Мишић је описао своје приправништво у Главном генералштабу и рад у Операцијском одељењу. „У прво време задатке су нам давали пуковник Путник и потпуковник Јован Атанацковић. Недељно смо редовно добијали по један писмени задатак из тактике, фортификације итд. На сваком задатку, по усменој критиковану, стављане су и писмене примедбе. Ненавикнут на ове напорне радове у решавању писмених задатака, често сам

427 *Уређењу ђенералштабне струке*, СВЛ, број 8, од 27. фебруара 1884: 233; Ј. Дамјановић, *Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба*, Ратник, књ. XLV; св. III, 1900: 284-285; СВЛ, број 32, од 28. јула 1890: 883.

428 *Пропис за спремање нижих и виших официра разних родова војске за ђенералштабну струку*, СВЛ, број 49. и 50. од 15. децембра 1886: 1188-1192.

освитао за столом радећи.⁴²⁹

У рано пролеће 1889. године приправници за генералштабну струку, капетани Живојин Мишић и Светислав Исаковић, обучавали су се за премеравање државне територије. „Јосиф Симоновић начелник топографског одељења у Главном Генералштабу, припремаше нас двојицу приправника прве године у раду с теодолитом и гледачом у премеравању земљишта, и то у околини Вајфертове пиваре.“⁴³⁰ Пошто је припрема била завршена направљен је распоред мерења на терену. Живојин Мишић је добио секцију Брус, у коју је улазио цео Копаоник. У посао га је увео капетан Сава Витас, за кога Живојин Мишић тврди да је био „један од наших најбољих, најспремнијих и највештијих топомера.“⁴³¹

Кандидати за генералштабне официре откомандовани у Главни генералштаб радили су и као топомери на премеравању и изради прве топографске карте Краљевине Србије. Инжињеријски капетан Божидар Јанковић премерио је секције топографске карте: Давидовац, Врање, Власина и Бабина Пољана. Пешадијски капетан Коста Поповић израдио је секције Књажевац, Рача, Соко-Бања, а Александар Машин Бања Брестовачка, Зајечар и Сопот.⁴³² Инжињеријски капетан Светислав Исаковић одустао је од приправништва за генералштабну струку и посветио се утврђивању Зајечара, а Живојин Мишић се придружио Степи Степановићу и Петру Бојовићу, који су као приправници II године, већ били на терену. Петар Бојовић вршио је мерења на секцији Уб и Каменица, а Степа Степановић је премеравао секције Свилајнац, Јагодина, Жабаре, Пожаревац, Горњак клисура и Смедерево. По повратку у Београд, Живојин Мишић је своје радове са целим елаборатом предао начелнику Топографског одељења Главног генералштаба мајору Светолику Протићу: „После учињеног стручног прегледа радови су ми примљени као тачни, па сам продужио дефинитивну израду своје секције.“⁴³³

Једна од најзначајнијих активности за приправнике у Главном генералштабу била су генералштабна путовања. Године 1888. изведено је генералштабно путовање под руководством начелника Оперативног одељења

429 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 152.

430 Исто: 154.

431 Исто.

432 *Генералштабна карта Краљевине Србије 1 : 50.000*, Ратник, кв. XXXII, св. I, 1895: 116-119.

433 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 157.

потпуковника Радомир Путника, а учествовали су приправници за генералштабну струку Степа Степановић, Петар Бојовић и Милутин Миловановић. Путовање је изведено правцем: Београд – Гроцка – Смедерево – Паланка – Рача – Крагујевац – Рековац – Крушевац – Варварин – Јагодина – Багрдан – Баточина – Паланка – Умчари – Гроцка – Београд. Путовање је вршено са ратном претпоставком према којој су за цело време путовања решавани тактички задаци, а у исто време је „околно земљиште крокирано и оцењивано“.⁴³⁴

Наредно генералштабно путовање изведено је 1889. године, са приправницима за генералштабну струку, под руководством потпуковника Јована Атанацковића, шефа унутрашњег одсека Оперативног одељења Главног генералштаба. Приправници за генералштабну струку обилазили су западну Србију, правцем Београд – Липовица – Жупањац – Мионица – Ваљево. Затим су генералштабни официри путовали између Јабланика и Повлена у Рогачицу и Љубовију, а одавде преко Крупња, Завлаке, Цера и Бојића у Шабац. У повратку су преко Обреновца и Умке стигли у Београд.⁴³⁵

После завршене припреме приправници II године капетани Степа Степановић, Петар Бојовић и Милутин Миловановић полагаали су 1889. године испит за генералштабног капетана. Сви испити су се полагаали пред комисијом на чијем челу се налазио начелник Главног генералштаба, пуковник Јован Мишковић. Степан Степановић је полагао испит за генералштабног капетана од 27. марта до 1. априла 1889. године. Из Војне историје Степановић је одлично одговорио на питање Пруско – Аустријски рат 1866. године. На крају је положио испит за генералштабног капетана са врло добром оценом 3,5 – 4,0. Пошто је капетан Степан Степановић положио испит, пуковник Јована Мишковић је у свом дневнику записао: „бистар, решив, поуздан и пргав“⁴³⁶

Капетан Живојин Мишић наставио је приправништво у Главном генералштабу, стручним путовањем, под руководством пуковника Радомира Путника. Генералштабно путовање започели су у Параћину, а затим су даље наставили преко Лукова, Бољевца, Зајечара, Вратарнице, Књажевца до Ниша. На

434 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. V, Београд 1889: 571.

435 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. V, Београд 1889: 571.

436 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7242/XXII, Белешке Јована Мишковића: 32; *Некролог војводе Степе II. Степановића*, Војни весник СХС, 6, 1929: 191.

том путовању капетан Живојин Мишић је решавао тактичке задатке на земљишту: „Кад сам стигао у Параћин, истог дана предвече добио сам писмени задатак да својом наредбом кренем један здружени одред са свим осигурањем зајечарским путем с преноћиштем код Свете Петке. Решени задатак имао сам да предам пуковнику Путнику у 8 часова увече. Задатак на време предадох. Путник га исте вечери прокритикова и саопшти ми оцену – врло добар (4).“⁴³⁷

На основу двогодишњег рада у Главном генералштабу, комисија је 1890. године оценила да капетан Живојин Мишић испуњава прописане услове за полагање испита. Да би био преведен у генералштабну струку капетан Живојин Мишић морао је да полаже испит из тринаест различитих предмета. Испити су се полагали у Крунској улици где је било смештено Оперативно одељење Главног генералштаба.⁴³⁸ „На испитима ми је све добро ишло док не дође ред на географију.“ Испит из Војне географије Мишић је полагао код потпуковника Јована Атанацковића. Прво питање за капетана Мишића било је да опише пут и терен од Ниша преко Прокупља, Куршумлије и Преполца до Приштине, „именујући на том правцу све тактичке положаје и друге важне објекте“. Друго питање је гласило: „Описати реку Олту у Румунији и објаснити по чему је она врло важна.“ Иако није умео тачно да одговори да ли је река Олта пловна у свом доњем току, Мишић је успешно положио испит из Војне географије. Пошто је успешно положио и све остале испите Живојин Мишић је 1890. године преведен у чин генералштабног капетана.⁴³⁹

Две године касније, крајем фебруара 1892. године Живојин Мишић је позван у Београд да полаже испит за чин генералштабног мајора. Заједно са Мишићем испит су полагали генералштабни капетани Степа Степановић и Милутин Миловановић. Сви испити за чин генералштабног мајора полагали су се писмено. Главни генералштаб је у то време био у улици краља Милана, у кући

437 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 158.

438 Пешадијски капетан Живојин Мишић полагао је испит за чин генералштабног капетана из предмета: Тактика појединих родова војске и здружених тела, Начела стратегије, Ратна служба (пољска и логорна), Историја ратне вештине, Генералштабна служба, Војна географија (балканског полуострва и суседних северних покрајина (Аустро-Угарске и Румуније), Правила за поретке здружених тела, Пољска фортификација, Основи сталне фортификације, Организација и администрација наше војске, Премеравање у границама ниже геодезије, Устројство Аустро-Угарске, Турске, Румунске, Грчке, Бугарске, Црногорске и Источно-Румелијске војске, Да се служи француским или немачким језиком; *Програм за полагање официрских испита*, Ратник, књ. XIII, св. V, 1885: 287-293.

439 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 160-161.

саветника Давидовића. Председник комисије био је пуковник Радомир Путник. Кандидати су радили задатке у сали, под надзором једног од испитивача. За испит из Историје ратова кандидати су морали да спреме три рата, по властитом избору.

Живојин Мишић је изабрао Наполеонов рат у Италији 1796. године, Наполеонов рат против Аустрије 1805. године и поход на Русију 1812. и „Наполеонов рат против целе Европе 1814. године“. Испитивач из предмета Војна историја био је потпуковник Димитрије Цинцар-Марковић, „један од наших необично спремних ђенералштабних официра.“ Капетан Живојин Мишић и Степа Степановић положили су све испите без икаквих примедби, док је капетан Миловановић пао из тактичког задатка, па је морао да понови испит.⁴⁴⁰

Школовање генералштабних официра претрпело је одређене измене, када су у Генералштаб пристигли кандидати са завршеном Вишом школом Војне академије. Законом о Војној академији било је прописано да официри који са одличним успехом заврше Нижу и Вишу школу Војне академије, постају кандидати за генералштабне официре⁴⁴¹ Пошто буду прекомандовани у Главни генералштаб, они који би показали добре резултате, могли су бити произведени у чин генералштабног капетана II класе. Питомци 13. класе Ниже школе Војне академије поручници Милош Пауновић, Василије Антонић, Милош Васић и Михаило Наумовић завршили су школовање 1883. године. Положили су пријемни испит и 1884. године ступили у 1. класу Више школе Војне академије, коју су због ратних прилика завршили 1887. године. Милош Васић је завршио Вишу школу Војне академије као први, а Милош Пауновић као трећи у рангу.

Сва четворица су 1893. прекомандована у Главни генералштаб као приправници за генералштабну струку, да би учествовали у генералштабном путовању, које је организовано исте године. Циљ путовања био је да се приправници вежбају у решавању разних задатака генералштабних официра у кретању, становању и борби. Правац путовања био је Београд – Смедерево – Михаиловац – Паланка – Наталинци – Аранђеловац – Венчане – Барајево – Мељак – Жарково – Београд. Путовање је изведено под руководством генералштабног

440 Исто: 161-162.

441 Пријемни испит за Вишу школу Војне академије полагао се из предмета: Основна тактика, Фортификација, Географија Балканског полуострва и укратко суседних покрајина (Аустрије, Италије, Румуније, Русије), тригонометрија (равна и сферна). *Програм за полагање пријемног испита при ступању у Вишу школу Војне академије*, СВЛ, број 30, од 2. августа 1884: 989-995.

пуковника Димитрија Цинцар Марковића уз помоћ генералштабног мајора Александра Машина.⁴⁴² На стажу су провели две године, након чега су произведени у чин генералштабног капетана.

Практичан испит за чин генералштабног капетана, Милош Пауновић и Василије Антонић полагали су 12. новембра 1895. године, у осам часова пре подне. „По вучењу коцке“ предати су им задаци у официрској касини у Београду. Милош Пауновић је извукао напад, а Василије Антонић одбрану положаја Екмеклук – Градац. Обојица су располагали са по две пешадијске дивизије. У комисији за полагање испита били су пуковник Јован Мишковић и генералштабни потпуковници Божидар Јанковић и Светозар Нешић.

Кандидати су у девет часова кренули из официрске касине у правцу Лаудоновог шанца. Успут су чланови комисије „дебатовали“ са кандидатима. Пошто су завршили писање заповести и цртање карата, поподне у четири сата кандидати су предали своје радове. Комисија је констатовала да Милош Пауновић „није израдио изглед положаја.“ Сутрадан је комисија до једанаест часова прегледала њихове писмене радове: „извешће о положају, диспозицију и скицу“ и саопштила примедбе. Обојица су положили испит, али је капетану Пауновићу речено, „да се бољи резултат очекивао“.⁴⁴³ Практичан испит за генералштабног капетана полагали су 16. новембра 1895. године Милош Васић и Михајло Наумовић. Задаци су били слични, као и за прву двојицу кандидата, с тим да се испит изводио на Торлачким положајима, тако да је Михаило Наумовић нападао, а Милош Васић се бранио.⁴⁴⁴

Приправници за генералштабну струку могли су да буду и они официри који су после Ниже школе Војне академије, завршили генералштабни курс на једној од војних академија у Европи, са најмање врло добрим успехом. На стажирање у Главни генералштаб долазили су искључиво официри са завршеном Вишом школом Војне академије у Београду, односно генералштабном школом у иностранству. Због тога је новом уредбом о генералштабној струци 7. децембра 1896. године укинута полагање испита за чин генералштабног капетана, али је испит за чин генералштабног мајора и даље био обавезан. Прописан је тачан

⁴⁴² *Различности и новости*, Ратник, књ. XXVIII, св. V и VI, Београд 1893: 597.

⁴⁴³ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7242/XXX, Бележница Јована Мишковића, страна 41.

⁴⁴⁴ Исто.

састав комисије пред којом су кандидати полагали испит за чин генералштабног мајора: начелник Главног генералштаба, начелници одељења, а по потреби начелник Опште војног одељења и шеф Генералштабног одсека војног министарства.

У жељи да се унапреди школовање и селекција генералштабних официра, вршене су честе промене прописа. Нови *Програм за спремање приправника за генералштабну струку* прописан је 21. фебруара 1897. године.⁴⁴⁵ *Уредбом о ђенералштабној струци* од 28. децембра 1902. године, услови пријема официра у генералштабну струку су промењени. Општа тенденција ових честих промена била је да се стално подиже критеријум за пријем официра у генералштабну струку. Услови за пријем официра у генералштабну струку поново су пооштерни 10. фебруара 1906. године, када су усвојене измене и допуне *Уредбе о ђенералштабној струци* од 28. децембра 1902. године.

По завршеној двогодишњој припреми, генералштабна комисија имала је право да процени који су приправници стекли право за полагање испита. Приправници који су стекли право да изађу на испит, били су обавезни да га положе најкасније за три месеца. Кандидати, који нису стекли право за полагање генералштабног испита, враћали су се у труп. Испит за пријем у генералштабну струку полагао се само једанпут. Приправници који падну на испиту, заувек су губили право на прелаз у генералштабну струку. Право за прелаз у генералштабну струку нису имали ни они кандидати, који својом кривицом нису положили испит у одређеном року. После положеног испита, генералштабна комисија је за сваког кандидата одлучивала, да ли да се преведе у генералштабну струку, или, не. Поред испитних резултата, комисија узимала у обзир здравствено стање и остале особине дотичног кандидата за генералштабну струку.⁴⁴⁶

Средином XIX века било је мало официра приправника за генералштабну струку, свега два до три кандидата годишње. Пред крај XIX и почетком XX века, услед повећања мирнодопске формације српске војске, број приправника за генералштабну струку се повећао. Решењима министра војног 6. октобра 1898. године, примљено је пет приправника за генералштабну струку: артиљеријски

⁴⁴⁵ *Програм за спремање приправника за ђенералштабну струку и за усавршавање ђенералштабних официра у ђенералштабну службу*, СВЛ, број 9 од 8. марта 1897: 187-194.

⁴⁴⁶ *Измене и допуне Уредбе о ђенералштабној струци*, СВЛ, број 5 од 22. фебруара 1906: 97-98.

капетан I класе Божидар Терзић, артиљеријски поручници Душан Пешић, Петар Пешић, Ђорђе Остојић и Љубомир Покорни.⁴⁴⁷ Две године касније примљено је седам приправника за генералштабну струку: коњички капетан I класе Милан Туцаковић, пешадијски капетан I класе Милош Станковић, артиљеријски капетан I класе Драгомир Стојановић, артиљеријски поручници Михаило Љ. Јовановић и Милош Јовановић, пешадијски поручник Драгутин Димитријевић и инжињеријски поручник Миленко Неђић.⁴⁴⁸ Услови за прелазак официра у генералштабну струку били су строги, а процедура школовања дуга и сложена. Отуда је српска војска оскудевала у генералштабним официрима. Тек после Балканских ратова 1912/13. године у Главни генералштаб примљена је група од тринаест кандидата за генералштабну струку.⁴⁴⁹

Посао генералштабних официра, био је поверљиве природе, због тога је било битно да се они школују у Србији. Проучавањем сопствене земље и применом теоријских знања у пракси, кроз израду ратних планова, генералштабни официри су највише урадили за настанак српске војне доктрине. Повремено су генералштабни официри одлазили у иностранство ради усавршавања језика, или, проучавања неког важног питања. Осамдесетих година XIX века највећи број српских генералштабних официра одлазио је на стручно усавршавање у Аустро-Угарску: Вукоман Арачић, Василије Антонић, Живојин Мишић, Милош Васић, Александар Машин, Миливоје Николајевић, Михаило Наумовић, Милутин Гр. Мишковић. После 1891. године, највећи број генералштабних официра борави у Русији. Николајевску генералштабну академију у Петрограду завршили су официри: Петар Мишић, Драгутин Милутиновић, Стеван Хацић, Војин Максимовић, Драгутин Кушаковић, Бранко Н. Јовановић, Владимир Белић, док су генералштабни официри Љубивој Н. Барјактарев и Јован Викторовић били на стажирању у Русији.⁴⁵⁰

Крајем XIX века српски генералштабни официри слати су у Француску и Немачку ради изучавања језика. Решењем министра војног од 13. новембра 1899. године одобрено је шестомесечно одсуство за Париз ради изучавања

447 *Решењем министра војног*, СВЛ, број 43. од 10. октобра 1898: 1005.

448 *Наредба министра војног*, СВЛ, број 47. од 21. октобра 1901: 987.

449 *Решење министра војног*, СВЛ, број 23. од 7. новембра 1913: 557.

450 *Решење министра војног*, СВЛ, број 26, од 5. јула 1897: 512.

француског језика генералштабним капетанима I класе: Миловану Недићу и Душану Поповићу.⁴⁵¹

Бројно стање генералштабних официра у српској војсци 1878-1900. г.⁴⁵²

Година	Пуковника	Потпуковника	Мајора	Капетана I кл.	Капетана II кл.	Свега
1878	3	9	3	2	2	19
1879	-	10	3	1	-	14
1880	4	7	4	1	-	16
1881	4	7	4	1	-	16
1882	4	7	4	1	2	18
1883	8	4	2	3	-	17
1884	8	4	2	2	1	17
1885	9	3	4	6	-	22
1886	9	3	4	6	-	22
1887	8	6	1	6	-	21
1888	5	6	7	-	-	18
1889	7	2	7	-	1	17
1890	7	2	7	2	1	19
1891	7	3	6	3	-	19
1892	8	4	3	4	2	21
1893	8	4	3	3	3	21
1894	4	7	3	4	4	22
1895	4	7	3	4	2	20
1896	4	7	7	3	1	22
1897	4	6	7	3	2	22
1898	3	5	4	5	1	18
1899	5	2	7	9	-	23
1900	4	8	3	9	-	24

Живко Г. Павловић је провео шест месеци у Берлину 1902. године ради изучавања немачког језика. После 1903. године уведена је пракса да се конкурсом бирају свршени приправници за генералштабну струку и шаљу у

⁴⁵¹ Решење министра војног, СВЛ, број 5. од 4. марта 1900: 203.

⁴⁵² Ј. Дамјановић, *Историско уређење нашег генералштаба*, Ратник, књ. XLV, св. II и III, 1900: 192-207, 280-301.

стране војске ради стручног усавршавања и усавршавања језика.⁴⁵³ Тако је 14. новембра 1903. године одобрено једногодишње одсуство за Француску свршеним приправницима за генералштабну струку: пешадијском капетану I класе Милошу Станковићу, артиљеријском капетану I класе Драгомиру Стојановићу, артиљеријским капетанима II класе: Михаилу Јовановићу, Милошу Јовановићу и инжињеријском капетану II класе Миленку Недићу.⁴⁵⁴

Српски генералштабни официри одлазили су у иностранство, не само због учења језика, него и да се упознају са трупном службом. Решењем министра војног од 27. октобра 1910. године одређени су за војно-државне питомце, ради упознавања са трупном службом у француској пешадији: генералштабни мајори Емило Белић, Милан Ђ. Недић, Милутин Д. Лазаревић и Петар Ј. Марковић. Именовани су отпутовали у Француску у првој половини месеца новембра 1910. године.⁴⁵⁵ По повратку из иностранства 1912. одређени су на службу у Главни генералштаб, генералштабни мајор Милан Недић; на службу у Генералштабни одсек Општевојног одељења МВ, генералштабни мајор Милутин Лазаревић.⁴⁵⁶

Почетком XX века ради усавршавања, или, стажирања у Француској су боравили генералштабни официри: Крста Смиљанић, Емило Белић, Војин Чолак-Антић, Јечменић И. Милан, Јорговић Никола, Јовановић Љ. Михаило, Јовановић Милош, Марковић Ј. Петар, Марић М. Љубомир, Калафатовић Данило, Туцаковић Т. Милан, Недић Ђ. Милан, Миленко Т. Недић, Милан Ж. Миловановић, Душан Пешић, Петар Пешић, Миливоје И. Зечевић, Радисав Г. Зечевић, Драгомир С. Милојевић, Душан Стефановић и Драгомир Цветковић.

Главни генералштаб проучавао је сопствену земљу и суседне државе у војном, војно-географском, војнотопографском и војно-статистичком погледу. Оперативно одељење је проучавало стране државе и њихове војске, вероватна војишта, у циљу припреме ратног плана и концентрације српске војске на границу. Оперативно одељење било је подељено на унутрашњи и спољашњи одсек. Спољашњи одсек проучавао је земље и војске суседних и европских држава, пре

453 *Конкурс*, СВЛ, број 17. од 17. јуна 1906: 357.

454 *Решење министра војног*, СВЛ, број 47. од 26. новембра 1903: 899.

455 *Решење министра војног*, СВЛ, број 39. од 30. октобра 1910: 857.

456 *Решење министра војног*, СВЛ, број 2. од 18. јануара 1912: 25.

свега, њихову организацију, попуњавање, састав, бројно стање, размештај, војно школство и устројство. Обавештајним радом Оперативно одељење је прикупљало податке о војној снази суседних држава.

Пажња Оперативног одељења била је усмерена према Аустро-Угарској и Турској као могућим противницима у будућем рату. Потпуковник Јован Мишковић⁴⁵⁷ начелник Оперативног одељења 1883. године пише: „Ми имамо два главна непријатеља: на северу и западу је Аустрија, на југу Турска.” У Главном генералштабу се веровало да највећа опасност Србији прети од Аустро-Угарске. Отуда је прво започет обавештајни рад на прикупљању података о војним потенцијалима Хабзбуршке монархије. Начелник Оперативног одељења потпуковник Јован Мишковић о томе извештава начелника Главног генералштаба 15. априла 1883. године: „крз кратко време биће готово са систематским описом Аустро-Угарске, па ће се после тако поступити и са осталим суседима”.⁴⁵⁸

Пуковник Сава Грујић, који је у јулу 1879. године именован за првог дипломатског агента и генералног конзула у Софији, објавио је 1880. године у *Ратнику* прве извештаје о бугарској војсци: *Основи војног уређења Кнежевине Бугарске* и *Основи устројства источно-румелијске војске*. Пре него што је премештен за изванредног и опуномоћеног министра у Атини, пуковник Грујић је 1882. године објавио *Извештај о овојесењем маневру бугарске војске код Шумле*. Један од најбољих извора података за војну организацију суседних држава, били су страни војни часописи, који су доносили опширне приказе и извештаје о европским војскама.

У *Ратнику* је објављен велики број оригиналних и преведених радова у којима је изнета организација и формација европских војски: *Војна снага Турске*, *Јачина енглеске војске противу Бура*, *Састав и бројно стање бугарске војске по буџету за 1895*, *Основи војног уређења Кнежевине Бугарске*, *Грчка војска*. Највећи број ових радова били су преводи на основу писања европских војних часописа.

457 Значајнији радови генерала Јована Мишковића из области теорије ратоводства: – Алберт фон Богусловски *Облик пешадијске борбе у француско-немачком рату 1870-71. године*, Београд 1876. године; *Војничка песмарица*, Крагујевац, 1887; *Пешадијски редов у српској војсци*, Крагујевац 1887, *Говори у крагујевачкој официрској касини – неке напомене за тактичко вежбање трупа* (по Бријалмону, Парису, Шелу, Рудзинском) 24. јуна 1887. године; *О развоју врлина у нашем народу*, Београд 1889; *Српска војска и војевање за време устанка*, од 1804-1815. године, Београд 1895; *Белешке из страних војних списа* Београд 1898; Жан Мари Гистав Педоја *Тактичка начела I*, Београд 1900;

458 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

Тако је у Службеном војном листу 1892. године штампан обиман извештај о црногорској војсци, превод из аустроугарског часописа *Wehr. Ztg.*⁴⁵⁹ Подаци о војскама других држава штампани су као посебне књиге. Тако је 1891. године објављена књига *Опис војне снаге Кнежевине Бугарске и Источне Румелије*. У Спољном одсеку Оперативног одељења Главног генералштаба сачувано је 47 докумената. Највећи број докумената односи се на аустроугарску војску, њено попуњавање, састав, војне школе, биографије генерала и маршруте у Босни. Затим по бројности следе документа која се односе на Турску, Бугарску, Грчку, Румунију и Црну Гору. Од сачуваних карата, планова и крокија осам се односи на Аустро-Угарску, четири на Румунију, 20 на Бугарску и више од 30 на Турску.⁴⁶⁰

Осим прикупљања података о суседним државама Оперативно одељење радило је на припреми и војној процени територије Кнежевине Србије, а нарочито крајева који су ратовима играли важну улогу. На основу наређења министра војног Јована Мишковића 1880. године, изведено је прво генералштабно путовање у Србији. Једна група генералштабних официра путовала је западним крајевима Србије проучавајући део басена Дрине, Колубаре и Западне Мораве (Шабац-Лозница-Ваљево-Пожега). Друга група испитивала је басен Тимока, Поречке реке и Нишаве (Доњи Милановац, Зајечар, Књажевац, Пирот, Бела Паланка, Ниш). Групе су се спојиле у околини Ниша и наставиле путовање до Лесковца, Врања и Преполца. Том приликом испитан је и у војном смислу проучен погранични део Кнежевине Србије и донета је одлука да се утврде најзначајније одбрамбене тачке: Ниш, Врање, Преполац и Лесковац.

У генералштабу су разматрани оперативни правци који са територије Аустро-Угарске и Турске изводе у средишњи део Србије, према најважнијим животним центрима Нишу, Крагујевцу и Београду. „Не узимајући у обзир могуће алијанције наших суседа и отуд произтичуће компликоване стратегијске комбинације”, главни оперативни правци наших непријатеља су:

“I Аустрије: а) Варадин – Београд – Крагујевац – Ниш. Операција оправдана и с политичког и војног гледишта; б) Темишвар – Пожаревац – Ћуприја – Ниш. Као главни правац; в) Сарајево – Вишеград – Пожега – било Крагујевцу, или низ Мораву Нишу, или Београду; г) Зворник – Лозница – Ваљево.”

⁴⁵⁹ *Црногорска војска*, СВЛ број 26. и 27. од 3. јула 1892: 799-802.

⁴⁶⁰ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 27-46.

“II Турске: а) Приштина – Нови Пазар – Крагујевац – Београд; б) Приштина – Куршумлија било Нишу или преко Крушевца – Крагујевацу и Београду. (Због оваквог значаја будућег Приштине, она је и означена у новој организацији као седиште корпусног штаба, једно од она три која ће у Европи бити); в) Гиљан – Копиљак или Веља глава – Лесковац; г) Сјеница – Ивањица – Пожега, било Чачку или Крагујевцу као помоћне. Ове ће пруге неоспорно играти главне војне улоге у претстојећим сукобима између нас и поменутих суседа и с тога њих у првом реду студирати ваља.”⁴⁶¹

Друго генералштабно путовање изведено је 1883. године са циљем да се у војном погледу проучи средишњи део Србије, зато што „њиме води један од најглавнијих оперативних праваца – долином Главне Мораве који је поглавито за Аустрију од великог значаја.” Том приликом испитана је и у војном смислу проучена долина Велике Мораве од Смедерева до Ћуприје и простор од Ћуприје до Крагујевца. Као наставак другог путовања 1884. године организовано је треће генералштабно путовање правцем Београд – Раља – Топола – Крагујевац. У повратку је проучен правац Крагујевац – Горњи Милановац – Ваљево.⁴⁶² У средишту пажње Главног генералштаба 1884. године био је Крагујевац као „центар Краљевине и главно слагалиште бојног материјала”. Основана је посебна комисија у чијем су саставу били генерал Милојко Лешјајнин, потпуковници Јован Мишковић, Петар Борисављевић и мајори Јован Атанацковић и Михајло Магдаленић. Њихов задатак је био да саставе пројекат којим би се Крагујевац осигурао од насилног заузимања „подизањем ошанченог логора“.⁴⁶³ Наредне године није изведено планирано генералштабно путовање због рата са Бугарском 1885. године, али је пракса организовања генералштабних путовања убрзо настављена.

Као резултат рада свих одељења Главног генералштаба, настали су планови за употребу српске војске у рату. Најстарији ратни планови који су израђени у Главном генералштабу нису сачувани, али је сасвим извесно да су постојали. Данас су у основним цртама познате основне идеје за употребу српске војске, у случају рата са Бугарском и Турском. На основу писма

461 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

462 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. II, 1889: 199.

463 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

генералштабног потпуковника Јована Атанацковића, упућеног 1886. године потпуковнику Василију Мостићу, сазнајемо нешто више о српском ратном плану за рат са Кнежевином Бугарском.⁴⁶⁴

Пошто је Јован Атанацковић пред рат са Бугарском 1885. године именован за начелника Оперативног одељења Врховне Команде, пуковник Јован Драгашевић показао му је „неки тајни рад Ђенералштаба, који је радила комисија састављена од наши ђенералштабни првака, под председништвом Лешјаниновим.” План се односио само за случај рата Србије и Кнежевине Бугарске, без учешћа Источне Румелије. Планирано је да убојна сила српске војске буде већа од војске Кнежевине Бугарске. Офанзивне операције српске војске требале су да започну од „Пирота преко Сливнице и Софије на Јанију Плевну и даље на исток.” У разради плана изнета је претпоставка да ће бугарска војска највећи отпор пружити у подунавском делу Бугарске. Тако је главнина српске војске требала да пређе „две планинске баријере, па тек онда да дође на земљиште, на коме тек има да развије своју снагу”. Осим овог ратног плана у Главном генералштабу није било ничег спремљеног „што би било од вредности“ за рат са Бугарском 1885. године. Главни недостатак ратног плана српског генералштаба био је у томе, што није предвидео могућност војног савеза између Бугарске и Источне Румелије, што се управо десило 1885. године.⁴⁶⁵

Главни генералштаб је на седници одржаној 7. новембра 1895. године разматрао питање ратног плана за рат са Турском, али није сачуван ни један документ о закључцима седнице. О основним елементима српског ратног плана за рат са Турском више сазнајемо на основу бележака генералштабног потпуковника Миливоја Николајевића, начелника одељења у Главном генералштабу и хонорарног професора Географије на Војној академији. У разматрању војно-политичке ситуације потпуковник Николајевић полази од претпоставке да би Срби могли водити рат са Турцима само у два случаја: „или као савезници Русије; или као савезници једне ма које западне државе.” Остаје још само једна могућност, ако би саме балканске државе „утврдили савез међу собом, и то би био трећи могући

464 Потпуковник Јован Атанацковић је из Зајечара упутио писмо 26. фебруара 1886. године, класном другу потпуковнику Василију Мостићу, који се налазио у Краљеву.

465 Војни Архив у Београду, П-1, К-5, Ф-1, Д 9/1 лист 7-9.

случај.”⁴⁶⁶

Николајевић је рекао питомцима да се положај Србије знатно погоршао од када је Аустро-Угарска извршила окупацију Босне и Херцеговине 1878. пошто се Аустро-Угарска приближила Косову „својој давношњој жељи, те је вероватно, и готово више сигурно, да не би била неутрална при ма каквом сукобу, који би се могао евентуално десити међу Србијом и Турском.” Ову тежњу Аустро-Угарске није могуће доказати наводећи званична акта и документе, јер она то чува као политичку тајну, „али опет ми зато имамо необоривих доказа сваког дана, који се може потврдити, да се свера Аустро-Угарских војно-политичких интереса пружа не само на земљу, која лежи у неком непосредном суседству, него и на земље, које леже далеко јужније од ње. Тако на пр. свима нама је познато да је се Аустро-Угарска за време наше војне с Турском 1877/78 год. категорички противила свакој нашој офанзивној акцији по Босни и Херцеговини, јер је она тежила, као што се је то доцније потврдило, да ове земље у zgodном тренутку себи присвоји. Из овога није тешко дознати, што се у тој истој цели Аустр-Угарска и данас тако ревносно интересује за стару Србију и Маћедонију, па се по кад што толико осмели, да у замотаном облику да јавно изрази својим претензијама на ове земље.”⁴⁶⁷

Николајевић је даље разматрао могућност да Србија води рат с Турском, без помоћи са стране иако је и сам веровао да је та претпоставка за дуже време „имагинарна.” У том случају, главнина српске војске „концентрисала би се код Ниша, а самостални одреди другостепене важности, били би размештени у долини западне Мораве и Рашке.” Концентрисање српских трупа према Турској било би подељено на два дела: „Већи део трупа са задатком да оперира у правцу Скопље – Велес и даље по Маћедонији. Мањи део са задатком да оперира на Косовском правцу к Приштини, или даље по Маћедонији к Прилепу.” Главни стратегијски објекти српске војске у том случају били би Косово и Овче поље „но који би од њих био важнији зависи од ситуација прилика, у даној минути, и то се не може унапред одредити”.⁴⁶⁸

У случају да Турска предузме офанзиву против Србије, турска војска

466 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Д-669; М. Николајевић, *Војна географија – аутографија*, Београд 1896: 62-63; *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959: 274.

467 М. Николајевић, *Војна географија – аутографија*, Београд 1896: 64.

468 Исто: 66-70.

највероватније би имала два главна операцијска правца: „један удара на Врање, а други на Куршумлију; трећи споредан операцијски правац но који није мање опасан од она два то је Приштина – Лесковац.” У случају да Турци предузму напад правцем Врање – Ниш, одбрамбени положаји српске војске били би „на нашој страни брда и ждрела Јужне Мораве: Пољаница и Грделица.” Задржавајући непријатеља на једној линији, „могуће је бацити се на његове друге колоне, и почасно их тући”. У случају да изгуби положаје код Пољанице и Грделице, други положај српске војске био би око Лесковца, а трећи пред Нишом. Против турског надирања правцем Приштина – Лесковац, први одбрамбени положај био би на самој граници, а други тек на Топлици пред Нишем: Главни стратегијски објекти за одбрану у случају офанзиве турске војске су Ниш и Крушевац.⁴⁶⁹

Миливоје Николајевић разматра могућност заједничког рата Србије и Црне Горе с једне и Турске с друге стране, претпостављајући неутралност осталих држава. У овом случају „прва стратегијска циљ обеју војска – наших и црногорских – била би, да се што пре дочепају Косова, које би им после било ослонац за даље наступање и за одбрану.” Главни операцијски правци српске и црногорске војске били би Куршумлија – Приштина и Андријевица – Ругова – Пећ – Ђаковица – Призрен. У случају офанзивног рата против Турске, српска војска би се према Врању одлучила на одбрану, а Црна Гора би то исто учинила према Скадру. У првој етапи офанзивних операција против Турске, српска војска је требало да се утврди на Косову, а црногорска у Подримљу. После тога би се предузеле операције са циљем да се заузму прелази на Шари и Карадагу, како би се савезничка војска пребацила јужно од овог планинског ланца.

У наставку операције лево крило савезничке војске требало је да продужи операције ка Куманову и Скопљу, а десно према Тетову и Скопљу: „Заузимањем ова три објекта можда би се рат и завршио.” Николајевић је претпоставио да би Турска, у случају да Србија и Црна Гора започну офанзиван рат, надирала правцем Врање – Ниш, а према Црној Гори на правцу од Скадра с тога, „што су ови правци за обе савезничке земље врло опасни.” Да би се избегла опасност, потребно је да обе савезничке војске започну своје операције, пре него што Турска војска изврши

469 Исто: 70-73.

концентрацију својих трупа према Врању и Скадру.⁴⁷⁰

Поводом Грчко-Турског рата 1897. године,⁴⁷¹ Главни генералштаб организовао је велико генералштабно путовање у којем су учествовали највиши генералштабни официри у Србији. Генералштабно путовање изведено је под општом претпоставком да је Србија у рату са Турском. „Турска војска концентрише се на Косову према Куршумлији и Медвеђи и код Прешева и Врања, но јачина ових војски као и план рата непознати су.” Ратни план српске војске за ову прилику био је у почетку дефанзиван, а касније, у колико то прилике буду дозволиле, офанзиван. Руковалац овог генералштабног путовања био је начелник Главног генералштаба пуковник Јован Атанацковић. За рад на терену формиране су три групе. Руковалац групе код Врања био је генералштабни пуковник Вукоман Арачић, у Топлици генералштабни пуковник Светозар Нешић, а у Медвеђи генералштабни потпуковник Живојин Мишић. Путовања и рад на терену трајали су месец дана. У складу са изнетом ратном претпоставком изведено је груписање српских снага према Турској. Моравска војска јачине три дивизије, требало је да буде груписана код Врања. Топличка војска са десном колоном јачине две дивизије код Куршумлије и левом колоном у Медвеђи. Резервна војска састава три дивизије редовне војске и коњичка бригада на простору између Ниша и Лесковца.”⁴⁷²

Главни генералштаб је 1897. године анализирао услове у којима би се Србија могла наћи у рату против Турске. Закључено је да Србија може водити рат против Турске са изгледом на успех само у савезу са другим балканским државама – Бугарском, Црном Гором и Грчком. Полазећи од тога исцрпно је разрађена основна оперативна идеја савезничког рата и ратног плана Србије. Елаборат о савезничком ратном плану и ратном плану Србије, Генералштаб је 26. јуна 1897. године, доставио на одобрење министру војном. Пошто је на основу његових примедби завршен дефинитиван план стратегијског развоја, министар војни га је одобрио у октобру 1897. године.⁴⁷³

Детаљан пројекат плана концентрације српске војске за рат са Турском

470 Исто: 74-79.

471 Опширније: Margutti A., *Der türkisch-griechische Krieg 1897*, Wien 1898; С. Радојичић, *Грчко-турски рат 1897*, Београд 1898.

472 Д. Милутиновић, *Тимочка дивизија II позива народне војске у I и II Балканском рату 1912 – 1913. године, белешке са једном картом у прилогу*, Београд 1926: 14-15.

473 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Д-2; *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959: 274.

израђен је на основу закључака са седнице која је одржана 16. (28) марта 1898. године, у министарству војном, под председништвом краља Милана Обреновића. Саветовању су присуствовали: министар грађевина генерал Јован Атанацковић, министар војни пуковник Драгомир Вучковић, начелник штаба Команде активне војске генерал Димитрије Цинцар-Марковић, начелник Трупног одељења Команде активне војске генерал Лазар Лазаревић, начелник Опште војног одељења министарства војног пуковник Вукоман Арачић и вршилац дужности начелника Генералштабног одељења Команде активне војске потпуковник Светозар Нешић. Краљ Милан је сматрао да Србија у тадашњој политичкој ситуацији, неће бити нападнута од Турске. Циљ састанка је био био је да се спречи војна акција неке од балканских држава, односно одржавање статуса кво на Балкану.⁴⁷⁴

Краљ Милан износи мишљење да је сукоб Србије са Турском могућ једино у савезу Балканских држава (Црне Горе, Бугарске и Грчке) против Турске. Савезници би требали што пре да изврше офанзиву и напад са циљем да се потуку турске трупе „сакупљене у Европи – са предпоставком у мањем броју но што је снага савезника, пре него што би она успела ојачати ту своју слабију снагу са трупама из Азије, где је управо и прави извор њене војне моћи.” План је писан руком потпуковника Светозара Нешића, али није потписан и нема његове детаљне разраде. На првом листу плана неко је написао црвеном оловком: „Први рад 1898.”⁴⁷⁵

На Бадњи дан 1902. године вршилац дужности начелника Главног генералштаба пуковник Светозар Нешић написао је *Мемоар за састав ратног плана за рат Србије против Турске*.⁴⁷⁶ Према том детаљном плану главна снага српске војске треба да се концентрише у Врањском Поморављу и „да наша офанзива одсудно треба да буде на Кумановско-Скопску висију где би се највероватније и прикупила главна турска војска наспрам Србије.” Овај план концентрације српске војске, према јужном фронту, за извођење офанзиве против Турске, дорађен је према напоменама и изменама краља Александра Обреновића

474 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 141-143; В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996: 197-206; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 135-142.

475 Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 174-178.

476 Исто: 184-190.

20. фебруара и 25. априла 1903. године. Измена се састојала у томе да је за сваку евентуалност планирано да Тимочка дивизија буде распоређена у Лесковцу. Основне поставке плана за рат против Турске, које су утврђене 1898. године, биле су садржане у плану генерала Радомира Путника, са којим је Србија ушла у рат 1912. године.⁴⁷⁷

У плану за рат против Бугарске који је израђен 1898. године биле су предвиђене две могућности. Уколико би Бугарска, на своју руку, без споразума са Србијом, извела упад у Македонију, Србија би имала савезника (Турску) и водила би офанзиван рат против Бугарске. У случају локалног српско-бугарског сукоба Србија би водила дефанзивно – офанзиван рат. У првом случају требало је мобилисати целокупну Активну војску и оба позива народне војске. Након концентрације код Ниша, главне снаге би предузеле „одсудну офанзиву у позадину бугарске војске”, док би мањи део остао као заштита Тимочког војишта.⁴⁷⁸

У другом случају требало је, распоредом српске војске осигурати успешну одбрану, а ако се укаже згодан моменат, погрешан стратегијски и тактички распоред Бугара, прећи макар и повремено у офанзиву. Бугарски напад требало је одбити против ударом. У случају српско-бугарског сукоба била су предвиђена два војишта, нишавско-софијско и тимочко-дунавско. Бугари су избором главног операцијског правца за напад, имали предност почетне иницијативе. Пуковник Драгомир Вучковић, Генерал Лазар Лазаревић, пуковник Вукоман Арачић и потпуковник Светозар Нешић сматрали су да ће главни бугарски напад бити усмерен долином Нишаве, према Пироту и Нишу.

Према мишљењу генерала Димитрија Цинцар-Марковића и генерала Јована Атанацковића, постојала је опасност да се бугарске трупе концентришу око Видина, а затим предузму офанзиву у правцу Зајечар – Бољевац – Параћин. Заузимањем Параћина и Ћуприје, Бугари би одсекли већи део северног фронта и српску војску лишили главних „земаљских извора”. Официри који су давали предност Тимочком војишту, сматрали су да би Бугарима било лакше да освоје Зајечарски логор са slabим фортификацијским објектима, него да продиру преко тешко проходног терена према Нишу. У случају да се одреде за Нишавско-

477 Исто: 228-242.

478 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, р.б. 3/1, лист 9; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 141.

софијско војиште Бугари би морали да користе опсадну артиљерију против утврђеног фронта код Пирота. Разматрајући могуће правце продора Бугара, краљ Милан је скренуо пажњу на Књажевац, као на важну стратегијску тачку која заузима централни положај између Зајечара и Пирота и омогућава да се притекне у помоћ, било једном, било другом граду.⁴⁷⁹

На основу мишљења чланова комисије, потпуковник Светозар Нешић израдио је план концентрације српске војске у случају рата с Бугарском. Главнина снага требала је да буде сконцентрисана у околини Пирота, мањи делови код Зајечара, а резерва да се распореди у Нишу и околини. Предвиђено је да се у случају рата мобилизација српске војске изведе за осам до десет дана. Ради убрзања тока мобилизације предвиђен је посебан возни ред према којем би возови саобраћали на свим линијама од почетка мобилизације до почетка концентрације.⁴⁸⁰

Основну идеју ратног плана за рат са Аустро-Угарском, налазимо у извештају начелника Оперативног одељења, потпуковника Јована Мишковића 1883. године. Он је тада закључио да Аустроугари имају неколико погодних праваца за напад на Србију. „а) Варадин – Београд – Крагујевац – Ниш, операција оправдана и с политичког и војног гледишта; б) Темишвар – Пожаревац – Ћуприја – Ниш. Као главни правац; в) Сарајево – Вишеград – Пожега – било Крагујевцу, или низ Мораву Нишу, или Београду; г) Зворник – Лозница – Ваљево.”⁴⁸¹

У време Анексионе кризе 1908. године, генерал Радомир Путник и његов помоћник, пуковник Живојин Мишић, израдили су одбрамбени ратни план у случају рата са Аустро-Угарском. Главне снаге српске војске требале су да буду груписане на правцима, који су наведени у извештају потпуковника Јована Мишковића 1883. године. Великоморавски правац оцењен је као најпогоднији за Аустро-Угарску, а најосетљивији за Србију, зато што са основице Банат – источни Срем најкраћим путем изводи у животне центре Краљевине Србије. Колубарски правац, који из Срема изводи ка Горњем

479 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Ф-1, р.б. 3/1, лист 4 и 11.

480 Војни Архив у Београду, П-2, К-3, Ф-1, р.б. 5/1; П-2, К-5, Ф-1, р.б. 2/1; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 338-339.

481 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

Милановцу, или, Аранђеловцу, оцењен је као мање опасан од великоморавског правца, зато што води тежим тереном и што је дужи од првог. Јадарско-мачвански правац, са ослонцем на Босну, који долином Јадра води преко Ваљева ка Горњем Милановцу, оцењен је као мање важан од колубарског правца, јер је дужи и тежи од њега. Западноморавски правац, који ослонцем на Босну, од Вишеграда изводи на Ужице и даље ка Крагујевцу, оцењен је као мање важан, зато што је још дужи и што води преко тешко савладивог терена.

После Балканских ратова 1912/1913. године пажња Главног генералштаба била је усмерена на Аустро-Угарску. Организовано је генералштабно путовање, на северу Србије дуж Дрине, Саве и Дунава. Руководилац путовања био је пуковник Живко Павловић, начелник Оперативног одељења у Главном генералштабу. Том приликом су приправници за генералштабну струку разматрали организовање одбране на Колубари у случају одбрамбеног рата против Аустро-Угарске.⁴⁸²

*

Главни генералштаб српске војске био је организован на модеран начин, по угледу на генералштаб пруске војске. Самосталан и независан положај начелника Главног генералштаба српске војске, у односу на војног министра, омогућио је да војни послови у Србији теку непрекидно и несметано у једном истом правцу. Заслуге Главног генералштаба за развој српске војне доктрине су вишеструке. Селекцијом и школовањем генералштабних официра, стварана је војна елита која је била носилац теоријског развоја и напретка у српској војсци. Дужност војног министра у Кнежевини и Краљевини Србији обављало је 35 лица, од којих су 17 били генералштабни официри (49%), док су преостали били официри других родова и служби.⁴⁸³ У чин генерала српске војске унапређена су 52 официра, од којих су 17 генералштабни официри (33%).⁴⁸⁴

482 М. Раденковић, *Колубарска битка*, Београд, 1959: 87.

483 Генералштабни официри који су обављали дужност војног министра: Милојко Лешјанин, Јован Мишковић, Јован Петровић, Петар Топаловић, Димитрије Ђурић, Радован Милетић, Јован Прапорчетовић, Драгомир Вучковић, Јован Атанацковић, Милош Васић, Божидар Јанковић, Василије Антонић, Радомир Путник, Степа Степановић, Душан Стефановић и Божидар Терзић.

484 Генералштабни официри који су унапређени у чин генерала: Ранко Алимпић, Милојко Лешјанин, Јован Анђелковић, Јован Мишковић, Петар Топаловић, Димитрије Ђурић, Јован Атанацковић, Младен Јанковић, Димитрије Цинцар-Марковић, Вукоман Арачић, Јован

Проучавањем територије Балканског полуострва и проценом могућности непријатеља, генералштабни официри су правили планове мобилизације и концентрације у складу са потребама и могућностима српске војске. Војна теорија у Србији и војна наука која се изучавала на Војној академији у Београду, биле су под снажним утицајем европске војне мисли. Суочени са конкретним приликама на Балканском ратишту, полазећи од владајућих доктрина, генералштабни официри морали су да пронађу конкретна и јединствена решења. Тако су сви планови Главног генералштаба за рат Србије против суседних држава Турске, Бугарске и Аустро-Угарске били дефанзивни. То је било неуобичајено, с обзиром да су водећи војни теоретичари у Европи, препоручивали офанзивну војну доктрину. Отуда се може закључити да се исходиште посебне српске војне доктрине, налази једино у српском Главном генералштабу.

Б) СРПСКА ВОЈНА ДОКТРИНА И ЊЕН УТИЦАЈ НА ОРГАНИЗАЦИЈУ, ФОРМАЦИЈУ, НАОРУЖАЊЕ И ОБУКУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Настанак и развој српске војне доктрине

Доктрина у најширем смислу представља теорију једне науке. Војна доктрина има дугу историју и датира од првих писаних извора који говоре о ратовима.⁴⁸⁵ Од најстаријих времена људи су покушавали да открију принципе војсковођења, да их среде и запишу. Најзначајнија сведочења о начелима војсковођења у старом веку оставили су Сун Цу Ву, Тукидид и Полибије. Најплоднији војни писац у XV веку био је Вергилије, кога је наследио Николо Макијавели главни представник Ренесансе у војној књижевности.⁴⁸⁶

Протекло је доста времена док начела о вођењу рата нису уобличена у један заокружен систем и уздигнута на ниво науке. Појава стајаћих војски у Европи у другој половини XVII века дала је замах развоју војне теорије и створила услове за настанак војне доктрине. Када је започела обука стајаћих војника у употреби ватреног наоружања, настала су прва правила, која су регулисала живот у касарни, постројавање и начин борбе стајаће војске. Са појавом стајаће војске, која се бори по одређеним правилима, јавила се потреба за школовањем официрског кадра, што је био други важан корак у развоју војне доктрине.

У Берлину је 1717. године основан Кадетски корпус (Corps des Cadets) за поуну официрских места у пруској стајаћој војсци. За пруским примером следили су и остали, тако су у XVIII веку широм Европе основане кадетске војне школе. Војна књижевност епохе стајаћих војски завршава се делом Фридриха II *Општи принципи рата* 1748. године. Француски револуционарни ратови и Наполеонови ратови, који су из темеља потресли целу Европу, коначно су довели до стварања првих доктринарних школа.⁴⁸⁷

485 Војна енциклопедија, књ. 2, Београд 1959: 571-578; *Речник српског језика*, Нови Сад 2007: 301.

486 Опширније: Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, I-III, Berlin 1900/1907; Свечин А. А., *Стратегија*, Москва 1927; П. Томац, *Војна историја*, Београд 1959

487 Опширније: Creuzinger P., *Hegels Einfluss auf Clausewitz*, Berlin 1911; Roques P., *Le général de Clausewitz*, Paris 1912; *Стратегија в трудах военных классиков*, Москва 1924; F. Kohenhauzen, *Од Шарнхорста до Шлифена*, Београд 1936; L. – M. Chassin, *Anthologie des classiques militaires français*, Limoges 1950; M. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Beograd 1952; F. Mering, *Ogledi iz istorije ratne veštine*, Beograd 1955; Строков А. А., *История военного искусства*, Москва 1965; Sainte-Beuve,

Ако посматрамо војну доктрину као скуп усвојених начела и погледа о организацији, припреми и употреби војске, онда њен настанак и развој можемо пратити тек од почетка XIX века.⁴⁸⁸ Инспирисани ратним догађајима, у којима су и сами учествовали, независно један од другог, Француз Анри Жомини и Немац Карл фон Клаузевиц, написали су класична дела, која су послужила као темељ за настанак војне доктрине у Европи. На основу разлика у њиховом схватању рата настале су две различите теоријске школе – француска и пруска.

Дела француског генерала Анрија Жоминија (1779-1869) била су призната у целој Европи, јер је открио систем по којем су извођени сви Наполеонови маршеви и вођене битке, као и извесне принципе који у основи и данас важе у ратоводству. Жомини је разрадио теорију о операцијским правцима, ратишту и војишту, чиме је стратегију и тактику уздигао на ниво науке. У делу *Преглед ратне вештине* које се појавило 1838. године, Жомини се бави проблемом вредности општих принципа у војној науци. На пољу стратегије постоје општа правила и начела вечне вредности, која људски ум може да схвати и формулише. Главни проблем војне науке је успостављање ових начела.⁴⁸⁹ Жомини је био веома утицајан војни писац и теоретичар, превођен је широм Европе. Његова књига *Политика и филозофија рата* преведена је на српски језик још 1865. године.⁴⁹⁰

Жомини је веровао да се ратна пракса може свести на низ општих правила која се могу научити и применити у свим ситуацијама. Централни проблем у ратоводству је према Жоминијевом мишљењу правилан избор операцијског правца, а најважнији циљ командујућег генерала је да овлада операцијском зоном у којој је ангажован. Наглашавањем планирања операција, Жомини је савременицима објаснио улогу коју умна способност игра у рату. Успостављање

Le général Jomini, Paris 1869.

488 Ратна доктрина (лат. doctrina – теорија, скуп погледа, учење), систем теоријских поставки и практичних решења одржане државе према рату и његовом карактеру, политичким циљевима, основним облицима његовог вођења, као и суштинским обележјима целокупног војног система у миру и рату. *Војни лексикон*, Београд 1981: 686.

489 Основна начела стратегије према Жоминију састоје у следећем: „1. – да се стратегијским комбинацијама постепено доведу главне снаге војске на одлучујуће тачке на војишту, и колико је могуће на непријатељске комуникације, не излжући при томе своје комуникације; 2. – да се погодним маневром доведу главне снаге тамо, где се налазе само мањи непријатељски делови; 3. – кад почне битка, онда на исти начин дириговати и тактички маневар да се главном снагом дође на одлучујућу тачку на битачној просторији, односно на део непријатељског положаја који је важно ослабити; 4. – да главне снаге буду не само упућене на одлучујућу тачку, но да у акцију уђу енергично и сложено, да искажу једновремени напор свих сила.“

490 K. Brinton, G. Krejg, F. Gilbert, *Žomini*, у M. Erl *Tvorci moderne strategije*, Beograd 1952: 89-106.

генералштабова и војних академија у целој Европи, који и данас постоје, потврђује исправност његових основних ставова.⁴⁹¹

Карл фон Клаузевиц је аутор књиге *Нештампана дела о рату и ратоводству* у десет томова, публикованих 1832 – 37. године. Прва три названа *О рату* баве се теоријом рата и ратне вештине, а остали војном историјом.⁴⁹² Клаузевиц је рат потчинио политици на недвосмислен начин: „Рат није ништа друго него продужење политичких односа уплитањем других средстава.“⁴⁹³ У зависности од политике Клаузевиц изводи идеју о апсолутном и ограниченом рату: „Што су узвишенији и јачи узроци рата, то више обухватају цело биће народа, и што је већа затегнутост која претходи рату, утолико ће се рат приближити свом апстрактном облику, тим ће се више тежити потпуном савлађивању непријатеља, тим више се слажу ратни циљ и политичка сврха, и тим више рат изгледа војнички, а мање политички.“⁴⁹⁴

Његово дело *О рату*, које није до краја завршено, објашњава само апсолутни рат и писано је у духу стратегије обарања. Сва делатност у рату нужно се односи на бој, посредно, или, непосредно. Војник се регрутује, добија своју опрему, вежба, спава, једе, пије и маршира, све то само зато, да би се на одређеном месту и у одређено време борио. Замисао могуће битке служи као „удаљена жижа“ чак и у ратовима у којима се не остварује: „Решење оружјем је за све операције у рату, исто што и плаћање у готовом у трговини.“ Клаузевиц је сматрао да се највећи резултат постиже ако се бојеви сједиње у велики решавајући судар – главну битку, чији циљ треба да буде уништење непријатељских снага.

За разлику од Жоминија, који анализира операцијске правце, Клаузевиц поклања највише пажње моралним и интелектуалним елементима, духу трупа, ратним доктринама, карактеру генерала. „Тући непријатеља“ не треба погрешно разумети као да се захтева само физичко убијање. „Главна битка условљава пре

491 Опширније: Н. Jomini: *Précis de l' Art de la guerre ou Nouveau tableau analytique des principales combinasions de la stratégie, de la grande tactique et de la politique militaire*, Paris 1836; *Précis politique et militaire de la campagne de 1815*, Paris 1839; *Аналитички планвеликих ратних комбинација*, Београд 1865; *Преглед ратне вештине*, Београд 1952.

492 Опширније С. von Clausewitz: *Hinterlassen Werke über Krieg und Kriegführung*, I–X, Berlin 1832-37; *О рату*, Београд 1951.

493 С. von Clausewitz, *О рату*, Београд 1951: 521.

494 Н. Rottfels, *Klasici devetnaestog veka – Klauzevic*, у М. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Београд, 1952: 107-127; Е. фон Шикфус и Нојдорф, *Клаузевиц*, у F. Kohenhauzen, *Велики војсковођи*, Београд 1937: 393-405.

убијање непријатељске храбрости него непријатељских војника.“ Клаузевиц одбацује сваку позитивну науку о ратној вештини која би имала значај закона: „Рат је акт насиља који се спроводи до својих крајњих граница“. Он признаје да је теорија, у етимолошком значају расправе, могућна и потребна и да ће она задржати неопходна начела, правила, прописе и методе, нарочито у области тактике. Клаузевиц се сагласио са ставом да су математички и топографски фактори важни у тактици, али је истакао да су мање важни у стратегији. Клаузевиц је оштро критиковао догматизам чистих теоретичара, али је устао и против оних који су сасвим супротно одбацили сваку теорију у ратоводству. За Клаузевица је тактика наука о употреби оружаних снага у боју, а стратегија наука о употреби бојева за постизање ратног циља.⁴⁹⁵ Војна филозофија Анрија Жоминија и Карла фон Клаузевица, су се међусобно допуњавале и постале су темељ за развој војне доктрине у Европи. Жомини је најпотпуније обрадио позитиван систем операције, а Клаузевиц се највише удубио у природу рата.

На темељу учења Карла фон Клаузевица у Европи је прва настала пруска војна доктрина. Њен оснивач био је Герхард Шарнфорст, који је стао на становиште да војној мисли треба поклонити исту пажњу као и другим научним дисциплинама, које се у то време нагло развијају. Исходиште војне науке била је Ратна школа у Берлину која је основана 1810. године и Генералштаб војске. Нова пруска доктринарна школа имала је свој сопствени орган у пруском генералштабу који је постао мозак и нервни центар војске. Своје идеје генерал Шарнхорст је ширио у војсци преко трупних генералштабова, које је попуњавао одабраним официрима. Он је настојао да створи националну армију на темељу опште војне обавезе, војску слободних грађана, а не краљевих поданика, где би слепа оданост краљу и династији била замењена преданошћу држави.

Припремајући војску за рат, Шарнхорст више времена поклања борбеној обуци, него гарнизаној служби и парадама. Он организује маневре на којима се демонстрира дејство непријатеља и сва три рода војске увежбавају у садејству. У борби против догматизма и рутине Шарнхорст је раскинуо са линијском тактиком. Теорију и праксу, трупу и школу, настојао је да зближи и помири чешћом изменом

495 Н. Rotfels, *Klasici devetnaestog veka – Klauzevic*, у М. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Београд, 1952: 107-127; Е. фон Шикфус и Нојдорф, *Клаузевиц*, у Ф. Kohenhauzen, *Велики војсковођи*, Београд 1937: 393-405.

официра.⁴⁹⁶

У време када је обликована пруска војна доктрина, војска Кнежевине Србије била је на почетку свог развоја. Почетком XIX века пруска и друге велике европске војске имале су дугу традицију војне мисли, а војна књижевност у Србији сводила се тада на правила за егзерцир и гарнизону службу. У недостатку сопствених дела из војне књижевности у Србији су превођена дела страних војних теоретичара. Војна доктрина српске војске није обликована у Србији, она је прихваћена готова у форми правила и прописа европских војски. Томе у прилог сведочи чињеница да су прво превођени војни закони и модерна правила европских војски, а тек затим војно филозофске студије и ратне историје. Војна доктрина српске војске није била заснована на искуствима Карађорђевој устаничкој војске, у њеним основама били су ратови пруског краља Фридриха Великог и Наполеона Бонапарте.

Велику улогу у прихватању европске војне мисли у Србији одиграли су српски официри школовани на европским војним академијама и страни официри који су били на служби у српској војсци. Највећи број српских официра средином XIX века школовао се у Пруској и Аустрији, због чега се у српској војсци дуго времена најјаче осећао немачки утицај.

Војна литература у Србији у почетку се развијала без видљивог плана, превођена су она страна правила и војне књиге које су тренутно биле најпотребније. После стицања државне независности 1878. године стекли су се услови да се војна доктрина српске војске коначно утврди. Војну мисао у Србији утемељио је пуковник Димитрије Ђурић, који се са правом може назвати зачетником српске војне доктрине. Сви српски војни теоретичари пре њега бавили су се одвојено појединим питањима организације, припреме, или, употребе војске. Димитрије Ђурић је цео теоријски систем војне науке заокружио у јединствену и складну целину. Ђурић је 1879. објавио *Основну тактику три рода војске*, пет година касније *Тактику великих тактичких тела*, а 1895. године штампана је *Тактика војевања-Стратегија*. Књига *Основна тактика три рода војске* штампана је у Државној штампарији о трошку министарства војног у 1.500 примерака, а служила је као званичан уџбеник за питомце Војне академије и за

496 Исто.

припрему испита за полагање за чин капетана и мајора.⁴⁹⁷

Димитрије Ђурић се у писању *Основне тактике* ослонио првенствено на руске војне теоретичаре Драгомирова и Лера, јер је био ђак Николајевске генералштабне школе у Петрограду. Осим тога користио се радовима пруских аутора: Грисхајма, Денисона, Вандервелда, Шерфа, а када је реч о тактици артиљерије – Тауберта. Као основ за писање пуковнику Ђурићу су послужила „наша искуства, наше прилике и потребе“. Због тога се *Основна тактика* може сматрати темељним делима српске војне доктрине и ако је написана на основу дела европских војних теоретичара.

При писању књиге *Тактика великих тактичких тела*, Димитрије Ђурић се служио искуствима српске војске: „гди је год требало и било могуће, узимао сам грађу и из наше последње војне за независност, да би дело што више добило тип српски.“ Као примере он равноправно наводи Бородино и Бабину главу, Ватерло и Врање, прелаз Наполеона Бонапарте преко Алпа и прелаз Шумадијског корпуса кроз теснац Грделички.⁴⁹⁸ Димитрије Ђурић је прихватио страна тактичка начела, али је вредновао и српско војно искуство и традицију. Због његових искрених, патриотских осећања, другови су Димитрија Ђурића звали „Србенда“.⁴⁹⁹

Пуковник Ђурић је прихватио основну мисао пруске војне доктрине, да се војска још у мирно време мора спремати за рат. Војске су постале бројније, наоружање разноврсније и сложеније, а да су се некадашња места за борбу, ливаде и пољане претворила у бојишта и војишта. „Спрема за војну пре војне и јест оно, што највише одликује данашњу војску од пређашње.“ Ђурић је сматрао да се српска војска мора озбиљно спремати за будући рат. „Нађе се по неки необећани месија међу нама, који нам почне придиговати, како смо слаби и мали према нашим противницима, па нам је излишно и оружати се, него нас упућује, да се свега тога оканемо, па просто да се бацимо у наручје другом, на милост и немилост.“ Ђурић је противнике војне спреме подсећао да је Србија „очупана из туђих чељустима“ и да се потпуно српско ослобођење и уједињење може постићи само „мишицом, оружјем, војном?“ На основу свега наведеног пуковник Ђурић је

497 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879: I.

498 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, део IX, *О борби са обзиром на земљиште*, Београд 1881: читаоцима.

499 Ј. Мишковић, Некролог Димитрију Ђурићу, *Ратник*, књ. XXIX, свеска IV, 1893: 588-592; Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд, 1984: 164.

извео закључак да „војска и војна јесу прве наше потребе“.⁵⁰⁰

Димитрије Ђурић је поделио целокупну војну теорију на војне науке и војну вештину. У војне науке Димитрије Ђурић убраја: војну администрацију, војну географију, војну статистику, топографију, картографију, артиљерију, фортификацију, војну психологију. „Слободно можемо рећи да је данас ретка наука и вештина, која ма из далека војној вештини непомаже или неодмаже.“⁵⁰¹ Као и Карл фон Клаузевиц и Ђурић је сматрао да војне науке имају секундарни значај у ратоводству, јер „само спремају оно, што је нужно за војну, а војна вештина употребљује сву ту спрему.“ Војна вештина није наука, јер нас не може научити „потпуно каквој истини“, она „само може да даде нека правила и неке савете, па до наше природне способности стоји, у колико се можемо приближити истини“. На основу тога Ђурић је закључио да „војевање, не само неспада у науку, него је она најтежа вештина од свију, каквих год има.“ Ђурић се противио мишљењу да због тога треба одбацити сваку теорију и изучавање војне вештине. „Ништа погрешнијег нема од таквог погледа.“⁵⁰²

Теорија војне вештине, стратегија и тактика, настала је тако што су из војне историје извучена сва правила, сва начела и сви савети. Наглашавајући нераскидиву повезаност стратегије и тактике, Ђурић је усвојио поделу теорије војне вештине на три дела: основну тактику, тактику великих тела и војевање, или, стратегију: „Руковање целим војевањем зове се *стратегија* а извршавање главног плана *тактика*.“⁵⁰³

Пуковник Димитрије Ђурић запазио да у Европи постоје три различите школе у теорији ратоводства. Он је одбацио метафизичко, или, шаблонско учење које не поклања свестрану пажњу стању и ратним приликама, него се руководи сталним правилима, шаблонима и рецептима. Не одобрава ни авантуристичко, ризично учење, које насупрот првом, одбацује све принципе и сваку теорију у ратоводству. Ђурић се определио за методичко учење које прихвата принципе у виду савета, које се увек примењују, према стању и ратним околностима. Применом методичког учења сматра Ђурић „стратегијска дејства развијаће се

500 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879: 1-4.

501 Исто.

502 Исто. 6-11.

503 Исто.

вазда логично, правилно и по плану, биће им успех гарантован довољном претходном спремом а неуспех редуциран на минимум.⁵⁰⁴

Пуковник Димитрије Ђурића прихватио је офанзивну војну доктрину, као последицу политичких прилика на Балкану и историјске мисије коју има Србија. Ђурић сматра да је најважнији и најприроднији узрок рата за Србију: „Ујединење свих Срба у једну српску независну државу.“⁵⁰⁵ Расправљајући о начину испољавања војне снаге, Димитрије Ђурић је прихватио Клаузевицеву стратегију обарања и дао предност нападу у односу на одбрану и каже: “Главна је у победи, да се војска противникова сатре, па ће земљиште само по себи пасти“. Према Ђурићу напад „исцрпљује сву суштину борбе и јест права подпуна борба. Ко жели да противника потпуно победи, да га учини тактички неспособним за борбу, — мора да се одлучи за напад. Одбрана дакле приличи слабој страни, која сматра своју целу као постигнуту, ако место одржи и противника одбије. Ово је борба нужде и она не исцрпљује сву суштину војену. Па према свему томе, може се сматрати као помоћни вид борбе.“⁵⁰⁶

Теоријске основе пуковника Димитрија Ђурића биле су основ за спровођење темељне реформе српске војске која је започела после стицања пуне државне независности Кнежевине Србије 1878. године. Пошто су основне идеје пуковника Ђурића преузете из учења Карла фон Клаузевица, реформа српске војске спроведена је по узору на пруску војску. Године 1883. усвојен је *Закон о војсци* којим је уведена општа војна обавеза, на најширој основи без могућности замене, или, откупа. Прописана је нова формација српске војске, а пешадија је наоружана пушкама немачке производње Маузер М80. Српска војска усвојила је пруску организацију, формацију и наоружање, а тиме и пруски начин борења.

Тактика пруске војске заснивала се на ватри, која је отварана из једнометних пушака модерне израде које се пуне са задње стране. Захваљујући томе војници су могли да отварају ватру на већим даљинама и да гађају из стојећег, клечећег и лежећег става. Ватрена моћ пруске пешадије дошла је до пуног изражаја у бици код Садове 1866. године, када је сломљена нападна снага и елан аустријске војске. У рату против Француза 1870/71. године Немци су у

504 Исто.

505 Д. Ђурић, *Тактика војевања-Стратегија*, Београд 1895: предговор.

506 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879: 150.

нападу демонстрирали нову тактику засновану на појачаном ватреном дејству. Нападали су у расутом строју, али нису сасвим одбацили ни смакнуте густе стројеве, који су на непријатеља остављали снажан морални утисак и служили за ојачање стрељачког низа.⁵⁰⁷

После великих победа код Садове (1866) и Седана (1870) све европске државе угледале су се на пруску војску и Србија у томе није била изузетак. Проблем је био у томе што Пруси своје ратно искуство нису претворили у тактичке норме, јер су све до 1888. године, користили старо пешадијско егзерцирно правило из 1847. године. Француско пешадијско правило написано на основу искустава из Француско-Пруског рата 1870/71. садржало је нова тактичка начела у којима је снага ватре постала доминантна. Прописано је да се трупе не могу кретати у збијеним стројевима, (линијама или колонама), у зони непријатељске ватре, већ се морају делити у мање саставе који се лакше могу користити земљиштем. Стрељачки строј, који је до тада само припремао борбу за линијске стројеве и колоне, сада је водио главну борбу, са растојања од 300 до 400 метара од непријатеља.

Аустро-Угарска је 1874. године издала прво правило засновано на искуствима из рата 1866. године, које није довољно наглашавало значај борбе ватром. Аустријанци су још увек желели да што ближе приђу противнику без ватре, у једном потезу без заустављања. Тек је правило од 1880. године ставило борбу ватре у први план, а удар бајонетом се предвиђа тек изузетно. У Русији се још од времена Суворова неговала традиција удара бајонетом. Руско правило од 1875. године није било савремено, што је јасно дошло до изражаја код Плевне 1877. године. Руско пешадијско правило од 1881. било је корак напред, а тек оно из 1897. године признало је улогу стрељачког строја.

Пешадијска егзерцирна правила српске војске, која су штампана 1866. године била су застарела. Садржавала су само прописе који су се односили на

507 *Der deutsch-französische Krieg 1870-71*, I – IV, Berlin 1874/1881; Moltke H, *Geschichte des deutsch-französischen Kriegs von 1870-71*, Berlin 1891; Bonnal G, *Sadowa*, Paris 1894; Moltkes *taktisch-strategische Aufsätze aus der Jahren 1857-1871*, Berlin 1900; Verdy du Vernois, *Hauptquartier der Zweiten Armee 1866*, Berlin 1900; *La guerre de 1870-71*, I – X, Paris 1901-05; Regensberg F., *Königgrätz*, Stuttgart 1903; Palat, *La stratégie de Moltke en 1870*, Paris 1908; Seeckt, *Moltke, ein Vorbild*, Berlin 1931; Pichene R., *Historie de la Tactique et de la Strategie jusgu a guerre mondiale*, Paris 1957.

егзерцир – стројеве радње, који је у то време био основа тактичког рада. Засебно су штампана правила за тактичку обуку 1870. године. Године 1885. године *Пешидијско егзерцирно правило* српске војске делимично је измењено и што је најважније допуњено прописима за борбу: за водну обуку „радње у ланцу”; за четну и батаљонску обуку „радње у борном поретку” и за веће јединице „начела за борбу пешадије”. *Пешидијска егзерцирна правила* српске војске 1885. имала су модерну основу, која је била у складу са тактичким захтевима времена и наоружањем српске пешадије.⁵⁰⁸

Српски официри прихватили су тактику борбе пруске пешадије, тим пре што су имали искуство из рата са Турцима 1876/78. године. Турци су били боље наоружани, пошто је знатан део српске народне војске био наоружан застарелим спредњачама. Према мишљењу капетана Светозара Нешића то је пресудно утицало на начин и исход борбе српске и турске војске. У свим нападима српске војске, пешадија је осећала „даљну и моћну ватру знатно ван сфере дејства свог оружја“. Снажна турска ватра ломила је нападну вољу српских војника, „што је порађало застајкивање, растурање, таласање“, а кад су губици постајали јаче осетни наступао је неред и одступање. У току наступања „било је по све тешко притрчати неку стотину корака до турских положаја, који су увек били утврђени и брањени кишом зрна“. Успеси српске војске према капетану Нешићу били би далеко већи: да се „зарана мислило на данашњу важност ватре, тај решавајући елемент“; да се војска снабдела савременим оружјем; и трупе васпитале и извежбале да врше напад и одбрану према модерним начелима.⁵⁰⁹ Потврду исправности тактике која се заснива на ватри, капетан Нешић је нашао у Руско-Турском рату 1877/78. године. Приликом опсаде Плевне, Руси су јуначки и са највећим пожртвовањем јуришали на турске положаје, „и при свем том, тако рећи испред самог шанца и на дохват руком самог противника, морадоше одступати са грозним губицима, па још у нереду и деморалисани.“⁵¹⁰

Тактика ватре која је сама способна да реши исход борбе безрезервно је прихваћена у српској војсци, а дотадашњи начин борбе је одбачен као застарео.

508 *Упут за вежбање официра и подофицира у борби и ратној служби*, Ратник, књ. XX, св. III, 1889: 236-248.

509 Р. Арним, *Ново оружје – нова тактика и изображење*, Ратник, књ. I, св. III и IV, 1879: 467-482; С. Нешић, *О пешадијској ватри по разним изворима*, Ратник, књ. XI, св. VI, 1884: 478-479.

510 С. Нешић, *О пешадијској ватри по разним изворима*, Ратник, књ. XI, св. VI, 1884: 478-479.

Дајући превелик значај ватреном дејству официри у Србију су запоставили смакнуте (густе) стројеве и удар бајонетом. Правилима за гимнастику српске војске, борба пушком сврстана је у ред „гимнастичких упражнења!“. „Практика или боље рећи усвојена навика“, сматра капетан Павле Костић довела је до тог стања да је борба пушком извођена тек толико да се задовољи програм наставе. „Овладало јавно мњење, како је она према данашњој модерној борби постала посве излишна и нема јој места као таквој у редовима остале војничке обуке.“ Из тог разлога борба пушком је у пешадијским правилима од 1885. године, сведена на основне радње „без икаквих објаснења о цели и користи.“⁵¹¹

Један од оних официра који је сматрао, да је бајонетска борба изгубила значај, био је генералштабни капетан Станојло Стокић. Услед дејства ватреног оружја великог домета, војска је дуже времена у опасности „њени се нерви напињу и дешава се правилно, да слабија страна морално клоне и повуче се и побегне пре, него и што дође до блиске борбе.“ Одсудну борбу код модерног оружја не треба тражити у борби прса у прса, већ у борби на даљини, на којој је ватра смртоносна толико, да ствара велике физичке, а тиме и моралне губитке, који се не могу дуго издржати. „Та је даљина означена на пушци; то је основни зарез на задњем нишану.“⁵¹² Истог мишљења био је и капетан Светозар Нешић који је проучавао тактику на основу искустава из Пруско-Француског рата 1870/71. године: „У опште до бајонетског судара и у тој војни се ретко и у изузетним случајевима долазило. И ови су судари били измеђ појединих малих оделења војске, на испресецаном земљишту, и нису имали решавајући утицај на општи ток борбе.“ Капетан Нешић је запазио да је и у Српско-Турском рату 1876. године веома ретко долазило до бајонетске борбе. „Морамо признати, да се је и код нас приметила та хрђава страна, да смо за раније напуштали положај не чекајући решавајућу блиску ватру и одбијање бајонетом, а то нарочито због оскудице у дисциплини.“⁵¹³

Прихватању нове тактике, која се заснивала на далекој убитачној ватри допринели су и други војни писци у Србији. Тек што је српска пешадија

511 П. Костић, *Борба пушком – превод*, Ратник, књ. XIV, св. II, 1885, 148-149.

512 С. Стокић, *Мисли о вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској – ратној – служби*, СВЛ број 19. од 20. мај 1883: 828.

513 С. Нешић, *О пешадијској ватри по разним изворима*, Ратник, књ. XI, св. VI, 1884: 478-479.

наоружана једнометном пушком М 80, артиљеријски потпуковник Кока Миловановић заговарао је увођење петометне магацинске пушке, чија конструкција у то време није била усавршена. Студија капетана Ваје Кончара *Снабдевање војске муницијом и попуна утрошка ове у борби*, говори о пресудном значају тактике која се заснива на ватри пешадијског наоружања.

Ретки су били официри који су се залагали да се борба пушком изједначи по важности са ватреном обуком. Један од њих био је генералштабни пуковник Димитрије Ђурић. „Но ако напоследку данас и нема старинских судара, а оно има наступања и приближавања к противнику. Само се тиме може противник приморати, да окрене леђа, иначе задржава свој положај“. Ако борба пушком није више потребна, онда је „свакојачко нужна бар готовост војника за наступање и смелост војника за судар“, без чега нема успеха у борби. Ђурић је упозоравао младе српске официре на чињеницу да у старним војскама борба пушком није сасвим избачена и да је она „стално занимање војничково“ и у пруској и у руској војсци.⁵¹⁴

Српска војска усвојила је не само модерну тактику ватре, него и стратегију обарања, која је била у основи учења пруског писца Карла фон Клаузевица. О начину борбе српске војске и њеној стратегији највише се може сазнати на основу анализе ратног плана за рат са Бугарском 1885. године.⁵¹⁵ Са политичко стратегијског становишта офанзива према Бугарској могла се извести на два различита начина: да се заузме један део бугарског земљишта уз границу, што је било у складу са политичким циљем рата, или да се њена главна војска потуче, а затим остваре намераване територијалне претензије. У складу са стратегијом обарања Главни генералштаб се одлучио за друго гледиште, видећи у њему веће шансе за коначан успех предузећа.

Први ратни план за рат против Бугарске израдио је тадашњи начелник

514 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879: 82; К. Миловановић, *Пушке магацинке*, Ратник, књ. IV, св. XII, 1880: 1300; В. Кончар, *Снабдевање војске муницијом и попуна утрошка ове у борби*, СВЛ, број 4, 26. јануар 1885: 118.

515 Опширније: Bilimek-Waisolm, *Der Bulgarisch-Serbische Krieg 1885*, Wien 1886; С. Грујић, *Сливница. Рат Србије и Бугарске 1885*, Београд 1887; Б. Бендеров, *Србско-Бугарска Војна 1885. года*, Софија 1892; Ј. Ђокић, *Успомене из српско-бугарског рата*, Београд 1892; С. Regenspursky, *Сливничке борбе, 5, 6, и 7. новембра 1885*, Београд 1901; М. Кунц, *Српско-Бугарски рат 1885. године са I скицом*, Београд 1906; Ђ. Венедиков, *История на Српско-бугарската војна 1885 по најновите печатни източници и неиздадени документи*, Софија 1910; В. Белић, *Ратови српског народа у XIX и XX веку (1788-1918)*, Београд 1937; С. Степановић, *Дневник из Српско-Бугарског рата 1885-1886*, Чачак 1996.

Главног генералштаба Милојко Лешјанин, који је поднео војном министру на одобрење 23. септембра 1885. године. Други ратни план полазио је од исте идеје, али је по нарочитом захтеву краља Милана био боље разрађен. Овај план су израдили пуковник Јован Драгашевић и мајор Јован Атанацковић 28. септембра 1885. године и по њему се поступало. Ратним планом било је предвиђено, да на главном Нишавском правцу наступају Дунавска, Дринска, Шумадијска и Моравска дивизија, а на помоћном правцу према Видину, Тимочка дивизија. Главне снаге Нишавске војске требале су по преласку бугарске границе да наступају према Софији засебним правцима са дивизијама које су се кретале у линији без главне резерве. У случају да непријатељ пружи отпор, било је планирано да се нападне његово лево крило „с надмоћношћу и обухватно, те да се непријатељ одбаци од Софије и потисне на Балкан.”⁵¹⁶ Раздвојено маршевање српских дивизија без стратегијске резерве, а затим планирани обухват и окружење левог крила и бока бугарских снага на Сливници неодољиво подсећају на маневар који је 1866. године извела пруска војска код Садове.

Суштина стратегије обухвата коју је 1866. и 1870. демонстрирао пруски фелдмаршал Хелмут Молтке састоји се у организовању раздвојених маршева, али тако да се обезбеди концентрација трупа у правом тренутку и то према крилу, или, боку непријатељске војске. Обухватни маневар пружао је могућност да се према противнику развије надмоћна ватрена снага, пресеку његове комуникације и оствари потпуно уништење. За планирање и извођење обухвата 1866. године, Молтке је рачунао на проходно маневарско земљиште и развијену железничку и путну мрежу, која је омогућавала да се јединице крећу шест пута брже него у време Наполеона.⁵¹⁷

Сличност маневра пруске војске 1866. и српске војске 1885. године уочио је и генералштабни мајор Стеван Грујић, који у студији *Сливница рат Србије и Бугарске 1885. године* пише: „На место Аустријанаца у рату 1866, видимо овде у

516 Војни Архив у Београду, П-1, К-5, Ф-1, Д 9/1 лист 7; М. Кунц, *Српско-Бугарски рат 1885. године са I скицом*, Београд 1906: 26; С. Грујић, *Сливница рат Србије и Бугарске 1885*, Београд 1887: 41; В. Ђорђевић, *Историја Српско-Бугарског рата 1885. године*, Београд 1908: 227-272.

517 Опширније: Bonnal G., *Sadowa*, Paris 1894; Verdy du Vernois, *Hauptquartier der Zweiten Armee 1866*, Berlin 1900; *Der deutsch-französische Krieg 1870-71*, I – IV, Berlin 1874/1881; Jähns M., *Feldmarschall Moltke, I – III*, Berlin 1894-1900; *La guerre de 1870-71*, I – X, Paris 1901-05; Lettow – Vorbeck, *Geschichte des Kriegs von 1866 in Deutschland*, I – III, 1896-1902; Moltke H., *Geschichte des deutsch-französischen Kriegs von 1870-71*, Berlin 1891; Palat, *La stratégie de Moltke en 1870*, Paris 1908; Regensberg F., *Königgrätz*, Stuttgart 1903; Wimpffen, *La bataille de Sedan*, Paris 1887.

овом рату Бугаре, а у место Пруса, - нас и нашу војску.“⁵¹⁸ Пруска војна доктрина нудила је за кратко време велике резултате потпуно уништење бугарске војске. Дуготрајан фронтални сукоб са бројно надмоћнијом војском Бугарске и Источне Румелије није пружао велике шансе за успех у рату. Српска војска тражила је брзу и потпуну победу, због чега се Врховна команда одлучила за обухватни маневар. Наступање са четири дивизије у линији пружало је могућност српској војсци да од самог почетка наметне иницијативу, испољи ватрену надмоћност и оствари потпуну победу пре него што Бугарска развије своје јединице за борбу.

Обухватни маневар у којем се све јединице налазе у линији, без стратегијске резерве, носио је у себи извештан ризик. Тога је био свестан и пруски фелдмаршал Молтке који је после Садове 1866. године записао: „Никакво предвиђање не може да зајамчи овакав крајњи резултат операција са раздвојеним армијама. Међутим, велики успеси не постижу се у рату без великог ризика.“⁵¹⁹ Ризик који је на себе преузела српска Врховна Команда на челу са краљем Миланом Обреновићем није уродио плодом. Планирани обухват бугарске војске на Сливници није успео, што је довело до пораза српске војске у рату 1885. године. Дунавска дивизија на левом крилу, која се кретала правцем Пирот – Софија била је стожер око којег су јужно од ње Дринска, Шумадијска и Моравска дивизија требале да заходе и ударе у крило и бок бугарских снага. Када су отпочеле ратне операције, на Сливници од 5. до 7. новембра 1885. године десило се нешто непредвиђено. Дунавска дивизија на левом крилу, заједно са Дринском дивизијом на центру, поражене су на Сливници, пре него што су деснокрилне дивизије Шумадијска и Моравска успеле да стигну на бојно поље и испоље свој утицај на исход битке. На крајњем десном крилу налазила се Моравска дивизија која је постигла тактичке успехе, заузела је Трн и Брезник, али није стигла да подиђе утврђеним сливничким положајима. Врховна команда није имала главну резерву којом би могла да помогне Дунавској дивизији, због чега је наређено одступање Нишавске војске.⁵²⁰

Уочи рата са Бугарском 1885. године српска војска била је пуна

518 Архив ВИИ, П-1, К-5, Ф-1, Д 9/1 лист 7; С. Грујић, *Сливница рат Србије и Бугарске 1885*, Београд 1887: 41.

519 В. Јост, *Молтке*, у Ф. Kohenhauzen, *Велики војсковођи*, Београд 1937: 425-449; Н. Holborn, *Moltke I Šliften: Prusko-nemačka škola*, у М. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Београд 1952: 194-195;

520 Ж. Мишић, *Стратегија*, Београд 1907: 96-98.

самопоуздања, које се темељило на модерном наоружању, организацији и формацији и савременој војној доктрини. Велика пажња се поклањала војној науци, што се видело и при избору команданата. Стиче се утисак да се при избору команданата дивизија више водило рачуна о њиховој теоријској спреми, него о практичном знању и ратном искуству. Најискуснији официр у српској војсци био је генерал Милојко Лешјанин, који је одређен је за команданта Тимочке војске на помоћном правцу према Видину. Насупрот томе за начелника штаба Врховне команде одређен је тринаест година млађи пуковник Јован Петровић, који је завршио Ратну школу у Берлину, личност која није имала ни довољно ратног искуства, ни ауторитета за место начелника Штаба Врховне команде.

Краљ Милан је имао пресудног утицаја на избор команданата дивизија, од којих ни један „није никада ни видео своју дивизију, нити је кадгод какви маневар са дивизијом извршио.“ После пораза на Сливници потпуковник Станојло Стокић је у извештају генералу Ђури Хорватовићу критиковао рад команданата дивизија. “Један од дивизијских команданата, који је чак и командант нишавске војске био (Петар Топаловић), није ваљда ни пред каквим телом сабљу извукао, а један је био само четни командир (Јован Мишковић), њима се ласка нека студија, али ова им не вреди ништа без практичне извежбаности. Шта више, ја сумњам да они и разуму оно што штудирају, а извесни њихови радови и потврдили су то.”⁵²¹ Начелник оперативног одељења у Врховној команди, потпуковник Јован Атанацковић, није био задовољан радом команданта Моравске дивизије, која се налазила на крајњем десном крилу српског борбеног распореда. Моравска дивизија требала је да има „једног врло отреситог команданта, као што се мислило да је Топаловић, али по несрећи он није то оправдао.”⁵²²

Српски официри ослањали су се на војну науку и теорију која је била свуда присутна. Заповести српских команданата биле су школске, „добре по форми“, али лоше по својој суштини. У погледу издавања заповести „Срби су се старали да имитирају Немце.“ Фелдмаршал Молтке се уздржавао у издавању детаљних заповести, сем најбитнијих. Он је сматрао да врховни командант једва треба да се меша у тактичке диспозиције, остављајући широко поље рада иницијативи

521 Из Српско-Бугарског рата 1885. године до сада необјављена документа, (у будуће Документа из Српско-Бугарског рата 1885) Војни весник, 5, 1926: 7.

522 Војни Архив у Београду, П-1, К-5, Ф-1, Д 9/1 лист 7.

потчињеним командантима.⁵²³ Заповести српских команданата у рату са Бугарском 1885. године биле су опште, јер се рачунало на иницијативу команданата дивизија и пукова. Потчињени команданти који су добијали такве уопштене заповести имали су утисак да више команде не желе да преузму одговорност за издата наређења: „Наређујући извесну операцију, српски Врховни Штаб ни једанпут није узео на себе одговорност за њен исход. Он увек остављао по једна врата отворена, кроз која извршилац могао да избегне одговорност, ако не изврши заповест и Срби пролажаху увек кроз та врата.“ У бугарској војсци заповести су издаване по деловима, посебно за сваку јединицу. Бугарске заповести насупрот српских биле су по форми слабе, али зато потпуно јасне и категоричне до грубости: „Жртвујте одред за спас војске и отаџбине...“ „Одговарате главом за положај“ итд.⁵²⁴

Издавање уопштених заповести се показало лоше, јер српски команданти нису били прожети духом решивости и предузимљивости. Официрски кор српске војске није био хомоген, нити задојен јединственим духом. У српској војсци било је само 33% школованих официра, док су остали били трупни официри без довољно војног образовања. Пропусте у командовању уочио је и др Владан Ђорђевић: „Сваки командант дивизије био је самосталан и деловао, како је он оценио стање ствари и мислио да треба, за све време бојева око Сливнице и повлачења. Веза и коперација између дивизија зависила је од међусобног споразума, а оно се тешко могло постићи.“⁵²⁵ Одсуство сваке иницијативе код српских официра, који се у борби међусобно нису потпомагали, било је пресудно за исход битке на Сливници. Док су Бугари „једну дивизију тукли, остале су стајале и мирно њен пораз посматрале.“⁵²⁶

Расположење српског официрског кора пред рат са Бугарском најбоље осликава догађај који је претходио почетку ратних операција. Да би се нашао повод за почетак рата против Бугарске команданту Шумадијске дивизије, пуковнику Стевану Биничком, наређено је да на граници изазове сукоб са

523 В. Јост, *Молтке*, у Ф. Kohenhauzen, *Велики војсковођи*, Београд 1937: 425-449; Н. Holborn, *Moltke I Šlifjen: Prusko-nemačka škola*, у М. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Београд 1952: 197.

524 Ђ. Венедиков, *Историја на србско-българската война*, Ратник, књ. LXX, св. III, 1911:173-174.

525 В. Ђорђевић, *Историја Српско-Бугарског рата 1885*, Београд 1908: 238-239.

526 *Документа из Српско-Бугарског рата 1885*, Војни весник, 5, 1926: 15.

Бугарима, „али тако да се некако баци кривица на Бугаре.“ Бинички уместо да уради како му је наређено и тајно, „он ту ствар багателно прими, саопшти је многим официрима, и ништа не изврши него одговори, као да незна шта се од њега управо жели.“ Пуковник Кока Миловановић као нарочити повереник Гарашанинов, упућен је у штаб генерала Лешјанина са задатком да што пре изазове сукоб на Тимоку. Пошто је увредио Лешјанина чудним поступцима Кока Миловановић „оде на Вршку Чуку са неколико коњаника па, као сњим оће да заметне кавгу, посвађа се мало са неким бугарским народним старешином, који је тамо био на стражи, и врати се у Зајечар несвршивши ништа.“⁵²⁷

У рату са Бугарском 1885. године слабо се показала и тактика српске војске, заснована на даљњој ватри једнометних пушака маузер М 80. „Хтело се, да се непријатељ уздрма и поколеба ватром, и да се ватром истера из својих положаја.“⁵²⁸ Сведочење о тактици српске војске на Сливници 1885. године оставио је војвода Живојин Мишић, који је био командант батаљона у Дринској дивизији. Када се војници увере да нема старешине у близини, „заклоне главу за грудобран, избаце пушку напред и пуцају скоро у вис, без нишањења. Знајући за ту особину војника, непрестано сам јурио од чете до чете и скретао пажњу командирима на правилну употребу пушке и померање гајке на нишану према удаљењу непријатеља.“ Мишић сматра да су официри у борби желели да искористе одличне балистичке особине пушке маузер М 80. „Због тих њених борбених особина нека манија беше ушла у наш официрски кор да врло често плотунску палбу употребљава на даљинама од 1.000 и више метара, наравно с врло slabим или никаквим резултатима. Ни сам се нисам могао ослободити ове заблуде, иако сам знао да такве палбе не дају никакве резултате.“⁵²⁹

Наступајући у борбеном ланцу Српски војници су у развијеном фронту отпочињали ватру рано, са великих даљина. Учинак ове ватре био је слаб, а потрошња муниције већа него што се могло предвидети. Потрошња муниције била је велика и код бугарских војника, али је важан крајњи резултат оскудице у мецима: „Док Срби по утрошку муниције уступаху, Бугари обично иђаху на

527 Војни Архив у Београду, П-1, К-5, Ф-1, Д 9/1 лист 17.

528 М. Кунц, *Српско-Бугарски рат 1885. године са I скицом*, Београд 1906: 26.

529 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 130-131.

нож.⁵³⁰ Бугарску војску обучавали су руски официри, код којих је још од времена Суворова важило начело *курушум је будала а бајонет је јунак*.

Краљ Милан Обреновић сносио је део одговорности за пораз у Српско-Бугарском рату 1885/86. године. Политички рат није био припремљен и превише се оклевало са објавом рата. Због страха од буне у неким областима Краљевине Србије мобилисан је недовољан број војника. Из истог разлога делови активне војске остављени су у Београду и осталим важним државним центрима. Међутим, сливнички пораз 1885. године био је и војни неуспех, пораз струке који је тешко пао српском официрском кору. Српска војска била изграђена и наоружана по западним узорима, а ипак је доживела пораз.

Српска војска је само по својој форми подсећала на развијене западноевропске војске на које се угледала. У суштини није било складности између културног нивоа српског војника, који је најчешће долазио из села и модерне војне технике и тактике, која је од војника захтевала више знања и способности. Европска тактика није се могла тек тако накалемити и примити у српској војсци, у којој је број неписмених војника био далеко већи него у развијеним европским војскама. „У изучавању тактике нисмо се користили нашим борбеним искуством и нисмо изучавали нашу тактику. То је главна и основна погрешка. Отишли смо на туђ терен и одатле узели и пренели туђе идеје и мисли. То не би била рђава ствар, да смо умели да их пресадимо како ваља и прилагодимо према нама.“⁵³¹ Осим тога постојали су и други озбиљни недостаци у организацији српске војске: више од половине војника служило је скраћени рок службе у кадру; није било довољно позивних старешина; према образовању официрски кор је био хетероген. Све наведене чињенице указују да је српска војска 1885. године имала више карактер народне милиције, него стајаће војске способне за сложене офанзивне операције.

Пуковник Јован Петровић који је смењен са положаја начелника Штаба Врховне команде, а затим пензионисан, означен је као главни кривац за пораз у рату. Три године касније краљ Милан позвао је пуковника Петровића поводом нове године и у разговору „признао је да је за неуспех у рату с Бугарском крив и он и Гарашанин и сви, али је главно што војска није била на висини свог позива.“

530 Ђ.Венедиковић, *Историја на српско-бугарската војна*, Ратник, књ. LXX, св. III, 1911: 74.

531 М. Ј. Варјачић, *За доктрину националне тактике*, Војни весник, 1, 1922: 2.

Јован Петровић се касније сећао овог сусрета са краљем Миланом: „Из разговора могао сам приметити да он себи не прави више никакве илузије о нашој војсци и он је сматрао сасвим неспособну за ма какву спољну акцију, а све досадашње измене које су чињене и које се чине у војсци као покушаје, од којих нити је очекивао и нити сада очекује повољне резултате.“⁵³²

Поразом у рату против Бугарске 1885. године био је повређен не само национални понос, него је био погођен и професионални понос, а то је српске офицере највише болело.⁵³³ Одмах по завршетку рата, када се војска вратила у мирнодопско стање, започело је преиспитивање усвојене војне доктрине. Према речима пуковника Петра Бојовића, била је штетна и убитачна доктрина, која се одомаћила код српских нижих старешина и војника: треба се старати, да се непријатељ победи, или, да му се нанесе што више штете са што мање својих губитака, или, штете. „Ова нас је доктрина коштала победе у рату са Бугарима. Бугари су се држали доктрине победити пошто пото – па су нас и победили.“⁵³⁴

У полемици која је настала 1887. године артиљеријски капетан Михаило Рашић први је критиковао безрезервно прихватање страних тактичких начела: „Данас истина има доста написаних тактика артиљерије од гласовитих писаца; али сви рецепти употребе артиљерије, оснивају се на фактима, који су се на страни дешавали; - на фактима на које су упливисале стране околности и прилике, које се од наших знатно разликовати могу.“ Михаило Рашић је сматрао да свака војска треба да има своју тактику, која је резултат њених војних, националних, теренских и материјалних прилика „па с тога је и велика погрешка слепо акцептирати све оно, што немачки, француски, и.т. п. официри за своје војске пишу. Сетимо се бугарских напада на Сливници, Нешковом вису и Пироту, па ћемо у начину њиховог извршења видети толико новости, које су лепим резултатом крунисане, и које нас доиста морају изненађивати; јер наши уџбеници по Шеру, Мекелу, Богуславском и њима подобни, не дају такве упуте.

Своје прилике и оне на страни противника решавају о начину борења, и с тога треба се озбиљно бавити њиховим изучавањем, па ће извесно од тог веће

532 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 14443, Из дневника Ђенерала Петровића.

533 Ђ. Ђирић, *Наша војска и народно уједињење*, Војни весник, 7. и 8, 1930: 195.

534 П. Бојовић, *Шта имамо и можемо да очекујемо од егзерцирних правила уопште а шта од пешадијских посебице*, Ниш 1903: 112.

користи бити, но од силних философских штудија, базираних на туђим приликама и искуствима, које се у тренутку потребе обично распрше као мехур од сапунице.⁵³⁵

Осамдесетих година XIX века када је српска војска започела да преиспитује своју војну доктрину, обликована је француска војна доктрина. Будући да је пруска војна доктрина у Србији критикована после пораза на Сливници 1885. године, био је отворен пут за ширење француског утицаја. Француска војна доктрина полако се рађала кроз критику немачке војне мисли. Супротно материјалној обнови, која је у Француској ишла брзо, идејно уздизање било је споро и несигурно. Већа интелектуална активност осећа се тек почетком осамдесетих година, пошто су ступили у живот *Виша ратна школа* и *Генералштаб војске*.

Први командант *Више ратне школе*, генерал Жил Левал, доминирао је француском војном теоријом. У основи мисли изнетих у делима Левала лежи позитивистичка филозофија Огиста Конта. Левал је покушавао да на основу искустава из развоја индустрије унесе у војну вештину научно техничку организацију и механизацију, обраћајући највећу пажњу на материјалне и техничке елементе. Дошавши до закључка да због великих милионских армија маневар неће више бити изводљив, он препоручује директан ударац. Непријатеља треба предухитрити смелошћу, потражити његову масу и разбити је нападом на једно од крила. Подела војске на главну – централну армију, на две крилне армије и четврту у резерви, одговараће, по њему, свим ситуацијама.⁵³⁶

Идеје француске војне мисли продиру у Србију нарочито после пада напредњачког режима и абдикације краља Милана 1889. године. Када је пуковник Сава Грујић 1887. године постао војни министар, спроведене су значајне измене правила и прописа у српској војсци. Пуковник Грујић је наредио да се пројекти пешадијских и других правила, која су била на преради што пре поднесу на оцену и одобрење. Пошто је у исто време вршена прерада пешадијских, артиљеријских и коњичких правила, одређена је комисија која је требала да прегледа сва правила и

535 М. Рашић, *Нешто о настави и потреби школе пуцања у нашој артиљерији*, Ратник, књ. XVII, св. III, 1887: 154.

536 Опширније: Lewal J: *La reforme de l'armée*, Paris 1871; *Études de guerre*, Paris 1873; *Stratégie de marche*, Paris 1893; *Stratégie de combat*, Paris 1895.

међусобно их усклади. Истакнуто је да „поглавито ваља пазити да не буде разлике у кораку, у поздраву сабљом пешке и на коњу, у обртању, у екзерциру у опште, гди може да буде заједнички.“ Председник комисије био је генерал Антоније Богићевић, а чланови: инспектор инжењерије пуковник Коста Протић, пуковник Љубомир Остојић и командант коњичке бригаде потпуковник Димитрије Ц. Марковић. На изради *Пешадијских егзерцирних правила* радили су пешадијски пуковник Љубомир Остојић, генералштабни мајор Божидар Јанковић и пешадијски мајор Јован Ковачевић.⁵³⁷

Ново *Пешадијско егзерцирно правило* ступило је на снагу 1889. године и разликовало се по форми и суштини од претходног. У новим *Пешадијским егзерцирним правилима* тактичкој обуци је дат већи значај у односу на егзерцирну обуку, која је упрошћена и сведена у основне форме. *Пешадијско егзерцирно правило* српске војске предвиђало је да се напад на противника, који се налази на 1.500 корака, изводи по етапама. На растојању од 1.500 до 800 корака цео први борни ред кретао се једновремено у ланцу „и то обичним и живим кораком.“ У току кретања ланац је отварао плотунску паљбу на противничка већа смакнута одељења. На растојању од 800 до 400 корака први борни ред кретао се у ланцу у скоковима од 80-50 корака „но не обичним него трчећим кораком“. Војници су у овом међупростору при стајању заузимали клечећи став и отварали јединачну паљбу на мања смакнута одељења и непријатељски ланац пред собом. Кад би први борни ред стигао на одстојање од 400 корака од непријатеља, војници су сами без команде стављали нож на пушку и то тако „да једни пуцају док други међу нож на пушку“. На растојању од 400-200 корака командир је ценио међупростор до непријатеља у којем се ланац кретао у скоковима од 50-30 корака. На овом растојању у решавајућој зони напада војници су заузимали лежећи положај и отварали ватру на најопасније и најближе мете. У овој зони напада паљба је била брза и решавајућа са већим утрошком муниције. Када борни ред дође на 200 корака од непријатеља, четни командир је преузимао команду над оба борна реда и предузимао јуриш.⁵³⁸

Приликом израде *Пешадијских егзерцирних правила* 1889. године, најважније питање односило се на предузимљивост у борби. Међу европским

⁵³⁷ *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 6, од 11. фебруара 1889: 185.

⁵³⁸ К. Јокић, *Упут за командовање четом у ратно доба*, Београд 1893: 91-92.

војним теоретичарима постојале су две супротне струје у погледу израде правила: једни су од правила тражили само упуте за борбу, без прописивања норми, бојећи се да се тиме не угуши иницијатива; други су били за прописивање норми, јер су сматрали да се иницијатива развија радом и применом самих правила.⁵³⁹ Ово питање добило је још више на важности пошто су Немци и Французи усвојили различита становишта о иницијативи. У пешадијским правилима немачке војске од 1. септембра 1888. године, провејава идеја: „свако нормирање у борби нарочито је забрањено”. Потпуно је погрешно прописивати норме и шеме, које се односе на напад и одбрану „када у рату није ништа нормирано.“ У рату треба бити спреман за сваку случајност и изненађење. Сама правила треба још у миру да спремају и васпитавају сваког старешину у погледу предузимљивости.

У немачким правилима били су изнети само главни принципи, док су у француским изложени детаљни упуте и уведени извесни шаблони. Француска правила стриктно прописују ширину и дубину борбеног поретка, одстојања и интервале: „Управо оно, чега су се немци курталисали, примили су њихови противници Французи.“ Немци су оставили већу самосталност рада појединим старешинама, а Французи су их оковали у прописе и норме. Нова француска правила обимом су превазилазила нова немачка правила која су била простија и сажетија.⁵⁴⁰

Млађи официри у српској војсци нагињали су изради пешадијских правила по узору на немачку војску. Мајор Светозар Нешић сматрао је да правила у српској војсци треба да буду тако написана „да се са њима развија слобода мисли и иницијатива рада“, тако да код старешина развијају „појмљену, потребну и из сопствене побуде потстакнуту општу сарадњу свију ка општој цели.“ Правила и настава пешадије треба „да задахну духом све старешине да размишљају, стварно појме борну ситуацију и да стекну иницијативу... иначе и најбоље смишљени и постављени план пропада.” У модерном ратовању не могу се нормирати поретци, јер би се тако „развијали формалност, стешњавали и готово сасвим убијали дух размишљања и сопствено убеђење.” Уопште, сва правила и прописе треба тако

⁵³⁹ *Пешадијска егзерцирна правила*, Ратник, књ. XXXI, св. VI, 1894: 736-737.

⁵⁴⁰ В. Н. *Најновија француска правила за пољску артиљерију*, Ратник, књ. XXV, св. V и VI, 1891: 500-546; С. Нешић, *Спрема трупа за борбу од ђенерала Драгомирова, друга част Обука батаљона*, Крагујевац 1889, предговор; П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968: 584.

уредити „да сваког старешину принуде да размишља и труди се да стекне сопствене мисли, и да у рату ради оно што захтева сама борна ситуација.” Мајор Нешић пита: „Каква су наша правила, да ли код нас постоји нормирање, како се примењују... размислимо, па ћемо и одма увидети шта је и како је. Уводити нормирање и придржавати се строго њега, то је штета јер ограничава умне способности.“⁵⁴¹

На захтев младих школованих официра, који су у већини били против правилских норми, штампана су нова пешадијска егзерцирна правила 1894. године. Промене у новим пешадијским правилима српске војске ишле су у правцу развијања иницијативе код старешина. Избачене су сувишне пушчане радње (на лево раме и пред прси), укинута је водна обука и колона по један, а радње и описи другачије су груписани. Присталице модернизације српске војске нису били задовољни овим променама. Према њиховом мишљењу савремени дух иницијативе, није у довољној мери био наглашен.

Пешадијско егзерцирно правило 1894. српске војске прихватило је француско становиште о иницијативи. Као објашњење се наводи да „правила треба удешавати према темпераменту народа за чију се војску пишу. Док хладније народе (Немце и Русе) треба мање ограниченим прописима нагонити на саморадњу, дотле бујне народе (Французе, па и Србе) треба извесним нормама упућивати на сложеност у раду. Јер, као год што је оскудица иницијативе штетна, тако и претерана иницијатива води у анархију. Много регулисање слаби иницијативу, али је опет никакво ограничење претвара у неред.“⁵⁴²

У Србији је прихваћено тумачење иницијативе које је дао француски генерал Жил Левал: „Правило је основа, показатељ, саветодавац, извод, наслон, напомињач; то није ланац, то је вођа. Оно увек води, а никад не спречава; оно олакшава, допушта и изазива иницијативу. Оскудица иницијативе не долази од правила, него од оних, који их примењују, и који виде само мртво писмо, у место да се њиме задахну.“ За Левала је примена једног правилског типа исто је, што и извршење једног добијеног налога; зна се шта треба урадити, али да се то постигне има много начина и средстава. У томе избору најбољег пута и начина за

541 С. Нешић, *Спрема трупа за борбу од ђенерала Драгомирова, друга част Обука батаљона*, Крагујевац 1889, предговор.

542 *Пешадијско егзерцирно правило*, Ратник, књ. XXXI, св. VI, 1894: 736-737.

постигнуће циља, састоји се иницијатива и код старијих и код млађих у границама њихових права и власти.⁵⁴³

Пешадијска правила европских војски осим у погледу на иницијативу разликовала су се и у другим доктринарним питањима: једни су давали већу предност густом, а други танком строју; једни су задржавали четне резерве, док су их други одбацивали; владали су различити ставови о густини и ширини борбеног поретка; војни теоретичари се нису слагали око тога са које даљине се треба развити у борбени поредак; препирали су се око тога да ли треба употребљавати ватру током кретања; разликовали су се у начину кретања нарочито на отвореном земљишту; једни су тражили одмах у почетку густ стрелачки строј, док су други то одбацивали.⁵⁴⁴

О *Пешадијском егзерцирном правилу из 1894. године* вођена је жучна полемика између потпуковника Павла Јуришића Штурма представника старије генерације и капетана II класе Драгутина Милутиновића, који је заступао ставове младих официра. Потпуковник Штурм био је незадовољан честим променама пешадијских егзерцирних правила, јер је веровао да оне негативно утичу на тактичку обученост војника и јединица. Промени пешадијских правила треба приступити само онда „кад га изазивају нове важне чињенице, које су од утицаја на спремање пешадије за рат: ново оружје, нови барут, нова експлозивна средства, нови начини набављања и достављања извешћа.“ Павле Јуришић-Штурм је сматрао да пешадијска егзерцирна правила треба мењати само онда када се појаве нове идеје и када постане очигледно да до промене прописа мора доћи. „Све што је добро и потребно, и што је као такво у нашој војсци једном ухватило корена, не треба дирати; ово је од великога значаја нарочито за нашу војску, која је већином народна војска.“ Честим променама, где се у суштини ништа не добија, „изазива се само забуна.“⁵⁴⁵ У прилог тврдњи Павла Јуришића сведоче проблеми у обуци, проистекли из новог захтева да војници у току наступања отварају ватру из покрета. И поред захтева да се у току наступања гађа у покрету, „с руке“, војници су се држали старе навике „земљи прилеже, ватру ожеже“.⁵⁴⁶

543 Исто.

544 Ј. Ф. Ковачевић, *Треба ли нам школа гађања*, Ратник, књ. XLII, св. I, 1899: 149.

545 П. Јуришић-Штурм, *Неколико речи о нашим пешадијским правилима*, Ратник, књ. XXXIII, св. IV, 1895: 385-388.

546 Војни Архив у Београду, П-14, К-5, Ф-2, Д 25.

Капетан II класе Драгутин Милутиновић био је сасвим супротног мишљења од потпуковника Штурма. Милутиновић је сматрао да из правила треба избацити велики број стројевих радњи, које немају практичну примену у рату. Капетан Милутиновић је тражио да се из другог дела пешадијских правила *Начела и упуту за вођење борбе* уклоне дефиниције пруског генерала Шефра, јер је он „љубитељ вештачких класификација и дефиниција и тада, када се ствар може простије рећи.“⁵⁴⁷ Старији српски официри тешко су прихватили промене, док су млађи били њихови стални иницијатори. Овај сукоб мишљења у српском официрском кору био је трајна појава. Отворена демократска расправа највише је допринела да се војна доктрина српске војске постепено, али непрекидно развија у правом смеру.

Привремени *Упут и пропис за ратну службу*, који је 1894. године израдио Главни генералштаб, а одобрио краљ Александар Обреновић био је први званични доктринарни документ српске војске. *Упут и пропис за ратну службу* служио је старешинама као „руковођа у вршењу разних служба за време рата“. Документ је прокламовао офанзиву као одлучујући вид борбених дејстава: „Напад и гоњење два су главна начела у борби и ваља их се придржавати увек кад год је то могуће. Све старешине треба да настану, свим средствима, да у трупи развију нападни дух.“ Од српских официра у борби, тражила се и очекивала иницијатива: „Предузимљивост налаже непријатељу да своје радње према нашима подешава. С тога треба иницијативу код подчињених развијати у свима приликама, и никада је сувишним појединостима у налозима не стешњавати.“⁵⁴⁸ Сви официри, подофицири и војници у српској војсци, требали су да се руководе начелима: офанзиве, предузимљивости и иницијативе.

Војна теорија утицала је на праксу прописујући начела и поступке војника на бојишту, али се и сама теорија мењала под утиском ратне праксе и техничких проналазака. Крајем XIX века у наоружање европских војски уведени су технички проналасци који су утицали на еволуцију тактичких идеја. Бездимни, или, малодимни барут давао је зрну већу потисну снагу и почетну брзину што је омогућило смањење пушчаног калибра и конструкцију магацина на пушци у који је могло да се смести пет метака. Готово све европске војске биле су наоружане

547 Д. Милутиновић, *Стројна правила и њихова критика*, Ратник, књ. XXXV, св. VI, 1896: 801.

548 *Упуту и пропису за ратну службу*, Београд 1894: I-III.

вишметним пушкама малог калибра, мале тежине, веће почетне брзине и већег домета. Британац Хајрем Максим конструисао је 1884. године једноцевни митраљез, који је испаливао преко 600 метака у минути. Употребом малодимног барута у артиљерији побољшане су балистичке особине оруђа, а употребом експлозива појачана је разорна моћ граната. Главни технички проблем у артиљерији био је у томе што се са повећањем домета, повећало и трзање артиљеријских оруђа. Крајем XIX века овај технички проблем решен је у Француској конструкцијом повратника на лафету, тако да се после опаљења само цев кретала у назад, док је лафет остајао на свом месту. Приликом првих проба француски топ 75 мм М 1897. год. постигао је изванредне резултате: домет 8.000 метара, почетну брзину 588 м/с и брзину гађања од 10 метака у минути.⁵⁴⁹

Почетком XX века у књижевности великих европских војски штампани су многобројни чланци, књиге и студије у којима су поједини писци износили своје идеје о облику савремене борбе, обзиром на нове техничке проналаске и усавршено наоружање. Кроз полемику војних ауторитета уобличене су две војне доктрине, које су се јасно разликовале. Присталице прве теорије тврдиле су да се оружје толико усавршавало, да је дејство на фронту постало веома тешко, те је стога потребно да се борба пренесе на крила и бокове противника. Обухват противничког крила, или, бока пружао је могућност нападачу да употреби већи број пушака и топова од противника и тиме оствари ватрену надмоћ. Доктрина, која се заснивала на ватри са обухватним нападом, имала је највише поборника у Немачкој. Ова теорија била је истакнута још у немачком пешадијском правилу из 1888. године. Немци су своју доктрину заснивали на следећим принципима: због снаге савременог ватреног оружја, фронт једне борбене линије постао је неприкосновен; како су бокови једине слабе тачке борбене линије, то на њих треба управљати испаде; пошто је ватра главни елеменат успеха, потребно је да се још од почетка свима средствима, а нарочито обухватом, добије ватрена надмоћност и до краја очува. Ови принципи повлаче за собом: веома велико протезање фронта, које у свима приликама омогућава извршење обухватног маневра; одсуство јаке резерве иза центра — резерве непотребне на томе месту, пошто су фронтови неприкосновени; постављање резерви иза крила, те да се обухватном покрету да

549 Опширније: Г. Ђурић, *Модерна или брзометна артиљерија*, Београд 1905; Langlois I., *L'artillerie de campagne*, I – II, Paris 1892; Rohne H., *Schiesslehre für die Feldartillerie*, Berlin 1895.

још више простирања, или, да се парира обухватни покрет, ако га непријатељ буде предузео.⁵⁵⁰

Немци су сматрали да је пробој противничке линије могућ само у изузетним приликама, или, у случају кад непријатељ учини какву грешку. Немачка теорија имала је добру страну, пошто је била веома проста и могла се извести и са командантима мањег талента. Међутим, обухват неће успети, ако се и фронт противника такође енергично не напада. Из тога следи да доктрина обухвата подразумева бројну надмоћ у односу на противника. На маневру немачке војске 1906. године могло се видети да једна маневарска група од три дивизије две распоређује фронтално, а трећу шаље у обухват; друга група од четири дивизије три распоређује фронтално, а четврту шаље у обухват. Немци су тражили успех у обухватном распореду својих бројнијих снага и брзини удара. Тежили су брзом, директном, снажном и једновременом нападу на фронт и бокове непријатеља.

Доктрина обухвата подразумевала је да се одмах у почетку тако снажно нападне противник, како би се победа остварила пре него што се он освести. Такво гледиште заступао је немачки генералштаб, чије је службено дело (*Erfolg in der Schlacht*) истицало да су у ратној историји напади на бок били одлучујући на тасу победе. Студија „*Cannae*” генерала Алфреда Шлифена, одштампана у листу *Vierteljahrsberichte für Truppenführung und Heereskunde*, који уређује пруски генералштаб, написана је у истом духу, иако је међу немачким официрима било појединаца, који су мислили другачије.⁵⁵¹

Алфред Шлифен је почетком XX века унео извесно догматску црту у немачку војну доктрину обухвата. За фелдмаршала Хелмута Молткеа победиоца код Садове 1886. и Седана 1870. стратегија је била систем испомагања, чије проблеме је требало решавати према ситуацији *ad hoc*. Насупрот томе Шлифен је веровао у априорни план који треба извршити без обзира на реакцију непријатеља. Била је то свакако једна од општих карактеристика немачке доктрине, да се одлучује не чекајући потпуне информације о непријатељу, али је Шлифен у томе

550 Опширније: *Moltkes taktisch-strategische Aufsätze aus der Jahren 1857-1871*, Berlin 1900; F. Kohenhauzen, *Од Шарнхорста до Шлифена*, Београд 1936; *Стратегија в трудах военных классиков*, Москва 1924. Schlieffen A, *Cannae*, Berlin 1925.

551 М. Ж. Миловановић, *Облик савремене битке и наша пешадијска егзерцирна правила*, Ратник, књ. LXVI, св. IV, 1909: 554-561; Ж. Станисављевић, *Поводом чланка Начела боја по нашим новим пешадијским егзерцирним правилима*, Ратник, књ. LXX, св. II, 1911:146-147.

претерао. На ратним играма којима је он руководио долази до циновских окружења, до заробљавања читавих армија. Да би дошао до брзих и решавајућих успеха, Шлифен форсира обухват једног противничког крила главним снагама и дејством на његове комуникације, што треба да доведе до уништавајуће битке. Касније, када је већ напустио положај начелника Генералштаба, под утицајем Делбрикове реконструкције битке код Кане, Шлифен се определио за двоструки обухват као пример идеалне битке.⁵⁵²

Друга теорија позната је под именом решавајући напад. Састоји се у нападу на једну, или, више тачака, које командант одреди на фронту, или, на боку, за шта је потребно да има на располагању јаку резерву. Ова теорија имала је највише присталица у француској војној књижевности, па је зато са правом и добила назив француска војна доктрина. Бројно слабији Французи уздали су се у способност маневрисања избегавајући да тврдоглаво ризикују као Немци. Претходничком борбом Французи су тежили да што боље упознају противникове слабе стране, да га зауставе, вежу и наведу на грешку, а потом да изврше решавајући удар где и кад главни командант буде мислио да је најзгодније. Наравно да ће бити боље ако се тај решавајући удар изврши на противников бок.⁵⁵³

Ако командант жели да води битку са решавајућим нападом, упутиће изванредан број пукова на противнички фронт, а остатак ће задржати у резерви. После равномерне борбе на фронту резерва треба да изврши *решавајући напад* на тачку, коју командант изабере и у време, које команданту буде изгледало најповољније. Због акције резерве и њеног маневра „битка са решавајућим нападом“ назива се и „маневарска битка“, за разлику од линијске, паралелне битке, у којој нема маневрисања ове врсте.⁵⁵⁴

Војска Краљевине Србије трудила се да ухвати корак са најновијим променама у наоружању и тенденцијама у области војне доктрине. У погледу наоружања војска Краљевине Србије није заостајала за развијеним европским војскама. Крајем XIX века српска пешадија наоружана је петометном пушком 7

552 Опширније: А. Schlieffen, *Кана*, Београд 1953; Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, I-III, Berlin 1900/1907.

553 Опширније: Lewal J., *Stratégie de marche*, Paris 1893; Foch F., *Des principes de la guerre*, Paris 1903; Bonnal H., *La première bataille*, Paris 1908.

554 Б. А. Николић, *Начела боја по нашим новим пешадијским егзерцирним правилима*, Ратник, књ. LXIX, св. IV, 1910: 66-67.

мм маузер М99, једном од најбољих пушака у Европи. Преоружање модерном пушком изискивало је штампање нових правила за пешадију. На изради *Привремених пешадијских егзерцирних правила* српске војске 1901. радила је комисија у саставу: генерали – Михаило Срећковић и Димитрије Цинцар Марковић, пуковници – Милан Андрејевић, Светозар Нешић и Петар Бојовић, потпуковници – Никола Лукић, Милутин Мариновић и Коста Јокић.⁵⁵⁵

Привремено пешадијско правило српске војске, које је штампано 1902. године истицало је француску војну доктрину решавајућег удара, дајући заслужену важност и обухвату. Битка се добија решавајућим нападом, који изведе снаге из резерве, али се ипак препоручује да се он изведе обухватом једног, или, другог крила. Правило је предвиђало да се резерва постави ближе једном крилу, а на повољној удаљености од борбенога фронта, одакле се лако може упутити било за обухват, било за напад на фронту. Резерве већих јединица могу се у почетку борбе постављати и на већем одстојању, с обзиром на снажно ватрено дејство савременог пешадијског оружја којим се непријатељ може задржати и тиме добити потребно време за притицање у помоћ и са већег одстојања. У српској војсци је прихваћена француска доктрина решавајућег удара, али се чини да се српски официри нису могли коначно одлучити ни за једну од двеју доктрина, па су у привременом правилу покушали да нађу неко средње решење.⁵⁵⁶

Искуства из Руско-Јапанског рата 1904–1905. године побудила су велику пажњу европске стручне јавности. Први пут после Пруско-Француског рата 1870 – 1871. сукобиле су се две војске уређене по западноевропском моделу. Резултат борбе на манџурском војишту сматран је у први мах као нов доказ победе немачке доктрине над француском. Оснивач јапанске Генералштабне школе био је немачки генерал Мекел, а сви распореди које је јапански генералштаб употребљавао за извођење офанзиве били су тачна примена одредаба немачких правила. Руска правила су истицала француску војну доктрину решавајућег удара. Руски генерал Куропаткин имао је на располагању знатну општу резерву, коју је у почетку

⁵⁵⁵ *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 11. од 17. марта 1902: 202.

⁵⁵⁶ *Привремена пешадијска егзерцирна правила*, Београд 1902.

држао на тачкама одакле је могао изводити решавајуће ударе. Руси су дакле имали резерву и били су побеђени, а Јапанци је нису имали и били су победници. Нарочито је била интересантна битка код Мугдена у којој је после исцрпљујуће и тешке борбе руска војска натерана на повлачење, дејством обухватног маневра Ногијеве армије.⁵⁵⁷

Војни изасланици европских држава пратили су дешавања у Манџурији да би за своје војске извукли важне стратегијске и тактичке поуке. Тактичка искуства са манџурског бојишта снажно су одјекнула у Европи. Ватрено дејство појачано је употребом митраљеза и брзометне артиљерије: стрељачки стројеви се разређују и максимално користе земљиште. Јапанци су показали тенденцију да одмах у почетку развијају више трупа у прву линију ради стицања ватрене надмоћности. У зони ватре резерве су морале да се разређују у танке линије. Јапанци су користили резерве за јачање стрељачког строја на одсудним правцима, супротно Русима, који су их употребљавали за крпљење фронта.

Уочено је да се непријатељ једва опажа на земљишту па се почело говорити о празном бојишту. Борба за ватрену надмоћ водила се дуго на одстојањима испод 400 метара, а у зони пешадијске ватре наступање је било могуће само трком у групицама. Техника ватре и обученост пешака у гађању била је од великог значаја, а напад се завршавао ударом бајонета. Пољска фортификација се обилато користила и у нападу и у одбрани: пушка, ашовчић и бајонет били су три равноправна фактора борбе. Ноћне борбе биле су честе и у већим размерама. Митраљези су дали добре резултате и код Руса и Јапанаца када су употребљавани по одељењима.⁵⁵⁸

На основу искустава из Руско-Јапанског рата 1904/05. године у Аустро-Угарској, Немачкој, Турској и Бугарској су уведене тактичке новине. У Аустријској војној литератури отворено се препоручивао начин вођења боја које су примењивали Јапанци, тј. развлачење фронта у циљу обухватања противничког крила. Аустријски генералштабни пуковник Чичерић фон Бачањи,

557 Опширније: Д. Милутиновић, *Руско-јапански рат*, Београд 1908; L. Barzini, *Mukden*, Leipzig 1906; R. Fleck, *Studien über die Schlacht bei Mukden*, Wien 1906; *Русско-јапонская война*, I – X, С. Петербургъ 1910.

558 П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968: 586-587.

који се у време рата налазио у руском главном штабу, у својој студији *Die Schlacht* износи став да ће у савременом рату успех моћи да осигура само линијско распоређивање трупа. На маневру 1908. године, аустријске дивизије су маневровале на фронтовима од по 8 километара тежећи да браниоца обухвате са оба крила „да га стегну у тактичка клешта и униште”. После ратног искуства из Манџурије, немачка тактика се још више приближила линијској тактици, захтевајући максималну снагу првог борбеног реда, са незнатним снагама у резерви. Турска војска, која је била под великим утицајем немачке војне школе, изводила је велике корпусне маневре у духу савремених тенденција. Маневри бугарске војске у 1905. години (VI и IX пешачка дивизија) одликовали су се применом најновијих идеја и изума у целокупној области ратне вештине.⁵⁵⁹

Војна доктрина српске војске била је заснована на употреби резерве за извршење решавајућег удара. Искуства из Руско-Јапанског рата 1904/1905. појачала су дилему у српском официрском кору и продубила поделу на присталице француске и немачке војне доктрине. Мајор Војин Максимовић сматрао је да су најновија ратна искуства у Манџурији показала предност и доминацију немачке војне доктрине. Он је критиковао официрски кор српске војске, који је по њему био конзервативан према војној науци и вештини. Као пример навео је велики јесењи маневар Шумадијске и Тимочке дивизије код Ћуприје 1905. године: „Први наш велики маневар после најновијег рата место да је блистао поузданим и слободним операцијама, он нам на против у једној од најважнијих маневарских епизода даје врло неутешну слику наше маневарске способности.“ Руководилац маневара био је пуковник Александар Машин, а команданти играјућих дивизија пуковници Степа Степановић и Михаило Живковић.

У циљу ослобођења и обезбеђења комуникације Шумадијска дивизија требало је да одбаци Тимочку дивизију из долине Велике Мораве код Ћуприје, где се ова налазила са предњим деловима. Шумадијска дивизија, која је из Крагујевца избила у долину Велике Мораве код Јагодине, имала је велику слободу маневра,

559 В. Максимовић, *Вођење боја по немачком начину (савремене тенденције бојне тактике)* од Б. Кољубакина, Београд 1909: 61-63; П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968: 571-572.

да изабере начин и место преласка на источну обалу Велике Мораве. По мишљењу Војина Максимовића требало је према Ћуприји оставити слабије снаге, а главним снагама под заклоном мрака извршити марш од Јагодине друмом за Варварин, у току ноћи прећи преко Мораве и наступајући преко Параћина угрозити лево крило, бок и позадину Тимочке дивизије. „Вршећи овакав маневар, Шумадијска би дивизија дала један врло леп пример маневровања савременог типа.” Насупрот томе командант Шумадијске дивизије пуковник Степа Степановић решио је да Велику Мораву пређе са главним снагама северно од Ћуприје: „На тај начин главна снага дивизије прешла је Мораву у правцу, којим се никакве ни стратегијске па ни особите тактичке користи нису могле добити, да би се најзад репродуковао чисто фронталан бој на положају, који је бранилац баш изабрао и утврдио, управо онамо, где је бранилац и желео.“⁵⁶⁰

Војин Максимовић је сматрао да је и тактика српске војске застарела. За потвду свог мишљења наводи пример једног пешадијског пука који је „прелазећи у зору преко Мораве код вароши Ћуприје наступао против поседнуте ивице ове вароши у некаквој колони развијених четних фронтва под најјачом пушчаном ватром браниоцем.” Овакав напад пешадијског пука „напомиње нас на неке епизоде из Кримског рата” закључује Максимовић. Наступање целих батаљона првог борбеног реда под јаком артиљеријском ватром као и „кретање резерва у смакнутим стројевима под јаком артиљеријском и пушчаном ватром такође нам јако личи на нашу сопствену тактику из ратова за ослобођење и независност!”⁵⁶¹

Остали родови српске војске нису добили већу оцену за свој тактички рад: „Коњички судар последњег маневарског дана такође је куриозан: две бригаде стоје једна према другој читав сат; дели их свега 1,5 км на коме се једва могу и развити. Кад су команданти бригада већ увидели, да им положај постаје исувише смешан, онда се тек врши јуриш, фронт против фронта без икаквог маневровања за обухват

560 П. Б. Велики јесењи маневар Тимочке и Шумадијске дивизије 1905. године, Ратник, књ. LX, св. IV, 1906: 465-470; В. Максимовић, Вођење боја по немачком начину (савремене тенденције бојне тактике) од Б. Кољубакина, Београд 1909: 61-63; В. Б. Каширин, Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века, у зборнику Человек на балканах глазами русских, Санкт-Петербург 2011: 189-234.

561 В. Максимовић, Вођење боја по немачком начину (савремене тенденције бојне тактике) од Б. Кољубакина, Београд 1909: 61-63.

крила или бока противничког, игноришући најосновније правило у коњичкој бојној тактици: да се ударом у бок поред фронталног удара може победа осигурати!!!”⁵⁶²

Артиљерија је у овоме маневру радила такође по старом: „Она је отворено излазила на положаје под најјачом браничевом ватром рескирајући, да буде уништена пре но што скине са предњака!“ Разочаран оним што је видео на маневру, Војин Максимовић је на крају упозоравао на неумитну истину: „да су војске, које су у рату трпеле поразе, у ствари биле тучене још пре рата - у миру дакле, јер је њихов нерад припремио будуће поразе.“⁵⁶³ Ако се претпостави да су запажања младог Војина Максимовића била претерано критична, ипак се стиче утисак да је званична војна доктрина српске војске почетком XX века била привржена француској доктрини решавајућег удара и помало застарела.⁵⁶⁴

Присталице француске војне доктрине у Србији имале су сасвим другачије мишљење о искуствима из Руско-Јапанског рата 1904/1905. године. Генералштабни мајор Милан Ж. Миловановић, који се школовао у Француској, анализирао је битку код Мугдена из које је извукао другачије закључке: „Али кад се дубље проуче сви догађаји и све мене, кроз које је ова битка прошла, видеће се, да и Јапанци за своју победу код Мугдена имају да благодаре стицају повољних прилика, и да су они преживљавали веома критичне моменте, који су Русима нудили необично zgodне прилике за корисну употребу опште резерве. Што су они пропустили те zgodне моменте, зато није крива доктрина, већ многе друге прилике.“ Ни са једне, ни са друге стране није било маневарске масе у резерви, која би била способна да изврши пробој фронта.⁵⁶⁵

Управа битке била је у рукама команданата корпуса, а главни је

⁵⁶² Исто.

⁵⁶³ П. Б. *Велики јесењи маневар Тимочке и Шумадијске дивизије 1905. године*, Ратник, књ. LX, св. IV, 1906: 465-470; В. Максимовић, *Вођење боја по немачком начину (савремене тенденције бојне тактике) од Б. Кољубакина*, Београд 1909: 61-63.

⁵⁶⁴ Капетан Војин Максимовић, зет генерала Димитрија Цинцар-Марковића, био незадовољан стањем у српској војсци због великог утицаја завереника. У вези са афером у Крагујевцу априла 1906. године, која је била усмерена против завереника био је ухапшен, али његова кривица на суду није доказана. В. Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац 1997: 217.

⁵⁶⁵ М. Ж. Миловановић, *Облик савремене битке и наша пешадијска егзерцирна правила*, Ратник, књ. LXVI, св. IV, 1909: 562-569.

командант остао „скрштених руку“. На овом бојном пољу ратна вештина није постојала: главно је било просто обухватање противника непрестаним продужавањем фронта: „Борба се била претворила у страховиту тучу, где се свака јединица борила за свој рачун, и где су Јапанци најзад победили, благодарећи, поред свију осталих прилика, још и појачањима, јер сем Ногијеве армије, њима су непрестано придолазили и допунски делови, те попуњавали празнине у малаксалим борбеним линијама.“⁵⁶⁶

Принципи које истиче немачко правило: неприкосновеност фронта, непотребност јаке резерве иза фронта и непобедност обухватног покрета, према Миловановићу, нису добили своју потврду у овом рату: „Ако се фронт најзад и показао неприкосновен, њему је ту неприкосновеност осигурао, пре свега, систем полусталне фортификације, који ће се ретко остварити у једној јевропској војсци, јер се зато неће имати времена. Сем тога, неприкосновеност јапанског фронта осигурана је била и тиме, што су Руси све своје офанзивне радње изводили веома невешто.“ У руској војсци није било офанзивног полета, због чега се ограничила на „просто парирање, са снагом која се је, мало по мало, потпуно парализовала под непријатељским ударцима“. Мугденска битка „ипак у главном не је била ништа друго, до просто потискивање руске војске на север.“ Она није имала ни карактер, ни резултат једне од оних решавајућих битака, које непријатељу онемогућавају сваку даљу акцију материјалним и моралним уништењем његове војске, чиме се рат неминовно завршава.⁵⁶⁷

На крају анализа мајор Миловановић поручује српским официрима присталицама немачке војне доктрине: „А ми другари, који бисмо хтели да имамо своју доктрину за себе, ми не смемо да узимамо као критеријум само крајњи успех, већ морамо дубоко да проучимо и све узроке успеха и неуспеха, па тек онда, не заборављајући ту ни карактерне особине самога народа, да донесемо извесну одлуку.“⁵⁶⁸

566 М. Ж. Миловановић, *Облик савремене битке и наша пешадијска езерцирна правила*, Ратник, књ. LXVI, св. IV, 1909: 562-569.

567 Исто.

568 Исто: 723-731.

Истичићи да је за немачку војну доктрину неопходна бројчана надмоћност у односу на противника, Миловановић пише: „Ми дакле за нашу војску не препоручујемо ову доктрину, у толико пре, што се изнад свију осталих наведених разлога уздиже један најглавнији, а то је наша бројна слабост, па ма на коју се страну окренули. Убојна снага којом ми располажемо, упоређена са оном којом располажу наши могући непријатељи, не препоручује нам да усвојимо немачку доктрину, а која унапред утврђује облик напада, умањујући, на тај начин, на бојноме пољу утицај ратне вештине и умешности, и стављајући непријатеља у много повољнији положај тиме, што је код њега неизвесност о нашим намерама јако умањена. Она, истина, обећава велике резултате и са војсковођама мањег дара, али неминовно захтева бројну надмоћност, не искључујући ипак велики ризик.“⁵⁶⁹

Мајор Милан Миловановић за српску војску препоручује француску војну доктрину решавајућег напада: „Уместо овога унапред познатог напада, који тражи решење у бројној надмоћности и бруталној сили, ми треба да оставимо нашем непријатељу неизвесност, тражећи решење у маневру и умешности. Па чиме онда мислимо да победимо, ако не мислимо да нашу малобројну физичку снагу надокнадимо интелектуалном и моралном вештином? Ми смо, дакле, за теорију решавајућег напада, која хоће да главни командант не седи скрштених руку, већ да има на своме расположењу јаку резерву, те да судбином битке управља он, а не команданти појединих већ ангажованих корпуса или дивизија.“ Мајор Миловановић додаје: „Ми нисмо противник ни обухватног напада, али ми хоћемо да тај облик напада не буде решен још унапред и да се не сматра као облигатан, и једини користан метод, већ да решење о његовом избору зависи од владајућих прилика на бојишту. Нама је потребна наша доктрина, с обзиром на наше циљеве, на нашу убојну снагу и на све остале наше прилике, као и с обзиром на услове савременог ратовања.“⁵⁷⁰

У првој деценији XX века војне доктрине великих сила приближиле су своје ставове у погледу начина борбе. Немци су у свом новом пешадијском правилу из 1906. године, ублажили неке одредбе доктрине обухвата. Тако за резерве, (барем мањих јединица), није више обавезно да се постављају иза

569 Исто.

570 Исто.

крила. Оне треба да остану у рукама команданата. И поред тога што се сматра да је пешадија на фронту веома јака, фронт више није онако неприкосновен. Тамо где се говори о одбрани помиње се и општа резерва, која „треба да се постави на место одакле ће најбоље моћи да помогне офансиву“. Без обзира на наведене измене и у немачком правилу из 1906. године обухват је остао најомиљеније средство да се осигура ватрена надмоћност.

Решење за убојиту пешадијску и артиљеријску ватру Немци су тражили у обухвату, док су Французи све више истицали морални фактор у борби. Заговорник новог правца у француској војној доктрини био је професор *Ратне школе* у Паризу Фердинанд Фош. У својим првим предавањима на *École de Guerre* критикује теорије које су преовлађивале у Француској пре 1870. године и према којима се замишљало да у ери индустријализације победа зависи од простог нагомилавања материјалних средстава. Битка је борба између две воље, а одлуку не доноси физичко уништење, нити мора бити поражена она страна која је у бици физички уништена. Пораз наступа код оне стране чије је морално јединство сломљено. Победа настаје као резултат моралне надмоћности победника и пада морала код побеђеног. Да би се задобила морална надмоћ над противником и тако остварила победа треба предузети бескомпромисну офанзиву. Видно обележје француске војне доктрине била је офанзива по сваку цену, за коју се залагао и сам генерал Фердинад Фош.⁵⁷¹

Битна разлика између француске и немачке доктрине била је у схватању иницијативе. Код Немаца она значи извршење задатка према ситуацији и општим намерама командовања, ако је потребно чак и против формалних заповести; код Француза иницијатива је само слобода акције у оквиру добијеног задатка. За многе Французе немачка интерпретација иницијативе равна је анархији. Разлика се огледа и у техници заповедања: немачке директиве су мање прецизне од француских инструкција. Својим потчињенима немачки команданти остављају шире поље рада, Французи то нису могли чинити, јер њихова оперативна и тактичка гледишта нису била изједначена у толикој мери.⁵⁷²

571 Опширније: Picq A., *Le combat moderne*, Paris 1880; Foch F., *De la conduite de la guerre: la manoeuvre pour la bataille*, Paris 1904.

572 П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968, страна 553.

Мада су Немци наглашавали субјективне моменте у спреми и васпитавању официра, сасвим су занемарили психологију трупе. Не иде се даље од стереотипне паролe „За цара и отаџбину“. Психолошка припрема јединица је непозната ствар. Немачки генералштаб се није трудио да управља масама ван оквира круте дисциплине. Решење свих војних, па и политичких проблема тражи стратегијском комбинаториком и грубом силом. Код живахних, психички покретљивих Француза, подложних тренутним импресијама, овом се питању обраћа већа пажња.⁵⁷³ Војна литература се такође заинтересовала за психолошке реакције маса под оружјем. О томе се највише пише у Француској где су масе најосетљивије. Инспирисани великим успехом Ле Боновог рада о психологији маса (*Psychologie des foules*, 1895), Кампеано је писао о индивидуалној и колективној војној психологији (*Essai de psychologie militaire individuelle et collective*, 1902), а Вајан о души војника (*L'âme du soldat*, 1910).

Војна доктрина српске војске добила је свој завршни облик у последњим годинама пред епоху ратова за ослобођење и уједињење 1912-1918. године. Тактичка начела која су била заступљена у *Пешадијском правилу* српске војске 1909. године била су потпуно савремена. Правило је одбацило све схеме и нормe и дало потпуну важност предузимљивости, као битном услову за успех у рату. Офанзивни дух код пешадије требало је стално развијати, јер је то био један од првих услова за победу. Правило је износило користи од задобијања ватрене надмоћности над непријатељем, као и важност маневра и захтева да се овим елементима победе даје увек првенствена пажња. Од официра се тражи развијање и јачање војничког духа, дисциплине, самопрегоревање, одлучност и одважност. *Пешадијско правило* српске војске видно је истакло важност солидарног дејства између појединих родова војске, јединица и команданата.⁵⁷⁴ Упркос чињеници да је немачка војна доктрина у Руско-Јапанском рату 1904/05. године доживела успех, пешадијско правило српске војске из 1909. године истицало је француску војну доктрину решавајућег удара.⁵⁷⁵

573 Исто.

574 П. Пешић, *Наша нова пешадијска егзерцирна правила, одговор на критику ђенералштабног мајора Милана Ж. Миловановића*, Ратник, књ. LXVIII, св. II, 1910: 331.

575 М. Ж. Миловановић, *Облик савремене битке и наша пешадијска егзерцирна правила*, Ратник,

Званична доктрина са којом је српска војска ушло у раздобље ратова прописана је у *Ратној служби* од 1911. године. *Ратном службом* било је наглашено да треба развијати офанзиван дух као битну карактеристику доктрине. Потпуна победа се „само нападом може изборити“. При сваком додиру са непријатељем треба нападати, а неизоставно прелазити у напад и онда, кад смо тренутно имали разлога или били принуђени на одбрану.⁵⁷⁶ На тај начин требало је задржати иницијативу и своју вољу наметнути непријатељу. Одбрана је сматрана видом дејства у коме бранилац треба недостатак снаге да надокнади „коришћу, коју му нуди земљиште са вештачком спремом“, како би непријатељу нанео губитке и створио релативну надмоћ, да у погодном тренутку пређе у напад „пошто једино напад води позитивном и потпуном успеху“.⁵⁷⁷ Одбрану је требало изводити да би се добило у времену, избегавајући одсудно ангажовање јединица.

Борбени поредак српских јединица требало је прилагодити ситуацији у зависности од јачине сопствених и непријатељских снага, моралног стања једне и друге стране, земљишта и циља који се жели постићи. Будући да ће старешине ретко бити у прилици да познају све елементе ситуације, борбени поредак на почетку судара неће имати коначан облик. Да би се обезбедила слобода маневра у тренутку када се ситуација разјасни, јединице је у почетку „корисно распоредити више по дубини“.⁵⁷⁸ Главне снаге требало је груписати „на најважнијој тачки, при одбрани, и противу најважније тачке, при нападу“, имајући при том у виду да борбени поредак треба да обезбеди свим родовима да потпуно користе „своју снагу и акцију“ и да се узајамно помажу. Борбени поредак треба да буде такав да обезбеди пробој, или, обухват непријатеља, односно да парира сличне непријатељске намере.⁵⁷⁹ Најсигурнији начин одржавања везе између делова борбеног поретка и родова војске, према *Ратној служби*, јесте стална тежња свих ка постизању општег циља, обезбеђење јединствене команде, узајамног потпомагања и подржавања ватром. Узајамно потпомагање и „пристизање у

књ. LXVI, св. V-VI, 1909, 731-739; Б. А. Николић, *Начела боја по нашим новим пешадијским егзерцирним правилима*, Ратник, књ. LXIX, св. IV, 1910: 66-67; Ж. Станисављевић, *Поводом чланка Начела боја по нашим новим пешадијским егзерцирним правилима*, Ратник, књ. LXX, св. II, 1911: 146-147.

⁵⁷⁶ *Ратна служба*, Београд 1911: 314.

⁵⁷⁷ Исто: 351.

⁵⁷⁸ Исто: 318.

⁵⁷⁹ Исто: 320, 321.

помоћ“ појединих родова сматрано је најјачим јемством за успех. Због тога је истицано начело да су сви родови оружја дужни да се залажу једни за друге.⁵⁸⁰

Званична доктринарна документа европских војски истицала су готово иста начела: офанзиву, предузимљивост, солидарност, садејство итд. Војна доктрина српске војске прописана *Ратном службом* 1911. године, била је модерна и у основним елементима подударала се са доктринама великих европских војски. Војна доктрина српске војске која је настала на основама европске војне доктрине, ипак је имала своје посебности и национална обележја. Прво обележје српске војне доктрине била је висока морална спрема војника. Најзаслужнији за морално васпитање био је пуковник Димитрије Ђурић, који је основне елементе српске националне политике уградио у биће српске војске.

Проучавајући могуће српске противнике у наредном рату Турску и Аустро-Угарску, пуковник Ђурић је дошао на мисао да је за српску војску најзначајнија морална спрема: „Јер у материјалној спреми ми с нашим будућим противницима подпуно конкурисати неможемо; у обуци можемо стајати подједнако, али у моралном обзиру наши противници не само с нама немогу конкурисати, но ово им је једна врло слаба страна. Ако се сетимо сврх тога, да је она спрема војске за рат ваљана, која је удешена и према протнику и његовим слабим странама: онда још јасније излази на видик огромна важност моралне спреме код нас. Ово је једини прави пут, да мален број наше војске увећамо и да нашом јаком страном тучемо непријатељеву слабу.“⁵⁸¹

Рад на изградњи офанзивне доктрине, засноване на моралној спреми војника, започео је тако што су се српски регрути учили писмености. Пуковник Ђурић је инсистирао да се војницима предаје: „историја народа – написана јасно и кратко према сватљивости војника, не да њоме постану историци, но да се упознају са прошлости своје државе, да разумеду садашњост и позив њен; земљопис – који ће војнике упознати са целокупним народом и земљиштем на коме живи и које му припада, да не би војници мислили, да је сва Србија између Тимока и Дрине а све што је наоколо, да је то туђе и да су тамо Турци, или које какви *шокци, швабе, шојке* и *шопови* ит.д.

580 Исто: 327; Б. Ђорђевић, *Историја српске ратне вештине*, Београд 2000, 60-64.

581 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879: 60-61.

Ови грозни и отуђујући називи нису нам непознати. Истина нисмо их ми сковали, но су нас наши противници њима васпитавали. Наше пак васпитање треба да их искорени и сваки српски војник треба добро да зна, гди и докле Србин живи, и да су Србин, Бошњак, Хрват, Бугарин, ит.д. браћа, па ма које вере били.“⁵⁸²

Ђурић је сматрао да српске војнике треба учити географији: „Кратак и јасан земљопис може много да припомогне, те да се растера она стара провинцијска себичност. Иначе без тога се лако може десити, да ће војници у време рата запитати *на шта ће мо преко Мораве?*.“ Пуковник Ђурић је предложио да се војницима читају: „Животопис наших јунака и славних мужава, важне и поучне битке из старе и нове историје и српске јуначке народне песме“.⁵⁸³ Идеје пуковника Димитрија Ђурића, нису остале мртво слово на папиру, оне су спроведене у дело. Читав један правац у српској војној књижевности био је посвећен моралној спреми војника, са великим бројем наслова, а почетком XX века почео је да излази и војнички лист *Узданица*. Резултати планског и систематског рада на моралној спреми нису изостали. Висока морална спрема српских војника, била је основ сваког офанзивног рада српске војске и њено изразито обележје у Ослободилачким ратовима 1912-1918. године.

Српска војска званично је прихватила француску војну доктрину решавајућег удара, која је у Србији добила национална обележја. Заслуге у том правцу припадају генералу Димитрију Цинцар Марковићу, који је прилагодио француски начин борења карактеру и менталитету српског војника. У студији под називом *Размишљања о српској војсци* Цинцар-Марковић је устао против званичних српских прописа који су сви „до сада ношени не само тактичким струјама других војска, него да су шта више мал не и копије њихове“. Он је сматрао да тактика српске војске „не треба и не сме бити чиста копија тактике ма чије, па ма то биле и најбоље стране војске.“ Он је био против покушаја да се

582 Исто: 68-73

583 Исто.

начин борбе српске војске, која је имала богато ратно искуство уклопи у „калуп какве друге војске“.⁵⁸⁴

Цинцар-Марковић је сматрао да тактичке норме у пешадијским егзерцирним правилима треба више прилагодити темпераменту српског војника. У нападу први борбени ред треба да „остане у разређеним линијама, те тако више у руци старешине све дотле, док се не приђе даљини од 600 корака.“ На том растојању од противника треба отпочети развијање у стрељачки строј, а затим отворати јединачну ватру: „Тако поступање може на отвореном земљишту донети и већих губитака, али опет зато не треба сметати с ума, да трупе очуване у старешинској руци до свога борбенога смера, па ма и са већим губицима, доносе пре успех и решење задатка, него ли оне, које су можда и мање претрпеле, али у тренутку решавања борбе нису више у руци старешине.“⁵⁸⁵

Имајући на уму резултате гађања регрута Цинцар-Марковић је мислио да је даљина од 1.000 корака превелика за отварање опште јединачне ватре у одбрани. „У војскама, где се изводи гађање рационалније, поступније и кроз дуже време, те тиме постиже боља успособљеност стрелца, може бити и већа; али тамо, где погодбе за гађање нису тако повољне, нарочито као код нас, где се увек има посла са службом неких месечара па и много крњих двогодица, мора се задовољити и мањом.“ Општу јединачну ватру у одбрани треба почети тек када непријатељ приђе на 800 корака.⁵⁸⁶

Само озбиљан рад на проучавању српске ратне прошлости, може донети више „сређености и одређености“ у гледишту о војној доктрини српске војске. Проучавање српске војне историје спречило би српске официре да буду „јаке присталице једни овога други онога туђинског писца – теоретичара“. Треба проучити прошлост српског народа да би се дошло „до оцене и увиђаја, коме је облику борбе нагињала војна моћ нашега народа.“⁵⁸⁷ Цинцар-Марковић је одмах у почетку одбацио немачку војну доктрину обухвата. Са борбеним поретком у линији, „можда се на другим местима и код других војсака може и успевати, али

584 Д. Цинцар-Марковић, *Размишљање о нашој војци*, Ратник, књ XXXIV, св. I, 1896: 2-5.

585 Исто, Ратник, књ XXXIV, св. II, 1896: 144-153

586 Исто.

587 Исто, Ратник, књ XXXIV, свеска I, 1896: 2-5.

са нашом никад. Без јаке главне резерве не треба рачунати на успешну битачну радњу.⁵⁸⁸

Пуковник Цинцар-Марковић је дошао до закључка да су Срби најзначајније битке у својој историји добили у одбрани, односно у одбрамбено-нападном систему: „Такав облик вођења боја огледа се јако и у нашим војевањима за ослобођење у прве две деценије овога столећа (Мишар, Варварин, Делиград, Крајина Хајдук Вељкова итд.); па таквим обликом највише се служе и служили су се Црногорци и Херцеговци, у којих се до данашњег дана очувао онај начин извођења боја, који је карактерна особина нашега народа. Па то се у њих могло очувати, јер се сав њихов војнички буран живот вазда кретао природним током и није подлегао утицајима туђинаца, нити се повијао по страним рецептима и излагао журним применама тактичких начела других војска.“ Захваљујући одбрамбеном начину борбе српска војска је издржала пуних пет месеци против знатно надмоћније силе у првом рату са Турцима 1876. године.⁵⁸⁹

У време када су све европске војске усвојиле офанзивну војну доктрину и напад као решавајући вид борбе, Цинцар-Марковић се определио за дочек – активну одбрану, начин борбе који највише одговара карактеру и менталитету српских војника: „Дочекати на бојном пољу и јуначки бојак бити, провлачи се кроз сву нашу лепу појесију наше лепше прошлости. И заиста по душевним особинама нашег живља, по његову темпераменту и националном васпитању, и најзад по карактерним особинама да оно ради и онога се лађа што зна, разуме и пажљиво оцени, није други начин борбе погоднији за наш живаљ но дочек, који му противника износи и шта смера и шта хоће, шта ради и како ради, па онда да му према томе посао поквари и за се што више користи извуче.“ Вештим маневром треба увек тежити, да се српска војска постави у такав положај да се дочек као облик борбе наметне противнику. Кад се противник дочеком заустави и „учини сасвим видне и јасне погрешке у своме распореду и поступању, треба прилазити нападу.“ Напад треба изводити са што јачом резервом, што силнијом артиљеријском ватром и са што већом енергичношћу, „јер су колебање и друга оклевања од великог утицаја на губљење стрпљења и истрајности нарочито у

588 Исто, Ратник, књ XXXIV, свеска II, 1896: 144-153.

589 Исто.

нашег елемента.⁵⁹⁰

Погибија генерала Димитрија Цинцар-Марковића у Мајском преврату 1903. године за тренутак је прекинула процес обликовања националне војне доктрине. Идеја о дочеку као облику борбе ипак је надживела Цинцар-Марковића. Мисао о стварању српске војне доктрине прихватио је пуковник Живко Павловић. Теоријске основе за стварање националне војне доктрине пуковник Павловић је нашао у делима генерала Цинцар-Марковића, али и учењу генерала Колмара фон дер Голца. Немачки генерал је сматрао да су начела стратегије и тактике променљива и зависна од постојећих прилика и да свака нација треба да ствара своју ратну вештину. До таквих закључака фон дер Голц је дошао радећи на реорганизацији турске војске 1883 – 1895. године. У својим делима *Ратовање* и *Вођење војске*, Голц се противи слепом копирању европске стратегије и тактике и нових европских идеја које нису одговарале приликама и могућностима балканских држава. Разматрајући географске и остале прилике, Голц је сматрао да је на Балкану принцип решавајућег удара исто толико важан, колико и начело обухвата.

Против стварања националне војне доктрине био је пуковник Петар Пешић. Он је сматрао да је Тактика наука која има општа начела и да отуда не постоје поједине националне тактике. У чланку под називом *Српска тактика?*, објављеном у *Ратнику* 1912. године, Пешић је тврдио да српска војска наоружана модерним наоружањем, мора да примењује она борбена правила која су се показала као исправна у Руско-Јапанском рату 1904/1905. године.⁵⁹¹ За настанак посебне српске војне доктрине било је много важније мишљење генерала Радомира Путника, који је после Мајског преврата 1903. године постављен на место начелника Главног генералштаба.

Радомир Путник је завршио Артиљеријску школу у Београду као питомац VI класе 1863. године.⁵⁹² Током војничке каријере, само је једном боравио у иностранству и то у Русији, где је шест месеци проучавао рад барутних завода у Хотину. Радомир Путник је припадао оној врсти људи који су сами себе

⁵⁹⁰ Исто.

⁵⁹¹ П. Пешић, *Српска тактика?*, *Ратник*, књ. LXXII, св. VIII, 1912: 1-16.

⁵⁹² Опширније: Ж. Ранковић, *Војвода Радомир Путник његов живот и рад*, Сарајево 1926; Скоко С., *Војвода Радомир Путник*, књ. I и II, Београд 1984.

изградили. Тек после тридесете године живота почео је да учи стране језике, да би могао пратити европску војну литературу. „Од страних језика доста је добро знао немачки па се помоћу њега користио богатом и садржајном немачком војном литературом.“ Пуковник Драгутин Милутиновић је тврдио да генерал Путник није био велики познавалац европске војне теорије. „Што се тиче Путникове стручне спреме, може се рећи да је она била самоучка. Путник није нигде учио специјалну генералштабну академију, те се увек сам учио, а и други су га у Главном генералштабу спремали, па је као виши артилеријски официр преведен у генералштабну струку 1884. г. баш некако пред рат 1885-86. г.“⁵⁹³

Војничка каријера Радомира Путника обликовала је његов став и определила га да прихвати војну доктрину, засновану на дочеку. Путник је војну каријеру започео поразом у рату са Турском 1876. године, када је његова бригада претрпела велике губитке на Калипољу. Млади официр је тада научио да се стварни рат разликује од оног описаног у уџбеницима.⁵⁹⁴

Разлику између теорије коју је учио и праксе коју је доживео Путник је изнео у писму пријатељу и школском другу, лекару Владану Ђорђевићу: „На хартији се трупе брзо и лако концентришу, после неколико потеза пером већ су на главном зборишту... А какав су оне дотад напор учиниле, са каквим су се тешкоћама и оскудицама бориле, то се само личним искуством осетити може... Били су то дуги и заморни маршеви. Ледена киша, блато до колена, снег, биваковање без ватре и без хране...“ Пораз у рату са Бугарском 1885. године научио је Путника да не буде сувише самопоуздан. Радомир Путник је после пораза на Сливници 1885. године смењен са дужности начелника штаба Дунавске дивизије и постављен на дужност команданта XV пука.⁵⁹⁵

Радомир Путник је 1888. године постављен је на службу у Главни генералштаб. Путник је у Главном генералштабу био у прилици да упозна простор Србије у војно-географском смислу и прилагоди теоријска начела европских војски реалним приликама и условима. „Земљиште наше предратне Србије, као и свих знатнијих стратегијских и тактичких положаја, познавао је врло добро, јер је

593 Архив САНУ, Историјска збирка, бр 11444, Документа генерала Драгутина Милутиновића.

594 Скоко С., *Војвода Радомир Путник*, књ. I, Београд 1984: 73.

595 Архив САНУ, Историјска збирка, бр 11444, Документа генерала Драгутина Милутиновића; Скоко С., *Војвода Радомир Путник*, књ. I, Београд 1984: 155-175.

често водио генералштабне приправнике на генералштабна путовања.“ Карактер и менталитет генерала Радомира Путника савршено се уклапао у идеју генерала Димитрија Цинцар-Марковића о традиционалном српском, одбрамбено-нападном начину борбе. Пуковник Милутиновић је тврдио да је Путник „имао и своје ја у раду“. „Увек је давао на парчету хартије својим потчињеним у штабу, шта има да се разради у главном. Од својих решења ретко је кад одступао, или да је коме попуштао па макар то био и номинални Врховни командант (Краљ Петар или Регент Александар).“⁵⁹⁶

Радомир Путник је био неповерљив и ауторитаран. „Путник није хтео узимати у оперативну војску за сараднике старије ваљане ратне официре. Тако су остали неупослени: инжењер-генерал Михаило Магдаленић, популарни генерал Михаило Срећковић као и почасни генерал Стеван Луковић, његови Путникови класни другови. Даље, генерал Јован Атанацковић као и генерал Павле Бошковић седели су такође неупослени, као и многи други старији ратни официри. Све је то, како изгледа, Путник радио из личних мотива. Путник је радије узимао за сараднике млађе официре, и којима је у већини случајева био и наставник или их је водио на генералштабна путовања (Живојина Мишића, Степана Степановића, Милоша Васића и друге, код којих је имао више ауторитета).“⁵⁹⁷

Уочи Балканских ратова 1912. године, генерал Радомир Путник је одлучио да прихвати основну идеју српског ратног плана који је израђен 1902. године, а био је заснован на дочеку.⁵⁹⁸ Путник је постојећи ратни план за рат са Турском прецизирао и разрадио тако да су постојала четири алтернативна плана. Сваки од њих предвиђао је разне могућности, посебне циљеве и снаге које се ангажују на његовом остварењу. Путник је тражио да му се за помоћника одреди пуковник Живојин Мишић. На место начелника Оперативног одељења у Врховној команди 1912. године именован је пуковник Живко Павловић.

596 Архив САНУ, Историјска збирка, бр 11444, Документа генерала Драгутина Милутиновића.

597 Исто.

598 Основе овог ратног плана постављене су на састанку у војном министарству који је одржан 16. марта 1898. године, а којем је председавао командант Активне војске краљ Милан Обреновић. Састанку су присуствовали: министар грађевина Ђенерал Јован Атанацковић, министар војни пуковник Драгомир Вучковић, начелник штаба команде Активне војске Ђенерал Димитрије Цинцар-Марковић, начелник Групног одељења команде активне војске Ђенерал Лазар Лазаревић, начелник Опште војног одељења министарства војног пуковник Вукоман Арачић, В.Д. начелника Ђенералштабног одељења команде Активне војске потпуковник Светозар Нешић. Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војска Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 175-178.

Пре него што се изрекне коначан суд о српској војној доктрини, потребно је размотрити деловање завереника из 1903. године, који су имали велики утицај на живот и рад српске војске после Мајског преврата. Поједини аутори, попут Божина Симића тенденциозно су тврдили да су завереници из 1903. године заслужни за „демократизацију и револуционарни преображај“ српске војске. Симић тврди да је револуционарни утицај завереника уклонио све формалности и променио војнички дух и физиономију борбе српске војске: „Гвоздени бригадири, и остале старешине који су деценијама текли војничку каријеру трупним муштрањем, и пред којима су млађи официри и војници пре 29. маја дрхтали као прут, нашли су се после 29. маја, кад су све оне беспредметне формалности уклоњене, у положају смешних *старешина* на које нико више није обраћао озбиљну пажњу.“ Заслуга завереника, на челу са Драгутином Димитријевићем Аписом⁵⁹⁹, била је у томе што су пензионисањем старијих официра отворили пут за напредовање млађих официра: „Апис је с успехом навијао Министарство Војно да се неупотребљиви и застарели официри што пре уклоне из војске, постизавајући тиме двојаки циљ: осигуравајући револуционарни препород војске, утврђујући нови режим у политичком погледу.“⁶⁰⁰

Наведене тврдње Божина Симића нису у потпуности тачне. Међу официрима који су пензионисани после Мајског преврата 1903. године било је доста способних официра, пуковника са модерним схватањима рата: Живојин Мишић, Светозар Нешић, Милош Васић и Божидар Јанковић. Погибијом генерала Димитрија Цинцар-Марковића, председника владе и генерала Милована Павловића, војног министра, 29. маја 1903. године уздрмани су темељи на којима је српска војска деценијама градила своју доктрину. Због незаконитих поступака завереника, у Нишу је августа 1903. године организована неуспела официрска контра-завера, после које се официрски кор поделио на присталице и противнике

599 Опширније: В. Ђорђевић, *Крај једне династије (Прилози за историју Србије од 11. X 1897. до 8. VII 1900, књ I и II, 1897-1898, Београд 1905; књ. III 1899-1900, Београд 1906); Т. Кацлеровић, Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903, Београд 1950; М. Живановић, Пуковник Апис, Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте, Београд 1955; В. Казимировић, Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године, Крагујевац 1997; Р. Драшковић, Преторијанске тежње у Србији, Београд 2006.*

600 Б. Симић-Марсо, *Препород Српске Војске, и борба за уједињење*, Нова Европа, књ. XVI, 2, 1927: 54.

завереника.⁶⁰¹

Официрски кор српске војске подмлађен је после 1903. године, али то је била више заслуга краља Милана Обреновића, него завереника. За четири године од 1898. до 1901. српска војска је добила 500 школованих официра (28-31 класа), који су завршили скраћени двогодишњи курс Војне академије у Београду. Они су донели свежину, ентузијазам и једну нову снагу српској војсци, која је била неопходна за предстојећа ратна искушења. Подмлађивање официрског кора српске војске завереници су приказали као свој успех пошто се прилив младих школованих официра поклопио са периодом њиховог највећег утицаја у војсци.

Завереници из 1903. године, а касније припадници организације *Уједињење или смрт* имали су знатно веће заслуге на другом пољу. Њима припадају заслуге за обликовање војне доктрине, јер су били на челу четничке акције у Македонији. Иако завереници нису покренули четничку акцију у Македонији, здушно су је подржали. Истакнути припадници Црне руке Војин Поповић и Војислав Танкосић, своје прво ратно искуство имали су на Чelopeку у борби против Турака. Да би популарисали четнички покрет међу омладином и осигурали што више добровољаца за четничку акцију, „Црнорукци“ су настојали да продру у разна омладинска удружења.

Орган Црне руке *Пијемонт* у броју од 26. јуна 1912. године, писао је да: „четнички покрет даје велике изгледе на успех, јер он одвикава омладину од свих ружних навика а у исто време је учи и упућује на друго боље, корисније, племенитије и лепше занимање.“ Као и у неким другим приликама кад је писао о нужности укључивања омладине у четнички покрет, *Пијемонт* је указивао на Немачку – као на узор: „Немачки народ који данас располаже најбољом војском и с најсавршенијим оружјем држи да и то није довољно у борби за превласт немачког народа, те се и он обраћа омладини која још није стигла за војску, обраћа се дечацима и девојчицама од 12-18 година и тражи и међу њима сараднике на великом националном и културном послу. Тиме постиже двојаку корист: омладина се васпитава морално, физички и национално, а отаџбина добија свесну, спремну и одушевљену младу снагу”.⁶⁰²

601 В. Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац 1997: 188-189.

602 Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928: 3-15; В.

Комитска акција у Македонији 1903 – 1912. године, здушно подржана од завереника имала је велики утицај на тактику борбе српске пешадије. Уколико је период мира у Србији био дужи утолико је војна доктрина све више застаревала и у домену тактике временом изгубила своју еластичност. Искуства четничке акције нису никада преточена у тактичке норме и поступке, али су „причања наших војвода, четника: о ратном животу, маршевима, стражарској служби, борбама и.т.д.” слушана са највећим интересовањем. Комитске приче „одводиле су са собом све наше мисли и наш дух” писао је после рата потпуковник Миленко Варјачић.

Борбено искуство, које су млади српски официри и војници стекли у Македонији, избрисало је све бескорисне поступке и форме једне мирнодопске војске. Кад је избио Први балкански рат 1912. године традиционални борбени дух, прожет идејом народног ослобођења, избио је у први план дајући српској војсци самопоуздање и офанзивност. Искуство комитске акције у Македонији било је добра подлога за стварање националне тактике, која се разликовала од свих других.⁶⁰³ Слободан Јовановић истиче да је рат с Турском „изнео црнорукце на велики глас” и да су „добра спрема и добар дух наше војске приписивани поглавито њима у заслугу”.⁶⁰⁴

Утицај комитске акције у Македонији на тактику борбе српске пешадије свакако је постојао, али његове размере и правац тешко је оценити. Област у којој су „Црнорукци“ у потпуности оставили свој траг и печат у српској војсци јесте дисциплина. Завереницима припадају највеће заслуге, јер су насупрот демократизацији српског друштва у војсци очувани темељи строге и чврсте дисциплине. Идеологија завереника из 1903. године, као и статут тајне официрске организације *Уједињење или смрт*, стајали су насупрот демократије у друштву и самој војсци. Лист *Војска*, у којем су се највише питали највиђенији завереници, Петар Мишић и други, овако је судио о политичким странкама: „Партије су раздвојене у велики број фракција, без начелних разлика и разлога воде крвничку борбу међу собом у

Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац, 1997: 355-366; Р. М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији, Апис и Црна рука*, Београд 2006: 131-133.

603 М. Ј. Варјачић, *За доктрину националне тактике*, Војни весник, 1, 1922: 5-6.

604 С. Јовановић, *Моји савременици- Апис*, Београд 1962: 404.

личном или партијском интересу, бацајући опште добро у запећак. Две најјаче странке у земљи (Радикали и Самостална странка) стоје једна према другој готово једнаке по јачини, и узајамно се паралишу у свом раду. Слабије партије не бирају средства да уздрмају положај владајуће странке. У тој борби ништа није свето, ни од чега не презају до окорелости покварени политичари.”⁶⁰⁵

Црна рука је имала доста сличности са немачком Војном лигом, основаном у јануару 1912. године у Берлину. Ову организацију основали су виши немачки официри, који су тражили јачање немачке војске и „већи, интензивнији рад на националној германској политици”.⁶⁰⁶ Одређени утицај на Црну руку извршила је и официрска организација у Турској – Лига официра спасилаца, која је у јулу 1912. године ултимативно захтевала да се парламент одмах затвори.⁶⁰⁷ Као и Лига официра у Турској и Црна рука је истицала, да су официри најпозванији и дужни „да пре свију прискоче у помоћ отаџбини и спасу је од страначке пљачке”.⁶⁰⁸

Залажући се за јачање војске у Србији, *Пијемонт* је указивао на Немачку која би у том погледу требало да буде узор Србији. У чланцима посвећеним Немачкој, изузетно велика пажња поклањана је активностима разних удружења у правцу јачања немачке војне снаге. У вези с тим цитирани су немачки генерали Лицман и Шарнхорст. Пун одушевљења за све струје у Немачкој, које су агитовале за јачање немачке војске, *Пијемонт* је поводом великог збора немачких студената у априлу 1912. на којем се говорило о немачкој „одбрамбеној снази”, написао и следеће: „Колико одушевљења код немачких студената! Колико праве и честите искрености за национални напредак! Како су они дубоко прожмани идејом, да је војска сила изнад свих сила, да је она оруђе изнад свих оруђа... Такав идеал, да је среће, требало би и наша омладина да има. Али пре свега, за такав идеал треба имати људе на врху државне управе, који ће војску подизати, који на њен развитак неће

605 Војска, 7.01.1906; В. Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац, 1997: 187;

606 Пијемонт, број 40, 1911.

607 Правда, број 191, 1912.

608 Правда, број 197, 1912; В. Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац, 1997: 375.

жалити”.⁶⁰⁹

Најобразованији међу завереницима из 1903. године био је потпуковник Петар Мишић, који је 1899-1901. године предавао Тактику на Војној академији. На предавањима, која је држао питомцима 32. класе, Мишић се залагао за продужење рока службе у стајаћој војсци. „Народ, који ужива велике политичке слободе, неће моћи дати добру војску са кратким роком службе, па још ако ступањ образовања и појам о патриотизму не стоје на достојној висини, онда се стање умногоме погоршава. Код нас је рок службе у кадру с обзиром на све горње врло кратак, али ако се ми морамо сада с њиме мирити, онда би требало радити на томе, да сваки проведе у кадру потпуно две године.”⁶¹⁰ Може се само замислити какво је незадовољство настало у официрском кору када је 1901. године војни рок у Србији са две године скраћен на 18 месеци.

Антидемократски ставови Петра Мишића још су јаснији када говори о моралу и дисциплини у војсци. Са увођењем опште обавезе у Србији, нагло се променио појам о моралу и дисциплини у војсци: „Протумачило се, да је сада строга дисциплина чак и опасна, јер ће бранити отаџбину и гинути пред противником само онај, кога не креће батина и суровост.” Овоме је ишла у прилог околност, што војску више није састављао „талог друштвени но пуноправни грађани, који треба да сматрају за част и дужност да бране своју отаџбину и служе у војсци.” Због тога је изгрдња морала и дисциплине у војсци требала да се врши благим поступцима, саветима и поукама: „На овај начин у војску се увукло демократско гледиште о дисциплини и сада је стање таково, да је скоро код свију завладала чудновата сентименталност према војницима. Обука и васпитање основано је на поуци, савету, причању, читању историје, географије итд., а према репресивним мерама појављује се чак извесна одвратност.”⁶¹¹

Изрицање казни против реда и дисциплине „приписује се често у грех старијима, који су казне изrekli, јер влада начело да је само она команда правилно васпитана у којој нема казнителног протокола”. На основу овога

609 Пијемонт, 24.04.1912; В. Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац, 1997: 400-401.

610 П. Мишић, *Тактика* (аутографија), Београд 1901: 53-54.

611 Исто: 133-134.

старешине „расправљају све поступке, који оштро руше ред и дисциплину само поуком, те да не би заслужили прекор својих претпостављених.” Са војника је скинута скоро свака одговорност, јер за грешке одговара старешина, јер није научио и васпитао војника да не греши.⁶¹²

Демократско гледиште о дисциплини прихваћено је у скоро свим европским војскама. Међу развијеним европским војскама изузетак је представљала немачка војска, која се није „завела за општом струјом у погледу дисциплине“. Једино немачка војска „под тешким прекорима своје скупштине чини изузетак и рачуна да војска без чврсте дисциплине не може да опстане“. Изводећи закључак потпуковник Петар Мишић предлаже да се енергично напусти демократско гледиште о војној дисциплини, које је у Србији узело маха од кад је заведена опште војна обавеза и да „праведна строгост добије своју потпуну силу”. Равнотежа благородних и репресивних мера чини право васпитање „које у садашње време изгледа иде погрешним правцем и о коме се у теорији може много да говори, али се на пракци може врло мало да изведе.“⁶¹³

Идеје о крутој немачкој дисциплини прихватили су млади српски официри, тек изашли из Војне академије. Насупрот демократизацији српског друштва после 1903. године, захваљујући завереницима, у касарни је очувана строга, немачка дисциплина. Последица тога била су честа прекорачења овлашћења од стране српских официра и злостављање војника.⁶¹⁴

*

Изложена утицају различитих европских војних школа, војна доктрина српске војске се непрекидно мењала и развијала. После Српско-Турских ратова 1876/78. године, српска војска је прихватила пруску војну доктрину. У рат са Бугарском 1885. године, српска војска је ушла са немачком војном доктрином и доживела пораз. После Сливнице 1885. године у српску војску продиру идеје француске војне доктрине, која се осамдесетих година XIX века коначно обликовала. Почетком XX века српска војска званично је

612 Исто.

613 Исто: 136.

614 Т. Кацлеровић, *Милитаризам у Србији, Афере и скандали у војсци*, Београд 1950; В. Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац, 1997: 543.

прихватила офанзивну француску војну доктрину решавајућег удара. Француска војна доктрина прилагођена је карактеру и менталитету српског војника. Тако је настала српска војна доктрина.

Највеће заслуге за настанак српске војне доктрине припадају генералу Димитрију Цинцар-Марковићу. Он је тражио да се одбаци немачка доктрина обухвата и француска доктрина офанзиве по сваку цену и прихвати традиционални начин борбе Срба и Црногораца. На планинском, испресецаном земљишту Балканског полуострва противника прво треба одбраном зауставити, а затим му противнападом нанети одлучујуће губитке.

Војна доктрина са којом је српска војска 1912. године ступила у рат била је офанзивна, али не по начину борбе, него по својој патриотској националној идеји и моралној спреми војске. У касарни је задржана строга, чврста дисциплина. Пред почетак Балканских ратова 1912/1913. године српска војска није уживала велики углед у Европи, а њена национална доктрина остала је непозната широј стручној јавности. Тако се српској војсци пружила прилика да 1912. године војном доктрином изненади многе војне теоретичаре.

Организација, формација и наоружање српске војске

Организација и формација српске војске, као и њена опрема и наоружање после 1878. године били су у складу са савременом европском војном доктрином, која је прихваћена у Србији. Све промене у организацији и формацији српске војске до почетка Балканских ратова 1912. године, имале су циљ да оспособе српску војску за модеран начин ратовања, самостално, или, у кооперацији са неком великом европском војском. Промене у организацији и формацији одвијале су се једновремено, или, су чак претходиле развоју војне доктрине. Угледајући се на велике европске војске, прво је прихваћено оно што је на први поглед било видљиво: савремена организација, формација и наоружање, а тек касније је усвојена војна теорија и доктрина. Србија се у погледу организације и формације војске угледала на Пруску, која је у другој половини XIX века била општи узор и другим европским државама.

Пруска је после пораза од Наполеона и Тилзитског мира 1807. године била сведена на малу државу од 4,5 милиона становника, која није смела да има војску већу од 42.000 војника. Пруски војни министар Шарнхорст увео је тада праксу да се после извесног времена обучени војници отпуштају кући, а да се на њихова места примају регрути. Захваљујући томе Пруси су за само четири године обучили више од 70.000 војника, који су у сваком тренутку могли да се супротставе стајаћој војсци.

У рату против Наполеона 1813. године овај систем је показао добре резултате, али се осетио недостатак старешинског кадра у пруској војсци. Шарнхорст је решио и овај проблем. У редове војске позвани су људи најбољег социјалног стања и образовања, који су се до тада имали привилегију да се ослобађају од регрутовања. Пруси су септембра 1814. године донели закон којим је уведена општа војна обавеза са трогодишњим роком службе у сталном кадру. Да би се ублажио закон о општој војној обавези уведена је установа једногодишњих добровољаца. Образовани младићи из имућнијих породица могли су да се пријаве у добровољце и уместо три године служе само годину дана у касарни, али уз услов да положи испит за резервног официра. Тако је створен мешовити систем организације војске, у којем се стални кадар у случају рата попуњава обученом

резервом. Општа војна обавеза, која није допуштала никакве класне изузетке, дала је војску са развијеним националним духом, а кратак трогодишњи рок службе стварио је мноштво обучених резервиста, којима су се мирнодопске јединице на оглас мобилизације брзо и лако попуњене до ратног састава.

У формацијском смислу пруска војска била је подељена на оперативну војску, ландвер и ландштур, а служба у војсци трајала је 16 година. Оперативну војску чинио је трогодишњи стални кадар и четири најмлађа годишта резервиста. После изласка из оперативне војске, војници су још девет година проводили у ландверу, резервној војсци. При кадровском року од три године у активну службу није се могао позвати сав пристигли контингент регрута, па је део регрута одмах превођен у ландвер. У Немачкој је 1875. године било 16.000 прекобројних регрута, а 1912. године било је 540.000 војних обвезника који никад нису служили војску.⁶¹⁵

Организација војске у Србији је дуго ишла у супротном смеру у односу на Пруску. Српска устаничка војска 1804 – 1815. године била је заснована на принципу опште војне обавезе: сваки Србин био је војник. Они који су физички били способни учествовали су у борби, а остали су помагали борбу устаника против Турака.⁶¹⁶ Када је кнез Милош Обреновић почео да утврђује своју власт и гради прве државне институције, у Србији је настала стајаћа војска. Прихватање Турског устава 1838. године, омогућило је да се у Србији 29. маја 1839. године усвоји први закон о војсци. Мали број гарнизоних војника за стајаћу војску регрутован је коцком, најчешће из задружних кућа. Од те обавезе били су поштеђени, поред неспособних, они „који се науком припремају за духовни чин, или иначе који изучавају више науке, или се одаду на вештине и редовну трговину”.⁶¹⁷

За време прве владе кнеза Михаила Обреновића 1841. године донет је нови *Законом о устројенију гарнизонског војинства*, којим је оно организовано по узору

615 Опширније: Lehmann M, *Scharnhorst*, I – II, Leipzig 1886 – 87; F. Kohenhauzen *Од Шарнхорста до Шлифена*, Београд 1936; Mering K., *Ogledi iz istorije ratne veštine*, Београд 1955; M. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Београд 1952; D. J. Nitl., *Vojni štabovi*, Београд 1959.

616 Опширније: Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1898, књ I; Ј. Мишковић, *Српска војска и војевање за време устанка 1804-1805. г.*, Глас Српске академије наука, 47; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2003.

617 *Зборник закона и уредаба*, књ 1, Београд 1840: 58-66; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 144-159.

на стајаћу војску кнеза Милоша Обреновића. Пешадија, коњица и артиљерија биле су организоване у оквиру једног батаљона са укупно 1291 војником. Одредбе о регрутовању војника остале су исте: свака кућа „без разлике” била је дужна да даје војнике у за Гарнизону војску, осим оних „који се науком на духовни чин припремају, или су се на изученије виших наука и већи художества дали”.⁶¹⁸ У сваком округу коцком се одређивао редослед служења регрута у стајаћој војсци.

Првих неколико регрута са списка служили су у стајаћој војсци четворогодишњи рок, док су они испод црте, за то време били у приправности да у случају болести, или, смрти замене своје вршњаке у стајаћој војсци. Указом су дате привилегије ожењеним младићима: „докле год нежењених младића има”, само они „се у регруте узимају и тек у јасно указаном недостатку таквих, да се ожењени но колико се више може бешчадни”, узимају за војну службу.⁶¹⁹

Прве назнаке модерне организације војске у Србији, по угледу на развијене европске војске налазимо за време владе Уставобранитеља 1842 – 1858. године. *Устројеније гарнизонног војинства* од 10. јануара 1845. године није донело ништа ново по питању организације и попуне војске, осим што је формирањем другог батаљона повећан укупан број гарнизоних војника на 2.520 људи. Ради уштеде народне касе гарнизони војници су наизменично проводили шест месеци код својих кућа и шест месеци у касарни. Исте године је издато *Правило за регрутовање*, којим су лекари добили тачна упуства како да обављају здравствене прегледе регрута.⁶²⁰

Министар унутрашњих дела Илија Гарашанин предложио је Државном савету 15. децембра 1845. године, да се у циљу побољшања мира и поретка у Кнежевини повећа број добро „приугатовлених војника”. Сваком војнику гарнизоне војске који одслужи војни рок, при поласку кући требала је да се да „пушка са патронашом” и да се тако у Србији створи „резервно војство”. Списак резервних војника налазио би се код Главног штаба и код окружног начелника, како би се у случају потребе војници, који су прошли обуку, могли брзо позвати у службу. У резервну војску требало је да буду уписани сви они који су

618 *Устројеније гарнизонног војинства од 16. августа 1841. године, Новине Србске*, број 48, од 29. новембра 1841: 383.

619 С. Магдаленић, *Обавеза службе у војсци*, Ратник, књ. XXVII, св. III, 1892: 247-253.

620 *Зборник закона и уредаба*, Београд 1847: 5.

после 1840. године служили у Гарнизонуј војсци. Било је предвиђено да се резервни војници једном годишње, 15 дана окупљају ради обуке, за шта је било планирано да се потроши „једно тесте ћор фишека и пет фишека са куршумима”. Пројекат *Устроенија резервног воинства (народног воинства)* поднет је на одобрење 30. априла 1848. године, али га Државни савет није прихватио. На одлуку савета пресудно је утицало повећање трошкова народне касе за куповину пушака, које би се „раздале” резервним војницима.⁶²¹

У време Кримског рата 1853-1856. године, Кнежевина Србија била је изложена опасности од Аустријске окупације. Тада су први пут у Србији предузете мере да се попише, наоружа и организује народна војска, као главна убојна сила Кнежевине. Србија је претворена у војни логор. Штампана су потребна војна правила и прописи, а установљени су спискови ислужених војника.⁶²² Године 1854. издато је *Настављеније за обучавање и формирање народне војске*. Међутим, чим је ратна опасност прошла, идеја о организовању народне војске у Србији пала је у заборав. После Кримског рата промењен је међународни положај Србије. Руско покровитељство над Хришћанима у Турској, замењено је гаранцијом европских сила, потписница Париског уговора.

Светоандрејска скупштина 1858. године, изгласала је враћање Милоша Обреновића на српски престо, уместо кнеза Александра Карађорђевића. Промена на престолу одразила се на уређење војске. Кнез Милош је већ у мају 1859. године изузео војску из надлежности Министарства унутрашњих дела и преко Главне војне управе ставио је под своју непосредну команду. Следеће 1860. године изашло је *Устроеније војске*, којим је у Србији организована војска „за сигурност земље”, са поделом на стајаћу и народну. Исте године донет је *Закон о устројству стајаће војске*, која је имала задатак да школује учитеље за народну војску, главну убојну силу Кнежевине.

Служба у стајаћој војсци скраћена је са четири на три године, а изостављено до тада уобичајено наизменично пуштање војника кућама. Регрутовање војника за стајаћу војску вршено је пописом свих способних 20 – годишњака, од којих се коцком узимао потребан број за војску. Прекобројни

621 Архив Србије, Државни Савет, 383.

622 Ј. Митровић, *Организација и опрема народне војске у Кнежевини Србији 1854*, Весник Војног музеја, 5, 1958: 183, 186-198.

регрути остајали су код својих кућа под трајном обавезом службе, све док њихови вршњаци не одслуже трогодишњи рок. Законом су биле предвиђене олакшице за поједине регруте из задружних кућа, а једини храниоци су ослобођени службе у стајаћој војсци. Регрут из задружне куће, који је коцком одређен за службу у стајаћој војсци, могао је бити ослобођен ако је старији брат; ако су два брата исте године извукла коцку; ако се регрутованом младићу у време када он извлачи коцку брат већ налази у стајаћој војсци; ако су само два брата у кући од којих је један већ служио у стајаћој војсци; ако је регруту који је одређен за стајаћу војску брат, који је служио у стајаћој војсци, умро у току војне службе.⁶²³

У време када је кнез Михаило Обреновић правио планове да ослободи српске територије вековног турског ропства, малобројна стајаћа војска није могла да одговори потребама Кнежевине Србије. Зато је 17. августа 1861. године донет закон о *Устројству народне војске*, којим је Србија преко ноћи добила војску од око 100.000 војника.⁶²⁴ *Устројством народне војске* 1861. године у Србији је уведена општа војна обавеза, за све Србе од двадесете до педесете године живота. Од обавезе службе у народној војсци поштеђени су само – свештена лица и неспособни.⁶²⁵

Пошто је у међувремену у Кнежевини Србији уређена извршна власт и основано војно министарство, 1864. године донет је нови *Закон о устројству војске*. Овим законом направљене су одређене измене у погледу обавезе службе. Поред дотадашњих лица обавезе службе у народној војсци поштеђени су министри, државни саветници и судије. Законом је дато право министру војном да може ослободити обавезе службе у војсци поједина лица „због званичне њихове дужности, или из других оправдавајућих узрока”.⁶²⁶

Направљене су измене и у погледу обавезе службе у стајаћој војсци. У Србији је 16. децембра 1863. године озваничена лична и новчана замена за службу у стајаћој војсци. Замењеник је морао бити способан и слободан од обавезе личне службе. За време трајања замене први обвезник није увршћиван у редове народне

623 Закон о регрутовању стајаће војске, *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних, изданих од 1858 до 1882 године*, Београд 1883: 146.

624 Опширније: С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933; Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1976.

625 *Устројеније народне војске 17. августа 1861. године*, *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних, изданих од 1858 до 1882 године*, Београд 1883: 146.

626 *Зборник закона и уредаба*, књ. 21, Београд 1865: 65, 75, и 86-90.

војске. Новчана замена била је прост откуп, а новчани износ откупа одређиван је указом за сваку годину. Новчана замена за све три године службе у стајаћој војсци била је 1864. 50 дуката, 1870. повећана је на 80 дуката, а 1871. откуп је износио 100 дуката.⁶²⁷

Развој српског друштва, стварање бирократског апарата и почетак социјалног раслојавања у Србији, довео је до промена у организацији и попуни стајаће војске. У том смислу Кнежевина је ишла у супротном смеру од осталих европских држава. Ишла је од бескласног друштва са општом војном обавезом, до привилегија за бирократски слој друштва и имућније грађане. Како је процес социјалног и друштвеног раслојавања у Кнежевини Србији одмицао, била је све већа противречност таквог стања. Србија се ослањала на народну војску као на главну убојну силу, али је једновремено развијала и стајаћу војску, која је у мирном времену била чувар државног поретка и чврст ослонац династије.

После убиства кнеза Михаила 1868. године, на српски престо дошао је Милан Обреновић, унук Јеврема Обреновића, Милошевог брата. Заслуге за избор новог кнеза припадају Миливоју Петровићу Блазнавцу, који је у Великој касарни, пред војницима и официрима извикао Милана Обреновића за кнеза, пре него што је Велика народна скупштина о томе донела одлуку. Уместо малолетног краља владало је Намесништво: Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић.⁶²⁸

На Петровдан 1869. године Кнежевина Србија добила је нови либерални устав, после кога су 1871. године извршене измене и допуне *Закона о устројству војске*, од 1864. године. Општа обавеза службе у стајаћој војсци ублажена је увођењем установе једногодишњих добровољаца. Писмени младићи, који су поред тога знали четири вида рачунања, имали су право да ступе у војску на скраћени рок службе од једне године, али под условом: да за време службе у војсци не примају плату и да плаћају: храну, одело, обућу и друге принадлежности, сем оружја и оружног прибора. Регрути који су завршили

627 Закон о замени регрута и војника стајаће војске, *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних, изданих од 1858 до 1882 године*, Београд 1883: 208-209; Такса за замене регрута стајаће војске, *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних, изданих од 1858 до 1882 године*, Београд 1883: 212, 315, 355, 424, 440. и 459.

628 Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. I (1858-1878), Београд 1923: 208-210; Ч. Попов, *Србија 1868-1878, у Историја српског народа*, књ V, том I, Београд 1994: 332.

гимназију са добрим успехом и ђаци виших школа, имали су право да ступе у војску такође на скраћени рок службе од годину дана и при томе су примали од државе плату, храну, одело и све остале потребе, као и други војници на редовној служби. И једни и други могли су једногодишњи рок службе у војсци да скрате на осам месеци под условом да положе поднареднички испит. Јединци и првенци су овим законом добили исте олакшице као ђаци.⁶²⁹

Законом од 1. јануара 1875. године служба у стајаћој војсци скраћена је са три на две године. На основу закона од 2. фебруара 1875. године у стајаћу војску прво су позивани регрути из задружних кућа, а кад се није могао подмирити потребан број регрута, позивани су најпре првенци, па затим јединци. Идеја о завођењу резервне војске у Србији, реализована је тек 1876. године, када је наређено је да се понтонири, пионири и болничари, по одслужењу у стајаћој војсци, рачунају још две године као резервисти и да се за то време не увршћују у редове народне војске. Услед рата са Турском 1876/78. године, процес завођења резервне војске завршен је 18. јануара 1879. године, када је организована резерва стајаће војске, за све родове и струке. После двогодишњег рока службе, ислужени војници остајали су у њеној резерви још четири године.⁶³⁰

После увођења резерве стајаће војске Србија је добила бројну, добро обучену и дисциплиновану стајаћу војску. Године 1879. било је око 8.000 стајаћих војника на двогодишњем року службе, организованих у десет батаљона. Четири годишта резервиста давала су око 16.000 обучених војника, с обзиром да је годишњи контингент регрута био око 4.000 младића. Стајаћа војска са својом резервом чинила је убојну силу од 24.000 добро обучених и дисциплинованих војника. Стајаћа војска у Србији попуњавала се регрутима са целе територије Кнежевине, а била је груписана у неколико великих гарнизона: Београд, Ниш, Крагујевац, Врање, Прокупље итд.

Од 1860. године у Србији је истовремено развијана и стајаћа и народна војска, што је само по себи било противречно. Чим су осниване две паралелне војске, започела је расправа чему треба дати предност: квалитету стајаће, или, квантитету народне војске. О организацији војске у Србији, први је отворено

629 *Допуна Закон о регрутовању стајаће војске*, Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1858 до 1882 године, Београд 1883: 475-477.

630 С. Магдаленић, *Обавеза службе у војсци*, Ратник, књ. XXVII, св. III, 1892: 247-253.

писао потпуковник Јеврем Марковић у независном војном часопису *Војин* 1867. године. У оним државама где није „унутарња сигурност довољно законима ујамчена и државна власт мора се на бајонете наслањати“, организује се стајаћа војска. „Но ако је држави сигурност ујамчена законима и она оће војску само за спољну заштиту и одбрану, тад устројава народну војску. Ово бива код слободни и свесни народа, а уобште код мали народа, који поштују своју независност и слободу и теже за величином.“⁶³¹

Предност народној војсци давао је и артиљеријски капетан Сава Грујић, који је изнео своје ставове у социјалистичком листу *Јавност*. Грујић је критиковао конзервативни став војних власти у Србији, које су спречавале слободну расправу о организацији војске, у то време најважнијем питању за српску војску: „Кад би се према војн. литератури на страни тако сурово поступало, то неби постојала војн. организација као наука за школе; неби било упоредне војне статистике, неби било разних трактата односно разних војних питања, него би се све svelo на екзерцирна војна правила, инструкције, наредбе – једним словом на званичну науку. Али такво стање у европским војскама давно је већ минуло. Индивидуалност и слободно мишљење, то је тамо и код војске освештано и ово што сам ја огласио то није само производ мог ума већ је логички закључак на основу сувремене литературе о том предмету.“⁶³²

Због сарадње са социјалистичким листом *Јавност*, који је излазио у Крагујевцу, Сава Грујић је 1873. године отпуштен из војне службе. У расправи под називом *Војна организација Србије с критичким погледом војне организације старих и нових народа*, полазећи од прилика у Србији, Грујић је дао предност народној војсци, истичући њене предности над стајаћом војском. Ставовe капетана Саве Грујића критиковао је пензионисани аустроугарски официр из Панчева Паја Путник, који се у књизи *Мисли о војој организацији Србије* (1875) залагао за развијање стајаће војске. Питање о организацији војске имало је додатну тежину, јер се тицало унутрашњег уређења Кнежевине Србије. Јеврем Марковић и Сава Грујић веровали су да је стајаћа војска оличење деспотских монархија, а народна војска уставних и законитих држава. На изборима који су одржани у октобру 1874.

631 Због либералних ставова о овом осетљивом питању часопис *Војин* није имао подршку војног министарства, па је због финансијских проблема престао да излази 1871. године.

632 *Јавност*, бр. 27, 29. децембра 1873.

године официри С. Грујић и Ј. Марковић кандидовали су се за посланике у скупштини.

Питање организације војске у Србији није било теоријски решено и одлучено када је Србија објавила рат Турској. После четворомесечне борбе српска војска је 1876. године доживела неуспех. На позив Русије, Србија је поново ступила у рат са Турском, али тек у децембру 1877. године, пошто су претходно Руси заузели Плевну. Сан Стефански мировни уговор, који је Русија закључила са Турском почетком 1878. године, био је крајње неповољан за Србију. Овим уговором је предвиђено стварање Велике Бугарске, у коју би осим северне Бугарске и источне Румелије ушла цела Македонија и делови српске националне територије са Пиротом и Врањем. Планирано је да Ниш припадне Бугарској, али се после поруке кнеза Милана „да српска војска неће напустити Ниш, па све и да је руска војска нападне“, од тога одустало.⁶³³

Како Аустро-Угарска није желела стварање Велике Бугарске на Балкану, затражила је сазивање међународног конгреса у Берлину ради разматрања целокупног садржаја руско-турског уговора. Да би задржала поједине пределе ослобођене у другом рату са Турцима 1877/78. године српска влада је на Берлинском конгресу 1878. године затражила помоћ од Аустро-Угарске а заузврат се морала помирити са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине. Србија, до тада вазална кнежевина под сизеренством султана и гаранцијом великих сила, постала је независна држава. Кнежевини Србији припојени су Нишки, Врањски, Пиротски и Топлички округ. У рату са Турцима 1876/78. показале су се све слабости војног уређења Кнежевине Србије. Стајаћа војска се добро показала у борби, али је бројно била толико мала, па није утицала на исход рата. Главна убојна снага Кнежевине, народна војска, показала је добре резултате само у дефанзиви, а потпуну неспособност за било какве офанзивне операције.

^После Берлинског конгреса 1878. године у Кнежевини Србији спроведене су крупне унутрашње реформе, које су биле изузетно значајне за напредак српске државе и друштва. Донети су: Закон о судској независности, Закон о слободи штампе и Закон о слободи збора и удруживања. Извршена је реформа пореског

633 Ј. Ристић, *Дипломатска историја за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, књ II, Београд 1898: 120; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, Београд 1934: 197-199.

система и просвете, закључени су страни зајмови, изграђена је прва железничка пруга и основана Народна банка. Напредњачка влада која је донела велики број закона у свим гранама државне управе, желела је српско државно уређење надахне савременим западњачким духом.

У склопу предузетих реформи државне управе једно од питања које се морало решавати тичало се организације српске војске у Кнежевини Србији. Србија је 1878. године истовремено имала две војске, стајаћу и народну. Стајаћа војска са својом резервом, укупно 24.000 војника, била је добро обучена и дисциплинована, али малобројна за велике националне подухвате. Народна војска са преко 100.000 војника била је бројна, али недовољно обучена и дисциплинована. После стицања државне независности и проширења територије Кнежевине Србије 1878. године било је неопходно да се питање организације српске војске изнова преиспита и реши.

Поједини политичари били су против реорганизације војске, не због тога што су веровали у надмоћност народне војске, већ зато што је служење у сталном кадру много више коштало и што су претпостављали да оно неће бити популарно у народу. Народна радикална странка је сматрала, да треба држати само толико стајаће војске, колико је нужно за успешно и правилно обучавање и организовање народне војске. Народно-либерална странка видела је у народној војсци „залогу за независност и будућност”, док је за Демократску странку било најважније да се створи најшира и најсавршенија војна организација ради ослобођења и уједињења целог српства.⁶³⁴

Најважнији политички чинилац у процесу реорганизације војске био је кнез Милан Обреновић, који се посебно заинтересовао за организацију војске у време рата са Турцима 1877/78 године. Према његовој нарочитој жељи на место војног министра у влади Јована Ристића постављен је 1878. године млади потпуковник Јован Мишковић, у време када је српска војска имала четири генерала. У договору са кнезом Миланом, војни министар, Јован Мишковић одредио је 1879. године смернице за нови закон о војсци, који је предвиђао увођење опште војне обавезе: „Служба у стајаћој војсци две године, толико да

634 В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 102, 103, 125 и 128; Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији крајем XIX века*, Београд 1951, 191.

служе најзадружнији а у границама буџета, а сви остали да служе 3 месеца код окружне команде, а о трошку дотичног округа; први прелазе у резерву стајаће војске, а други у народну војску. Од регрутовања у стајаћу војску да се нико не ослобађа; сваки да служи најмање три месеца; ђаци да се могу и од 17 година уписивати у војску.”⁶³⁵

Војни стручњаци, који су се пре рата спорили око организације војске у Србији, после рата су били једнодушни у оцени да је потребно извршити реорганизацију војске. Уколико Србија жели да води активну спољну политику, мора се увести општа војна обавеза, да би се сва народна војска провела кроз касарну. Пуковник Димитрије Ђурић сматрао је да Србија, обзиром на њену историјску мисију на Балкану, треба да има што бројнију војску, засновану на општој војној обавези. Војна обвеза је за пуковника Ђурића „најтежа дужност грађанина у држави, и по томе треба да је и најправеднија“. Он каже: „У малим државама, гди је народна војска бојна сила, гди се цео народ мора спремити за борбу, обавеза та треба у свему да је обшта, и то за способне без изузећа, без замене, дакле лична, за неспособне *новчана*. То је једини и најпростији пут, да се до правде дође а осим тога, да у војску неулази само неразвијена но и просвећена, свесна класа грађанства.“⁶³⁶

Када је реч о обуци војске Ђурић је веровао да је најбоље „да сва народна војска прође кроз стајаћу, као кроз своју школу“. „Ово је средство врло ваљано и постоји у Немачкој; но оно предпоставља довољно велику стајаћу војску и по томе може се упражњавати у великим, богатим државама. За државе пак мале, окружене силним противницима, које немогу имати стојећу војску као праву убојну силу но више као кадар, морало би се употребити средство, да се сав државни и народни живот управи војничкој цели, док се она не постигне.“⁶³⁷ Када се организује бројна народна војска, требало је радити на побољшању њеног унутрашњег квалитета и изградњи војничког духа. Сама идеја ослобођења преосталог дела српског народа испод вековног турског ропства подразумевала је уређење војске која ће бити способна за вођење офанзивног рата. За Ђурића је питање народна, или, стајаћа војска било је унапред решено историјском мисијом

635 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Дневник Јована Мишковића: 23.

636 Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879: 57.

637 Исто: 70-72.

Србије, као Пијемонта на Балкану. Он се залагао се за стварање војске која ће бити бројна као народна и квалитетна као стајаћа војска.

Потпуковник Александар Протић посматрао је организацију војске у Србији у светлу војног и стратегијског положаја Србије на Балканском полуострву: „Државе мање, ако по свом географском положају праве неутралну зону између две или више великих сила, и ако при томе немају никаквог интереса да се мешају у међународне спорове, могу своју војску устројавати на чисто одбрамбеној основи, једино ради заштите своје неутралности. Но другчије стоји ствар код оних мањих држава, које као Србија, Румунија, Грчка, Данска итд имају своју националну мисију. Њих ће светске међусобице увек увући у акцију, те ће им према томе и дужност бити, да устројство своје војске саображавају устројствима великих војничких држава, разуме се у границама, које дозвољавају њихове прилике и њихова средства, те да бар једним делом своје убојне силе, који би квалитетно био потпуно изједначен са сваком другом европском војском, могле у даној прилици да кооперишу.“⁶³⁸

Било је сасвим очекивано да се Србија, која је после стицања државне независности била у економској, културној и демографској експанзији, определи за увођење опште војне обавезе, јер је то био услов за вођење активне политике на Балкану. На крају, постојала је реална опасност да Србија због свог географског положаја буде увучена у наредни ратни сукоб на Балкану и мимо своје воље. Остале балканске државе, вршиле су реорганизацију своје војске, па је чак и Кнежевина Бугарска организовала своју војску на модерним основама, због чега ни Србија није смела да заостане за суседима.

Кнез Милан Обреновић и војни министар, потпуковник Јован Мишковић, образовали су 1879. године Велику војну комисију састављену од стручњака свих родова и служби, која је добила задатак да „реши 25 начелних војних питања, како би се све војне гране могле поново уредити“.⁶³⁹ Комисијом је председавао командант Шумадијског корпуса, генерал Јован Белимарковић. Велика комисија састала се први пут 12 (24) фебруара 1879. године. Током деветнаест седница разматрала је сва питања и изнела своје мишљење у виду записника са својих састанака. Посао чланова комисије био је олакшан у смислу коришћења искустава

638 А. Протић, *Каква и колика нам војска треба?* Ратник, књ. XIX, св. V, 1888: 584-587.

639 *Реорганизација српске војне снаге*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 78.

европских држава, које су пре Србије реорганизовале своју војску по угледу на Пруску. Већина европских држава прихватила је модеран начин ратовања и увела општу војну обавезу.

Од раније конскрипције, војне обавезе која је била распрострањена у Европи, општа обавеза се највише разликује незнатним изузецима. Уколико их допушта они се сведе готово искључиво на физичке недостатке војног обвезника и на његов материјални однос према породици. Раније су се ослобађали социјално јачи слојеви, а сада економски најслабији слојеви, да се не би довео у питање опстанак оних које је обвезник издржавао. Војна служба је била идеализована, проглашавана је часном обавезом грађана према отаџбини, па су из ње били искључивани сви они који су из ма којих разлога изгубили грађанску част.⁶⁴⁰

У хетерогеној апсолутистичкој Аустро-Угарској, састављеној од различитих покрајина, местимично са врло јаким феудалним остацима, није било лако створити модеран војни систем. После пораза у рату са Пруском 1866. године, законом од 1868. године уведена је општа војна обавеза, без могућности откупа, или, замене. Рок службе у кадру скраћен је на три године. По угледу на Пруску, 1869. године уведена је установа једногодишњих добровољаца, који су требали да се припремају за резервне официре и подофицире.⁶⁴¹ Аустро-Угарска војска није могла да прими и обучи сав годишњи контингент регрута, па су прекобројни регрути служили у кадру само два месеца, после чега су превођени у допунску резерву. Војна обавеза трајала је дванаест година: три у кадру, седам у резерви и две у домобранству. Пред почетак Првог светског рата 1914. године у Аустро-Угарској је било више од милион необучених резервиста.

У Француској је заведен принцип опште војне обавезе 1872. године, после пораза у рату са Пруском 1870/71. године. Петогодишњи рок службе у кадру, који је законом био прописан, у пракси је био неизводљив, јер ни богата Француска није могла држати у касарни пет годишта регрута. Француском министру рата и старешинама дато је велико дискреционо право пуштања војника на одсуство и после годину дана. После ослобођења мужика у Русији, цар Александра II потписао је закон, којим је 1. јануара 1874. године уведена општа лична обавеза

640 П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968: 502.

641 П. Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968: 85-90; П. Костић, *Кратак нацрт војне администрације*, Ратник, књ. XVIII, св. V и VI, 1887: 393-399, 462-471.

служења шест година у кадру и девет година у резерви. Министар рата имао је право да пушта кадровце на одсуство пре испуњења шестогодишњег рока. Сви способни мушкарци који нису служили у кадру, захваљујући повољном жребу, или, социјалним олакшицама припадали су *ополчењу*. Руска војна обавеза имала је много регионалних изузетака. Читаве области биле су ослобођене, или, су јој биле подвргнуте на посебан начин, који је водио рачуна о навикама и традицијама појединих племена.

Општа војна обавеза у Италији уведена је 1875. године, за сва способна лица од навршене 21. до навршене 39. године живота. Обвезници су подељени на три категорије: прва одређена жребом служила је кадровски рок три године, после чега су војници прелазили у резерву. Обвезници са повољним жребом служили су у кадру само пет месеци, затим су прелазили у мобилну територијалну милицију. Трећа категорија, издвојена из социјалних разлога, одмах је прелазила у територијалну милицију. Од 145.000 младића у Италији, који су чинили годишњи контингент регрута, око 65.000 регрута је служило редован кадар, 35.000 је одлазило у другу, а 45.000 у трећу категорију. Принцип опште војне обавезе у свакој од европских држава био је прилагођен материјалним и друштвеним приликама. Обавеза службе у наведеним европским државама била је општа, али није обухватала целокупно становништво, нити је била тако строго општа. То није био проблем за велике европске државе које су имале 30 – 40 милиона становника. Позивањем под заставу само 1% становништва оне су могле да прикупе војску од 300.000 до 400.000 војника. По том европском мерилу, Србија би могла да има војску од највише 18.000 – 19.000 војника, што је било недовољно за вођење активне спољне политике.

Пуковник Димитрије Ђурић је веровао да организација војске у Србији треба да буде на најширој основи: „Ми морамо дакле до извесне границе да жртвујемо начело каквоће војске, начелу броја, те да се ни у једном правцу не застрани, но да се постигне највиши могући резултат. Нема дакле веће и опасније грешке, но се у војеном уређењу угледати у свему на велике државе. То је и смешно а и дрско.“⁶⁴²

642 Д. Ђурић, *Свети Сава и војна настава*, Ратник, књ. XVII, св. II, 1887: 84.

Комисија на челу са генералом Јованом Белимарковићем⁶⁴³ имала је тежак задатак, да у границама војног буџета пронађе најбољи начин за попуну српске војске. Требало је укинути поделу на народну и стајаћу војску и створити јединствену убојну силу, способну за вођење модерног рата. Нова војска требала је да буде бројна као народна, али чвршћа, способнија и боље обучена од народне војске. Велика комисија узела је у разматрање годишњи број регрута у Србији и планирани буџет за војску. Број двадестогодишњака у Србији износио је 1880. године 0,90% укупног становништва, што је чинило око 15.000 људи. Од укупног броја регрута било је 18-20% неспособних, тако да је за војску остајало 12.000 – 12.300 регрута. Од укупног броја способних младића било је 8.141 – 8.264 регрута из задружних кућа, 2.460 – 2.583 првенаца и 1.343 – 1.589 јединаца. Од целокупног броја способних било је јединих хранитеља и самохраних око 2.000.

Узимајући у обзир велики регрутни контингент и ограничен буџет за војску, комисија је предложила да се једини хранитељи и самохрани ослободе службе у сталном кадру. После брисања са листе неспособних и социјално најугроженијих, годишњи контингент регрута у Србији износио је 10.000 – 10.300 младића. Да би сви способни регрути одслужили двогодишњи војни рок у кадру, Србија је у миру требала да држи војску од 20.600 војника. Према прорачуну војног буџета за 1880. годину Србија је у мирно време могла да држи војску од свега 10.573 војника, што значи да је максималан годишњи контингент двадесетогодишњака за стални кадар могао да буде 5.500 до 6.000 регрута.

Број способних регрута у Србији, који се нису могли уврстити у стајаћу војску износио је годишње 4.500 – 4.800. Основни проблем чланова комисије био је да реше питање војног образовања и васпитања више од 4.500 прекобројних регрута. Требало је да сваки прекобројни регрут: „у редовној школи научи све оно, што му у рату треба да зна и уме; да га учи онај, који ће га у рату водити, те да се тако јошт у младачкој војничкој души заснује љубав и поштовање према наставнику и убеђење о наставничкој моралној и интелектуалној моћи; да се сви двајестогодишњаци уче једновремено са извесним најбољим планом обуке; да се уче у касарни под свима утисцима касарнске дисциплине”.⁶⁴⁴

643 Опширније: О. Топаловић, *Генерал Белимарковић*, Врњачка Бања, 1998.

644 С. Стокић, *У прилог организације наше војске*, СВЛ, број 1, од 8. јануара 1882: 7-15; и СВЛ, број 2, од 15. јануара 1882: 37-41.

Најпре је предложено је да се сви претекли заједно са самохранима и јединим храниоцима обучавају у сталном кадру три месеца. Да би се то постигло требало је регрутну и четну школу за прекобројне војнике скратити са пет на три месеца и из наставног плана изоставити многе значајне садржаје. Додатни проблем био је у томе што би се у том случају обука изводила посебно за двогодишњаке, а посебно за прекобројне регруте: „То би одвајало старешине из чете, бунило би их у настави и цела би се чета делила у два логора.” Осим тога „уплив касарнске дисциплине” био је мали код војника са тромесечним роком службе. Оцењено је да тромесечна обука није довољна да војника научи свему што му у рату треба, а „није ли научио у стајаћој војсци, неће после никад научити, јер даље у активној војсци настаје само понављање а не и учење.” Пошто се четна школа у пешадији завршавала после пет месеци од ступања регрута у војску, комисија се сложила да се прекобројни регрути морају држати непрекидно у касарни барем пет месеци.⁶⁴⁵

Даље су чланови комисије узели у разматрање време када је најбоље да се регрути позивају у војску. У великим европским војскама регрути су ступали у војску у јесен, да би до пролећа, када обично започињу ратне операције, завршили основну обуку. Због образовања претеклих војника, а ради уштеде буџета, комисија је одлучила да регрути у Србији долазе у војску у пролеће, а да војничка обука отпочне 1. марта. Календарска година за образовање војника подељена је по месецима: март и април – регрутска школа; мај, јун и јул – четна школа и батаљонски егзерцир, после чега би се прекобројни отпуштали кућама. Двогодишњаци би после тога настављали обуку у августу – батаљонска школа; септембру – пуковска школа и маневар. У зимском периоду време се користило за образовање официра и подофицира.

Пошто би се претекли војници обучавали лети, издаци за њихово издржавање били би знатно мањи „порција дрва на њих отпада, тако је исто мањи и утрошак осветљења”.⁶⁴⁶ Комисија је израчунала да један петомесечњак, који се обучава од почетка марта до краја јула, годишње кошта државу 113,06 динара, што значи да прекобројни регрути увећавају годишњи војни буџет за 476.158 динара.

645 С. Стокић, *У прилог организације наше војске*, СВЛ, број 1, од 8. јануара 1882: 7-15; и СВЛ, број 2, од 15. јануара 1882: 37-41.

646 Исто.

Ова сума новца могла се уштедети једино на рачун обуке двогодишњака. Практична обука двогодишњака завршавала се крајем септембра, после чега је до краја фебруара трајао зимски курс. Зимско време коришћено је углавном за образовање официра и рад подофицирских школа, у којима су се војници спремали за капларе, а каплари за поднареднике. Комисија је предложила да се они војници, који завршавају двогодишњи рок службе крајем фебруара, отпусте кућама крајем септембра, пет месеци раније. Превременим отпуштањем око 5.000 двогодишњака уштедео би се новац из буџета за обуку прекобројних.

Поједини официри сматрали су да је предложени рок службе у кадру исувише кратак, ако се упореди са другим европским војскама од којих су Немачка и Аустро-Угарска усвојиле најкраћи трогодишњи рок службе. Нарочито су негодовали против скраћења ионако кратког двогодишњег рока службе. Капетан Станојло Стокић, који је учествовао у изради закона бранио је мишљење и став комисије: „Ми признајемо, да је то незгода; али с обзиром на образовање редова последње зиме, ми волијемо да им ову зиму укратимо, те да претекли сврше редовно до четне школе закључно, него после да кунаторе целог века и да што но реч после почињу своје образовање са на лево а свршавају на десно.”⁶⁴⁷

На основу мишљења Велике комисије, Главни генералштаб је задужен да изради пројекте закона о: устројству војске, устројству Генералштаба; регрутовању војске и широј војној обавези и мобилизацији војске. *Закон о устројству војске*, ступио је на снагу 3. јануара 1883. године. Овим законом укинута је подела на народну и стајаћу војску и створена је јединствена војска – стални кадар у миру, који се у случају рата попуњавао обученом резервом до ратне формације. Стални кадар чинио је онај део војника који „служи под заставом”, а резервни који је одслужио „под заставом” и „живи код својих кућа”.⁶⁴⁸ Установљена је општа и лична обавеза служења у сталном кадру без могућности откупа, или, замене. Од личне службе били су ослобођени само неспособни и они који су на основу судске пресуде изгубили част.

Војна обавеза трајала је од двадесете до педесете године живота. Војни

647 С. Стокић, *У прилог организације наше војске*, СВЛ, број 1, од 8. јануара 1882: 7-15; и СВЛ, број 2, од 15. јануара 1882: 37-41.

648 Војни Архив у Београду, П-1, К-7, Ф-2, Д 23/1, лист 10; *Закон о устројству војске*, 3. јануар 1883, Београд 1883: 1.

обвезници од 20 до 30 године живота припадали су првом позиву, од 21 до 37 другом позиву, а од 38 до 50 трећем позиву. Главну убојну снагу, Активну војску Кнежевине чинио је први позив, односно стални кадар са својом резервом, војници од 20 до 30 године живота. Нико није могао да иступи из српског држављанства, а да није потпуно одслужио војни рок у Активној војсци. Рачунало се да у случају рата Србија може подићи Активну војску од 100.000 војника.⁶⁴⁹

Ниједан српски грађанин, који је био способан за службу, није могао постати државни чиновник, учитељ, свештеник, или, калуђер ако није одслужио у сталном кадру, било потпуни, или, скраћени рок. Служба у војсци почињала је службом у сталном кадру. Кад би војник одслужио потпуни, или, скраћени рок, одмах је превођен у резерву сталног кадра. Непрестаном службом у сталном кадру и позивањем сваке године на вежбу оних који су одслужили требало је, у року од четири године обезбедити око 60.000 добро извежбаних војника, а за десет година имати око 100.000 војника Активне војске, колико је предвиђено формацијом из 1883. године.

Сваке године одржавана су вежбања резервиста, која су била дужа за резервисте млађих годишта. Резервисти првог позива долазили су на вежбу сваке године 30 дана, резервисти другог позива 8 дана, а трећи позив није позиван на вежбу.⁶⁵⁰ Да би се добио довољан број старешина за ратни састав јединица уведена је категорија резервних официра и подофицира. У средње школе уведена је војна гимнастика с практичним вежбањем из егзерцира и ратне службе, а у вишим школама била су обавезна предавања из најважнијих војних предмета.

Поред тога што се комисија приликом израде *Закона о војсци* из 1883. угледала на организацију војске у развијеним европским државама, он у себи садржи одредбе које су биле резултат економских и друштвених околности и властитог искуства у организацији српске војске. Служба у сталном кадру трајала је две године, али су постојали и бројни изузеци. Законодавац је водио рачуна о социјалном и материјалном положају регрута, због чега је предвидео скраћене рокове служења у сталном кадру од месец дана, пет месеци и посебан рок службе за ђаке. Једини храниоци и самохрани имали су могућност да користе једномесечни рок службе у сталном кадру. Право на скраћени рок службе од пет

649 С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 99-102.

650 Исто: 103.

месеци имали су: јединци и првенци; регрут чији се брат налазио у сталном кадру, задружни регрут, ако је члан задруге пре њега служио потпуни рок од две године. Ђаци и студенти, који су били на редовном школовању, могли су да користе једногодишњи рок службе у сталном кадру. Они су своју војну обавезу у сталном кадру могли да испуне у два наврата, за време распуста. Осим тога у мирно доба војни министар имао је право да привремено отпусти известан број војника и пре одслужења прописаног рока. Ту се најпре мислило на превремени отпуст војника са двогодишњим роком службе.

Законом о војсци из 1883. године у Србији је прихваћена европска организација војске, а то је мешовити систем, у којем се стални кадар у случају мобилизације попуњава обученом резервом. Ако се упореди војно уређење српске са уређењем немачке војске, на коју се Србија угледала, примећују се сличности, али и разлике. Уређење војске у обе државе било је засновано на принципу опште војне обавезе, без могућности откупа, или, замене. Војни закон у Србији обухватао је сво способно мушко становништво, без изузетка и по томе је био строжији него у Немачкој. Битна разлика била је у роковима службе.

У Немачкој је био трогодишњи рок службе, док су у Србији, поред редовног двогодишњег рока, постојали скраћени рокови службе: петомесечни, једномесечни и ђачки. Немачка војска са уједначеним трогодишњим роком службе могла се поредити са стајаћом војском. Томе у прилог ишао је поуздан и бројан официрски кор немачке војске, који је долазио из виших слојева друштва, најчешће из аристократских породица. Скраћеним роком службе у Србији користио се велики број регрута. Године 1883. било 12.851 способан регрут, од тог броја са двогодишњим роком службе регрутовано је 6.668, а са скраћеним 6.183 младића (3.883 са петомесечним роком, 2.193 са једномесечним роком и 107 са ђачким роком службе).⁶⁵¹

Сложен систем регрутовања у Србији дао је могућност многим обвезницима да траже скраћење рока службе, двогодишњаци на пет месеци, петомесечари на месец дана. Дивизијске команде биле су претрпане предметима, решавајући по жалби регрута који су тражили скраћење рока службе: „Кад би смо још претурили све архиве војне, по свима командама и надлештвима, нашли

651 *Подела регрута по округима*, СВЛ, број 5. и 6, од 10. фебруара 1883: 293-295.

бисмо ваљда хиљадама расправљених или у расправу узетих жалби противу извршеног регрутовања. Ово је постало готово искључан рад свију војних команда, које такве жалбе расправљају. Двогодишњаци теже за петомесечним роком, а из овога по могућству за једномесечним. Петомесечњаци на сваки начин за последњим и најкраћим роком службе.⁶⁵² Више од половине годишњег контингента регрута користило се скраћеним роком службе. Ни двогодишњаци у Србији нису служили прописани рок службе, него су због недостатка финансијских средстава, одлуком војног министра раније отпуштани кућама.⁶⁵³ Са малим бројем активних официра и кратким роком службе, српска војска је и после доношења *Закона о војсци* 1883. задржала полумилицијски карактер.

Ново устројство војске било је више дело краља Милана Обреновића, него тадашње српске владе. Мисао о њој потекла је од њега, а међу напредњачким министрима одмах се заинтересовао само Милутин Гарашанин. Слободан Јовановић каже да „заводећи стајаћу војску, краљ Милан није терао никакав ђеф: он је урадио што је више или мање свако налазио да треба урадити – иако свако није смео то да призна”.⁶⁵⁴ *Законом о устројству војске* 1883. године тежиште убојне силе пренето је из бивше народне у активну војску, као „главни темељ на коме почива национална и државна независност”.⁶⁵⁵ Због увођења опште војне обавезе, краљ Милан је често нападан и критикован од стране политичких противника, јер обавеза службе у касарни није била популарна у народу. У суштини *Закон о војсци* из 1883. године био је праведан, јер су први пут су у Србији, сви грађани изједначени пред законом и сви су били у обавези да служе у сталном кадру без могућности замене, или, откупа.

Сви се слажу у оцени да се кнез Милан Обреновић залагао за преустројство српске војске, првенствено зарад очувања династичких интереса. Треба само нагласити да је на унутрашњем политичком плану кнез Милан могао бити спокојан поред десет батаљона добро дисциплинованих и оданих стајаћих војника, али је та војска на међународној позорници била недовољна. Поуздану и дисциплиновану стајаћу војску кнез Милан је заменио кадровском војском, која је

652 Мускетић, *Озбиљна реч у своје време о нашој војсци*, Београд 1892: 19.

653 Исто.

654 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. III, Београд 1934: 365.

655 А. Протић, *Каква и колика нам војска треба?* Ратник, књ. XIX, св. V, 1888: 584-587.

била више школа за Активну војску, него поуздан ослонац династије. У прилог томе сведочи оцена капетана Милоша Васића „да је стари војник био чвршћи у дисциплини“ у поређењу са кадровцима, међу којима је више од половине служило скраћени рок службе.⁶⁵⁶

На реформу српске војске кнез Милан се одлучио првенствено због спољнополитичког положаја у коме се Србија нашла после 1878. године. Разочаран понашањем Русије на крају источне кризе и њеним потпомагањем Бугарске на штету Србије. Он се одлучио да реформише српску војску, јер је веровао да у случају нових заплета на Балкану, Русија може да угрози његов опстанак на српском престолу. Да би отклонио сваку опасност од Русије, кнез Милан је реформисао српску војску и осим тога 1881. године са Аустро-Угарском потписао Тајну конвенцију.⁶⁵⁷

На основу новог закона о устројству војске 31. јануара 1883. године прописана је нова формација целокупне војске. Као основ за нову формацију послужила је стара формација укинуте народне војске. Да би се постигла максимална брзина приликом мобилизације, концентрације и стратегијског развоја, за српску народну војску 1861. године прихваћен је пруски принцип територијалног попуњавања ратне јединице из најближе околине. Корпуси народне војске носили су назив области из које су се војници регрутовали: „Назив по својој покрајини много јаче подиже дух у корпусу и развија утакмицу у раду међу корпусима, но просте нумере.“⁶⁵⁸

Недостатак формације народне војске огледао се у томе што су корпусне територије Шумадијска, Моравска, Тимочка и Дринска, пратиле политичко административну поделу Кнежевине Србије. Због тога корпуси народне војске, нису били међусобно једнаки, јер нису заузимали подједнак број округа и срезова. Шумадијски корпус имао је две дивизије; I шумадијска дивизија имала је две бригаде, у једној бригади 5, а у другој 4 батаљона, укупно 9 батаљона и 6.000 војника; II шумадијска дивизија имала је три бригаде са 3, 4 и 6 батаљона, укупно

656 М. Васић, *Јединачна обука у нашој пешадији*, Ратник, књ. XXIII, св. IV и V, 1890: 395.

657 Опширније: В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1928; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. I-III, Београд 1934; Гуч Џ. П., Јовановић Ј., *Дипломатска историја модерне Европе од Берлинског конгреса до Версајског мира 1878-1919*, књ. II, Београд 1939; Г. Јакшић, *Тајна конвенција (1881-1889)*. Из новије историје, Београд 1953; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Београд 1989.

658 Д. Ђурић, *Тактика великих тактичких тела*, Београд 1885: 18.

13 батаљона и 10.000 војника. Формација народне српске војске није била устаљена и уједначена, него је за сваку бригаду, дивизију и корпус била различита. Нова формација усвојена је са циљем „да буде једна дејствујућа војска и у мирно и у ратно доба; да формација буде једнолика и правилна; да унутрашња каквоћа буде у свему боља; да бројно њено стање одговара снази нашег кадра и нашем стању“.⁶⁵⁹ Укинута су дотадашње корпусне територије народне војске и уместо њих образоване су дивизијске области.

Територија Краљевине Србије подељена је у војноадминистративном погледу на пет дивизијских области, петнаест пуковских округа и шездесет батаљонских срезова. Свака дивизијска област обухватала је по три пуковска округа, а сваки округ по четири батаљонска среза. Дивизијске области носиле су називе покрајина из којих се војска регрутовала: Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска и Тимочка дивизијска област. Пуковски окрузи носили су бројне ознаке I – XV, а батаљонски срезови означавани су арапским бројевима од 1 до 4.

Све дивизијске области, пуковски окрузи и батаљонски срезови били су једнаки по броју становника, што је био услов да формација војске буде једнолика и правилна: а) Моравска дивизијска област, са штабом у Нишу и пуковским окрузима у Врању (I), Прокупљу (II) и Крушевцу (III), имала је 337.105 становника; б) Дринска дивизијска област, са штабом у Ваљеву и пуковским окрузима у Ужицу (IV), Ваљеву (V) и Шабцу (VI), имала је 334.674 становника; в) Дунавска дивизијска област, са штабом у Београду и пуковским окрузима у Београду (VII), Пожаревцу (VIII) и Кучеву (IX), имала је 336.586 становника; г) Шумадијска дивизијска област, са штабом у Крагујевцу и пуковским окрузима у Чачку (X), Крагујевцу (XI) и Ћуприји (XII), имала је 336.173 становника; д) Тимочка дивизијска област, са штабом у Књажевцу и пуковским окрузима у Неготину (XIII), Књажевцу (XIV) и Пироту (XV), имала је 334.983 становника.⁶⁶⁰

По новој ратној формацији српска војска имала је пет дивизија првог позива (војници од 20 до 30 године живота), пет дивизија другог позива (војници од 31 до 37 године живота) и 60 батаљона трећег позива (војници од 38 до 50

⁶⁵⁹ Исто: 28.

⁶⁶⁰ *Уредба о формацији целокупне војске*, Београд 1883: 1-8; *Уредба о формацији целокупне војске СВЛ*, 1883: 263-282; С. Раткови-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 113-129.

године живота). За прве команданте дивизијских области постављени су 1883. године: артиљеријски пуковник Милутин Јовановић (Дунавска), пешадијски пуковник Арса Јаковљевић (Шумадијска), пешадијски пуковник Антоније Орешковић (Дринска), пешадијски пуковник Лазар Јовановић (Моравска) и инжењеријски пуковник Александар Николић (Тимочка).⁶⁶¹

Формација тактичких јединица српске војске – чете, батаљона, пука и дивизије израђена је по угледу на немачку војску: „Сјајни успеси немачке војске у рату 1870/71 дају јој права, да се она може за сада, а и за још подужи период времена узети као пример савременог тактичког уређења.“⁶⁶² Немачка војска служила је као општи пример, због чега је формација основних тактичких јединица у свим европским војскама у другој половини XIX века била доста уједначена.

Пешадијска чета српске војске имала је 250 војника, исто као и немачка чета. Иста ситуација била је са пешадијским батаљоном, који је био састављен од четири чете са укупно 1065. људи. Не само да је формација чете и батаљона српске и немачке војске била једнака, већ су и дивизије у великој мери биле подударне. Српска пешадија у оквиру једне дивизије „по броју и величини батаљона савршено се подудара са немачком т.ј. има 12 батаљона по 1065 људи односно 12730 људи.“ Немачка пешадија је за разлику од српске у својој формацији имала једну степеницу више. У немачкој војсци команданти пукова били су потчињени команданту бригаде, а овај команданту дивизије. Српска дивизија није имала бригадне штабове, него су батаљони били потчињени команданту пука, а овај непосредно команданту дивизије.

Бригадни штабови у српској војсци били су изостављени због малог броја активних официра: „Истина појамно је, да је боља подела, која је и на бригаде подељена, јер на једну исту множину људства, долази већи број официра, као командујућих и рукујућих органа; но садања наша кадровска снага одговара садашњој подели, а доцније може се лако узети и бригадна подела, а то треба учинити јер командант пука много је оптерећен са 4 батаљона и треба му дати

661 Војни Архив у Београду, П-14, К-2, Ф-2, р.б. 18/2, 18/4, 18/6, 18/7, 18/8 (Команда активне војске – Министру војном); СВЛ, број 5. и 6, од 10. фебруара 1883: 314.

662 Д. Ђурић, *Тактика великих тактичких тела*, Београд 1885: 1.

много већи број помоћних командних органа.“⁶⁶³ Осим по броју чета и батаљона пешадије, српска и немачка дивизија биле су једнаке и у погледу коњице: „Ње има на сваку дивизију 4 ескадрона по 150 свега 600 коњаника, дакле у свему као код Немаца.“ Нова формација коњице била је боља од старе и сасвим се подударала са уређењем коњице у европским војскама.

Српска дивизија имала је већи број топова од немачке дивизије. Ова разлика проистицала је из чињенице да су Немци у миру имали корпусе у којима је била груписана главнина артиљерије. Насупрот томе, највећа српска мирнодопска јединица била је дивизија.⁶⁶⁴ Српска и немачка дивизија имале су готово исти број бораца, али је постојала велика разлика у неборцима. Српска дивизија имала је већи број небораца од немачке дивизије, јер је као највећа мирнодопска јединица била снабдевена свим административним деловима, како би у рату била потпуно самостална.

Велика разлика између српске и немачке војске била је у односу између мирнодопске и ратне формације. Немци су у мирно време имали развијену пуну ратну формацију: осамнаест корпуса оперативне војске, који су се у случају рата само попуњавали резервистима до ратног бројног стања. Законом из 1874. године бројно стање немачке војске у мирно време било је 401.659 војника, не рачунајући 17.213 официра и 5.000 једногодишњих добровољаца. Немачка ратна формација предвиђала је у оперативној војсци 687.018 војника и подофицира и 19.777 официра. То значи да је у немачкој оперативној војсци било 401.659 кадроваца наспрам 285.359 војника из резерве, односно 17.213 активних официра наспрам 2.564 резервних официра. Однос кадроваца и војника из резерве у немачкој оперативној војсци био је повољан, јер су кадровци чинили више од 65% оперативне војске, а војници из резерве 35%.

Мирнодопска формација српске војске, знатно се разликовала од ратне формације. Српска војска је у миру имала само 15 батаљона, који су у случају рата требали да се развију и формирају 60 батаљона, сврстаних у 5 дивизијских и 15 пуковских штабова. Према буџету за 1883. годину стални кадар српске војске имао је само 12.212 војника и 842 официра, а у случају

663 Исто: 28-29.

664 Исто: 31-35.

рата, пријемом резерве, формирао је активну војску од 107.225 војника.⁶⁶⁵ Однос између сталног кадра и резерве у српској војсци био је неповољан. Стални кадар чинио је 11%, а резерва сталног кадра 89% активне војске. Што је проценат резервиста у активnoj војсци био већи, њен квалитет је био мањи, а оперативна војска, у поређењу са стајаћом војском, слабија. Слабост нове формације била је у томе што је мали број војника сталног кадра распоређен у петнаест гарнизона широм Србије, што је негативно утицало на обуку и дисциплину јединица.

Формацијом из 1883. године било је предвиђено да у случају рата сваки мирнодопски батаљон образује четири батаљона и штаб пука. Колико је то био сложен и тежак посао најбоље се видело 1885. године приликом мобилизације Активне војске за рат са Бугарском. Мобилизација је текла споро, јер су се морале образовати нове јединице, које у миру нису постојале. Пукови, настали увећањем мирнодопских батаљона, били су слабог квалитета, јер је стални кадар чинио само једну четвртину људства. Иста ситуација била је у батаљонима Активне војске, који су увећањем мирнодопских чета са 250 нарасли на 1056 војника. Официри су се с правом питали: „Зар је то активан батаљон кад у њему има свега 4 официра?“ Резервни официри су имали проблем да устроје своје чете „примајући по неколико подофицира које они нису познавали и од којих нису били познавани.“⁶⁶⁶

Модернизација српске војске у складу са европском војном доктрином подразумевала је преоружање војске и куповину новог пешадијског и артиљеријског наоружања. Министар војни, потпуковник Јован Мишковић, наложио је 1878. године Артиљеријском комитету да приступи преиспитивању најбољих система пушака у Европи, како би се могао изабрати најбољи модел за српску пешадију. Артиљеријски комитет одредио је комисију (на челу са мајором Константином Коком Миловановићем), која је требала да распише конкурс и изабере најбољу пушку за српску пешадију.⁶⁶⁷ После увида у понуде највећих

665 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, р.б. 6.

666 А. Протић, *Каква и колика нам војска треба?* Ратник, књ. XIX, св. V, 1888: 587.

667 Чланови комисије за избор најбоље модела пушке 1878. године били су: капетани Павле Најдановић, Коста Костић, Павле Јуришић-Штурм, поручници Лаза Петровић и Јован Павловић и контролор крагујевачке пушкарнице Василије Васиќић. Војни архив у Београду, П-16, к-28, ф-1, р.б. 2/1; Д. Влајић, *Наука о оружју*, Београд 1930: 464-465; С. Ратковић-Костић, *Европеизација*

европских произвођача и упоредних проба, комисија се определила за пушку немачке производње „маузер“, којој је Кока Миловановић побољшао балистичка својства конструкцијом клинастих жлебова.

На основу предлога комисије и мишљења Артиљеријског комитета, решено је да се једнометна пушка острагуша (модел из 1880.) усвоји за наоружање српске пешадије, под називом пушка „маузер-кока“ М80. Војно министарство је донело одлуку да се у Немачкој у Обернсдорфу купи 100.000 једнометних пушака типа „маузер-кока“ М80, калибра 10,5 мм. Пушка је била поуздана и имала је одличне балистичке особине, а велики калибар 10,5 мм давао је зрну потребну потисну снагу и велику ударну моћ.⁶⁶⁸

Средином XIX века све европске војске увеле су у наоружање топове острагане, са челичним жљобним цевима, велике почетне брзине гађања и прецизности. По угледу на друге европске војске у Србији су предузете мере да се замене бронзани олучни топови, француског система „ла хит“ (*La Hitte*), који су се пунили спреда. Генерал Тихомиљ Николић био је на челу комисије, која је требала да оцени и изабере најбољи топовски систем за српску артиљерију. Пошто су у новембру и децембру 1884. године у Београду извршене упоредне пробе, комисија се одлучила за француски топ „де банж“ *80 мм пољски топ М 85*. У Француској је поручено 45 пољских и 7 брдских батерија истог система, са шест топова у свакој батерији. Са израдом и испоруком се каснило, па је артиљеријски материјал стигао у Србију тек у фебруару 1886. године после Српско-Бугарског рата.

Организација српске војске није у потпуности заживела пре рата са Бугарском 1885. године. У периоду од 1875. до 1884. године у српској војсци било је 32.985 ислужених војника, од тога у пешадији 19.664 каплара и редова.⁶⁶⁹ Уочи рата са Бугарском направљен је покушај да се мирнодопска формација српске војске макар донекле приближи ратној. Пошто се број регрута у Србији непрекидно повећавао у марту 1885. године је наређено да свака дивизијска област, поред постојећа три, формира још један пешадијски батаљон. Четврти батаљони попуњавали су се регрутима са целе територије дивизијске области.

српске војске, Београд 2007: 62-67; *Извештај о комисијском раду и избор новог пушчаног модела за наоружање краљевске српске пешадије*, са 59 таблица слика у особеном атласу, Београд 1886.

⁶⁶⁸ *Настава за пушку модел 1880*, Београд 1883; Д. Влајић, *Наука о оружју*, Београд 1930: 466; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, Београд 2007: 62-67.

⁶⁶⁹ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, д 1.

Током 1885. и 1886. године основани су у Моравској дивизијској области XVI батаљон, у Дринској XVII, у Дунавској XVIII, у Шумадијској XIX и у Тимочкој XX батаљон. Тако се број мирнодопских батаљона 1886. године повећао са 15 на 20 и бар донекле приближио броју од 60 ратних батаљона.

Законом о устројству војске од 1. новембра 1886. године унете су одређене промене у организацију и формацију српске војске. Активна војска је повећана тако што је у њене редове поред првог укључен и други позив, војници старости од 28-37 година живота. Тако је Активна војска као главна убојна сила обухватала обвезнике од 20 до 37 године живота, односно бројно је повећана са 107.225 на 158.974 војника.

Учињене су и мање измене у погледу опште обавезе службе у војсци. Поред двогодишњег рока службе озакоњени су и скраћени рокови службе: једногодишњи, петомесечни, једномесечни и ђачки.⁶⁷⁰ Ученицима је омогућено да се користе скраћеним роком службе, само под условом да ђаци ниже и више гимназије положе испит за резервног подофицира, а студенти Више школе за резервног пешадијског официра. Након положеног испита, ђаци су отпуштани из сталног кадра и превођени у резерву активне војске. Војна обавеза регулисана је овако: у I-ом позиву од 20 до 28 године старости; у II-ом позиву од 28 до 37, а у III-ем позиву од 37 до 50 године. Годишње време предвиђено за вежбање II позива повећано је на петнаест дана, а за III позив је прописано пет дана.

После пада напредњачког режима 1887. године, краљ Милан је предао власт Јовану Ристићу који је образовао заједничку либерално-радикалску владу. На место војног министра постављен је радикал, пуковник, Сава Грујић. У Србији тада почиње период државног живота у коме се јаче осећао утицај Радикалне странке. Данас се обично сматра да је временски период у коме су на државни и војни живот у Србији утицали Радикали био потпуно неплодан за српску војску. Једно од важних програмских начела радикала било је залагање за народну војску,

670 Рокови службе у сталном кадру скраћени су овако: а) На годину дана – за младиће који се, као вични јахању, регрутују за коњицу а долазе у војску на сопственом, прописном, коњу са прибором; полажу после 5 месеци службе, испит за чин капларски а после 11 месеци службе испит за чин поднареднички; ко не положи испит одслужује двогодишњи рок службе; б) на 5 месеци – за самохране, јединце и првенце и задружне чији је претходни задругар одслужио пун рок од 2 године; в) на један месец – за једине храниоце. Ђаци су имали право на скраћени рок, али само под условом да претходно положе испит, они из нижих и виших гимназија за резервног поднаредника, а они из Више школе за резервног потпоручника; *Закон о устројству војске*, Београд 1886: 1-2; С. Раткови-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 201-203.

а против стајаће војске. Однос Радикалне странке и војске, посматран искључиво кроз призму Тимочке буне 1883. године, доводи до погрешног закључка. Радикална странка, као важан чинилац политичког и државног живота у Краљевини Србији, у великој мери је допринела јачању и изградњи српске војске крајем XIX и почетком XX века.

Нови правац и дух у животу српске војске, осетио се чим је пуковник Сава Грујић постао војни министар. Српски официри, који су се до тада углавном школовали у Аустро-Угарској, по први пут су упућени на усавршавање у Русију. Војна књижевност у Србији се грана и развија у правцу настанка популарне војне литературе намењене војницима.

Краљ Милан се највише бринуо о јачању сталног кадра, док су радикали усмерили пажњу на развијање војничког духа у народу и јачање резерве сталног кадра. Убрзо после ступања на дужност пуковника Грујића, у Србији започиње озбиљан рад на оснивању стрељачких дружина. На првом свечаном земаљском гађању, које је одржано у Крагујевцу од 29. до 31. августа 1887. године, учествовало је једанаест стрељачких дружина (Београдска, Крагујевачка, Нишка, Неготинска, Параћинска, Ћупријска, Смедеревска, Шабачка, Ужичка, Чачанска и Краљевачка). На том скупу донето је *Устројство савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, које је 11. новембра 1887. године и званично одобрено. За првог председника *Савеза стрељачких дружина* изабран је генерал Милојко Лешјанин. Расписан је конкурс за нацрт заставе *Савеза стрељачких дружина* и упућена молба министру војном за државну помоћ.⁶⁷¹

Исте године оснивају се стрељачке дружине широм Србије: Горњо-Милановачка, Јагодинска, Ћупријска, Краљевачка, Пожаревачка, Велико-Градишка, Врањска, Чачанска, Смедеревска, Шабачка, Ужичка, Лесковачка, Прокупачка. Залагањем витешког друштва *Коло јахача Књаз Михајла* основане су прве стрељачке дружине у селима: у Дубљу је основана *Дринчићева* стрељачка дружина, у Чокешини *Недићева* дружина, у Петковици *Јевремова* стрељачка дружина, у Владимирцима *Поп Лукина* стрељачка дружина, у селу Синошевићу дружина *Милоша Стојићевића* у спомен Милоша Поцерца. Као најмлађа сеоска стрељачка дружина основана је 1887. године у Јасеници крагујевачкој, у селу

671 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, свеска II, 1889: 200-201.

Блазнави *Рајићева* стрелачка дружина, у спомен Танаску Рајића.⁶⁷²

Свечано гађање *Савеза стрелачких дружина* организовано је уз помоћ војног министарства: 1888. године у Нишу, 1889. године у Пироту, а 1890. године у Београду. У војном часопису *Ратник* 1890. године стрелци су позвани да учествују на свечаном гађању у Врању 1891. године: „До виђења на мегдану у Врањском пољу – на прагу још неосвећеног Косова! - Ово, браћо стрелци, нека вам је искрен поздрав од Ратника.“⁶⁷³

Упоредо са стрелачким дружинама оснивају се јахачка удружења. Прва већа званична трка коња у Србији организована је на други дан Тројица, 13. јуна 1888. године у Шапцу: „Пре подне освећена је застава *Шабачког Коло јахача Књаз Михајло* и то на Мишарском пољу, код српских шанчева из Првог српског устанка. Званични представник војног министарства у Шапцу био је начелник Артиљеријског одељења потпуковник Љубивоје Перишић. Официрска касина у Београду послала је свог изасланика, коњичког капетана, Милосава Куртовића.⁶⁷⁴ Другу трку *Коло јахача Књаз Михајло* организовало је 4. септембра 1888. године у Шапцу, у част рођендану кнеза Михаила. Осим *Коло јахача Књаз Михајло* у Шапцу, основано је јахачко удружење у Београду, које је 1890. године организовало прву званичну трку. Исте године основана су јахачка удружења у преосталим дивизијским областима: Шумадијско коло јахача у Крагујевцу, Моравско коло јахача у Нишу и Тимочко коло јахача у Зајечару.

Министарство војно је подстицало и помагало оснивање стрелачких дружина и јахачких удружења у Србији. Рад на ширењу ових витешких игара поздрављен је на страницама *Ратника*, часописа Главног генералштаба српске војске следећим речима: „Официри и војници! На вама је да ове витешке установе не само одржите, него и да их распространите, као што су и до сада поглавито вашим устаоштвом и помоћи установљене и одржане. Што више војничких и физичких забава и радова у народу, то ће се он боље спремити и веће самопоуздање добити за решавање националног задатка.“⁶⁷⁵

Парламентаризам успостављен уставом из 1888. године и абдикација краља

672 *Различности и новости*, Ратник, књ. XXIII, свеска II, 1890: 221-222.

673 *Различности и новости*, Ратник, књ. XXIII, свеска IV, 1890: 485-489.

674 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. II, 1889: 201-202.

675 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. III, 1889: 323-325; *Различности и новости*, Ратник, књ. XXIII, св. II, 1890: 226.

Милана 1889. године утрли су пут за долазак Радикалне странке на власт. У наредне три године радикали су прихватили постојећу организацију и формацију српске војске, настојећи да је унапреде и усаврше.

На место војног министра у радикалној влади 1889. године постављен је пуковник Димитрије Ђурић. У прокламацији, коју је упутио официрима, пуковник Ђурић је обелоданио правац свог деловања. „Наша држава треба да изведе у бој сразмерно много већу војску, но икоја држава у Јевропи. Наша организација морала је узети велике размере у ширини и сад је нарочито време, да се кренемо и у дубину наше организације: да је јаче примењујемо, попуњујемо и оживљавамо.“⁶⁷⁶ Рад пуковника Димитрија Ђурића на месту војног министра обележило је залагање за увођења војне наставе у цивилним школама: „Према овом, кад код нас постоји и мора постојати општа војна организација, логично је, да мора постојати и општа војна настава. Војна организација и настава јесу две половине, које се узајамце помажу, допуњују и једна без друге опстати не могу.“⁶⁷⁷

Комисија на челу са генералом Антонијем Богићевићем израдила је 1889. године нову формацију српске војске.⁶⁷⁸ Задржала је војнотериторијалну поделу из 1883. године на пет дивизијских области, петнаест пуковских округа и шездесет батаљонских срезова. Нова формација српске војске није донела битније измене, осим што је било предвиђено да се у миру формира пет пукова, са по три пешадијска батаљона и пет гардијских батаљона. У рату је српска војска требала да има пет дивизија, петнаест пукова, шездесет пешадијских и пет гардијских батаљона. Формација основних тактичких јединица остала је иста.

Немачки војни часопис *Armee blatt* у тексту *Die Reorganisation der könig. serbischen Armee* критички је пропрадио нову формацију српске војске. У формацији српске војске из 1889. године аутор текста, Карл Хрон видео је “доста шематично подражавање састава средње – европских војсака“. Уз опаску да ће

676 *Наредба за сву г.г. официре краљ. Српске војске*, СВЛ, број 11, од 18. марта 1889: 371.

677 Д. Ђурић, *Свети Сава и војна настава*, Ратник, књ. XVII, св. II, 1887: 84.

678 Комисију су чинили: генерали – Антоније Богићевић и Петар Топаловић; пуковници – ђенералштабни Јеврем Велимировић, Димитрије Ђурић, Младен Јанковић, Јован Мишковић; инжињеријски Михајло Магдаленић, Стеван Здравковић, Коста Протић, артиљеријски Милија Катанић, Милован Павловић, Љубивоје Перишић; потпуковници – санитетски др. Михајло Марковић и ђенералштабни Димитрије Ц. Марковић и артиљеријски мајор Јован Маринковић. Војни Архив у Београду, П-14, К-2, р.б. 19; *Формација целокупне војске*, Министарство војно, Београд 1889: 1-93; *Зборник закона и уредаба*, књ. 45, Београд 1889: 16-345; *Формација целокупне војске*, СВЛ, број 5, од 4. фебруара 1889: 145-148.

европске војске бити употребљене у великим масама и на таквом ратишту, које је више, или, мање „култивирана равањ“ (равнице и брежуљци), док „српска војска мора рачунати на планинско земљиште сиромашно у путовима и другим изворима.“ На основу тога изводи негативан закључак о формацији српске војске и на крају додаје: „ово подражавање не може јој се признати као добро.” По питању мобилизације и процентуалног односа између ратног и мирнодопског стања све је урађено добро: „према земаљским приликама”.⁶⁷⁹

Године 1890. донет је Законом о изменама и допунама у закону о устројству војске од 1. новембра 1886. године. Тим законом су направљене следеће измене: Први позив назван је Редовна војска, а II и III позив названи су I и II позив народне војске. Служба у редовној војсци прописана је за обвезнике од 20 до 30 година старости, а у народној од 31 до 40 године у I позиву, а од 41 до 50 година у II позиву.⁶⁸⁰ Наведеним изменама у суштини није се ништа променило, осим што је у називу поново успостављена народна војска. Радикали су 1890. године смањили војни буџет са 14.000.092 динара (1887, 1888, 1889), на 9.646.104 (1890) и 9.800.000 (1891), а затим га незнатно подигли на 11.327.483 динара (1892). Смањење војног буџета могло се постићи скраћењем службе у сталном кадру и непозивањем резервиста на вежбу. Војници су у великом броју слати кућама на одсуство да би се уштедело на храни. Министар војни је отворено признао у Народној скупштини да војници нису остајали у касарни колико је требало: двогодишњаци су пуштани после 16 – 18 месеци, петомесечари после три месеца.⁶⁸¹

Радикална странка је прихватила организацију војске, утемељену на општој војној обавези, јер је овај закон био праведан. Поред тога и друге државе на Балкану су имале војску засновану на принципу опште војне обавезе, због чега ни Србија није смела да заостаје за њима. После искуства у рату са Бугарском 1885. године, било је јасно да је враћање на народну војску могло бити опасно за Србију, имајући на уму величину не само турске, већ и бугарске војске. Постојали су и

679 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. III, 1889: 335-359.

680 *Закон о устројству војске*, Београд 1886: 5-6; П. Борисављевић, *Кратки преглед организације наше војске*, Ратник, књига XVII, св. V, 1887: 510, 511, 541; А. Протић, *Каква и колика нам војска треба*, Ратник, књ. XX, св. I, 1889: 4; Ј. Преустројство наше војске, Ратник, књ. XXI, св. 1889: 477.

681 Рад Народне скупштине и други редовни сазив за 1907. годину. *Стенографске белешке*, књ II, св. I, прилог 1.1;

други разлози због којих су радикали прихватили кадровско уређење установљено 1883. године. Уочен је позитиван утицај система опште војне обавезе на развој друштва и јачање националне свести.

О међусобном прожимању цивилног и војног живота у Србији писао је пуковник Димитрије Цинцар-Марковић: „Но, стална је војска, осим тога што васпитава и гаји врлине, још и најзначајнија установа за боље опште образовање народа. На послетку, служба у војсци изравњава и хиљаду разноликости и особености у животу народном. Из најудаљенијих крајева, које тешко да кад какав туђинац походи, долазе сеоски младићи у касарне, да тамо своје навике полако али поуздано угладе и изједначе. По свршеној служби односе нов дух у своје забачене крајеве. Отуда и због овога што напред изређасмо, потпуна је заблуда оних претераних и разузданих елемената, који желе да се у интересу опште једнакости укину стајаће војске. На против, само у интересу неједнакости, само у интересу повраћања средњевековне подвојености и засебног живота у свакоме крају и углу државе, ишло би остваривање предњих жеља.“⁶⁸²

У мери у којој је заслужна за доношење устава 1888. године Радикална странка је допринела јачању српске војске. Народи из чије се средине на основу војне обавезе дижу војске, траже заузврат политичка права, а то је било управо оно, што краљ Милан није желео да учини. Законом о војсци 1883. године учињен је први корак у организацији српске војске, али је тек доношењем устава 1888. године направљен последњи корак. Устав из 1888. године дао је шира изборна права грађанима и увео парламентарни политички систем у Србији. Војни министар као и остали чланови владе били су одговорни скупштинској већини, коју су после избора чинили радикали. Војска, до тада одана само владару, постала је верна скупштини, народу и нацији.

Доношењем устава 1888. године направљен је последњи, али неопходан услов за стварање модерне војске, способне да користи савремену ратну технику и начин борбе. У време краља Милана војска је била довољно добра да угуши Тимочку буну 1883. године, али се на међународној позорници 1885. године показала као слаба снага. Тек после доношења устава 1888. године и

682 Д. Цинцар Марковић, *Размишљање о нашој војци*, Ратник. књ. XXXII, св. I, 1895: 20

доласка радикала на власт, народ у Србији прихватио је организацију војске засновану на општој војној обевези. Прихватање сталног кадра у Србији запажено је и поздрављено на страницама *Ратника* 1890. године: „Кад смо пре девет месеци упутили неколико речи на узвесне дневне листове у нашој престоници, који се са одушевљењем заузимаху поглавито за Народну војску, напуштајући стални кадар, нисмо се надали, да ће после тога кратког времена, наступити користан преокрет јавног мњења у корист стајаће војске, код нас сталног кадра. На нашу велику радост и као војника и као Србина, ово заузимање многих наших листова за стајаћу војску код нас почело се појављивати пре месец дана, и сада може се сматрати као опште јавно мњење, из увиђавности и убеђења. Одакле је потекла ова промена мисли у једном тако важном – животном државном питању код нас, не може се поуздано знати; довољно је, да оно постоји, што ми са задовољством констатујемо.“⁶⁸³

Нови период друштвеног и политичког живота у Србији наступио је 1. априла 1893. године, када је малолетни краљ Александар, уз помоћ војске, извео државни удар, збацио намесништво и прогласио своје пунолетство. Државни удар краља Александра најавио је буран и несталан период у развоју Србије, обележен мешањем војске у политички живот земље. Указом од 9. маја 1894. године укинут је Устав из 1888. године и враћен на снагу Устав из 1869. године, чиме је државна и војна организација у Србији, направила корак уназад. Војска је поново постала династичка, а тежиште монархијског централизма постепено је прелазило са бирократије на војску, која ће у наредном периоду бити злоупотребљена у унутрашњој политици.⁶⁸⁴

Желећи да ојача војску, краљ Александар Обреновић је 2 августа 1893. наредио да се у Уредби о формацији целокупне војске из 1889. унесу измене и допуне. На основу допуне формације требало је да свака од пет дивизијских области поред три пешадијска пука даје и гардијски пук од четири батаљона. На тај начин се укупан број пукова повећао на двадесет (од којих је пет гардијских), а број батаљона на осамдесет (од којих је двадесет гардијских). Измене формације превазилазиле су финансијске могућности земље, па су у суштини предствљале

683 *Наша војска и наша журналистика*, Ратник, књ. XXII, св. II, 1890: 212.

684 В. Ђоровић, *Историја Срба*, књ. III, Београд 1936: 164; Д. Ђорђевић, “У сенци Аустро-Угарске”, у: *Историја српског народа*, књ. VI-1, Београд 1994: 109-111.

само промене на папиру, а мирнодопска формација остала је не промењена. Године 1893. стални кадар имао је пет пукова, са укупно 20 батаљона, у свему само 15.982 војника.

Јачина сталног кадра зависила је од годишњег континента регрута, од спољнополитичких и унутрашњих прилика и у првом реду од економских могућности земље. Поређења ради 1893. године регрутовано је 19.370 двадесетогодишњака, а наредне године тај број се повећао на 21.934 младића, док је стални кадар имао само 15.982 војника. То значи да су војници у сталном кадру уместо две, проводили мање од годину дана.⁶⁸⁵

Крајем 1895. године донете су измене и допуна закона о устројству војске, којим је осим двогодишњег рока службе озаконен скраћен рок службе од осам месеци, док су петомесечни и једномесечни рокови службе укинута. Задржан је једногодишњи рок службе за војнике који су регрутовани у коњици, а били су вични јахању и имали су свог коња. Поред тога скраћен је рок на једну годину ђацима који су положили испит зрелости у средњим школама, или, су били студенти, као и онима који су завршили богословију, учитељску школу и пољопривредну школу, а уз то се баве „пољском привредом“. Захваљујући овим изменама број војника у сталном кадру повећан је крајем 1895. године на 17.100 војника.⁶⁸⁶ Служење у сталном кадру од најмање осам месеци, позитивно је утицало на обученост војника и увежбаност већих тактичких тела. Мирнодопска формација српске војске изједначена је са ратном током последњих година XIX века. Прво је у марту 1896. године наређено је да се V, VII, IX, XI, XIV и XV пешадијски батаљони сталног кадра одвоје од својих пукова и образују пукове под истим именом. Следеће године су пешадијски батаљони I, III, IV, VI, VIII, X, XII, XIII и I гардијски на исти начин претворени у пукове.⁶⁸⁷

По савету краља Милана, који се вратио у Србију, краљ Александар је 7. октобра 1897. године навео монархијску диктатуру, уз подршку војске и бирократије. Влада на челу са др Владаном Ђорђевићем била је део дворске

685 *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ 1 (1893), Београд 1895: 335 и 356; *Измене и допуне у Уредби о формацији целокупне војске*, 2. августа 1893, Београд 1893.

686 *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886, са изменама и допунама од 15. априла 1890. године и 20. децембра 1895. године*, Београд 1895; С. Раткови-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 257-258.

687 М. Милићевић, *Реформа Војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 45-47; С. Раткови-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 257-258.

канцеларије, која је спроводила вољу краља Александра и краља Милана. Политичке странке су растурене, штампа је подвгнута оштрој контроли. Основна замисао режима успостављеног 1897–1900. године била је уништење парламентаризма и увођење реформе на привредном, војном, саобраћајном и просветном пољу. Краљ Александар произвео је свога оца, краља Милана Обреновића, у чин генерала и поставио га на чело команде Активне војске, која је основана 25. децембра 1897. године. Све до 1900. године генерал Милан Обреновић чврсто је држао војску у својим рукама, а функција војног министра сведена је на административну функцију.⁶⁸⁸

По доласку на место команданта Команде Активне војске, краљ Милан је затекао српску војску са малом мирнодопском војском, малобројан официрски кор, застарело стрељачко и артиљеријско наоружање и подофицирски кадар, који не само да није био довољан, већ није имао ни задовољавајуће образовање. Већ у јануару 1898. године краљ Милан је наставио јачање мирнодопске формације: V гардијски батаљон постао је пук, а два месеца касније и сви преостали пешадијски и гардијски батаљони претворени су у пукове. На тај начин, свака дивизијска област имала је пешадијску бригаду са четири пука од по два батаљона, односно у сталном кадру је било 5 бригада, 20 пукова и 40 батаљона. У фебруару 1899. године наређено је да се у пешадијским пуковима образују трећи и четврти батаљони. Тако је број пешадијских батаљона сталног кадра достигао осамдесет, што је била права јачина ратне формације првог позива.

Подизање мирнодопске на висину ратне формације, пратило је повећање броја активних официра. Милан Обреновић је повећао годишњи број питомаца који су уписивали Нижу школу Војне академије и скратио школовање са три на две године. За наредних неколико година број активних официра у Србији порастао је за четвртину. У 1899. години број официра у Србији порастао је на 1343. официра. Најбројнија класа на Нижој школи била је XXXII, која је за две године (1899-1901.) дала војсци 192 официра, више него свих дванаест класа Артиљеријске школе од 1850 – 1880. године.

Крајем XIX века српска војска је у миру имала развијену формацију и

688 М. Милићевић, *Реформа Војске Србије 1897-1900*, Београд 2002: 7-21.

штабове, који су се у случају рата само попуњавали до ратног састава. Међутим, недостатак материјалних сретстава и смештајних објеката и даље је био ограничавајући фактор. Смештајни капацитети у касарнама нису били довољни, па је крајем 1898. готово четвртина војника у свим пешадијским пуковима отпуштана на привремено одсуство. Године 1899. и 1900. током летњих месеци у касарни је било више од 30.000 војника, а у зимском периоду само 12.000. Малобројни стални кадар у случају рата формирао је оперативну војску од 305.500 војника, у којој су кадровци чинили 10% а војници из резерве 90% људства. Краљ Милан је унео измене у систем опште војне обавезе, која је временски знатно смањена. Војна служба почињала је са навршеном 21. а завршавала се са 45. годином живота.

Поновно заоштравање Источне кризе у време избијања Грчко-Турског рата 1897. године истакло је потребу да се српска војска снабде савременим наоружањем и опремом. Влада је 1897. године потписала уговор са француском војном фабриком у Крезу о испоруци 44 позициона топа Шнајдер-Кане. Поручени артиљеријски материјал, 16 топова од 120 мм, 22 хаубице 120 мм, и 6 мерзера од 150 мм стигао је у Србију тек 1900. године. У међувремену српска пешадија је наоружана малокалибарним брзометним пушкама. Средином 1899. године у Оберсдорфу у Немачкој купљено је 90.000 брзометних пушака система маузер, М99 калибра 7 мм.⁶⁸⁹

У току две и по године колико се налазио на челу Команде Активне војске, краљ Милан је извео значајне промене у војсци. Развио је мирнодопску формацију војске, која се у случају рата само попуњавала до ратног састава. Војна академија је произвела велики број младих официра, а официрски кор српске војске постао је бројнији него икада. Пешадија је опремљена брзометном пушком М99, а артиљерија је први пут добила топове, хаубице и мерзере великог калибра. Заслугом краља Милана ред и дисциплина у војсци били су на завидној висини, а борбена готовост јединица српске војске знатно је повећана. Из Команде активне војске ширио се

689 Опширније: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. I (1889-1897)*, Београд 1929, и књ. II (1897-1903), Београд 1931; М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897*, ИЧ, XVIII, Београд 1971; М. Војводић, *Финансије Србије и наоружање војске – Два значајна питања програма владе Стојана Новаковића (1895-1896)*, ИЧ XXIX-XXX, 1982-1983: 427-436.

касарнски дух, којим је код грађана требало ојачати свест о војним дужностима и ослабити свест о грађанским правима.

Веридба краља Александра са дворском дамом Драгом Машин 1900. године, преко ноћи је изменила политичке прилике у Србији. Пошто се одлучно противио овој женидби, краљ Милан је изгубио сву политичку моћ и био принуђен да оде у избеглиштво, где је остао до своје смрти 1901. године. Политички обрт који је настао краљевом женидбом значио је скретање према Русији у спољној политици, а према радикалима у унутрашњој. Краљ Александар је 1. априла 1901. године донео нови устав, који је предвидео дводомни систем: Сенат и Народну скупштину. После одласка краља Милана са места команданта Активне војске, 27. јануара 1901. године донет је нови закон о војсци, којим је војна обавеза у Србији ублажена. Највише заслуга за редакцију закона припадају војном министру, пуковнику, Милошу Васићу.

Целокупна убојна сила добила је назив народна војска и била је подељена на три позива. Први позив чинили су обвезници сталног кадра и њихова резерва од навршене 21 до навршене 30 године живота. Други позив чинили су обвезници од навршене 30 до 37 године живота и обвезници трећег позива од навршене 37 до 45 године живота. У артиљерији и коњици задржан је двогодишњи рок службе у кадру, а у осталим родовима и струкама смањен је на 18 месеци. Пошто је 90% регрута служило у пешадији, за већину обвезника војни рок у сталном кадру практично је скраћен на 18 месеци. И у другим европским војскама, ишло се на смањење рока службе у сталном кадру, јер ни једна држава није могла да држи у кадру целокупан годишњи контингент регрута који се стално повећавао. У Немачкој је војни рок скраћен са три на две године.

У Србији се почетком XX века годишњи број регрута пристиглих за војску попео на око 25.000. Скраћењем пуног рока службе у пешадији са две године на 18 месеци требало је остварити значајне финансијске уштеде. Поред пуног постојали су и скраћени рокови службе од четрнаест и шест месеци. Регрути који би се показали као ревносни, пуштани су кућама раније, већ после четрнаест месеци. Шест месеци су служили, свршени ученици средњих школа који су положили испит за резервног официра, првенци и самохрани.⁶⁹⁰ Савременици су имали

690 *Закон о устројству војске*, Београд 1901, члан 2, 3, 4 и 8; *Први балкански рат* (операције

утисак да је све то учињено да би се после одласка бившег краља Милана Обреновића војно устројство подесило према потреби већине становништва, односно сељака.⁶⁹¹ У процесу демилитаризације, који је наступио после 1900. године, време школовања на Војној академији продужено је са две, на три године, а годишњи број питомаца ограничен је на 45. Поједини официри блиски краљу Милану, који су били присталице даљег јачања сталног кадра удаљени су из војске.

У ноћи 29. маја 1903. група од 28 официра насилно је продрла у двор, убила краља и краљицу, а њихова тела су избацили кроз прозор. Убијени су председник владе и министар војни, генерали Димитрије Цинцар-Марковић и Милован Павловић. Војска је запосела кључне објекте у Београду, тако да је завера потпуно успела. Мајски преврат 1903. године, који је уклонио династију Обреновића, био је више од обичне династичке промене, јер је отворио пут завођењу парламентаризма у Србији. Преврат је означио крај честих промена, државних удара и опште политичке несигурности. Наступило је раздобље уставне парламентарне грађанске демократије и активне националне спољне политике. Нова револуционарна влада Јована Авакумовића сазвала је народно представништво, које је у живот вратило укинати Устав из 1888. године и изабрало Петра I Карађорђевића за владара.⁶⁹²

Преврат 1903. године, извршен учешћем официра, истакао је улогу војске у унутрашњем политичком животу Србије. Извршиоци преврата предали су власт грађанским политичарима по свршеном чину и нису покушали да образују нову владу. Једна група старијих официра завереника у којој су били: генерал Јован Атанацковић, пуковник Дамјан Поповић, Петар Мишић и Александар Машин, одмах је окружила краља Петра I, заузела кључне положаје у војсци и почела чишћењ, присталица свргнуте династије. Ови официри испољили су отворену намеру да дејствују на политички живот у Србији, делом из властољубља, а делом из страха од освете противника. Таква делатност официра била је неспојива са парламентаризмом.

српске војске), књ I, Београд 1959: 209, 210.

691 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, Београд 1935: 199.

692 Опширније: Ђорђевић В., *Крај једне династије (Прилози за историју Србије од II. X 1897. до 8. VII 1900*, књ I и II, 1897-1898, Београд 1905; књ. III 1899-1900, Београд 1906); С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, Београд 1935;

Официрски кор се 1903. године поцепео на две струје: на присталице завереника и њихове противнике. Овај расцеп у војци довео је касније до поделе на такозвану Црну руку и Белу руку, што се завршило крвавим расплетом 1917. године у Солунском процесу.⁶⁹³ Победом идеја либералног грађанства, које је остварено у парламентаризму, војска је од 1903. године изгубила улогу непосредног заштитника монархије и владара, мада је због погоршања спољно политичке ситуације играла значајну улогу у одбрани националних интереса. Покушај завереника 1903-06 да преко краља Петра I, а касније преко официрске организације *Уједињење или смрт* поврате свој утицај на политички живот у Србији није успео. Новим политичким кретањима после 1903. године били су измењени односи у земљи, због чега војска више није могла повратити некадашњи значај, иако је била стално присутна у дневној политици.

Са организацијом војске заснованом на *Закону о устројству војске 1901.* године Србија је ступила у рат 1912. године. Незнатне измене *Закона о устројству војске од 1901.* године направљене су 1904. и 1905. године. Опште стање српске војске почетком XX века и његова спрема за рат може се сагледати на основу збирног рапорта француског војног аташеа 1905. године. На основу тог извештаја српска војска је имала: 1.714 официра, 18.215 подофицира и редова; затим 22 официра, 461 пешака и 36 коњаника жандармерије; 10 официра и 660 војника граничне трупе. У периоду 1892-1901. године војску је служило 117.720 регрута, а до 1905. године било је око 180.000 обучених припадника I и II позива.

Први позив био је наоружан са 90.000 модерних пушака „маузер“ М99, са по 500 метака на пушку, инжињерија и артиљерија са старим пушкама „Бердан“, а коњица са 4.400 карабина „Маузер“, 10,15 мм; II позив је био наоружан са 95.740 једнометних пушака „Кока-маузер“ 10,15 мм; III позив је био наоружан са седам врста старих пушака различитог калибра; артиљерија I позива имала је 276 пољских и 42 брдска топа „Де Банж“, 80 мм, а II позив 350 бронзаних топова система „Ла Хит“ и 438 осталих комада различитих

693 Опширније: М. Ж. Миловановић, *Пуковник Апис, Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*. Прилог проучавању политичке историје Србије од 1903-1918, Београд 1955; В. Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац 1997.

система. Поред овога артиљерија је располагала са 44 француска опсадна топа великог калибра, који су набављени 1900. године и 76 топова различитих произвођача и различите старости. У извештају је наведено да у Србији има око 300.000 коња.⁶⁹⁴

О организацији и формацији српске војске у првој деценији XX века сведочи „тајни рапорт“ пуковника Александра Машина настао новембра 1906. године. Пуковник Машин, који се претходно налазио на положају заступника начелника Главног генералштаба, желео је „тајним рапортом“ да упозна краља и војног министра о лошем стању српске војске у погледу њене организације и формације. Иницирана писањем пуковника Машина, Народна скупштина је 4 јуна 1907. године формирала Анкетну комисију да испита стање у српској војсци.⁶⁹⁵ О неспремности српске војске за рат, најбоље сведочи упоредна критичка анализа српске и бугарске војске, коју је Машин изложио.

Српска војска је била подељена у три позива. Први и други позив били су намењени за оперативну војску, а трећи позив за службу у позадини и за последњу одбрану. У Оперативној војсци, I и II позиву било је 1906. године 275.368 војника, а укупно 369.406 обучених војника у сва три позива (21-45).⁶⁹⁶ Војни обвезници у Србији служили су у I позиву од навршене 21 до навршене 31. године живота, у II позиву од навршене 31 године до навршених 38 година, а у III позиву од навршене 38 до навршених 45 година. Изменама закона уведена је и последња одбрана коју су чинили најмлађи од 18 до 21 године и најстарији обвезници од 45 до 50 године живота. На основу поделе на дивизијске области, Оперативна војска имала је 5 дивизија I позива (21-31) и 5 дивизија II позива (31-38).

Осим тога, због великог природног прираштаја, формирано је још неколико прекобројних батаљона I позива, у јачини једне пешадијске дивизије. То значи да је српска војска имала једанаест пешадијских и једну коњичку дивизију, која се попуњавала са целе територије Краљевине Србије.

694 М. Бјелајац, *Случај „тајног” рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године*, Војно-историјски гласник, 1-1997: 64.

695 Исто: 55-79.

696 *Анкетна комисија Скупштине*, Стенографске белешке 1907-8, књ. II, XXIII редовни састанак 19. децембра 1907: 135. Прилог 5.

Рок службе у сталном кадру за артиљерију и коњицу био је две године, док је у пешадији и инжињерији смањен на осамнаест месеци. Поред пуног, постојали су сраћени рокови службе, од четрнаест и шест месеци. Према речима пуковника Машина 1/3 регрута била је на пуном року службе, а 2/3 војника се служило скраћеним роком службе. Војска у Србији није имала довољно објеката за смештај војника. Све касарне у Србији располагале су са 710 спаваона, у којима се могло правилно сместити 18.315 војника, а збијено 26.646. Регрути су у летњим месецима, када је стални кадар био попуњен у великом броју случајева боравили под шаторима.⁶⁹⁷

Бугарска војска имала је дејствујућу војску и *ополчење* (резерву). Укупна јачина дејствујуће војске била је око 350.000 војника, док је бројно стање ополчења било око 80.000 војника. Обавеза службе у бугарској дејствујућој војсци била је од 20 до 40 године живота, више него у I и II позиву српске војске. Служба у ополчењу, које је имало помоћну улогу, трајала је од 40 до 46 године живота. Бугарска дејствујућа војска била је организована тако да је у рату давала девет корпуса од по две дивизије. Укупно су Бугари имали осамнаест дивизија, које су биле приближно исте формације и јачине као и дивизије српске војске. Половина бугарске дејствујуће војске била је у мирно време опремљена и спремна за модерно ратовање. Бугарска војска била је опремљена са 248.000 магацинских пушака и 9 брзометних брдских батерија.

За потребе 9 мирнодопских дивизија Бугари су 1906. године купили 81 пољску брзометну батерију, а планирали су поруцбу још 81 пољске батерије „тако да им сва дејствујућа војска буде наоружана модерном артиљеријом.“ Бугари су војску снабдели и свим другим потребама „на пољу најновијих техничких проналазака“ као што су: митраљези, пољски телеграфи са и без жица, телефони, рефлектори, голубије поште, експлозививи итд. Бугари су имали добро развијену железничку мрежу за брзо транспортовање и концентрисање војске. Рок службе у кадру у Бугарској је био је за пешадију две године, а за коњицу артиљерију и инжињерију три године, док је један мали део регрута био на скраћеном року од шест месеци. Србија је 1907.

⁶⁹⁷ Анкетна комисија Скупштине, Стенографске белешке 1907-8, књ. II, XXIII редовни састанак 19. децембра 1907: 104, 135, Прилог 7.

године имала 2.021 активног и 1.327 резервних официра, а Бугарска 2.184 активног и 3.109 резервних официра.⁶⁹⁸

У време када је пуковник Александар Машин састављао свој „тајни рапорт“, у Србији је вођена је полемика о наоружању српске војске савременим брзометним топовима. Питање набавке брзометне артиљерије почетком XX века, у ондашњој јавности названо „топовско питање“, имало је поред међународне и унутрашњу, политичку димензију. Готово цела једна деценија српске историје, преламала се преко питања набавке артиљерије за српску војску.⁶⁹⁹ Прихваћен је предлог Артиљеријског комитета да се крене са паралелним пробама испитивања најбољих европских понуђача, како би се изабрао најбољи модел за српску артиљерију.

На страницама војно стручних часописа вођена је жучна расправа о „топовском питању“, где су поједини аутори покушавали да докажу предност једног, односно другог система.⁷⁰⁰ Влада је из политичких разлога хтела да набави артиљеријски материјал у Француској, док су завереници из 1903. године били за куповину топова у аустроугарској фабрици Шкода. На такав начин су желели да се одуже Аустроугарима, који су се противили захтеву Енглеске да се сви виђенији завереници из 1903. године удаље из војске.

Преломни тренутак у „топовском питању“ десио се 17. маја 1906. године, када су пензионисани водећи завереници: Александар Машин, Дамјан Поповић, Петар Мишић, Лука Лазаревић и Љуба Костић. После пензионисања завереника, влада је се определила да брзометне топове поручи

698 Исто: 107; М. Бјелајац, *Случај „тајног“ рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године*, Војно-историјски гласник, 1-1997: 62-65.

699 Опширније: В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962; В. Ј. Вучковић, *Унутрашње кризе у Србији и Први светски рат*, ИЧ, XIV-XV, Београд 1965; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1966; А. Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1914*, Београд 1981; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, Живот и дело*, (2) *У отаџбини 1903-1914*, Београд 1990; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд 1993; Балугџић Ж., *Политички значајне борбе око набавке оружја 1905*, Српски књижевни гласник, књ. ЛП, 1937.

700 В. Божидаревић, *Топовско питање код нас*, Артиљеријско-инжињеријски Гласник, св. 1, 1905: 241-256; М. Васић, *Неколико речи о преоружању наше артиљерије*, Ратник, књ. LXII, св. I-II, 1906: 201-206; Д. Калафатовић, *Употреба нове бугарске артиљерије у борби*, Ратник, књ. LXIII, св. III и IV, 1906: 95-121; Љ. П. Љубишић, *Наша будућа артиљерија*, Ратник, књ. LXV, св. III, 1907: 277-291; Д. Денда, *„Тајни рапорт пуковника Дамјана Влајића из 1907. године о наоружању и опреми српске војске“*, Војноисторијски гласник, 2, 2008: 213-231.

у француској фабрици у Крезоу. Наредне године пољска и брдска артиљерија српске војске наоружане су са 60 пољских и 25 брдских батерија система шнајдер-кане, калибра 75 мм М 907.⁷⁰¹ Исте године поручено је у аустроугарској фабрици у Штајеру 30.000 брзометних пушака М99 и 10.000 карабина истог система. После Анексионе кризе 1909. године, Србија је набавила митраљезе „максим“, тако да је сваки пешадијски пук добио одељење од четири оруђа. Године 1910. у Оберндорфу у Немачкој купљено је 32.000 пушака М99, а 30.000 једнометних пушака М80 преправљене су у вишеметне.

*

О великој бризи радикала за војску говори и податак, да су они, као влада, у циљу што бољег наоружања војске, закључили два велика зајма у року од три године 1906 – 1909. Док је закључење првог зајма Народна скупштина одобрила релативно лако (зајам од 15 милиона динара), са другим зајмом је ишло много теже. Опозиционе странке пружиле су јак отпор, посебно због тога што је највећи део зајма био предвиђен да се утроши управо за “преоружање” војске. Током дебате у народној скупштини о овом другом зајму (у новембру 1909), изражено је велико неповерење у војску, у њену бојеву способност и уопште у војну политику владе. Влади је осим свега пребацивано, да она, кад је у питању војска, све препушта генералштабу.

Српска војска је 1883. године у складу са прихваћеном доктрином, усвојила пруски систем организације војске, прилагођен материјалним, економским и друштвеним приликама у Србији. Српска војска је настојала да по угледу на немачку војску изгради своју мирнодопску формацију и војску снабде савременим наоружањем. Према општеприхваћеном мишљењу главна заслуга за устројство српске војске, њену организацију и формацију припада краљу Милану Обреновићу. На тај начин се неправедно умањује улога Радикалне странке у организацији српске војске.

Вођењем активне националне политике, после 1903. године радикална странка је хомогенизовала народне масе. Краљ Милан је српској војсци дао

701 Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1966: 202 и 205; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, Живот и дело (2) У отаџбини 1903-1914*, Београд 1990: 239; *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994: 155.

форму и наоружање, а радикали су мртвој материји удахнули живот. Доношењем демократског устава 1903. године поставили су основе моралној снази српске војске, јер као што каже немачки генерал Гнајзенау: *Последњи корак у уређењу војске јесте уређење саме државе; тек слободан грађанин је спреман да се жртвује за државу.*

Обука у српској војсци

Вежбање војника на европски начин у Србији увео је још Карађорђе, када је основао стајаћу војску 1808. године. Како се у то време у Србији налазила руска регуларна војска, то је она служила као пример приликом увођења егзерцира. Када је Милош Обреновић основао регуларну стајаћу војску у Србији 1826. године заведен је и европски војни егзерцир: „Није ово чудо никада било, да сада у Сербљи уче егзерцир“, писао је изненађено Јоаким Вујић у јулу 1826. године.⁷⁰²

По казивању војног лекара др Карла Белонија, војничка обука била је сасвим проста и лака: јутарњи и вечерњи „ценцир“ и стража у кнежевом конаку, то је било све. У оквиру „ценцира“ војник се вежбао стајању у строју „пету на пету“, равнању на десно и лево, окретању појединачном и групном, престројавању у колони; упознавао се са пушком и њеним деловима, учио како се пуни и пали, како се доноси „пред прси“, „у раме“, „к ноzi“, „држи у паради“; затим како се чува барут, како се праве фишеци и друго.⁷⁰³

Средином XIX века војници из Велике касарне у Београду изводили су своје вежбе на Врачару. *Новине Србске* забележиле су 1851. године да је гарнизона војска приликом вежбања „не малу вештину показала“ поготову што су велики део војске чинили „све сами новаци“.⁷⁰⁴ Обука гарнизоне војске у Србији била је дуго занемарена, тако да је обученост војника и јединица била врло слаба. Саксонац В. Рихтер, који је средином XIX века посматрао српске војнике записао је „да се највећа вештина војника састоји у побожном скидању капе и укрупњеном ставу приликом приближавања официра“ што је иначе у то време био војнички поздрав.⁷⁰⁵ Гађање у нишан први пут је уведено у гарнизону војсци 1850. године када је одобрено „да све три струке војске сваке године нишан гађају, и тога ради да се сваки пешак и кавалерист по 5 бојни фишека, а топцијска батерија свега 50 ђулета и 20 картечних фишека избаци“.⁷⁰⁶ Један од главних узрока слабе обучености српских војника био је у томе што су војници наизменично проводили

702 Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 68.

703 В. Ђорђевић, *Историја српског санитета*, књ. I, Београд 1879: 370; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957: 68.

704 *Новине Србске*, број 59, 1851: 228.

705 П. Васић, *Униформе српске војске 1808-1912*, Љубљана 1980: 43.

706 Архив Србије, Државни Савет, 1850, 10.

три месеца у касарни, а затим три месеца код својих кућа. У једном извештају Главног војног штаба пише да се војници за прва три месеца службе „још ни с најглавнијим својим дужностима неупознају па се већ кућама одпуштају, и све оно што су у служби за три месеца сватили, код кућа бавећи се забораве.“⁷⁰⁷

Осим тога Србија је имала мали број школованих официра и недовољан број савремених правила и прописа за војску. Отуда се обука у српској војсци дуго сводила на егзерцир, наставу из унутрашње службе и дисциплинску уредбу. О најважнијим садржајима обуке као што су тактичка обука, пољски радови, кретање у борби, познавање оружја, гађање у нишан и оцена одстојања до циља, у Србији се мало знало. Млађи официри, најчешће школовани иностранству, увиђали су потребу да се мења начин обуке. Они су уводили нове садржаје и примењивали нове методе обуке, али то су били појединачни случајеви који су остајали усамљени у време када више старешине модерној обуци нису поклањале довољно пажње.

Општи узор у обуци свим европским војскама, па и српској, била је пруска војска, која је још 1808. године издала *Упут за упражњавање трупа* (допуњен 1827.), тако да је обухватао и маневре. Пруси су сматрали да је права обука она, у којој су јединице извежбане, не за егзерцир и параду, него за борбу у ратним условима. Они су први увели тактичку обуку на земљишту и то појединачно од војника и одељења, па до највећих здружених тела. У другим европским војскама официри су се занимали теоријом и „прописивањем рецепата“, а у „практици скоро само егзерциром.“⁷⁰⁸ Према тврђењу генералштабног капетана Станојла Стокића у Пруској је практична обука „сатерала теорију у њене природне границе, на поље више филосовских разматрања, и неда јој да се упушта у прописивање рецепата.“⁷⁰⁹ Победе Пруске над Аустријом 1866. и Француском 1870/71. скренуле су пажњу стручне јавности на практичну обуку војника и јединица, која је од тада почела да се уводи у свим европским војскама.

Савремена обука у српској војсци започела је 1873. године кад је на дужност министра војног дошао генерал Коста С. Протић, а за команданта пешадијске бригаде стајаће војске пуковник Коста Бучевић. Од тада је војска била

707 Архив Србије, Државни Савет, 1857, 721.

708 С. Стокић, *Официрски зборови у пешачкој бригади*, Ратник, књ. III, св. I, 1880: 58.

709 Исто: 658

ослобођена „тежачких невојничких радова“, а расположиво време је искоришћено за војничку обуку.⁷¹⁰ Српска војска је у кратком временском периоду добила правила и прописе по угледу на оне у развијеним европским војскама. Министарство војно је 1874. године издало *Настављење за гађање у нишан за стајаћу и народњу војску*, а наредне године штампан је *Упут и пропис за пољску службу*.

За промене у обуци српских војника највише су се залагала два млада генералштабна официра: мајор Стеван Велимировић и капетан Коста Укропина. Оба српска официра била су 1873. године на стажирању у пруској војсци. Стеван Велимировић је превео са немачког и објавио у часопису *Војин* 1869. године стручни рад *Шта се тражи од војника*. Поред тога, превео је дела пруског официра Фридриха фон Валдерсеа *Упут за упражњавање стрељачке борбе* 1875. године, а годину дана касније *Упут за изображавање пешадије у пољској служби*. Што је најважније ови прописи нису остали мртво слово на папиру. Постепено су увођени нови садржаји и методе, а обука је полако заузимала све значајне место и у српској војсци.⁷¹¹

Године 1875. године у време припрема за рат са Турцима штампани су *Упути и прописи за пољску службу*, у којима је јасно наглашено да је циљ војничке обуке спрема војника и официра за рат: „С тога сва упражнења треба да су удешена према рату; све радње треба тако да се примењују како ће се наличити онима у рату, а сем тога да пробуђују и утврђују оне врлине, које рат зактева.“⁷¹² Друга важна новина, која је уведена овим упутом, огледала се у томе да је јединачној обуци поклоњена велика пажња. Требало је сваког војника појединачно научити како да своје оружје употреби, како да користи земљиште, укратко, како да се бори са противником када је сам. Јединачна обука добила је на значају од када је у наоружање свих европских војски уведена изолучена пушка острагуша. То су биле пушке великог домета, положене путање зрна и велике брзине пуцања.

710 С. Стокић, *Упут за командовање четом пешадије стајаће војске*, Београд 1879: реч унапред.

711 У току Првог Српско-Турског рата 1876. године, после једне битке мајор Стеван Велимировић је изгубио контролу над својом јединицом, због чега је критикован од стране генерала Черњајева. Мајор Велимировић није могао да преболи увреде које је изрекао генерал Черњајев, због чега је извршио самоубијство.

712 *Упути и прописи за пољску службу*, Београд 1878: 1.

Захваљујући пуњењу са задње стране пушка острагуша могла је да се користи из стојећег, клечећег и лежећег става.

Повећање ватрене моћи, домета и прецизности пушака утицало је на поступке војника на бојишту, због чега се и обука морала променити. Раније у време кад су се војске бориле у густим „смакнутим“ стројевима под непосредним надзором официра, било је довољно да војник држи равнање у строју и механички извршава наређења старешина.⁷¹³ Употреба пушака острагуша натерала је војнике да напусте густе, смакнуте стројеве и боре се у расутом строју – стрељачком ланцу, где је растојање између војника било и по неколико метара. Због ширине фронта официри су изгубили непосредни надзор над војницима, који су постали самосталнији у борби, па им је у борби требало више знања и вештине. Борба је започињала на већој удаљености од противника и дуже је трајала, што је од војника захтевало нова физичка и психичка напрезања: „Што је борац од борца даље, то треба све више дара и комбинација, па да се из извесног положаја што већа корист извуче, треба што више хладнокрвности и присуства духа да се пркоси смрти која из далека долази и коју никакво телесно усиљавање одклонити не може.“⁷¹⁴

После завршетка рата са Турцима 1878. године стекли су се повољни услови да се војна обука у Кнежевини Србији унапреди и постави на модерне основе. Године 1879. у *Ратнику* је објављен *Пропис за обуку регрута*, пешачке бригаде стајаће војске, у којем је наглашено да војнике треба обучавати у извршавању радњи које ће им у рату бити корисне, са тежиштем на обуци појединца. Да би стекао увид у степен обучености војника и јединица командант стајаће војске, пуковник Коста Бучевић, извршио је обилазак јединица стајаће војске од 29. октобра до 27. новембра 1880. године. Том приликом извршио је смотру у гарнизонима: Кладово, Неготин, Зајечар, Ниш, Лесковац, Врање, Прокупље, Куршумлија, Алексинац, Крушевац, Параћин, Ћуприја, Јагодина и Крагујевац.⁷¹⁵ Осим „изображења трупа“, пуковник Бучевић је контрилисао: оружје и оружни прибор, одело и спрему људи, станове, болнице, храну, здравље

713 С. Стокић, *Поглед на васпитање војника*, Ратник, књ. I, св. I и II, 1879: 99.

714 С. Велимировић, *Шта се тражи од војника*, превод, Војин, 33 и 34, 1869: 513.

715 *Смотра над трупама стајаће војске дислоцираним по унутарњости Србије у јесен 1880. године*, СВЛ, број 25. од 16. јуна 1881: 551-552.

војника, дисциплину, војни дух и дружељубивост. После смотре пешадија је пред пуковником Бучевићем изводила престојавања, затим парадни марш обичним и трчећим кораком „све у добром поредку“, а артиљеријске батерије су маневрисале. У Нишком гарнизону, где је било пет артиљеријских батерија, изведено је пуковско учење. Степен обучености артиљеријских јединица био је сасвим задовољавајући. Пуковник Бучевић је у извештају министру војном записао: „Изражавање трупа задовољавајуће је нарочито кад се узме у обзир раштрканост трупа, а и сва средства с којима се располаже.“ Боља обученост и једнообразност у обуци могла би се постићи када би „гарнизони били јачи и боље груписани.“⁷¹⁶

Занимање за напредак српске војске показивао је и краљ Милан Обреновић о чему сведочи смотра над трупима стајаће војске Београдског гарнизона коју је извршио 27. октобра 1882. године. Командант стајаће војске, пуковник Милутин Јовановић, постројио је у развијеном фронту у два реда IV и VII пешадијски батаљон, 1. дивизион I артиљеријског пука, коњички пук и пионирски батаљон. Тачно у 14.30 часова краљ Милан, у пратњи војног министра, начелника Главног генералштаба и својих ађутаната и ордонанс официра, дошао је к војсци, која га је одушевљено поздравила. Краљ је најпре прошао поред оба реда упарађене војске, а затим заповедио да сви родови војске редом изведу по неколико егзерцирних радњи и то пешадија и пионири у батаљону, коњица у пуку, а артиљерија у дивизиону. Потом је војска прошла парадним маршем, и то најпре у ходу, затим трчећим кораком (у касу). По завршетку парадног марша краљ је преко команданта стајаће војске похвалио извежбаност и напредак војске.⁷¹⁷

Најзначајнији корак у процесу увођења савремене обуке у српској војсци било је оснивање „Учевног“ батаљона за пешадију, „учевне“ батерије за артиљерију и стручних предавања за инжињерију и коњицу. На предлог Одбора за организацију и наставу војске 18. новембра 1880. године IV пешадијски батаљон стајаће војске преименован је у „Учевни“. Овај батаљон имао је двоструки задатак „да буде представник и модел стручног образовања и да се у њему постепено усавршавају официри и нижи чиновни.“ Учевни батаљон се налазио у Београду и био је непосредно потчињен команданту бригаде стајаће војске. Батаљон је „зарад

716 Исто: 553-554.

717 Краљева смотра, СВЛ, број 44, од 30. октобра 1882: 1321.

свог образовања“ био ослобођен сваке службе, осим стражарске.⁷¹⁸ Учевни батаљон је добро радио, па је Одбор за организацију наставе у априлу 1882. предложио је да се образују сталне „учевне команде“ за артиљерију, коњицу и инжињерију. Оне би имале по два курса (семестра) теоријски (зимски) и практички (летњи). Командант Активне војске проследио је предлог војном министру, који је одговорио да „није за ту установу“, јер недостају материјална средства и предавачи.⁷¹⁹

Пешадијски Учевни батаљон радио је веома успешно и одиграо велику улогу у завођењу модерне обуке у српској војсци. Попуњавао се регрутима као и остали пешадијски батаљони стајаће војске с том разликом, што су у њега ступали имућнији и образованији младићи из целе Србије. У другој половини октобра, сви пешадијски батаљони стајаће војске слали су Учевном батаљону на једногодишњу обуку: 4–8 каплара, 2–3 поднаредника и 1 наредника. Ови каплари и подофицири, пошто заврше једногодишњи курс и положе испит у Учевном батаљону, враћали су се у своје пешадијске батаљоне као каплари, поднаредници и наредници. По истом принципу батаљони су слали на обуку једног трупног официра „оскудног у теоријској спреми“.⁷²⁰ У састав Учевног батаљона улазили су и сви ново-произведени официри и у њему су остајали једну до две године на стажирању. Официри и подофицири, који су се после годину дана проведених у Учевном батаљону враћали у своје јединице, били су расадник правилног и једнообразног образовања у српској војсци.⁷²¹

Недовољна обученост народних војника била је најважнији повод за доношење Закона о војсци 1883. године, којим је уведена општа обавеза личног служења у кадру, без могућности откупа, или, замене. Замишљено је да војници савладају нове садржаје обуке уз примену савремених метода у касарни где би се уједно развијала дисциплина и војнички дух. Пошто је процењено да је минимално време за извођење модерне војничке обуке пет месеци, осим пуног рока, законом је планиран скраћен рок службе од пет месеци.

718 *Уређење учевних команда*, Ратник, књ. IV, св. XI, 1880: 543-544; *Образовање учевног батаљона*, СВЛ, број 8. од 25. фебруара 1881: 122.

719 Војни Архив у Београду, П-1, К-2, Ф-2, р.б. 23/1 (Комитет за организацију и наставу војске – министру војном, 3. априла 1882); Војни Архив у Београду, П-14, К-2, Ф-2, р.б. 22/1 (Команда Активне војске – министру војном, 16. јун 1884).

720 *Образовање Учевног батаљона*, СВЛ, број 7. од 18. фебруара 1881: 122-124.

721 *Образовање учевног батаљона*, СВЛ, број 8. од 25. фебруара 1881: 141.

Обука војника подељена је на: регрутску, четну, батаљонску и пуковску школу. Регрути су ступали у војску у пролеће, обично првог марта, да би се до краја јула месеца реализовала регрутска и четна школа са војницима који су користили скраћени рок службе. После купања, шишања и задужења униформе, мерена је висина регрута, а затим је вршено ранжирање (распоред) по одељењима и водовима. Обука се изводила по четама као основним тактичким јединицама. Четни командир одређивао је једног официра као главног наставника и по једног подофицира на сваких десет регрута. У обуци регрута обично су учествовали и најбољи редови из чете.

За време регрутске школе, која је трајала два месеца, регрути су се обучавали из следећих предмета: а) Пешачка правила, б) Опис пушке и муниције, в) Настава гађања у нишан са оценом одстојања, г) Настава о маршевима, д) Унутрашња и гарнизона служба, њ) Уредба о дисциплини, е) Војно-судски закон; ж) Слободно телесно вежбање, вежбање с пушком, гимнастика, борба с пушком.⁷²² Од првог дана боравка у војсци регрути су се упознавали са *Прописима унутрашње службе и дисциплинском уредбом и војно судским законом*. Официрима је било веома важно да од самог почетка регруте науче „подједнаком и ваљаном вршењу службе, дисциплини“. Из истог разлога су војници изучавали *Правило унутрашње и гарнизоне службе* које их је спремао за живот у касарни. Војници су учили: правила за просте војнике, опхођење војника с друговима, о посилнима, о поретку у касарнама, о дужности на стражи, о вечерњој и јутарњој смотри, али и дисциплинским и судским казнама у случају кршења реда у касарни.

Ови садржаји обуке нису били нови, али је метод и приступ овим предметима био другачији. Теоријска настава у српској војсци напредовала је у правцу развијања свесне дисциплине, што раније није био случај. Међу школованим српским официрима сазрела је мисао да покорност војника развијена на страху од физичке казне ствара „слуге на очима, који терају одмах свој стари занат, чим нису старешини на очима“. Официри су се трудили да убеди војника и развију свест о „нужности извршења заповести старешина.“ Ишло се ка томе да васпитање војника „заузме достојно место у изобраењу војске.“ Капетан

⁷²² Опширније: Станић Ђ., Килибарда З., Марчек Ј., *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд 2007.

Станојло Стокић је сматрао да свако треба да упореди „пруску стајаћу и народну војску из рата 1870,71 год. и нашу из рата, 1876, 77. и 78. године, па ће се уверити, како је важно васпитавање војника.“ Покорност развијена на страху од физичког трплења је привидна: „Први критички тренутци показаће, како је то слабо средство.“⁷²³

Нове идеје полако су продирале у српски официрски кор и мењале обуку војника. У *Упутству наставницима за рад са регрутима* 1879. године од официра се тражи нов, савремен приступ обуци. Наставницима је скренута пажња на „обхођај са регрутима“. Официри треба да „објаснују регрутима и зашто се то овако или онако ради, јер тако ће их убедити о нужности радње и неће онда бити према упражнењу равнодушни.“ Даље се препоручује да се све ради тачно по постојећим прописима и да се сва „упражњења извршују оштро, брзо и где треба једновремено, јер оваке радње, поред тога што доприносе изобраењу војника, још су јако средство за учвршћавање дисциплине.“ На крају пуковник Бучевић опомиње официре да исправљају грешке регрута речима и примером „а никако руком“, напомињући да „наставници најчешће у овом греше.“⁷²⁴

Забрана физичког кажњавања војника била је први корак у завођењу модерне обуке у српској војсци. Међу првим српским официрима који су били укорени због физичког кажњавања војника био је млади потпоручник Живојин Мишић. Он је направио преступ приликом увежбавања кретања чете у развијеном фронту на Врачару јула 1880. године. „Опомињући стално 4. вод“ који је кварио равнање „сваког војника тога вода онако узгред врло лагано опалих својом необично лаком сабљицом по туру“ присећао се Мишић. Сутрадан командир чете и командант батаљона одвели су Живојина Мишића у Горњи Град на рапорт команданту стајаће војске пуковнику Кости Бучевићу. После рапорта капетан Милан Андрејевић прочитао је наредбу пуковника Бучевића којом је Мишић кажњен са три дана затвора. „Уздржавам се од давања под суд“ - рекао је Бучевић - „зато што потпоручник Мишић, по уверењу командира чете и команданта батаљона, као и мом властитом уверењу, спада у ред врло добрих и ревносих млађих официра“.⁷²⁵

723 С. Стокић, *Поглед на васпитање војника*, Ратник, књ. I, св. I и II, 1879: 104.

724 *Рекрутска школа*, Ратник, књ. II, св. VII, 1879: 24-27.

725 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 111-112.

Успех у обуци није зависио искључиво од официра, већ и од војника који су осамдесетих година XIX века у великом броју били неписмени. Године 1880/1881. у Србији су регрутована 14.942 двадесетогошњака од којих је било 2.963 писмених (20%) и 11.979 неписмених (80%).⁷²⁶ У поређењу са развијеним европским војскама на које се српска војска угледала увиђа се велика разлика. У Немачкој је 1887. године било регрутовано 176.900 младића способних за војску од којих је писмених било 175.740, односно 99%. Исте године је у Аустро-Угарској регрутовано 95.474 младића од којих је било 72.088 писмених (75%⁹), а 23.386 неписмених (25%).⁷²⁷ У Француској је 1893. године било 93% писмених и 7% неписмених регрута.⁷²⁸ Због тога су у Србији предузете мере да се повећа писменост војника. Међутим, описмењавање војника и теоријска настава наилазиле су на многобројне препреке.

У Кнежевини Србији није било довољно касарни за смештај војника, а самим тим ни учионица у којима би се изводила теоријска настава. Војници су били размештени у државним зградама и изнајмљеним приватним кућама. Тамо где су постојале старе касарне, није било просторија за теоријску наставу. У београдском гарнизону „гди су можда касарне понајбоље, нема нарочитих соба за спавање, ручавање и предавање, већ се све то ради у једној истој соби. Поред тога, што је са чисто хигијенског гледишта то јако штетно, још је и за само предавање неугодно, јер се често због кревета не могу ни да сместе сви војници као што треба.“⁷²⁹

После доношења закона о војсци 1883. године, започело је зидање касарни у Горњем Милановцу, Пожеги и Ваљеву. Добар део касарни подигли су родитељи регрута, како им деца не би ишла у војску далеко од куће. Народ среза Пожешког подигао је 1885. године о свом трошку касарну „Краљевић Александар“ и уступио држави на коришћење. После рата са Бугарском 1885. године подигнуте су касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту.⁷³⁰ Да би се стекли услови за извођење

726 Бројни преглед регрутованих младића за стајаћу војску у 1880/81 години, СВЛ, број 9, од 4. марта 1881: 161.

727 Белешке, СВЛ, број 24. и 25, од 17. јуна 1889: 755.

728 Белешке, СВЛ, број 36, од 27. августа 1894: 962.

729 М. С. Миловановић, *Једна реч о теоријској настави код пешадије*, Ратник, књ. IX, св. II, 1883: 172.

730 М. М. Магдаленић, *Касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту у поређењу са онима у Горњем Милановцу, Пожези и Ваљеву*, Београд 1891; *Наредба*, СВЛ, број 27. и 28. 18. јула 1885: 867.

теоријске наставе у српској војсци, министар војни генерал Милојко Лешјанин наредио је 9. јануара 1882. године да се војска снабде столовима и клупама „који би имали служити за обучавање војника у читању и писању, а уједно и за ручавање и вечеравање.“ Предвиђено је да на сваких десет војника буде по један сто, односно у свакој чети десет столова и двадесет клупа, а у артиљеријској батерији и коњичком ескадрону осам столова и шеснаест клупа.⁷³¹

Пре доласка у војску регрути су били различитих физичких способности у зависности од развијености и занимања. Због тога се у српској војсци велика пажња поклањала физичкој обуци која је први пут званично прописана *Пешидијским егзерцирним правилом* 1866. године. Године 1875. штампан је *Упут за упражњавање гимнастике и телесно вежбање*, којим је био прописан начин и метод развијања физичке снаге и издржљивости војника. Физичка обука у војсци била је подељена на гимнастику, телесно вежбање и вежбање с оружјем. Физичко вежбање је поред телесне снаге требало да развије и одважност војника. Гимнастичка вежбања требала су „постепено да напрежу тело рекрутово и да се не тражи од овога оно, што он није у стању да изврши. Новајлија ради ова упражнења са натегом врло траљаво па и бојазљиво, но доцније налеће и на опасност – уверен да ће моћи савладати својом снагом, уметношћу и одважношћу.“⁷³²

Регрути су из предмета *Опис пушке и муниције* и *Настава гађања у нишан са оценом одстојања* требали да науче: „шта бива кад се пушка опали; како зрно лети кад из пушке изађе и како се пушка управља, па да се мета погоди; нишанење; изношење пушке у став за нишанење; окидање; сјединење свих преднаведених радњи; собно гађање; гађање ћоравцима; оцена одстојања.“ Када војницима подели оружје официр треба „да им се исто опише и покаже само у главним деловима, у колико је то нужно да војник може одмах после тога да приступи пуњењу и празнењу пушке, чишћењу и нишанењу.“ Присиљавање војника да напамет уче делове пушке „избегавати треба што је могуће више, јер памтење истих долази само по себи.“ Приступ у обуци и методи обучавања

731 *Прописи, наређења и објаснења министарска*, СВЛ, број 3, од 22. јануара 1882: 69-71

732 С. Стокић, *Мисли о вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској – ратној – служби*, СВЛ број 11. 19. марта 1883: 575-580; *Рекрутска школа*, Ратник књ. II, св. VII, 1879: 24-27.

војника у руковању пушком били су потпуно нови: „Пређе се оно вршило по команди: *пунење – пуни*, али сад овога више нема.”⁷³³

Пушке су биле сложеније и војници су морали боље да познају конструкцију наоружања како би сами знали да расклопе и склопе пушку и по потреби отклоне застој у току гађања. За време линијске тактике војници су из смакнутог строја са малих растојања отварали једновремену плотунску паљбу, што је било важније од прецизног појединачног нишањења. Са новим пушкама било је сасвим другачије. Иако је плотунска паљба задржана, она је по важности уступила место јединачној ватри, коју су војници отварали самостално без команде. Војници су због тога морали да науче оцену одстојања до циља, избор циља, нишањење и самостално отварање паљбе.⁷³⁴

За обуку у нишањењу наставник је прво постављао пушку на сто, или, цак са песком, вадио затварач и пушку усмеравао у правцу мете. Објаснио би како се врши нишањење, а затим изводио једног по једног војника да види како се само нишањење врши. „Пошто су овако сви војници прошли и видели, онда наставник поквари положај пушке и поново сад позива једног по једног војника, да они сад сами наместе пушку, како је била.“ *Наставом за гађање пушком 1882.* године било је предвиђено да војници који испуне прописане услове за гађање једнометном пушком маузер-кока М80 добијају медаљу, коју су носили празником и радним даном „с десне стране спрам другог дугмета“. Војници су по одслужењу војног рока имали право да носе знак са собом кући.⁷³⁵

Из предмета *Правила пешачке службе* регрути су требали да науче: „јединачно учење – став (стојање), движење главе, марш и обртање; врстачно учење – равнање, марширање, заодење, марширање редовима; водно учење – стројење и престојавање.“ Осим тога регрути су учили основе стрелачке борбе: расипање, скупљање у стрелачки строј и кретање у ланцу. У делу наставе *О маршевима* регрути су учили о дужностима на маршу, о дужностима у авангарди, аријергарди и крилним патролама, о логорном поретку.

733 *Обука рекрута у гађању пушком по новој настави*, СВЛ, број 18. и 19. од 5. маја 1895: 455-474.

734 *Настава за пушку модел 1880 године*, Београд 1883; *Обука рекрута у гађању пушком по новој настави*, СВЛ, број 18. и 19. од 5. маја 1895: 455-474.

735 Исто.

Војници су у регрутној школи у току два месеца обуке требали физички да ојачају, да се упознају са основама дисциплине и да стекну основна војничка знања.⁷³⁶ Пошто добију основну спрему, војници су у четној школи, која је трајала три месеца требали да науче: четни егзерцир; гађање у мету; пољску службу (маршевање и тактичку обуку); прављење заклона и најнужнијих логорских потреба; пољску гимнастику.⁷³⁷ У четној школи почињала је обука из главног предмета *Пољске службе*. Војници су на обуци требали да примене стечена знања у конкретним земљишним и временским условима и одређеној борбеној ситуацији: нападу, одбрани, маршевању и сл. Требали су да науче да се прикривено крећу на земљишту, тако да буду заклоњени од погледа непријатеља, да врше избор циља за гађање, врше оцену одстојања и да самостално, или, по команди отварају ватру, и у датом моменту изведу јуриш.

Пољска служба била је најзначајнији предмет у обуци војника, али уједно и најтежи за наставнике који су требали методски да осмисле наставу. Пешадијска егзерцирна правила прописивала су само правила и норме: како се војник креће, којом брзином се креће, у ком поретку се креће, са које линије почиње развијање за борбу, са ког одстојања почиње отварање ватре, или, јуриш на непријатеља. Било је лако преузети норме из правила европских војски, али је најтеже било савладати методiku извођења наставе из *Пољске службе*. Српски официри нису имали искуства у осмишљавању наставе, због чега је у почетку сваки официр изводио обуку по свом нахођењу.

У почетку су се официри међусобно обавештавали и размењивали искуства о организацији наставе из *Пољске службе*. Капетан Павле Јуришић Штурм, који је био на служби у Учевном батаљону, изводио је пољско упражњење чете 17. јануара 1880. године у околини села Мали Мокри Луг. Искуства и запажања са обуке капетан Штурм је пренео пешадијским официрима на скупу пешачке бригаде, а цео извештај је штампан у часопису *Ратник*. Штурм је детаљно изложио рад четног командира и показао свој начин учења чете у *Пољској служби*, који је садржавао необичне новине. Пре почетка увежбавања Штурм је војницима и старешинама своје чете саопштио општу и посебну идеју, податке о непријатељу

736 С. Стокић, *Мисли о вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској – ратној – служби*, СВЛ број 11. од 19. марта 1883: 575-580.

737 Исто: 599.

и сопственим снагама. Обзиром да је „оријентовање у општој и посебној идеји” обавезно у рату, капетан Штурм је сматрао да се и током обуке мора практиковати. Методски поступак капетана Штурма мотивисао је војнике и старешине да се још више залажу током обуке. На скупу официра пешачке бригаде закључено је да „има места овој идеји” и да убудуће приликом пољског упражнења чете треба увек вршити оријентацију. Тако је узајамно обавештавање официра о начинима обуке у почетку одиграло велики значај, јер је метод обуке највише зависио од личности наставника и његове стручне спреме.⁷³⁸

Прва методска упутства за извођење наставе из пољске службе изнео је генералштабни мајор Станојло Стокић у својој студији *Мисли о вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској — ратној — служби* 1883. године. Стокић је сматрао да обуку у борби треба започети одбраном као једноставнијим видом борбе, а затим прећи на увежбавање напада. Стокић је предложио да се пре почетка обуке одвоје стари војници од регрута. За време док се регрути обучавају у извођењу одбране, стари војници су требали да маркирају напад непријатеља (наступање, припрему напада и јуриш). Сваку радњу у одбрани наставник је прво требало да покаже, а затим да увежбава са војницима уз надзор и контролу подофицира. Све радње у одбрани треба увежбати поступно по фазама у току развијања непријатеља, наступања и јуриша. Тек када би се војници добро увежбали у извођењу једне радње показивала им се наредна радња, а затим се поступак понављао. Пошто се увежба одбрана, треба прећи на увежбавање извођења напада. Методика извођења напада још је сложенија, јер се војници у расутом строју крећу према непријатељу, због чега је наставнику теже да оствари надзор и исправља грешке.⁷³⁹

Из године у годину, највише захваљујући Учевном батаљону, обука у српској војсци је напредовала. У Службеном војном листу број 33, од 14. августа 1882. године у тексту под насловом *Пољска упражнења у IV батаљону учевном* сазнајемо нешто више о обуци 3. и 4. чете која је изведена 28. јануара 1882. године у околини Жаркова. Том приликом официри и војници радили су по одређеном тактичком задатку, који је изражен у виду опште и посебне идеје. При решавању

738 С. Стокић, *Официрски зборови у пешачкој бригади*, Ратник, књ. IV, св. IX, 1880: 976-979.

739 С. Стокић, *Мисли о вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској — ратној — служби*, СВЛ број 11, од 19. марта 1883: 575-580.

тактичких задатака официри су се вежбали у избору положаја за борбу, а војници у маршевању са осигурањем, у борби око појединих земљишних објеката: села, висова, шума, река итд. затим у предстражној служби и то прелазећи из једне радње у другу „онако како то у рату бива.“ На крају извештаја о обуци у пољској служби напоменуто је да би било добро да „војници при свима овим упражнењима носе увек са собом и ашовчиће, те да се вежбају у прављењу заклона поред осталих радњи.“⁷⁴⁰

Нов садржај у обуци српске војске били су и пољски радови. У свим европским војскама војници су почели да израђују заклон за дејство и заштиту да би смањили губитке од пешадијске ватре. Заклон је штитио војника од ока и метка непријатеља, пружао је прегледност и подесност за гађање, а у исто време био препрека противнику. Дуго је у српској војсци владало погрешно мишљење да пољским радовима треба да се бави само инжињерија. Прекретницу у том смислу представља књига *Настава пешадије у пољским радовима* инжињеријског капетана Чедомиља Миљковића, штампана 1881. године. Од тог тренутка у српској војсци почиње да преовладава став да се поред пионира и војници пешадије морају обучавати у пољским радовима.

Од свих пољских радова, за пешадију је најзначајнија била обука у изради стрељачких заклона. Донета је одлука да се трећина војника у пешадији опреми малим вишенаменским Линемановим ашовима, чиме су створени сви потребни услови за извођење обуке из пољских радова. На почетку се поставило питање у ком периоду обуке треба да се изводе пољски радови: у току *Пољске службе*, или, по завршетку „пољских упражнења“? Капетан Станојло Стокић, који је у октобру 1872. године присуствовао пољским радовима једног пука пруске војске, предложио је да се ова обука у српској војсци изводи по пруском моделу у склопу *Пољске службе*, да се у четној школи израђују стрељачки ровови за „чучање, клечање и стајање и проста огњишта; да се у батаљонској школи врши „израда стрељачких ровова са басамацима у позадњем рову, нужника и засеке“; да се за време пуковске школе врши „израда брвна за обуку“; после маневра израда „колеба и пољског шанца.“⁷⁴¹

740 *Пољска упражнења у IV батаљону учевном*, СВЛ, број 33, од 14. августа 1882: 953-956.

741 С. Стокић, *Мисли о вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској – ратној – служби*, СВЛ број 14. и 15. 14. април 1883: 653-654.

Први пут у српској војсци извођени су пољски радови на Топчидерском брду од 1 – 15. октобра 1880. године. Војници су радили укупно пет и по дана, шест и по сати дневно од 7.30 до 11.30 часова пре подне и од 14 до 16.30 часова после подне. Свака чета Учевног батаљона за то време израдила је све видове стрељачких ровова од 12—20 корака дужине, стрељачке рупе за десетину стрелаца и просто огњиште. Једна чета израдила је округлу колибу, једна четворострану, једна земуницу, а једна сложеније огњиште. Свака чета израдила је по једну пећ. Цео батаљон израдио је један полуредут, нужник и засеку. Недостајало је да се израде проста и подупрта брвна, па да батаљон „прође сву школу“ из пољских радова. На тај начин се показало да се за мало времена може доста урадити, а да се „неоштети остало образовање.“⁷⁴² Искустава Учевног батаљона показала су да кроз обуку пешадија може да научи: да подиже стрељачке ровове; да подигне омање пешадијско утврђење; да израђује колебе, огњишта и нужнике у логору; да прави засеке; да удешава за одбрану природне ровове, усеке, узвишице, ограде; да прави просто и подупрто брвно.⁷⁴³

Обука у пољским радовима видно је напредовала и у другим гарнизонима. У Нишу је пионирски батаљон током обуке у септембру 1881. године израдио једно утврђење већих размера чији профил је био: дебљина грудобрана 3 м, висина грудобрана 2,30 м, ширина предњег рова 6,0 м са унутрашњим ровом, предвором и препонама од жице и курјачких рупа у њему. Ово је било најсложеније и најобимније утврђење које су српски пионери до тада направили. Могло је да прими посаду јачине две пешадијске чете од по 250 војника. Утврђење је рађено деветнаест дана са просечно 160 до 180 војника дневно. III артиљеријски пук из Ниша извршио је 28. септембра пробу пуцањем на утврђење. Испалена су 23 метка са одстојања од 300 метара, од којих је седамнаест ударило у сам грудобран и „бонете кроз које су топарнице прорезане биле“. Утврђено је да је после пробног пуцања било мало „квара“ на утврђењу, што је српске официре уверило у велику важност фортификације.⁷⁴⁴

Новина у обуци српске војске била је и „употребљива гимнастика“, која је подизала физичку снагу и развијала смелост војника. Први *Упут за упражњавање*

742 Исто: 651-652.

743 Исто.

744 *Белешке*, СВЛ, број 51. од 9. децембра 1881: 1235.

употребљене гимнастике прописан је у руској војсци 1859. године, али је овај садржај обуке у Србију пренет из пруске војске. У време када је Станојло Стокић 1872. године боравио у пруској војсци употребљива гимнастика је још увек била у повоју.

Српски официри су се старали да по питању обуке не заостану за великим европским војскама. Тако је 1880. године на Топчидерском брду Учевни батаљон изводио вежбе „пужање уз лествице, мотке, ужета и балансовање на греди“. Капетан Стокић је предложио да се у оквиру „употребљивог вежбања“ у српској војсци уведе „прескакање ровова, прескакање траверза, ускакање у ров, пресамићивање преко високих зидова, пужање уз ескарпу, савлађиване палисада и т. д.“⁷⁴⁵ Он је осмислио полигон са осам препрека на простору од 150 метара дужине и 6 метара ширине. Савлађивање ових препрека требало је вршити најпре без пушке, потом са пушком, а затим и са осталом пољском спремом. „Обука би била најпре појединце, а после са 4 — 8 војника у исто време“. Први ред препрека савлађивао се у четној школи, а други и трећи у батаљонској, уз понављање и увежбавање.⁷⁴⁶

Крајем јула месеца после завршене регрутске и четне школе, војници са петомесечним роком службе отпуштани су кућама. Војник је са четном школом завршавао своје војно васпитање: оно је за њега било „и основна школа и универзитет“. У батаљонској и пуковској школи, а још мање при маневрима, војник није имао шта ново да научи „већ само да се утврди у ономе што му је дотле показано.“ Од почетка августа до краја октобра реализована је батаљонска и пуковска обука са војницима који су служили двогодишњи рок службе. У батаљонској и пуковској школи војници су утврђивали стечено знање, а официри

745 С. Стокић, *Мисли о вежбању пешадије и здружених родова војске у пољској – ратној – служби*, СВЛ број 14. и 15. 14. април 1883: 653-654.

746 Распоред и редослед препрека: ров од 2м ширине за прескакање; „травер за од 0,90 висине и 1,20 ширине основице, такође за прескакање; ров од 3 м ширине за прескакање; травер за са ровом позади за ускакање преко траверзе у ров (профил траверзе као под 2, а дубина рова 1 — 1,50 м); препрека (зид) од дасака 1,50 м висине за пресамићивање; направа за ескалацирање од дасака 3,5 до 4 м висине, где је са једне стране уже за пужање, обла дрва, мотке, а с' друге стране глатко за скакање одозго; ров од 3м дубине (преко кога иде брвно за прелажење), а до њега одмах зид за пужање у виду ескарпе; гласија са палисадима (прелаз преко палисада).“ Ових 8 препрека требало је да буду подељене у 3 реда. У првом реду 1, 2, 3, 4. и 5-та препрека, у другом реду 6-та, а у трећи 7-ма и 8-ма. Одстојање препрека било би: између прве и друге 20 м, између друге и треће 30 м, између треће и четврте 20 м, између четврте и пете 15 м, између пете и шесте 15 м, напоследку између шесте и седме и ове осме такође по 15 м. Остало до 150 м заузимају препреке.

су се вежбали у командовању већим тактичким јединицама. Егзерцир као садржај обуке био је заступљен и у батаљонској и пуковској школи. Војници су увежбавали постројавање у дубоке и плитке батаљонске поретке по четама. Егзерцир је био компликован обзиром да је пешадијски батаљон имао четири чете и око 1.000 војника, а постројавао се на 25 различитих начина. Егзерцир пешадијског пука, који је имао четири батаљона и више од 4.000 војника, била је још сложенији и тежи за увежбавање. У батаљонској школи су извођења бојна гађања, уз одређену тактичку претпоставку, што је био врхунац обуке у гађању.

Врхунац обуке војника и официра били су маневри, који су се изводили после завршетка пуковске школе. Маневри у српској војсци почели су редовно да се изводе осамдесетих година XIX века. По наредби министра војног, генерала Милојка Лешјанина, трупе Београдског гарнизона извеле су 3. новембра 1881. године двострани маневар дуж пута који води ка Гроцкој, на простору између Београда и Болеча. Пројекат за маневар, као и задатак који трупе треба да изврше, саставио је командант стајаће војске, а одобрио војни министар. Командант Источног одреда био је пуковник Димитрије Ђурић, а западног пуковник Јован Петровић. Димитрије Ђурић је са војском кренуо из Београда 2. новембра са тркалишта у шест часова изјутра и истога дана стигао у Гроцку где се Источни одред улогорио. Пуковник Јован Петровић је 3. новембра кренуо у наступање из Београда, а пуковник Ђурић из Гроцке. До сусрета је дошло у околини Болеча где су изведени двострани маневри. Извештај о маневрима трупа Београдског гарнизона штампан је у Службеном војном листу уз оцену да су били „успешни и веома корисни за војску“.⁷⁴⁷

После завршетка пуковске школе и маневара, један део војника је ради уштеде превремено отпуштан кући. Војници, којима је у марту наредне године истицао двогодишњи рок службе, пуштани су кућама почетком новембра, после двадесет месеци службе у сталном кадру. Од 1. новембра до 1. марта у јединицама је боравио само минималан број војника, неопходан за вршење стражарске службе и других касарнских обавеза. У том периоду организоване су зимске школе у којима је тежиште било на теоријској настави. У оквиру сваке чете војници су

⁷⁴⁷ *Команданту стајаће војске*, СВЛ, број 43. од 14. октобра 1881: 966; *Двострани маневар трупа београдског гарнизона*, СВЛ, број 47. од 11. новембра 1881: 1087- 1091.

учили читање и писање и понављање градива из теоријске наставе: гарнизоне и градске службе, војно судског закона и слично. У сваком пуковском округу организоване су школе за капларе, а у дивизијским областима школе за поднареднике и нареднике. На тај начин су зимски месеци искоришћени за теоријску припрему војника и школовање подофицира који су били веома важни за обуку регрута. Највећи број каплара је по одслужењу двогодишњег рока излазио из војске, а мали број се одлучивао за поновљени рок службе у кадру, тако да је српска војска оскудевала у поднаредницима и наредницима.⁷⁴⁸ У српској стајаћој војсци била су 1880. године 562 каплара, од којих је 74 (13%) изразило жељу да остане у војсци на поновљеном року службе још две године.⁷⁴⁹

Програм предавања у зимским школама био је следећи: а) за чин каплара: унутрашња и гарнизона служба; пешачко правило; пољска служба; опис пушке и муниције и настава за гађање у нишан; администрација; пољски радови; из дисциплинске уредбе и војносудског закона; хигијена; земљопис и историја; читање и краснопис; рачун; гимнастика; б) за чин поднаредника све што и за капларе само у мало ширем обиму; в) за чин наредника све оно што и за капларе и поднареднике осим: пољских радова, дисциплинске уредбе и војно судског закона, читања и краснописа, а поред тога још и: Појмови тактике, Цртање и крокирање; г) за нареднике који се спремају за официрски испит – све из унутрашње, пољске и гарнизоне службе, пешачка правила, дисциплинарна уредба и војно судски закон, администрација чете и батаљона, рачуница, земљопис, историја Срба и гимнастика, а уз то још и: Тактика пешадије, Наука о оружју, Наука о земљишту, Фортификација.⁷⁵⁰

Официрски и подофицирски кадар српске војске по узору на европске војске, полако је усвајао модеран начин обуке, али је на том путу наилазио на многобројне препреке. Није било материјалних услова, учионица и наставних средстава за обуку. Иако се војно министарство трудило да војску снабде савременим правилима за обуку у томе није у увек успевало. Тако је *Пешадијско*

748 М. С. Миловановић, *Једна реч о теоријској настави код пешадије*, Ратник, књ. IX, св. II, 1883: 168-169.

749 *Преглед бројног стања нижих чинова у стајаћој војсци у години 1880. (стање 1. августа)*, Ратник, књ. IV, св. XI, 1880: Прилог 21.

750 М. С. Миловановић, *Једна реч о теоријској настави код пешадије*, Ратник, књ. IX, св. II, 1883: 166-176; *Програм предавања у зимској школи*, СВЛ, број 7. од 18. фебруара 1881: 122-124.

егзерцирно правило, које се сматра основом за тактичку обуку пешадије, штампано тек 1885. године, а до тада је коришћено старо из 1866, са допунама од 1870. године. Осим тога, постојале су читаве области које нису биле покривене модерним правилима, а које су се односиле на обуку војника у инжињерији, артиљерији и другим специјалистичким гранама.⁷⁵¹ У жељи да што пре осавремени обуку војске војно министарство је често штампало измене и допуне правила уместо да их одштампа у целини. Поједина правила имала су и по неколико допуна и измена што је отежавало њихово читање и разумевање.

Нови садржаји и методе у обуци прихваћени су у српској војсци, али не без отпора. Официрски кор српске војске био је подељен на присталице и противнике нових садржаја и метода у обуци. Различита гледишта дошла су до изражаја нарочито после увођења опште војне обавезе 1883. године, када се поставило питање обуке војника са скраћеним роком службе. Млађи официри сматрали су да због ограниченог времена треба скратити „егзерцирна вежбања и параде“, да би се постигло да се војници обуче из пољске службе и пољских радова. Критичко виђење стања обуке у српској војсци Божин Симић је описао речима: „Претерана чистота касарне, војничког оружја и спреме, став као свећа, равнање под конач, пруски корак, и сложни плотуни, у томе су се надметали чете и батаљони, бездушно муштрајући и мучећи војнике и дању и ноћу. Све се сводило на подвале и трупне досетке, да се једна јединица представи бољом од других.“⁷⁵²

Млађи официри, попут поручника Драгутина Руменића и Станојла Стокића, тражили су да се стројна правила што више упросте и одбаце све оне радње које у ратно доба нису биле употребљиве. Они су предложили да се изоставе све непотребне и бескорисне ситнице, тако да се највећи део времена, снаге и способности људи употреби на пољску службу и тактичка вежбања војника.⁷⁵³ Старији официри нерадо су прихватили новине у обуци, тврдећи да су форме егзерцирних правила неопходне ради одржања чврсте дисциплине. Они су се противили предлозима да се скрати време за извођење егзерцира – стројеве

751 М. С. Миловановић, *Једна реч о теоријској настави код пешадије*, Ратник, књ. IX, св. II, 1883: 176.

752 Магсо, *Српска војска пре и после 29. Маја 1903* (Утицај завереника на политику предратне Србије), Нова Европа, књ. XVI, 1, 1927: 18.

753 Д. Руменић, *Нешто о пешадијској мртвој стражи*, СВЛ број 33, 27. август 1883: 1225; Р. Арним, *Ново оружје – нова тактика и изобразивање*, Ратник, књ. I, св. I и II, 1879: 139.

обуке – на рачун пољске службе и пољских радова. Стројева обука била је неопходна да би се војници и јединице извежбали у тачном и брзом вршењу појединих радњи. Строги ред који је владао на егзерциришту позитивно је утицао на дисциплину у касарни и војни дух у војсци.

Таквим ставовима супротстављали су своје мишљење млађи официри, тврдећи да потпуна дисциплина зависи од целокупне обуке и васпитања, а не само од егзерцира. Стројева обука било је само једно од средстава, којима се долази до чврсте дисциплине у јединици. Млађи официри су наводили да се „ова дисциплина правилских форама почиње одма распадати чим се пређе у поље на примену земљишта, на вежбања праве ратне службе.“ Нова тактика, тактика ватре, тражила је од војника дисциплину у расутом и смакнутом строју, дисциплину ватре, дисциплину на маршу, логору и на предстражама. Механичка вежбања су била нужна ради дисциплиновања војника, да се науче пажњи, реду и тачности у извршавању унутрашње службе. Тактичка вежбања на земљишту, (вежбања, размишљања) „куд и камо су важнија и нужнија у бојном смислу него ли строј, јер она развијају у војнику смелост, умешност, енерђију, што строј не даје.“⁷⁵⁴

Процес прихватања савремене обуке у српској војсци није био завршен доношењем прописа и упута. Било је потребно време да се промени свест код оних официра који су сматрали да је егзерцир важнији од борбене обуке. Поред најбољих прописа резултати могу изостати „ако наставници – кадар војнички није у стању, да их корисно пренесе на подчињене т.ј. да њихову примену до највећег могућег степена изведе.“⁷⁵⁵ Порастом броја школованих млађих официра, усвојене су модерне идеје и методи у обуци српске војске. Успех тактичке обуке највише је зависио од методике извођења наставе, која је била велика непознаница за српске официре, међу којима су 70% чинили нешколовани официри.

Постепено се у српској војсци све већа пажња обраћала на васпитну страну војника; да настава буде што очигледнија и примјечивија за војнике, да се олакша начин извођења наставе (метода), да настава буде рационалније пренешена у трупу. У процесу уједначавања и модернизовања обуке велику улогу је одиграо

754 Д. Руменић, *Нешто о пешадијској мртвој стражи*, СВЛ број 33, 27. август 1883: 1223-1225.

755 С. Нешић, *Упут за спрему трупа за борбу, од ђенерала Драгомирова*, Ратник, књ. XX, св. I, 1888: 106.

Учевни батаљон, али његовим оснивањем нису решени сви проблеми у обуци српске војске. Један од проблема био је везан за дислокацију српске војске.

Територијални систем попуне, усвојен Законом о војсци 1883. године, довео је до тога да је петнаест кадровских батаљона било распоређено у двадесет гарнизона широм Србије, што је отежавало извођење батаљонске и пуковске обуке. Једино се у Београду, Крагујевцу и Нишу обука изводила од регрутне до батаљонске школе у потпуности. У мањим гарнизонима није било довољно војника за батаљонску и пуковску школу, па се она није ни изводила. Груписање војске у веће гарнизоне имало је благотворно дејство и на обученост официра и дисциплину у јединицама. Нижи официри у мањим гарнизонима нису имали прилике да се увежбају у командовању већим тактичким телима.

Велики проблем у обуци војника представљали су рокови службе у сталном кадру, којих је према Закону о војсци 1883. године било пет: пуни рок службе од две године, скраћени рок службе од месец дана, пет месеци, годину дана и ђачки рок службе. Више од половине регрута служило је скраћени рок службе од пет месеци, а за то време је требало извести регрутну и четну школу. Било је тешко дисциплиновати и обучити регруте за тако кратко време, ако се зна да су услови за смештај и обуку војника били лоши готово у свим пуковским окрузима.

Процес модернизовања обуке у српској војсци био је на свом почетку када је 1885. године избио рат са Бугарском, у којем је српска војска доживела неуспех. Сливнички пораз 1885. године уздрмао је темеље војне организације у Србији. Српски официри почели су критички да размишљају и траже узроке неуспеха у рату са Бугарском. Падом напредњачке владе и доласком пуковника Саве Грујића на место војног министра 1887. године створени су услови за промене у војсци. Војни министар је 17. јула 1887. године извршио обилазак трупа Београдског гарнизона како би се упознао са спремношћу, стањем и смештајем јединица у гарнизону. Прво је обишао логор на Бањичком пољу, где су у шест барака били смештени VIII и XX батаљон сталног кадра. Министар је у целом логору затекао најбољи ред и чистоћу: „Бараке су нове, добро вентилиране и светле.“ Батаљонске канцеларије и батаљонске благајне биле су смештене под шаторима. VIII батаљон је изводио батаљонско учење, а XX батаљон је био „измаршовао ради упражнења у пољској служби.“ Министар је био задовољан како је текла обука војника:

„Радња са оружијем ишла је врло добро, еволуције доста добро. Петомесечари оба батаљона у настави дошли до водна учења и како радњу са оружјем, тако и кретања вршили су добро.“⁷⁵⁶

Војни министар ипак није био у потпуности задовољан оним што је видео. Није му се свидела укоченост у кретању и држању код војника. Министар је запазио „како је сасвим не природно држање и кретање у строју нашег војника и да укоченост тела мора јако да их замара, а ружно и изгледа.“⁷⁵⁷ Након тога пуковник Грујић је дао упутства инспекторима пешадије, артиљерије и инжињерије и команданту коњице сталног кадра. Наредио је да надлежни инспектори обратe пажњу „да се обука односно става војничког, како на месту, тако и при кретању изводи једнообразно и потпуно у духу правила, а тако исто да се војници обуче правилном кораку при маршевању избегавајући оно навалично лупање, које условљава и укоченост ногу и скраћење дужине корака.“⁷⁵⁸

Противећи се претераној укочености војника приликом стројевих радњи, пуковник Грујић је егзерцир ставио у други план, отварајући широм врата идејама млађих официра. Одбацивањем чврстог стројевог корака, који је из Пруске пренет у Србију, министар војни је наговестио заокрет у дотадашњој политици и све веће окретање ка Русији и Француској. Генерал Сава Грујић наредио је да му се што пре поднесу на оцену и одобрење пројекти пешадијских и других правила, која су већ дуже време била на преради код стручних комисија.

Пошто је у исто време вршена прерада пешадијских, артиљеријских и коњичких правила, одређена је комисија која је требала да прегледа сва правила и међусобно их усклади, тако да где год је то могуће важе исте норме. Истакнуто је да „поглавито ваља пазити да не буде разлике у кораку, у поздраву сабљом пешке и на коњу, у обртању, у екзерциру у опште, гди може да буде заједнички.“ Председник комисије био је генерал Антоније Богићевић, а чланови: инспектор инжињерије пуковник Коста Протић, пуковник Љубомир Остојић и командант коњичке бригаде потпуковник Димитрије Ц. Марковић. На изради *Пешадијских егзерцирних правила* радила је комисија у саставу: пешадијски пуковник Љубомир

756 *Обилазак трупа београдског гарнизона*, СВЛ, број 28. и 29. од 5. августа 1887: 775-780

757 Исто.

758 *Наређење инспекторима пешадије, артиљерије и инжињерије и команданту коњице сталног кадра*, СВЛ, број 3. и 4. од 26. јануара 1888: 72.

Остојић, генералштабни мајор Божидар Јанковић и пешадијски мајор Јован Ковачевић.⁷⁵⁹

Ново *Пешадијско егзерцирно правило* које је ступило на снагу 1889. године разликовало се и по форми и по суштини од претходног. Правило из 1885. било је подељено у четири свеске: јединачну, четну, батаљонску обуку и правила за поретке здружених тела. У сваком од ових делова прописана су правила за „смакнути и расипни строј”, односно, прописи за стројеву и норме за тактичку обуку. У новим *Пешадијским егзерцирним правилима* целокупна стројева обука „вештања у смакнутом строју” груписана су у једној књизи (први део) и одвојена од тактичке обуке – „борбе у расипном строју” (други део).

У првом делу *Пешадијских егзерцирних правила* који говори о стројевој обуци направљене су измене. Величина и брзина корака остала је иста, али је марширање било природније. Избачено је лупања ногама и неприродно круто држања тела код војника. Радње с пушком, као и радње добошара, трубача, музиканата тачније су прописане и сликама објашњене, што у старим правилима није било. Укинута је палба целом четом по врстама, а број престојавања батаљона смањен је са 25 на 16. Обртање, кретање и пушчане радње избачене су из пуковске обуке, а престојења су укратко прописана. Ново *Пешадијско егзерцирно правило* било је краће, прегледније са приложеним сликама које су јасније објашњавале поједине радње. Замисао официра који су писали ново правило била је да се смањи укупан број постројавања, а радње у „смакнутом строју” упросте.⁷⁶⁰

Други део пешадијских егзерцирних правила био је подељен на седам делова и обухватао је све што се односи на тактичку обуку пешадије: јединачну, одељењску, водну, четну, батаљонску и пуковску обуку. У седмом одељку штампана су начела за вођење борбе. У посебном додатку обрађена је попуна муниције за време борбе, поступак са рањеним војницима и служба носилаца рањеника. Најважније промене у другом делу пешадијских егзерцирних правила биле су следеће: тактичка обука је почињала раније, за време јединачне обуке и даље се настављала у одељењској – врстачној – водној школи итд. Тиме је тактичкој обуци дат већи значај, него што је до тада имала. Борбена обука је

⁷⁵⁹ *Наређење министра војног*, СВЛ, број 6, од 11. фебруара 1889: 185.

⁷⁶⁰ *Књижевност*, Ратник, књ. XX, свеска V, 1889: 579-582.

прописана систематичније и јасније за све јединице, почевши од војника и одељења, до пука закључно. За сваку јединицу прописан је начин на који се врши развијање за борбу, кретање, како се издају заповести, како се врши паљба, ојачање борбеног ланца, јуриш и др. У седмом одсеку прописана је ноћна борба у нападу и одбрани, чега у претходном правилу није било.⁷⁶¹ У новим *Пешадијским екзерцирним правилима* промењен је однос и између стројеве и тактичке обуке. Тактичкој обуци дат је већи значај у односу на стројеву обуку, која је упрошћена и сведена у основне форме.

Официри српске војске нису били задовољни *Пешадијским екзерцирним правилом* 1889. године. Млађи официри сматрали су да није довољно савремено и да није направило потребан радикалан заокрет у односу на претходно. Међу првима који су критиковали ново *Пешадијско екзерцирно правило* огласио се пешадијски поручник Милош Васић. Он је сматрао да број стројева у српској војсци треба прилагодити основним тактичким радњама, тако да их „буде најмањи, дакле најнужнији број.“ Што је стројева мање, лакше се памте, троши се на њих мање времена „те следствено остаје га више за прави тактички рад, који и јесте главна ствар“.⁷⁶²

„Војник је прост човек њега не треба оптеретити многим формама ни теоријама; што је мање облика и радња, боље их зна, и боље ће их у рату примењивати“ сматра Васић. Он је тврдио да су за српску војску потребна „проста – врло проста пешадијска правила“ и додаје: „Ми не морамо да пишемо правила, која морају да личе на немачка и француска. Треба нам да задовоље потребу.“⁷⁶³ Анализирајући правила за јединачну обуку у српској војсци поручник Васић је дошао до закључка да се из целокупног наставног плана у пешадији 1/3 садржаја треба избрисати: „Тако на пример наш војник учи неке три силе што на зрно дејствују, ал он нигде не може имати јасна појма о њима, а нарочито н.пр. о привлачној снази земљиној. Све он то лепо изговори и припамти, ал брзо и заборави. Боље би било да он зна, а не зна тачно, да л се на 200 гађаше у трбух ил у бутине, па да се погоди у груди.“ Васић је био против тога да се теоријска настава уздиже на ниво науке, залагао се да војници уче само основне ствари, а да

761 *Књижевност*, Ратник, књ. XXI, свеска. V, 1889: 627.

762 М. Васић, *Јединачна обука у нашој војсци*, Ратник, књ. XXIII, св. V, 1890: 391.

763 Исто.

тежиште буде на практичном вежбању.⁷⁶⁴

Осим *Пешадијског егзерцирног правила* које је штампано 1889. године, српска војска је после рата са Бугарском 1885. године добила и друга важна војна правила. На изради *Правила службе* радила је комисија коју су чинили: пуковник Јован Прапорчетовић, мајори Божидар Јанковић, Владимир Николић и капетан I. класе Павле Костић. Правила службе I део општи прописи и III део унутрашњи ред у трупи штампани су 1888. године. Штапањем I и III дела *Правила службе* попуњене су празнине у прописима српске војске, који или су постојали по разним зборницима растурени, или никако нису ни постојали.⁷⁶⁵

Настава за гађање код пешадије, штампана је 10. октобра 1888. године. По овој настави вршено је гађање и код коњице и код инжињерије. Њоме су уведене следеће новине: настава у гађању почињала је у регрутској школи, у којој се завршавала и припремна школа гађања; врло брижљиво и тачно изложен је поступак у настави; дата је велика важност собном гађању; већа пажња обрађена је на класна гађања, прописујући све врсте пуцања, које могу доћи у рату; нарочито је прописано вежбање у оцени даљине и вођење рачуна о успесима у томе; на гађање официра обрађена је боља пажња; уведено је наградно гађање.⁷⁶⁶

Тачком 257 *Наставе за гађање* било је прописано да из сваког пешадијског батаљона сталног кадра на наградном гађању учествују један официри, један подофицир и два редова. Прво наградно гађање одржано је у Београду 6. септембра 1895. године. Победио је водник VIII батаљона поручник Стеван Вукомановић који је освојио прву краљеву награду – златни часовник.⁷⁶⁷ Промењен је начин требовања медаља за најбоље стрелце, обзиром да се дотадашњи начин показао као потпуно непрактичан: „Јер док се по свршетку гађања увидело колико је војника стекло право на медаље, и док се према томе медаље добију, протекло је обично толико времена, да се известан број војника, ма из каквих узрока, пре одпусти из сталног кадра но што им се медаље издати могу, те им се оне и немогу предати пред четом, онако како то распис Ф/ЂН 6287 од 1883 године прописује, па дакле ни само одликовање нема оног ефекта, који се

764 Исто: 391-395.

765 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. III 1889: 332.

766 Исто: 333.

767 *Извештаји и реферати*, СВЛ број 38 од 23. септембра 1895: 937-938.

одликовањем жели постићи.“ Наређено је свим командама и установама да медаље требују унапред. На сваки пешадијски батаљон долазило би по 200 медаља за добре стрелце „са принадлежећим пантљикама.“⁷⁶⁸

Главни генералштаб је 1889. године израдио *Упут за вежбање и маневровање трупа* чиме је попуњена велика празнина у обуци српске војске. Исте године штампан је *Упут за пионирске радове код пешадије* који је заменио постојећи пропис о *Стрељачким рововима*, који је постао непрактичан и непотпун.⁷⁶⁹ Капетан Александар Машин радио је на преради *Правила за војну гимнастику*. Економско одељење војног министарства израдило је *Закон и пропис о војној администрацији*, а Војно-судско одељење *Закон војно-судски и дисциплинарни*. Инжињеријски мајор Светозар Станковић радио је на изради *Правила пионирске службе*, а инжињеријски мајор Јован Поповић написао је *Правила саперске и минерске службе. Правила телеграфске службе и жељезничке службе* дата су на израду командантима трупних одељења, прва капетану Светиславу Исаковићу, а друга мајору Чедомиљу Миљковићу.⁷⁷⁰

Започео је озбиљан рад на васпитању војника и учвршћивању свесне дисциплине. Ради обуке војника у читању и писању војно министарство је 1889. године штампало 3.000 штица – азбука – штампаних и рукописних слова, које су разаслате свим четама, батеријама и ескадронима српске војске.⁷⁷¹ Капетан Коста Јокић написао је 1893. године *Војнички буквар* који је био много лакши и примењивији од *штица* које су до тада коришћене за описмењавање војника. Речи и слике у буквару биле су написане просто и јасно, а појмови су били везани за свакидашњи живот војника. У Буквару су дати и одломци из народних песама које „подстрекују војника на његов позив, те тиме буде дух његов.“ Што се тиче географских појмова направљен је такав избор да војник може да научи „да сем његовог места, његове реке, његовог брда, – има још српских места, река, брда и планина“. На крају буквара изложена су основна војничка знања, тако да војник учи оно „што се од њега тражи и што он као војник мора знати“.⁷⁷² Министарство војно је откупило прво издање и упутило 1275 примерака Војничког буквара

768 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 14, од 7. априла 1889: 451.

769 *Различности и новости*, Ратник, књ. XX, св. II, 1889: 211.

770 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 42, од 31. октобра 1887: 1111-1113.

771 *Распис министра војног свим командама*, СВЛ, број 16, од 28. априла 1889: 506.

772 *Војнички буквар*, Ратник, књ. XXVIII, св. II, 1893: 199-200.

јединицама „ради раздавања на поклон и читање ваљаним редовима“.⁷⁷³ Колико је Војнички буквар био потребан српској војсци сведочи чињеница да је до 1912. године доживео тринаест издања.

Васпитање српских војника употпунило је и олакшало штампање *Војничке читанке* капетана Милоша Васића 1893. године. У првом делу читанке писац упознаје војнике са њиховом отаџбином и српском историјом, тако да сваки војник зна „какава је била прошлост нас Срба, каква нам је садашњост, и какав је главни задатак српске војске, који нам славна наша Историја задаје.“ Милош Васић на самом почетку подсећа војнике на њихову дужност: „Ви сте српски војници за то, да ослободите Србе, који робују под Турцима, Бугарима, Маџарима и Аустријанцима“.⁷⁷⁴ У другом делу писац на леп и поучан начин излаже војницима њихове дужности, тако да науче „како да постану храбри, ваљани и срчани те да своме превеликом и светом задатку сигурно могу одговорити“. Последње поглавље садржи народне песме: Косовски бој, Царица Милица, Синђелићев гроб, Курсула, Таково. На крају читанке налази се карта Балканског полуострва, на којој су уцртане државне границе и границе Душановог царства.⁷⁷⁵ Више од 1.000 примерака *Војничке читанке* откупило је војно министарство и 31. октобра 1898. године поделило јединицама и командама српске војске „ради давања подофицирима и писменим војницима на читање“.⁷⁷⁶

У циљу учвршћивања дисциплине и борбеног морала у српској војсци почела се обраћати већа пажња на верски живот војника. Године 1879. пуковник Димитрије Ђурић је у *Основној тактици три рода војске* предлагао да се тај елемент борбеног морала у српској војсци унапреди. Десет година касније, пошто је уочено да српски младићи при доласку у војску „врло мало познају основе наше православне вере“, у војничку обуку је уведена хришћанска наука. Познавање основа православне вере и хришћанске науке требало је да „гаји карактере и очвршћава морал“ војника. Предавања из хришћанске науке организована су током зимских месеци, а наставу су изводили војни свештеници У гарнизонима где их није било предавања су држали месни свештеници „са наградом од

773 *Решење министра војног*, СВЛ, број 23 од 7. јуна 1893: 619

774 М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893: 71.

775 *Огласи*, СВЛ, број 16. и 17. од 24. априла 1893: 463.

776 *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 47. од 7. новембра 1898: 1220.

дванајест динара месечно“. Предавања хришћанске науке обухватала су следеће садржаје: „Објашњење крсног знамења, значај и важност његова по нашу православну веру, а нарочито по нашу народност; Основе вере изложене у 12 чланова симбола вере; Десет заповести божјих, и том приликом објашњење дужности војника према Богу, Отаџбини и Владаоцу; Објашњење молитве господње: *Отче наш* и настојавање да је , ако је могуће, сваки војник научи на изуост.“⁷⁷⁷

Војни министар, пуковник Драгомир Вучковић, набавио је 1899. године иконе и кандила за војне станове и канцеларије. Купљене су иконе: Исуса Христа, Свете богородице, Светог Николе, Светог Ђорђа, Светог Александра Невског, Светог Пантелејмона и Свете Варваре. На источном зиду сваке војничке спаваоне у висини 2 – 2,5 метара сразмерно висини собе, биле су постављене иконе, а испод њих кандило. Било је предвиђено да се кандило прислужује – пали „сваког недељног дана и у очи недеље и на све презнике и у очи њих: Светог Николу, Богојављење, Светог Саву, Проглас Краљевине, Велики Петак, Спасов-дан, Видов-дан, дан рођења Његовог Величанства Краља, Преображење, Ваведење, на Божић и на славу команде – завода.“⁷⁷⁸

Почетком XX века морално васпитање у српској војсци постало је најзначајнији део војничке обуке. Политичке борбе у Србији и ширење социјалистичких и антимилитаристичких идеја угрожавали су углед и положај војске у друштву. Поједини регрути долазили су у војску са идејама и ставовима који нису били повољни за војску. Као одговор на такво стање војни министар потпуковник Милош Васић одобрио је пропис о штампању и уређивању војничког листа *Узданице* 14. новембра 1900. године. Специјализовани лист намењен за поучавање и васпитање подофицира, каплара и редова, издавао је Опште војно одељење војног министарства.⁷⁷⁹ Војнички лист, који се бесплатно делио војницима на читање, требало је да смањи простор за деловање антимилитаристичке пропаганде и учвршћује морално васпитање војника.

Стрпљивим и преданим радом постигнути су добри резултати у васпитању

⁷⁷⁷ *Наредба министра војног*, СВЛ, број 4, од 28. јануара 1889: 87.

⁷⁷⁸ *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 34 од 28. августа 1899: 932.

⁷⁷⁹ *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 49. од 10. децембра 1900: 1183-1185; *Прописи, наређења и објашњења*, СВЛ, број 10. од 3. марта 1909: 165.

војника о чему сведочи занимљив догађај из Крагујевца. Редов шумадијског артиљеријског пука, Сретен Вукосављевић, био је као стражар на главном улазу у артиљеријску касарну у Крагујевцу, 6. априла 1910. године, у време поплаве. Иако га је вода потопила до појаса, он је ипак, свестан своје дужности остао на стражарском месту у води све док му није наређено да се са истог уклони, без обзира на опасност која му је за то време претила. За ово примерно пожртвовање на дужности војни министар Илија Гојковић предложио је редова Сретена Вукосављевића, а краљ Петар га је одликовао *Медаљом за војничке врлине*.⁷⁸⁰

Недовољна обученост великих тактичких јединица пукова, дивизија и армија била једна од највећих слабости српске војске. Отуда је после рата са Бугарима 1885. године највећа пажња посвећена маневрима здружених састава. Маневар здружених батаљона Београдског гарнизона изведен је 18. и 19. октобра 1886. године.⁷⁸¹ Озбиљнији корак у правцу извођења маневара са већим тактичким телима направљен је 3. септембра 1888. године, када је генерал Коста С. Протић наредио да се у циљу вежбања виших војних старешина изведу „пуковска упражнења сталног кадра“. Наређено је да се батаљони сталног кадра групишу за извођење обуке у гарнизонима: Београд, Ниш, Крагујевац, Књажевац и Пожега.⁷⁸²

Војни министар је желео да на маневрима учествује што већи број војника, па је наредио да се војници петомесечњаци којима је војни рок истекао 30. септембра задрже у кадру као резервисти за време вежбања, како би имали прилике да учествују при наређеним пуковским упражњењима. Решењем министра војног од 12. септембра 1888. године, позвани су и резервни официри да

780 *Наредба министра војног*, СВЛ, број 20. од 3. јуна 1910: 467.

781 Д. Ђурић, *Маневар сталног кадра београдског гарнизона 18. и 19. октобра 1886. године*, Ратник, књ. XVI, св. V и VI, 1886: 305-319.

782 На пуковском вежбању у Београду учествовало је 5 батаљона пешадије, Дунавски артиљеријски пук, 4 коњичка ескадрова, возарски ескадрон и болничарска чета. Ради пуковске обуке у Београд је стигао IX пешадијски батаљон из Пожаревца. У Нишком гарнизону груписано је 5 батаљона пешадије, пионирски батаљон, Моравски артиљеријски пук; 2 коњичка ескадрона, градски артиљеријски полубатаљон, возарски ескадрон, болничарска чета и телеграфски одред. Ради заједничке пуковске обуке у Нишу II батаљон дошао је из Прокупља, XIV из Врања, а III гардијски из Пирота. У Крагујевцу су прикупљена 3 батаљона пешадије, Шумадијски артиљеријски пук, 2 коњичка ескадрона, возарски ескадрон и болничарска чета. У Крагујевац су дошли: X батаљон из Горњег Милановца, Шумадијски артиљеријски пук из Краљева и возарија из Баточине. У Књажевцу су прикупљена 3 батаљона пешадије, Тимочки артиљеријски пук и возарски ескадрон. II гардијски батаљон дошао у Књажевац из Зајечара, а Тимочки артиљеријски пук из Јагодине и Ћуприје. У Пожеги су груписана 3 батаљона пешадије, и Дрински артиљеријски пук. V батаљон дошао је у Пожегу из Ужица, VI из Ваљева, а Дрински артиљеријски пук из Чачка. СВЛ, број 35 од 8. септембра 1888, година 8, страна 1071-1074.

учествују на маневрима.⁷⁸³

Груписање и концентрација батаљона и јединица које учествују у пуковском вежбању завршено је до 29. септембра, а вежбе и маневри отпочели су 1. октобра 1888. године. Према распореду прво су изведена вежбања мањих мешовитих одреда, затим маршевање и борба са маркираним противником и као круна пуковске обуке двострани маневри. На крају су команданти извршили преглед и смотру јединица које су учествовале на вежбама. За време пуковског вежбања писане су заповести, извештаји, дневници и остала документа која се воде у рату. По завршетку рада дивизијари су министру поднели извештаје о току целокупног рада и приложили заповести и релације, крокије и наредбе које су издаване за време маневра, као и мишљење о недостацима и нужним исправкама.⁷⁸⁴

Најуспешнији маневри били су они које су извеле трупе Београдског гарнизона. Трећег дана пуковских маневара први пут у историји српске војске изведени су маневри са бојним гађањем здружених родова војске у којима су учествовала четири батаљона пешадије, један дивизион артиљерије и један коњички пук. За основ овог маневра узета је следећа тактичка претпоставка: Источна војска после неуспешне борбе која је вођена 2. октобра код Београда започела је одступање ка Смедереву и тог дана заноћила је код Болеча. Командант Београдских трупа решио је да наступа за противником и у том циљу наредио је да претходница у пет часова крене са Тркалишта Смедеревским друмом. Једнострани маневар са бојним гађањем изведен је у околини Болеча, под руководством команданта Дунавског пешадијског пука, пешадијског потпуковника Јована Ванлића.

Генерал Јован Мишковић, који је присуствовао маневрима и пратио рад трупа у околини Болеча, дао је оцену маневара: „Најпре се наступало у маршевом реду са напред истуреном коњицом. Развијање и ојачавање бојнице правилно. Пуцање артиљерије преко пешадије и резерве преко ланца врло добро. Никакав несрећни случај. Артиљерија тачно гађала али споро отварала ватру. Механизам извршења уредан и правилан; али тактичко решење напада неправилно: фронтални напад уместо крилног, против десног крила или бочног у леви бок

⁷⁸³ *Решење министра војног*, СВЛ, број 36, од 17. септембра 1888: 1095, 1098.

⁷⁸⁴ *Прописи, наређења и обавештења*, СВЛ, број 35 од 8. септембра 1888: 1071-1074.

браниочев. Бранилац на простору од 800 метара јачине 2 батаљона, престављен је са низом стрелаца, 4 потпоре и једном јаком резервом; сем тога на врху батерија; а позади одступајуће оделење. Мете су добро биле размештене; положај је добро изабран и веома јак, с тога фронтални напад немогућ са успехом. Време лепо. Полазак са тркалишта у 8 пре, а свршетак маневра у 1 час по подне. Ни једна мета није остала не погођена.”⁷⁸⁵

До тада се у српској војсци није поклањала довољна пажња бојним гађањима и поред тога што су она *Наставом за гађање у нишан* била прописана. Често се дешавало да су поједини батаљони слали извештаје како ова гађања нису извршена „због многих и разних, а често и неоправданих узрока”. Једнострано маневар са бојним гађањем имао је вишеструке користи за војнике и старешине српске војске. Код војника се бојним гађањем развијала „самосталност у схваћању бојних прилика.” Тактичка ситуација у којој се војници налазе у току бојног гађања приморава војника да пре сваког метка „промисли о одстојању и о мети на коју хоће да гађа, те да ту навику и у боју задржи.” Маневар са бојним гађањем утицао је на све офицере и војнике да „обрате најстрожију пажњу на сваки покрет”, а тиме се добија далеко већа озбиљност у раду, него при обичном једностраном маневровању. Ниже старешине су се обучавале у управи ватром, а војници се „навивавају и уверавају да је у боју главни избор мета за гађање – дејство а не заклон”. Маневри са бојним мецима здружених родова војске пружали су могућност да се сви родови оружја српске војске увежбају у отварању заједничке ватре, а артиљерији се пружала могућност да вежба концентрисање ватре и „маневровање у маси.”⁷⁸⁶

После завршетка маневара 8. октобра 1888. године краљ Милан Обреновић је држао преглед над свима трупима, које су учествовале на маневрима Београдског гарнизона. Трупe су биле постројене на Топчидерском брду изнад Вајфертове пиваре, лицем окренуте према вароши, у три линије једна за другом. Свим трупима командовао је командант Дунавске дивизијске области, пуковник Милован Павловић. Краљ Милан заједно са престолонаследником Александром, дојахао је у пратњи своје свите и страних војних аташеа, у два сата поподне. Пошто је примио рапорт од команданта дивизије, пројахао је поред свих линија и

⁷⁸⁵ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7242/XXII, Бележница Јована Мишковића.

⁷⁸⁶ *Извештаји и реферати – прилог*, СВЛ, број 50. и 51. од 31. децембра 1889: 1-6.

поздравио војнике речима :„Помози вам Бог јунаци“, на што су се војници одазвали громким и одушевљеним узвицима: „Живео , Живео, Живео“. Затим је уследио дефиле постројених трупа, у којем је на челу I. вода, I. чете VII батаљона учествовао престолонаследник Александар Обреновић. Тог дана је у двору приређен свечани ручак, на коме су присуствовали команданти, судије, официри и страни војни аташеи.⁷⁸⁷

Извођење пуковског вежбања са бојним гађањем било је у то време ретко и у развијеним европским војскама. Једностранни маневри са бојним гађањем изведени су најпре у руској војсци. Творац те новине био је генерал Нотбек, инспектор наставе гађања у руској војсци. У почетку су се ови маневри изводили са мањим јединицама, касније је генерал Драгомиров у свом *Упуту за спрему трупе за борбу* прописао да се оваква маневровања врше у последњем степену са пешадијском дивизијом, заједно са припадајућом артиљеријом и коњицом. Прво упражњење са бојним гађањем са здруженим родовима војске у Немачкој изведено је у јулу 1888. године на Лехфелду код Аугсбурга. Имајући у виду да су се бојна гађања здружених одреда до тада изводила само у Русији и Немачкој, изведени маневри били су велики подухват и успех српске војске. Велики маневри одржани 1888. године, означили су почетак озбиљног рада у српској војсци на припреми и обуци великих тактичких тела и здружених јединица.⁷⁸⁸

Наредне године је по први пут одржана вежба целокупне коњице сталног кадра у околини Ћуприје. По наредби војног министра сва три коњичка пука сталног кадра стигла су у Ћуприју 31. јула 1889. године по подне и улогорила се на Добричевском пољу. Вежбања су отпочела 3. и трајала су до 23. августа, а извођена су по следећем редоследу: пуковско стројно еволуционирање, пуковско бојно маневровање, бригадно еволуционирање, бригадно бојно маневровање и решавање задатака ратне службе. Када није било вежбања трупа на коњима, официри су решавали задатке из ратне службе. Коњичка артиљеријска батерија из Београда придружила се коњичким пуковима на Добричком пољу 18. августа и учествовала у вежбању коњичке бригаде.

Циљ заједничке обуке коњаника био је првенствено да се под надзором команданта коњичке бригаде „вежбања изведу у једном правцу и духу”. Као основ

⁷⁸⁷ *Извештаји и реферати*, СВЛ, број 41, од 29. октобра 1888: 1255-1258.

⁷⁸⁸ *Извештаји и реферати – прилог*, СВЛ, број 50. и 51. од 31. децембра 1889: 1-6.

за то служио је *Упут за обуку коњичке бригаде* штампан у *Ратнику* 1889. године. На тај начин отклоњене су разлике и постигнута је једнообразност у обуци, а официри су стекли сазнање о савременој служби и раду овога рода војске. После завршеног вежбања I и III коњички пук одмарширали су у своје гарнизоне Алексинац и Крагујевац 25. августа, а коњичка артиљеријска батерија 26. августа. У циљу вежбе II коњички пук из Београда вратио се железницом у свој гарнизон 24. августа. За цео пук, од преко три стотине коња, исто толико војника и шест возова, био је употребљен један железнички воз од 55 кола: 46 кола употребљено је за коње, 7 за војнике са официрима, а 2 за возове и пртљаг.⁷⁸⁹

Обука инжињеријских јединица у српској војсци видно је напредовала. У Нишу је 3. јула 1887. године пионирски батаљон извео обуку у „сапским и минским пословима“ на северном фронту нишког градског бедема. Обуци је присуствовао и командант Моравске дивизијске области са својим штабом, сви официри нишког гарнизона и многи од чиновника и грађана Ниша и „Упражњење је извршено у највећем реду и дисциплини, јер нереди и несрећа није било никаквих.“⁷⁹⁰

Династија Обреновић показала је велико интересовање за напредак српске војске и модерне обуке. Тако је вежбањем Дунавског пешадијског пука, од 18. до 23. септембра 1890. године на Бањичком логору, руководио краљ Александар Обреновић. На основу извештаја са овог вежбања стиче се утисак да је пуковска обука правилно извођена и да је то била добра школа за војнике и официре. Краљ је 18. септембра командовао пуком у смакнутом строју, а следећег дана у „механизму борбе“. Вежбања пука у решавању задатака из ратне службе почела су 20. септембра. Краљ је тога дана извршио престојавање пука из зборног у борни ред, затим извео борбу од стрелишта ка Торлаку према противнику који је био маркиран пешадијском подофицирском школом са једним водом артиљерије. Наредног дана упражњење је вршено од Торлака према Дедињу, на ком положају је противник маркиран и претходног дана. Дунавски пешадијски пук је прешао са Торлака из зборног у маршевни ред са осигурањем и када је наишао на противника, поступно је прелазео из маршевног у бојни ред. Пошто је пук извео

789 Д. Цинцар-Марковић, *Вежбања коњичке бригаде у околини Ћуприје*, Ратник, књ. XXIII, св. I, 1890: 17-26.

790 *Пионирско упражњење у опсадним пословима у Нишу*, СВЛ, број 26, 17. јула 1887: 731-734.

наступање, предузео је јуриш, док је противник одступио са положаја. Последњег дана краљ Александар је извршио смотру над VII пуком који је попуњен резервистима до ратне формације поздравио краља парадним маршем. О значају пуковских маневара говори чињеница да су сва упражњења вршена у присуству краља-оца Милана, намесника генерала Косте Протића, министра војног, гувернера и војног наставника.⁷⁹¹

Током последње деценије XIX века у Србији су се стекли услови да се изводе маневри већих тактичких тела. Број војника у сталном кадру се повећао, војска је била опремљена логорском и другом опремом, а влада је из државне касе почела да издваја већа средства за војску. Маневри су имали двоструки циљ: прво да се трупе увежбају у заједничком раду и међусобном потпомагању, друго да се старешине оспособе за командовање у рату. У септембру 1893. године одржани су прво маневри Дунавске, а затим Шумадијске дивизије у Крагујевцу. Маневрима је присуствовао начелник Главног генералштаба пуковник Јован Мишковић. Јединице редовне војске добро су радиле и показале су се издржљивима, али нису биле добро увежбане у ратној служби и употреби ватре. Примећени су још неки недостаци: комора, коњица и артиљеријска запрега биле су лоше снабдевене: „Руководилац маневара пуковник Радомир Путник држао је критику, која је више личила на предавање о свима положајима, који су на правцу наступања били.” Пуковник Путник „дуго је говорио, не правећи личне примедбе, него како би он радио. У главном сложио се је са радом команданата.”⁷⁹²

Следеће године 18. и 19. септембра први пут су у историји српске војске изведени маневри у којима су учествовале две комплетне дивизије. Наредбом министра војног од 16. августа 1894. године одређен је састав маневарских трупа Моравске и Тимочке дивизије, руководилац маневара и судије. За руковоца маневара одређен је начелник Главног генералштаба генерал Јован Мишковић, коме је као начелник штаба додељен генералштабни потпуковник Божидар Јанковић. Командант Моравске дивизије био је генералштабни пуковник Димитрије Цинцар Марковић, а Тимочке дивизије генералштабни пуковник Јован Атанацковић. Маневрима су присуствовали и резервисти из Тимочке и Моравске

791 *Извештаји и реферати*, СВЛ, број 40, од 29. септембра 1890: 1209-1212.

792 Архив САНУ, Историјска збирка бр. 7242/XVIII, Белешке Јована Мишковића; Архив Србије, МВ, несређена грађа, Начелник Главног генералштаба – министру војном, 30. септембра 1893.

дивизије.⁷⁹³

Маневри су изведени на простору између Ниша и Књажевца, уз присуство краља Александра Обреновића и краља-оца Милана Обреновића. У краљевој свити били су министри: војни генерал Милован Павловић и грађевина генерал Стеван Здравковић; генерали Јован Белимарковић, Милојко Лешјанин и Антоније Богићевић. Маневрима је присуствовао и царско отомански војни аташе, генералштабни потпуковник Ахмед Абук Беј. Краљ Александар Обреновић и краљ Милан били су на преноћишту у Дервену где се налазио и штаб руковоаца маневара одакле су пратили цео ток маневара на простору Грамада-Дервен. Лоше временске прилике знатно су отежавале рад трупамa током маневара „но иако је била и киша и дуг марш, ипак су се трупе и у маршу и у боју држале врло добро и дурашно, а војници су били чили и весели.”⁷⁹⁴ Ови маневри оцењени су као веома успешни и корисни за војску. Дивизијски маневри су планирани тако да свака дивизија буде ангажована сваке друге године.

Пракса извођења дивизијских маневара у српској војсци настављена је и наредне године. После редовних јесењих вежбања појединих родова војске у септембру 1895. године изведени су велики дивизијски маневри између Дунавске и Шумадијске дивизије на простору: Младеновац – Паланка, са севера и Крагујевац – Шаторња, са југа. Главна маневарска радња (сударом) изведена је у области средњег тока реке Јасенице код Жабара – Тополе и Божурње. Обе маневарске стране раздвајао је простор дужине око 60 километара. Маневарска просторија била је углавном брежуљкасто-брдовито земљиште, довољно проходно за све родове војске, обилато ишарано разноврсним месним предметима и богато водом.

Трупе које су учествовале на маневру, припадале су редовној војсци и биле су попуњене својим резервистима парних година, тако да је свака поред кадровског стања, имала пет годишта резервиста. Руковаоц маневра, био је начелник Главног генералштаба, генерал Јован Мишковић. Штабу руковоаца

793 Судије за Моравску дивизију били су: пуковник Мијаило Срећковић, пуковник Лазар Лазаревић, потпуковник Чедомиљ Миљковић, потпуковник Коста Поповић, а за Тимочку дивизију: пуковник Јован Петровић, пуковник Павле Најдановић, потпуковник Стојан Бранковић, мајор Никола Петровић. *Извештаји и реферати*, СВЛ, број 45. и 46. од 17. новембра 1894: 1215-1224.

794 Исто.

маневра била су придодата два подофицира бициклиста за ордонанас службу.⁷⁹⁵ Командант Дунавске дивизије био је генерал Кока Миловановић, а вршилац дужности начелника штаба генерал-штабни капетан I класе Петар Мишић.⁷⁹⁶ Командант Шумадијске дивизије био је генерал Михаило Срећковић, а вршилац дужности начелника штаба генерал-штабни капетан I класе Василије Антонић.⁷⁹⁷ Да би се на маневрима разликовале трупе Шумадијске дивизије имале су бео повез око капе.

Маневрима је све време присуствовао и Његово Величанство Краљ Александар I са свитом. Краљ Александар је стигао у свој стан у Тополу 23. септембра увече, одакле је за време трајања маневра „посведневно излазио са почетком маневарског дневног рада и трајно пратио рад маневарских страна и њихових трупа.” У свити краља, поред дворског особља, били су још и генерали: Драгутин Франасовић (министар војни), Милојко Лешјанин (канцелар краљевског ордена) и Милован Павловић (почасни ађутант краља); пуковник Јован Атанацковић (начелник опште војног одељења) и војни аташеи: царско руски пуковник барон Таубе, краљевско-италијански пуковник Полио и царско-отомански мајор А. Кадри-беј.

Тема маневара био је сусретни бој Дунавске и Шумадијске дивизије, што је било у складу са претпоставком да ће се у будућности, због опште прихваћене офанзивне војне доктрине, највећи број битака одиграти у сусрету. Заповест за маневре командантима дивизија саопштио је руковалац маневара генерал Јован Мишковић: „Северна војска цернирала је Београд и једним делом наступа Крагујевцу. Јужна војска хита Београду у помоћ. Северна војска изашиље Дунавску дивизију путем Младеновац – Божурња, са налогом, да Крагујевац

795 Судије маневарских страна: за Дунавску дивизију: пуковник Василије Мостић пешадијски Милан Андрејевић; артиљеријски Леонида Соларевић; ђенералштабни Александар Машин и ђенералштабни мајор Степан Степановић; за Шумадијску дивизију: шеф судија, командант моравске дивизијске области ђенерал-штабни пуковник Димитрије Ц. Марковић, потпуковници: артиљеријски Коста Пантић; пешадијски Павле Јуришић Штурм, артиљеријски Никодије Стефановић и ђенерал-штабни Коста Поповић. *Извештаји и реферати*, СВЛ, број 5 од 3. фебруара 1896: 159-170.

796 Дунавска дивизија у свом саставу имала је: 16 батаљона пешадије, 7 батерија, 7 ескадрона коњице, 1 чету болничара, 2 одељења инжињерије, 1 месарско одељење; свега 218 официра, 14 чиновника, 9.913 подофицира и војника, 2.475 коња, 40 топова, 24 вола и 272 кола.

797 Шумадијска дивизија је у свом саставу имала: 16 батаљона пешадије, 7 батерија, 8 ескадрона коњице, 1 чету болничара, 1 одељења инжињерије, 1 део пекарске и 1 део месарске чете; свега 262 официра, 12 чиновника, 10.624 подофицира и војника, 1.923 коња, 42 топа, 30 волова и 232 кола.

заузме. Ако наиђе на непријатеља, да га по могућтву потуче и одређени циљ постигне. У Крагујевцу налази се један велики одред јужне војске, који се, по добивеним вестима, креће Београду у помоћ, те је сукоб са Дунавском дивизијом неизбежан.”⁷⁹⁸

После завршетка маневара 26. септембра 1895. краљ Александар извршио је преглед над свим трупима које су учествовале на маневру. По завршеном прегледу, саопштио је руковоацу маневара своје задовољство на угледном држању трупа, енергичном раду и добром духу у трупи.⁷⁹⁹ После ревија, трупима је дат одмор у близини места где су биле постројене, а све офицере и активне и резервне, који су у маневру учествовали, краљ је позвао као своје госте на пољски доручак, који је био припремљен код Овсишке школе. Пре доручка у десет сати у присуству краља Александра и официра, до батаљонског команданта, руковалац маневара држао је критику на маневарски рад. Том приликом, руковалац је критички пропратио рад и једне и друге стране, изнео своје гледиште и учинио потребне напомене.

По завршетку критике краљ се захвалио руковоацу, похвално се изразио о војној дисциплини, добром држању трупа и њиховој дурашности, коју су показали при маневрима. Краљ је изразио жељу и намеру да се и у будуће сваке године изводе велики маневри, да би се поступно, трупе и старешине што боље извежбали и усавршили у овоме важном војничком занимању. Исхрана трупа и снабдевање осталим потребама и дневним намирницама, за све време маневра било је задовољавајуће и ретко која јединица бар једанпут дневно није имала кувано јело, а већина је и за ручак и за вечеру имала топлу храну. Здравље војника током маневара било је врло повољно. Издржалјивост трупа на маршу као и послушност војника, били су за похвалу: „И код војника и код старешина и осталих чинилаца, огледа се јако интересовање и добра воља за извођење

798 *Извештаји и реферати*, СВЛ, број 5 од 3. фебруара 1896: 159-170.

799 У 8. сати и 45 минута изјутра, све трупе и једне и друге маневарске стране, биле су постројене у смакнутом порецима дуж друма Божурњачки вис – Овсиште – Козореп, трупе Дунавске дивизије северно, а Шумадијске јужно од Цркве. И једна и друга дивизија имале су на десном крилу пешадију, до ове коњицу, па артиљерију, болничаре и сигнално телеграфска одељења. Тачно у девет сати пре подне, краљ је у пратњи своје свите приспео из Тополе десном крилу Дунавске дивизије. Краљу Александру је изашао на рапорт руковалац маневара, командујући прописни дочек, а потом је краљ пројахао дуж линије постројених трупа Дунавске, а затим и Шумадијске дивизије, поздрављајући их редом. Исто.

маневарских вежбања.⁸⁰⁰

Највећи маневри српске војске одржани су у јесен 1898. године у време када је на челу Команде Активне војске био краљ Милан Обреновић. Маневри су одржани у околини Крушевца од 29. септембра до 3. октобра уз присуство краља Александра и краља Милана, највиших српских официра и тринаест страних војних посматрача. Маневрима, у којима је демонстриран сусретни бој, руководио је генерал Димитрије Цинцар Марковић. На маневрима су учествовале Шумадијска и Моравска дивизија са више од 30.000 војника. Трупe су биле распоређене у два противничка табора: Северна војска (Шумадијска дивизија) и Јужна војска (Моравска дивизија). Прва под командом генерала Илије Ђукнића, имала је у саставу 24 батаљона пешадије, девет ескадрона коњице и 13 батерија топова. Друга, са генералом Василијем Мостићем на челу, имала је 20 батаљона пешадије, 10 ескадрона коњице и 10 батерија топова.

Према разрађеном пројекту операција, Јужна војска је првог дана заузела Алексинац и Прокупље и опседала Ниш, док је Северна добила задатак да поврати изгубљене градове. Северна војска извела је марш-маневар, успела да заузме вис Багдала и следећег дана наставила продор, потукла противника у Јанковој клисури и потиснула га преко десне обале реке Расине. Трећег дана дошло је до фронталног сукоба левог крила Северне и десног крила Јужне војске у којем је Северна војска поразила противника. Тиме је оперативни део маневра био завршен.⁸⁰¹

После једнодневног одмора и припрема изведен је свечани дефиле трупа. Маневри код Крушевца нису прошли без мањих незгода, а показало се да у организацији и руковођењу трупа постоје извесни недостаци. Самостална борба већих коњичких јединица није прошла најбоље, инжињеријске трупе нису увек биле адекватно употребљене, а опрема војника била је непотпуна. Из санитетског извештаја се види да се разболело неколико десетина војника, да је један војник повређен и да је један погинуо.⁸⁰² Без обзира на наведене пропусте маневри српске

800 *Извештаји и реферати*, СВЛ, број 9 од 2. марта 1896: 331-340.

801 Војни Архив у Београду, П-14, К-3, Ф-1, р.б. 26/1; А. М. *Велики маневри у Србији септембар-октобар 1898*, Ратник, књ. XLII, св. VI, 1899: 276-308; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, Београд 1935: 47; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 342-343.

802 Војни Архив у Београду, П-14, К-3, Ф-3, р.б. 26/12; П-14, К-3, Ф-2, р.б. 8/1; П-14, К-4, р.б. С.

војске код Крушевца оставили су снажан утисак на све присутне. По речима Владана Ђорђевића енглески војни аташе био је напросто „очаран врлинама наше војске“.⁸⁰³

Маневри су били врхунац обуке у српској војсци и извођени су редовно скоро сваке године. Из прегледа рада оперативног одељења Главног генералштаба види да је 1899. године изведен маневар у којем је демонстрирана борба око утврђеног положаја. Наредне 1900. године изведен је велики коњички маневар. Дунавска и Дринска дивизија извеле су 1901. године велики Убски маневар. Моравска и Тимочка дивизија извеле су 1902. године Сикирички маневар у којем је демонстриран сусретни бој. Ћупријски маневар између Тимочке и Шумадијске дивизије изведен је 1905. године. Дринска и Дунавска дивизија демонстрирале су сусретни бој 1908. године. Две године касније 1910. изведена је борба око утврђеног положаја. За 1911. годину био је планиран и припремљен велики маневар Шумадијске и Тимочке дивизије, али није изведен због појаве колере. Године 1904, 1906. и 1909. вршени су локални маневри по дивизијама.⁸⁰⁴

Обука у српској војсци у првој деценији XX века извођена је у потпуности од регрутне школе до дивизијских маневара. Садржаји и методе обуке српских војника били су савремени и истоветни обуци војника у другим европским војскама. Постигнути су високи резултати у јединачној обуци војника, дисциплини и изградњи војничког духа. Старешине и јединице су увежбане да у реалним временским и земљишним условима изводе сложене покрете и маневре.

Од почетка XX века у српској војсци се посебна пажња поклањала ватреној обуци, јер су ватра и маневар били пресудни елементи у борби. Српска артиљерија је 1907. године опремљена брзометним топовима 75 мм шнајдер-кане, купљеним у Француској. Пешадија је 1899. године опремљена петометном пушком маузер 7 мм, а 1909. године набављени су митраљези максим. У циљу да се старешине и војници обуче у управљању ватром, у Србији је 1909. године основана пешадијска и артиљеријска школа гађања. Пешадијска школа гађања имала је своје седиште у Гоњем граду на Калемегдану, а полигон за гађање налазио се у селу Рипањ.

Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007: 342-343.

803 В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. I, Београд 1905: 747, књ. II, Београд 1905: 10. (Прилози за историју Србије од 11. X 1897. до 8. VII 1900, књ. I и II, 1897-1898, Београд 1905).

804 Војни Архив у Београду, П-14, К-9, Ф-1, р.б. 22; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. I, Београд 1959: 233; В. Максимовић, *Историја ратне вештине*, Београд 1922: 41.

Командант Пешадијске школе гађања био је пешадијски пуковник Душан Туфегџић.

У Пешадијској школи гађања официри су требали да науче да искористе ватрену моћ својих трупа, да управљају покретима својих јединица у непријатељској ватри и да рукују ватром својих јединица. Теоретски курс Пешадијске школе гађања трајао је месец дана и обухватао је следеће садржаје: а) Опис пушке, карабина, митраљеза; руковање пушком, карабином и митраљезом и одржавање њихово у исправности; б) Теорију гађања; в) Наставу за гађање пушком, карабином и митраљезом и практично извођење ове наставе; г) Дејство и тактичку употребу пешадијске и митраљеске ватре. Практични период трајао је два месеца и за то време треба да се изведе: а) Школско гађање пушком, карабином и револвером; б) Бојно гађање с решавањем тактичких задатака; в) Гађање митраљезом.⁸⁰⁵

Артиљеријска школа гађања налазила се у Нишу, са полигоном у селу Косанчић, северозападно од Лесковца. На челу Артиљеријске школе гађања налазио се артиљеријски потпуковник Мирко Милисављевић. Артиљеријска школа гађања имала је нарочито важну улогу у обучавању командног кадра и његовом оспособљавању за извођење наставе у руковању брзометним топовима. Брзометни топови 75 мм снајдер-кане били су револуционарно оружје чија је брзина гађања достигла десет граната у минути. Правилном употребом брзометних топова у нападу и одбрани могла се остварити пресудна ватрена надмоћ над противником. Велики допринос раду Артиљеријске школе гађања дао је њен начелник потпуковник Мирко Милисављевић, који је добро познавао снагу брзометног топа и његову правилну употребу.⁸⁰⁶

*

Пратећи развој наоружања, стратегије и тактике обука у српској војсци је од 1878. до 1912. године непрекидно напредовала. Почетком XX века она својим садржајем и методама није одступала од обуке у развијеним европским војскама. Основне одлике српске војске пред епоху ратова биле су следеће: у борби је главно

805 *Уредба о Пешадијској школи гађања*, СВЛ, број 48 од 22. децембра 1909: 907-914; П. М.

Лазаревић, *Пешадијска школа гађања у нас*, Ратник, књ. LXXII, св. I, 1912: 40-41

806 *Уредба о Артиљеријској школи гађања*, СВЛ број 19 од 28. априла 1909: 363-367; *Први балкански рат 1912-1913*, књ I, Београд 1959: 232; *Некролог Мирку Милисављевићу*, Војни весник СХС, 10, 1929: 319.

средство ватра (јединачна и плотунска), јуриш ножем завршава борбу, наступање без отварања ватре до 1500 – 1200 метара. Ашовчић се примењује у нападу и одбрани и сваки други пешак носи ашовчић.⁸⁰⁷ У српском официрском кору постојала је непрекидна борба између млађих официра, који су захтевали стално модернизовање обуке и старијих, који су се томе противили. Обука у српској војсци кретала се између две крајности, средњим и најбољим путем. О томе сведоче честе промене пешадијских егзерцирних правила, које су увек уносиле постепене измене у обуку српске војске⁸⁰⁸ Поред свих савремених правила и методских упутстава успешност тактичке обуке и обуке у гађању највише је зависила од наставника. Услед дугог мирнодопског периода војни дух је постепено губио еластичност и под притиском дисциплине обука у српској војсци се претварала у схематску механичку обуку.

Тактичку обуку пешадијског пука потпуковник Божин Симић критички описује: „Пук у ратној спреми излази на 5 – 6 км ван гарнизона; поред каквог извора, и у дебелој хладовини, пук се зауставља и подиже бивак, док за то време кувари спремају ручак за војнике, а под ладњаком – који су два дана раније подигли пуковски благајник и ађутант – износи се *рефенска* закуска за официре; по свршену ручку, један од војника, који је нарочито у ту сврху остављен у касарни, и који се потпуно скривено приближио биваку на 400 до 500 метара, отвара брзу паљбу; штабски трубач свира *узбуну*, те војници одмах обарају бивак, узимају своју спрему и стају *под оружје*, док ађутант са часовником у руци бележи време кад је која јединица стала у строј; затим командант обилази пук, и помно осматра да ли су војници правилно савили шаторска крила, и да ли су кочићи и конопчићи на броју; након чега се војницима даје *вољно*, а официри се позивају на критику: да им ађутант прочита напомене и саопшти време за које су чете и батаљони *стали под оружје*; за време *критике* се војници обавезно ките пољским цвећем под надзором четних наредника, и онда – уз лупу добоша и свирку труба – пук се враћа у касарну. Или, пук врши наступни марш, разуме се, по државном друму; кад дође у додир са *маркираним* непријатељем, пук се развија за борбу, лево и десно од друма; после громогласног *Ура!* - официри по батаљонским групама, парадним кораком, долазе пред команданта пука, на

807 В. Максимовић, *Историја ратне вештине*, Београд 1922: 36.

808 Пешадијска правила српске војске су штампана: 1885, 1889, 1894, 1902. и 1909. године.

критику. Место процене ситуације, земљишта, и тактичке задаће појединих батаљона и чета, командант се задржава на критиковању искључиво формалне стране: 3. чета, 1. батаљона, при престојавану није ишла у ногу – код 1. чете, 2. батаљона, стрељачки строј није био у равној линији – плотуни 3. батаљона нису били сложни – при кретању стрељачког строја војници лармају, и не чувају растојање – водници и командири не командују доста одсечно и не држе прописна места – итд.⁸⁰⁹

Божин Симић приказује тактичку обуку у српској војсци почетком XX века као формалну и механичку. Наведени пример говори да је тежиште у тактичкој обуци српске војске било на практичним радњама војника и да се код официра примећује извесна рутина и крутост у раду. Сведочење Симића није у потпуности објективно, али оно открива сталну опасност да се деловањем наставника - официра креативна обука претвори у схематску.

Ако је успех обуке зависио од приступа наставника, онда се може претпоставити да је тактичка обука у неким јединицама извођена правилно, а у неким не. Без обзира на све наведене примедбе, остаје чињеница да је у официрском кору српске војске постојала стална тежња да се обука војника унапреди и модернизује. Некада су српски официри у томе имали више, а некад мање успеха. Може се извести закључак да се обука у српској војсци кретала у добром правцу, да би се у годинама пред Балканске ратове 1912. године приближила обуци у развијеним европским државама.

809 Б. Симић-Магсо, *Српска војска пре и после 29. Маја 1903* (Утицај завереника на политику предратне Србије), Нова Европа, књ. XVI, 1, 1927: 18-19.

В) Српска војна доктрина у Ослободилачким ратовима 1912-1918. године

Прва проба српске војне доктрине у Кумановској бици 1912. године

Почетком XX века војска Краљевине Србије није уживала велики углед међу другим европским војскама. После пораза на Сливници 1885. године, веровало се да је међу малим балканским државама Бугарска највећа војна сила. Нестабилност и унутрашње политичке борбе у Србији у последњој деценији XIX века лоше су утицале на војску. Послови на реформи српске војске нису могли бити завршени, јер су војни министри, који су се често мењали, увек почињали из почетка. Углед српске војске био је нарушен учествовањем једног дела официра у Мајском преврату 1903. године, када су убијени краљ Александар Обреновић и краљица Драга. Уследила је подела официра на зеверенике и њихове противнике и то је ослабило ионако малобројан официрски кор српске војске.

Српска војна књижевност била је непозната у европским оквирима, а водећи људи у српској војсци углавном нису уживали велики углед међу војним стручњацима. Стални кадар војске Краљевине Србије имао је 2.349 официра и 29.206 подофицира и војника, са роком службе од осамнаест месеци. Владало је опште уверење да у предстојећем рату са Турцима српска војска не може постићи значајније резултате.

Тајни рапорт пуковника Александра Машина упућен војном министру 1906. године написан је у истом духу. Поредећи војске две суседне државе пуковник Машин је дошао до закључка да је српска војска много слабија од бугарске војске.⁸¹⁰ У односу на Бугарску, Србија је имала мању мирнодопску војску, краћи рок службе у кадру и мањи број активних официра. Бугари су у миру имали девет активних пешадијских дивизија, наспрам српских пет. За разлику од српске, бугарска артиљерија била је опремљена брзометним топовима. Поједини страни теоретичари називали су Бугаре балканским Прусима, или, Јапанцима и на

810 М. Бјелајац, *Случај "тајног" рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године*, Војноисторијски гласник, 1-1997: 55-79.

тај начин “јачо ласкали њиховом националном поносу.”⁸¹¹ Француски амбасадор у Лондону Пол Камбон у разговору са руским дипломатом Сазоновим рекао је да „српска војска не вреди ништа, да на грчку војску не треба рачунати, да оне, ни једна ни друга, неће имати друге улоге до да занимају Турке и да их принуде да растуре своје снаге; да је офанзивни озбиљан елемент једино бугарска војска”.⁸¹² Неочекивано, српска војска је у Балканским ратовима 1912–1913. године поразила и турску и бугарску војску. Ако се узме у обзир да је српска војска у материјалном смислу, бројности и наоружању била слабија од својих противника, онда се њени успеси могу приписати високом моралу њене војске и српској војној доктрини.

Српски официри су одбацили немачку доктрину обухвата и француску доктрину офанзиве по сваку цену и одлучили да усвоје традиционални начин борбе Срба и Црногораца. На планинском, испресецианом земљишту Балканског полуострва противника прво треба одбраном зауставити, а затим му противнападом нанети што веће губитке. Анексија Босне и Херцеговине 1908. године умало није довела до рата између Србије и Аустро-Угарске. Опасност рата са суседном монархијом пробудила је национални дух у Србији и допринела да се унутрашње поделе у официрском кору српске војске превазиђу. Посебна пажња посвећена је васпитању војника и идеји ослобођења територије Македоније, Косова и Метохије, које су по историјском праву припадале Краљевини Србији.

Стратегија српске војске у рату са Турском 1912. године била је условљена политичким и војним питањима, која су проистицала из савеза са Бугарском и Црном Гором. Пошто су се уговорима о савезу, Балканске државе споразумеле о заједничком офанзивном рату против Турске, сагласиле су се о општем савезничком ратном циљу. Требало је заједничким напорима свих савезника потући европски део турске војске и ослободити територије које су савезници сматрали својим националним подручјима. Операције у предстојећем рату требало је извести брзо и остварити победу, пре него што Турска доведе појачања из Азије „где је управо и прави извор њене војне моћи.”⁸¹³ Неповољна

811 Д. Калафатовић, *Закључење Савеза са Бугарском преде рат 1912. године*, Ратник, књ. I, св. IV, 1932: 2.

812 Исто.

813 Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 177.

ситуација настаје за савезнике у случају да Турска концентрише знатан део своје војске из Азије у Европи. „У таквим приликама, ако би се Балканске државе посебно истицале под ударце јаке турске војске, било би одсудно тучене, јер би Турска била у стању брзо прикупљати своју војску са једног на други крај Европске Турске и још ојачати се за то време из Азије са новим трупима.”⁸¹⁴

Да би предухитрили Турску и потукли њене снаге, савезници су усвојили идеју офанзивног рата, која је сваког од чланова савеза, обавезивала на офанзиву на свом посебном војишту. Није постојао општи ратни план у коме би била разрађена оперативна идеја за сваког савезника, што значи да је свако имао слободу иницијативе на свом посебном војишту. Уговорима су одређени правци дејства савезничких снага: Бугарска је свим снагама требала да дејствује на тракијском војишту маричким правцем ка Цариграду; Србија је целокупном снагом дејствовала на македонском војишту, главним снагама моравско-вардарским правцем ка Скопљу и Велесу, односно ка Битољу и Солуну; Црна Гора је главним снагама требала да дејствује преко северне Албаније ка Скадру, а помоћним у Новопазарском санцаку. У складу са својим аспирацијама Грчка је главне снаге усмерила ка Солуну, а помоћне ка Епиру. Упућивањем целокупне бугарске војске као најјаче савезничке групације маричким правцем, уз истовремено дејство грчке флоте на мору, непосредно су угрожаване копнене и поморске везе европског дела Турске са Малом Азијом, што је Турцима отежавало превозење снага из Азије. Дејством српских трупа долином Вардара и грчких ка Солуну, стварени су повољни услови за обухват турских снага у Македонији.

Србија је преузела обавезу да на вардарском војишту поведе офанзивни рат против Турске. Главни генералштаб српске војске морао је да усагласи свој ратни план и почетни операцијски развој са плановима савезника, од којих је договор са Бугарском имао највећи значај. Бугарска је имала најбројнију оперативну војску и најважнији стратегијски положај у односу на Турску царевину. Србија и Бугарска, два најважнија савезника, располагале су војном силом од око 600.000 војника. Две суседне државе, могле су употребити своју војну снагу на одвојеним војиштима и у случају потребе, маневром по унутрашњим правцима помагати једна другу.

814 Исто.

Уговором о савезу Србије и Бугарске 13. марта 1912. године, прецизирана су основна питања која су се тичала заједничког вођења рата против Турске. Уговор је имао дефанзиван карактер, али је тајним додатком био предвиђен офанзиван рат против Турске. Било је предвиђено да сви територијални добици на рачун Турске буду заједнички, с тим да се коначно разграничење изврши најкасније три месеца по закључењу мира. Србија је признала Бугарској неоспорно право на област источно од Родопа и реке Струме, а Бугарска Србији неспорно право на област северно од Шар-планине. Територија између Шар-планине и Родопа, Архипелага и Охридског језера ако буде „немогуће организовати је као аутономну област, с обзиром на опште интересе бугарског и српског народа, требала се поделити линијом која иде северно од Криве Паланке, затим на југозапад до Охридског језера.” У случају спора око тумачења уговора, тајног додатка и војне конвенције, била је предвиђена арбитража Русије.⁸¹⁵

Када је био завршен политички уговор, настао је рад на састављању војне конвенције између српског и бугарског генералштаба. Преговори о склапању војне конвенције вођени су од шестог до осмог маја у манастиру Буково код Неготина. Српску страну на преговорима предводио је генерал Радомир Путник, а бугарску генерал Иван Фичев.⁸¹⁶ Основна недоумица савезника односила се на груписање главних турских снага на балканском ратишту. О томе су на састанку изнета различита мишљења. Путник је заступао гледиште да ће главне турске снаге бити груписане у Македонији и да ће се на том војишту одиграти одлучујући ратни судари. По његовом мишљењу, било је потребно да на вардарском војишту оперише сва српска војска и један део бугарске војске. Гледиште генерала Фичева било је супротно. Он је сматрао да ће главне турске снаге бити у Тракији, па је предлагао да се на маричко војиште упути сва бугарска војска и један део српске војске. На крају је усвојено компромисно решење. Иста важност је дата вардарском и маричком војишту, а Бугарска чија војска је била бројнија, преузела је обавезу да на вардарском војишту помогне наступање српске војске.⁸¹⁷

815 *Први балкански рат*, Београд 1959: 106-111; Д. С. Калафатовић, *Закључење савеза с Бугарском пред рат 1912 године*, Ратник, књ. I, свеска IV, 1932: 4-14.

816 Д. С. Калафатовић, *Закључење савеза с Бугарском пред рат 1912 године*, Ратник, књ. I, св. IV, 1932: 9; *Први балкански рат*, Београд 1959: 112.

817 Војни Архив у Београду, *Војна конвенција између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске од 29. априла 1912*, Микротекa, филм НИ бр. 1, снимци 80-88; Д. С. Калафатовић, *Закључење савеза с*

Војна конвенција између Србије и Бугарске садржала је само најважније одредбе, без улажења у детаљнију разраду. За израду операцијских планова договорен је нови састанак, овога пута у Бугарској, близу Варне у Евкисинограду. Састанак је одржан од 29. јуна до 3. јула 1912. уз присуство генерала Радомира Путника и потпуковника Живка Павловића, са српске и генерала Фичева и пуковника Нерезова, са бугарске стране.⁸¹⁸ Генерал Путник је на овом састанку први пут у кратким цртама изнео план и почетни распоред српске војске за рат са Турском. На главном операцијском правцу српске војске Ниш – Врање – Куманово, генерал Путник је предвидео груписање пет пешадијских дивизија и коњичке дивизије; на косовском правцу три пешадијске дивизије; долином Ибра ангажовање једне пешадијске дивизије и према Рашкој области груписање једне бригаде. Генерал Фичев се није сложио са том идејом Радомира Путника. Он је предложио да се српске снаге на главном правцу појачају на рачун снага предвиђених за дејство према Косову и према Новопазарском санцаку.

Путник је бранио свој став важношћу Косова поља и истакао могућност да Турци, на овом простору групишу јаке снагу, а није искључио ни могућност аустроугарске интервенције у Новопазарском санцаку. Да би Бугарску разрешили уговором примљене обавезе, да помогну српску војску на вардарском војишту, њени представници су покренули питање о приоритету маричког војишта. Пошто је генерал Путник упорно остао при свом становишту о подједнакој важности оба војишта, споразум је потврдио одредбе војне конвенције. Трећа тачка овог споразума гласи: „Једна бугарска армија од три дивизије образоваће лево крило савезничке војске, са задатком да дејствује на десном крилу и позадини непријатеља у правцу: Ћустендил – Крива Паланка – Куманово – Скопље и Царево Село – Кочане.”⁸¹⁹

На овом састанку решена су питања, која су представљала основу за израду посебних ратних и почетних операцијских планова. Уколико ситуација буде захтевала, део савезничких снага могао се пребацити са вардарског на маричко војиште, или обрнуто са маричког на вардарско војиште. Бугари су у

Бугарском пред рат 1912 године, Ратник, књ. I, св. IV, 1932: 9-10, 14;

818 Д. С. Калафатовић, *Закључење савеза с Бугарском пред рат 1912 године*, Ратник, књ. I, св. IV, 1932: 14.

819 В. Максимовић, *Српско-бугарски спор из 1912-1913. год. за Вардарску област*, Београд 1926: 16-17; *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959: 142-143.

Евкисинограду направили уступак и обећали ангажовање једне армије од три дивизије на вардарском војишту, али је приликом доношења одлуке генерал Фичев издвојио своје мишљење: “Распореди савезничке војске и основна идеја за операције потиче из српског Генералштаба за шта ја не примам никакву одговорност”.⁸²⁰

У Евкисинограду нису били довршени сви преговори, због чега је договорен још један састанак. Почетком септембра 1912. године генерал Фичев је допутовао у Београд где је на састанку са пуковником Живојином Мишићем утаначен коначан савезнички ратни план. Пошто је у то време било извесно да ће у рату против Турске учествовати Црна Гора и Грчка, чија војска је требала да испољи дејство на вардарском војишту, учињен је уступак Бугарима. По новом споразуму на вардарском војишту дејствовала би целокупна српска војска, а од раније предвиђене три бугарске дивизије остала би само једна. Из рејона Тустендила у Бугарској наступала би бугарска 7. рилска дивизија, која би заједно са Тимочком дивизијом I позива образовала 2. српску армију. У случају повољног развоја ситуације Бугарска би задржала право да ту дивизију пребаци на маричко војиште. Комбинована српско-бугарска армија под командом српске Врховне команде требала је уједно да штити позадину главних бугарских снага у долини Марице. За извођење операција на македонском војишту српска војска могла је да користи подручје југозападне Бугарске, са кога изводе правци према крилу и боку турске војске у долини Вардара.⁸²¹

Преговори о склапању савеза између Србије и Црне Горе отпочели су на Цетињу, на предлог црногорске владе, а завршени су у Луцерну 27. септембра 1912. године, потписивањем политичке и војне конвенције. Њима су регулисани правци дејства српске и црногорске војске и начин сарадње и командовања у случају да заједнички дејствују на истој територији. Црногорска војска, од око 40.000 војника, требала је у почетку рата главним снагама да дејствује у правцу Скадра, а помоћним на подручју Новопазарског санцака. Споразум са Црном

820 Д. С. Калафатовић, *Закључење савеза с Бугарском пред рат 1912 године*, Ратник, књ. I, св. IV, 1932: 18.

821 Дипломатски архив, Извештај српског војног изасланика у Софији пов. бр. 51 од 14. августа 1912; Изјаве генерала Фичева и пуковника Мишића од 23. августа 1912; Војни Архив у Београду, П-2, К-8, Д-4; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, Београд 1959: 144-145; Д. С. Калафатовић, *Закључење савеза с Бугарском пред рат 1912 године*, Ратник, књ. I, св. IV, 1932: 19; Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 229-230.

Гором није битније утицао на почетни српски операцијски план, али је био важан због сарадње две војске на подручју Новопазарског санџака, Косова и Метохије.

Тек када су биле утврђене основе савезничког ратног плана, довршен је ратни план Србије за рат против Турске 1912. године. Док су трајали преговори са Бугарима у свим одељењима Главног генералштаба ужурбано се радило. О припремама за рат са Турском пуковник Живојин Мишић у дневнику пише: „Послови на целокупној припреми у Главном генералштабу текли су брзо, уредно и у потребној тајности.”⁸²² Полазећи од опште претпоставке да ће турска војска у првој фази рата остати у одбрани, да би створила време за мобилизацију и концентрацију и пребацивање снага из Азије, српски генералштаб сматрао је да ће се Турци према Србији држати дефанзивно.

На основу процене земљишних услова који су Турцима нудили погодне положаје за одбрану и анализе важности оперативних праваца који су са територије Србије изводили у унутрашњост Турске, Главни генералштаб је дошао до закључка да ће Турци своје главне снаге концентрисати на моравско-вардарском правцу, а да ће на Косову и Рашкој области имати слабије снаге. Пошто су Скопље, Велес и Штип представљали најважније објекте у долини горњег тока Вардара, српски генералштаб је претпоставио да ће главне турске снаге на тој територији примити одсудну битку. Средишњи положај у систему турске одбране било је Овче поље – велика висораван између Кратова, Штипа, Скопља и Куманова.

Поред наведеног географског објекта, у српском генералштабу уочен је значај који има кумановско-скопска висија. У меморандуму плана за рат против Турске 1902. године пуковник Светозар Нешић пише о значају кумановске висије: „Ова висија саобраћајна је раскрсница и веза Србије са Македонијом, као и Шоплука (софијског краја) са Старом Србијом..... Онај, који господари Моравом треба да је господар и Вардара.”⁸²³ Живојин Мишић је тврдио да се у Главном генералштабу веровало да је кумановско – скопска висија просторија на којој би се могао одиграти сукоб претходница српске и турске војске, које би штитиле покрет

822 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 229.

823 Војни Архив у Београду, П-2, К-2, Д-2; Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војска Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 184.

и маневар својих главнина.⁸²⁴ На основу тога се дошло до логичног закључка да прво треба овладати кумановско-скопском висијом, а затим продужити наступање у правцу Овчег поља.

Српски Главни генералштаб предвидео је могућност да Турци на Косову могу имати и нешто јаче снаге. У вези са тим уочена је осетљивост бока и позадине главних снага које би наступале из долине Мораве у долину Вардара: „Ако би Турска на Косову концентровала знатнију своју снагу, и то најмање један корпус, у том би случају требала да се озбиљнија радња изврши најпре на Косову, и тек после тако рашчишћене ситуације на Косовом Пољу, могла би се управити радња ка главном нашем циљу, ка Скопљу. Ако би се противно томе радило, то би се олако запало у тешки положај, услед бочног поставе турске војске на Косову и још њеног дејства у бок нашег главног операцијског правца ка Скопљу, а још би и горе стање могло наступити, ако би турска војска дејствовала ка Нишу или Крушевцу.”⁸²⁵ Према оперативној замисли требало је да помоћне снаге прво овладају Косовом и Метохијом и Рашком области и тиме прошире оперативну основицу и осигурају бок и позадину главних српских снага: „Када се имају у власти јаки наслони Феризовић и Гилане, олакшаваће се главној армији да отме Куманово”, пише у меморандуму српског ратног плана 1902. године.⁸²⁶

Поред процене важности појединих географских објеката, Главни генералштаб српске војске морао је да се одлучи, који од операцијских праваца да искористи за наступање ка Овчем пољу. Моравско-вардарски правац, који је непосредно изводио у долину Вардара, био је најудобнији. Косовски правац био је знатно дужи и изводио је у долину Вардара преко тешко проходног земљишта Качаника и Скопске Црне Горе. Споразумом са Бугарском било је договорено да српска војска може да користи и криворечко-брегалнички правац, који полази са територије Бугарске, а затим повија у јужном правцу и изводи у долину Вардара. Криворечко-брегалнички правац нудио је најповољније услове за обухват,

824 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 235.

825 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Ф-1, р.б. 2/1, 3/1; Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војда Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 187-188.

826 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Ф-1, р.б. 2/1, 3/1; Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војда Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 185. *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959: 277-278.

потискивање турске војске на албанске планине и њихово уништење.⁸²⁷

Према мишљењу Главног генералштаба највећи оперативно-стратегијски значај имао је моравско-вардарски правац. Почетним операцијским планом било је предвиђено да главнина српске војске, буде груписана у долини Јужне Мораве са задатком да наступа моравско-вардарским правцем. Помоћне снаге јачине три пешадијске дивизије груписане су у долини Топлице са задатком да наступају косовским правцем. На криворечко-брегалнички правац упућена је само једна пешадијска дивизија. Правац који је полази са територије Бугарске није искоришћен, не зато што није уочена прилика за обухват турских снага, него зато што је овај маневар био ризичан. У главама српских официра била су жива сећања на Сливничку битку 1885. године, када планирани обухват није успео што је Србију коштало пораза у рату са Бугарском.

Српски официри имали су пуно поштовања према турској војсци и рачунали су на могућност неуспеха у рату. Врховна команда је желела да у почетној фази рата главне снаге има на својим јужним границама, на правцима којима би у случају неуспеха, Турци могли испољити офанзивно дејство према Србији.⁸²⁸ У Врховној команди српске војске најпре су размишљали како да се турска војска што даље одбаци са српског земљишта, имајући на уму народну изреку: „Тешко земљи куда војска прође!”⁸²⁹ Концентрацијом српске војске, са главним снагама у долини Јужне Мораве и помоћним у долини Топлице, избегнут је сваки ризик у случају да планирана офанзива не успе. Такво груписање српске војске имало је још једну предност: одговарало је свакој ситуацији, било да се главне турске снаге групишу у долини Вардара, или, на Косову и Метохији.⁸³⁰

Почетним груписањем снага Главни генералштаб српске војске одрекао се могућег обухвата и одлучио се за решавајући фронтални удар, у духу француске војне доктрине. Војна доктрина српске војске, не може се у потпуности поистоветити са француском доктрином *l'offensive à outrance* (офанзива по сваку цену). Француска војна доктрина подразумева одлучно и брзо наступање са

827 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Ф-1, р.б. 2/1, 3/1; Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 239; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, Београд 1959: 278-280.

828 *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, Београд 1959: 281.

829 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 231.

830 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Ф-1, р.б. 2/1, 3/1; Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 188.

циљем да се оствари одлучујућа победа, пре него што непријатељ изврши мобилизацију и груписање снага.

Иако је српска војска преузела обавезу да покрене снажну и одлучну офанзиву против турске војске на вардарском војишту, планирано је да она наступа споро, крајње опрезно и методично. Пре него што главнина започне наступање моравско-вардарским правцем било је планирано да се „у неколико сачека резултат дејства из Косанице и Медвеђе ка Косову”. Главнина српске војске груписана у врањској котлини требала је да помогне операције на Косову „из Ветернице и ка Гиљану и кооперацијом ка Приштини”. Тек после заузимања Гњилана и Приштине „наслоном на Феризовић – Гиљане – Куманово”, требало је напасти „из Мораве и са Косова ка Скопљу.” Српска војна доктрина огледа се у умешности, да се „поступно отимају наслони” и тако осигурава слобода дејства, а противнику „све више сужава маневарска просторија.”⁸³¹

Идеју Светозара Нешића о поступном и методичном наступању српске војске, која је разрађена у меморандуму за рат са Турском 1902. године, преузео је начелник штаба српске Врховне команде генерал Радомир Путник. На састанку одржаном у Врањској Бањи са командантима дивизија и начелником штаба 1. армије, Радомир Путник је изложио пројекат почетног операцијског плана. Генерал Путник је рекао да ће „акција отпочети отприлике 6. октобра офанзивом од Рашке, Преполца и Медвеђе све ка Приштини, а одатле ка Скопљу и Куманову”. Прва српска армија ће ступити у додир са 3. српском армијом код Куманова, а до тада ће „попричекати у долини Мораве, тј. вршити мање маршеве, пошто је њој ближе Куманово.”⁸³² Радомир Путник је желео да избегне сваки непотребан ризик који у себи носе сложене комбинације и неизвесна ратна збиља. У времену када су готово сви војни теоретичари препоручивали офанзиву и наметање иницијативе противнику, Путник се определио за умерену, обазриву офанзиву. Главнина српске војске у долини Јужне Мораве требала је да врши мање покрете све док се ситуација на Косову и Метохији не рашчисти. Ратни план српске војске није стављао у изглед велике резултате, али је зато ризик од пораза сводио на најмању

831 Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Ф-1, р.б. 2/1, 3/1; Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933: 188.

832 Д. Милутиновић, *Тимочка дивизија II позива народне војске у I и II балканском рату 1912 – 1913 год.*, Београд 1926: 10-11; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, Београд 1959: 281; Ж. Станисављевић, *Наше више командовање у Кумановској битци*, Ратник, књ. I, св. IV 1924: 34-38.

могућу меру.

У време када је у Главном генералштабу завршен ратни план и почетни операцијски план, објављена је општа мобилизација српске војске 30. септембра 1912. године. Са 2,853.659 становника Краљевина Србија је мобилисала десет оперативних дивизија (пет дивизија I и пет дивизија II позива) и једну коњичку дивизију, свега 286.818 људи оперативне војске, 55.580 људи III позива и 3.310 обвезника последње одбране. Мобилизација пешадије завршена је за четири дана, коњице и артиљерије за шест дана. Концентрација је отпочела 7. октобра и завршена је по плану за дванаест дана железницом и путевима.⁸³³ Врховни командант био је краљ Петар I Карађорђевић, а операцијама је руководио творац ратног плана, начелник штаба Врховне команде генерал Радомир Путник. Његов помоћник и најближи сарадник био је пуковник Живојин Мишић.

Команданти оперативних састава српске војске били су углавном старији, искусни официри, док су начелници штабова били млађи школовани генералштабни официри. Искуство и ауторитет команданта спојен је са знањем тактике и стратегије по годинама млађег начелника штаба. Командант 1. српске армије био је престоно-наследник Александар Карађорђевић, начелник штаба генералштабни пуковник Петар Бојовић, а начелник Оперативног одељења потпуковник Петар Пешић – укупно 126.000 људи. Командант 2. српске армије био је генерал Степа Степановић, а начелник штаба генералштабни потпуковник Војислав М. Живановић – укупно 29.000, са бугарском Рилском дивизијом 60.000 људи. Командант 3. српске армије био је генерал Божидар Јанковић, а начелник штаба генералштабни потпуковник Душан Ј. Пешић – 63.000 људи. Командант Ибарске војске био је генерал Михаило Ј. Живковић, а начелник штаба генералштабни потпуковник Душан Ј. Поповић – укупно 25.000 људи. Командант Јаворске бригаде био је пуковник Миливоје Анђелковић, а начелник штаба мајор Душан Трифуновић – укупно 12.220 људи.

Команданти дивизија I позива били су искусни трупни официри, који су најчешће исту дужност обављали у миру: пуковник Илија М. Гојковић – Моравске

833 У току концентрације српска војска је максимално искористила железничку пругу Београд-Врање, којом су превезене Дунавска дивизија I и II позива, Дринска дивизија I и II позива и делови Коњичке дивизије. Остале дивизије су на своја одредишта стигле маршевима, осим Тимочке дивизије I позива која је од Пирота превезена железницом према Софији за Ћустендил.

I дивизије; пуковник Павле Јуришић Штурм – Дринске I дивизије; пуковник Милош В. Божановић – Дунавске I дивизије; пуковник Ђорђе Ј. Михаиловић – Шумадијске I дивизије, пуковник Владимир И. Кондић – Тимочке I дивизије. На дужност команданата пешадијских дивизија II позива постављени су официри који су пре рата обављали различите дужности у Главном генералштабу и Војном министарству. Командант Моравске II дивизије био је пуковник Милован С. Недић, професор Војне историје у Војној академији и војни писац. Командант Дунавске дивизије II позива био је пуковник Михаило Рашић, професор артиљерије у Војној академији. Командант Тимочке дивизија II позива био је Драгутин С. Миловановић, професор стратегије у Војној академији, преводилац са руског и војни писац. Командант Дринске II дивизије био је пуковник Павле Пауновић. Шумадијском дивизијом, која је била у саставу Ибарске војске, непосредно је командовао генерал Михаило Живковић.⁸³⁴

Свим радњама српске војске у току мобилизације и концентрације руководила је Врховна команда према плану који је детаљно разрадио генерал Радомир Путник. Детаљне и прецизне директиве српске Врховне команде нису остављале много простора за иницијативу потчињених старешина. Пре почетка ратних операција Врховна команда је упутила директиву команданту 2. српске армије генералу Степи Степановићу у којој се прецизирају поступци у свим ситуацијама на читавој дубини маршевске зоне. У наређењу се прецизира рад и поступак појединих дивизија и пукова: „упутите 1 пук пешад. Тимочке дивиз. са брдском артиљеријом преко Осоговске пл. на Царев Врх, тога ради, да по потреби у случају под 1 кретањем својим косом од Царевог Врха на Егри Паланку убрза пад ове варошице.”⁸³⁵

Директива која је упућена генералу Божидару Јанковићу команданту 3. српске армије написана је у истом духу: „Осим Моравске дивизије II позива, која за први мах остаје у Приштини, све остале Ваше трупе имају без задржавања да продуже наступање ка Скопљу и да се што пре примакну I армији, која ће оперисати Моравом и Моравицом к Скопљу, те да са њом заједничку битку бију. У

834 У спомен командном особљу из рата 1912. године, прилог прослави 25 ослободилачког рата 1912/13. године, Београд 1937.

835 Војни Архив у Београду, П-2, К-39, Ф-1, Оперативни дневник 2. армије: 28-32; Први балкански рат 1912-913, књ. 1, Београд 1959: 289-291.

име овога поведите: Моравску бригаду и за њом Шумадиску дивизију I позива, а пред њима коњицу путем према Гиљану на Куманово. Један део коњице истурите на Доморовце, да сазна, да ли се и колике непријатељске трупе налазе код Кончула и Домороваца, а остало к Прешеву, да дође у везу са трупима I армије и сазна, да ли се на Рујну налазе какве непријатељске трупе.”⁸³⁶

Прецизна наређења добили су командант I. српске армије престолонаследник Александар и његов начелник штаба пуковник Петар Бојовић. Они су предводили главнину српске војске у врањској котлини: „Трупе у Моравској долини овако ће деловати: Дунавска дивизија I позива народне војске преко села Буштрања ка Козјаку у бок и позадину Рујна. Главна је тачка Рујан, који треба заузети. За сада Турци имају тамо око три батаљона. Ова је дивизија лево крило I армије; десно је крило Моравска дивизија I позива народне војске која наступа од Св. Илије Честелинског, преко Карпина, а на улазу у Кончуљски теснац послаће један пук са батеријом. Дринска дивизија I позива народне војске наступа од Ратаја па друмом између обе ове дивизије. За Дунавску и Тимочку II позива народне војске следоваће наређење из армијске команде.”⁸³⁷

По завршеном груписању снага и објави рата Турској, Врховна команда је наредила да 21. октобра отпочне наступање српске војске преко границе. Прва армија са снагама у долини Јужне Мораве, добила је задатак да наступа од Врања преко Куманова ка Овчем пољу и у садејству са крилним армијама нападне главне турске снаге. Друга армија била је концентрисана на простору Ћустендил-Дупница, са задатком да наступа делом снага преко Крагова, а делом преко Кочана у циљу обухвата десног крила и бока турских снага. Трећа армија добила је задатак да са простора Медвеђе и Топлице наступа косовским правцем, ослободи Косово и Метохију, а затим садејствује I. српској армији на моравско-вардарском правцу. Ибарска војска имала је задатак да наступа од Краљева и Рашке према Митровици. Јаворска бригада је добила задатак да поседне Рашку област и осматра према Босни.

Трећа српска армија требала је да отпочне наступање 20. октобра, да би

836 Војни Архив у Београду, П-2, К-10, Ф-1, Д-1, Оперативни дневник Врховне команде: 68; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, Београд 1959: 293-296; Ж. Станисављевић, *Наше више командовање у Кумановској битци*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924: 34-38.

837 *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, Београд 1959: 299-301; Ж. Станисављевић, *Наше више командовање у Кумановској битци*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924: 38-44.

после ослобођења Косова и Метохије правовремено стигла у рејон Куманова. Међутим још у току стратегијског развоја била је ангажована у граничним борбама код Мердара, због чега је отпочела наступање дан касније. Пошто је разбила слабије турске снаге на граничном фронту, 3. српска армија је 22. октобра ушла у Приштину, где се и наредног дана задржала на одмору. Тимочка дивизија I позива у саставу 2. српске армије, отпочела је наступање 21. октобра и 22. октобра увече десном колоном избила код Страцина, а левом код Кратова.

Прва армија је 21. октобра отпочела наступање у два ешелона. Први ешелон образовале су Моравска I, Дринска I и Дунавска I дивизија, док су се Тимочка II и Дунавска II дивизија налазиле у армијској резерви. Коњичка дивизија на челу са пуковником Арсеном Карађорђевићем била је придодата 1. српској армији, са задатком да предузме извиђање у правцу Овчег поља. Дивизије првог ешелона 1. српске армије протерале су турске граничне делове и истурене одреде на Рујену и Козјаку и 22. октобра увече избиле на положаје северно од Куманова. Прва српска армија посела је положаје у следећем распореду: на левом армијском крилу у рејону села Нагоричане, Дунавска I дивизија; у центру борбеног распореда степеном уназад у односу на крила, у рејону села Сушева, Дринска I дивизија; и на десном армијском крилу у рејону села Табановци, Моравска I дивизија. У другом ешелону биле су Дунавска II и Тимочка II дивизија. Коњичка дивизија се налазила иза Дунавске дивизије I позива, а на крајњем левом крилу на коси Сртевица налазио се четнички одред капетана Војина Поповића.

Предео око Куманова, на излазу из теснаца који чине планине Скопска Црна Гора и Козјак имао је велики стратегијски значај. Овладавањем кумановском висижом српска војска би избила из тешко пролазног брдског земљишта у питома Нагоричанско поље. Врховна команда је планирала да се 1. српска армија задржи на положајима северно од Куманова у току 23. октобра, како би ступила у додир са 3. српском армијом, а затим наставила наступање ка Овчем пољу где се очекивала битка са главним турским снагама. Команда 1. српске армије водила је рачуна да на достигнутој линији поседне објекте погодне за одбрану и истовремено положаје који ће омогућити даље несметано наступање. Према топографском склопу бојишта српска 1. армија била је на свом левом крилу и центру у повољнијем положају од Турака, јер је посела положаје који су доминирали

околином. На десном крилу 1. српске армије, северно од Куманова, Турци су држали јаче топографске положаје „господарећи потпуно отвореном долином Коњарске реке.”⁸³⁸ Српски војници добили су наређење да се утврде на достигнутим положајима у мери колико су то време и земљиште дозвољавали. Због плитког и каменитог земљишта, углавном су израђени само закони за стрелце, за лежећи и клечећи став. Српска војска се налазила у стратегијској офанзиви и израдила је законе и припремила се за одбрану и одбијање евентуалног турског напада, што је било у складу са искуствима из Руско-Јапанског рата 1904/1905. године.

За време док су трајали завршни преговори о савезу између Балканских држава, Турци су започели припреме за предстојећи рат. Према географско-стратегијским карактеристикама ратишта за Турке су постојала два војишта: источно (тракијско) према Бугарској и западно (вардарско) према Србији, Црној Гори и Грчкој. Основе операцијског плана за рат против Балканских држава поставио је немачки генерал Колмар фон дер Голц, дугогодишњи инструктор турске војске. После поручавања турских прилика и могућности, генерал фон дер Голц је дошао до закључка да ће Турска у сукобу са Балканским државама закаснити са мобилизацијом и концентрацијом. На основу тога, у почетку рата требало је држати се дефанзиве на истоку и западу, са тежиштем у Тракији, где се штитио Цариград. Када у Тракији буду прикупљене довољне снаге прешло би се у офанзиву и пошто Бугари буду одбачени, предузела би се офанзива и на западу. Према томе сва је војска у европској Турској подељена на Источну и Западну армију. Турци су на простору Македоније, Косова и Метохије мобилисали Вардарску војску на челу са Зеки-пашом у чијем саставу су била три корпуса: V, VI и VII са укупно 84.000 људи.

Непосредно пред почетак рата за команданта турске војске постављен је Назим-паша, министар рата. Он је одбацио основну идеју раније усвојеног плана и наредио офанзиву на тракијском и вардарском војишту, према Србији. Назим-паша је планирао да се нападне и разбију главне снаге српске војске, а затим операције усмере – низ Мораву ка Нишу, или, долином Криве Реке, преко Ћустендила на Софију. Идеја о офанзиви која је у немачкој и француској

838 А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 143.

литератури била толико заступљена, утицала је на одлуку Назим-паше, иако за њу није било реалних услова. Насупрот Србима, који су наступали споро и опрезно, Турци су преузели иницијативу на вардарском војишту и Србима наметнули битку код Куманова.

По завршетку концентрације својих снага, командант Вардарске армије Зеки-паша, одлучио је да главним снагама пређе у офанзиву и изоловано туче српску 1. армију код Куманова, пре него што стигну преостале армије. Мањи део Вардарске војске штитио је бок и позадину турских главних снага V, VI и VII корпуса. У духу ове идеје VII корпус турске војске посео је 20. октобра положаје северно од Куманова. У току 21. и 22. октобра V и VI корпус извршили су покрет из рејона Штипа и Велеса, преко Овчег поља у правцу Куманова. План команданта Вардарске армије био је да VII корпусом задржи фронтално наступање српских снага, а да V и VI корпус из долине Пчиње изврше обухват и удар у леви бок 1. српске армије. Тако се 22. октобра увече на удару турских офанзивних снага нашла Дунавска I дивизија која је заноћила на крајњем левом крилу 1. српске армије.

У току ноћи 22/23. октобра, док су српске трупе одмарале под заштитом предстража, Турци су прелазили преко Пчиње да би заузели полазне положаје за напад. Дунавска I дивизија на истакнутом левом армијском крилу имала је IX и XVIII пук у првом ешелону и VII и VIII пук у другом ешелону. Рано ујутро 23. октобра предстраже Дунавске I дивизије, приметиле су покрете непознатих трупа испред својих положаја. Због даљине и магле, која се дизала после кише, није се могло установити чије су то трупе. Командант XVIII пука који се налазио на крајњем левом крилу Дунавске I дивизије, упутио је 2. батаљон да расветли ситуацију, а пуковник Арсен Карађорђевић, командант Коњичке дивизије упутио је 2. и 3. коњички пук у извиђање. Убрзо су се српске трупе судариле са јаким турским снагама 17. и 13. низамске дивизије које су управо кренуле у напад. Изложен снажној унакрсној ватри 2. батаљона XVIII пука био је принуђен да се повуче на полазне положаје, а после погибије команданта батаљона мајора Војислава Велимировића јединицу је захватила паника. Видећи растројство 2. батаљона, 4. батаљон XVIII пука самоиницијативно је кренуо да га спасава. После судара са претходницом 13. низамске дивизије и претрпљених губитака 4. батаљон

је био приморан на повлачење. Од око 2.000 војника 2. и 4. батаљона на полазним положајима се прикупило око 200 – 300 војника.

После првих јутарњих борби лево крило Дунавске I дивизије запало је у тешку кризу. На десном крилу Дунавске I дивизије, Турци су успели да подиђу на 400 – 500 метара испред положаја IX пука, који је снажном пешадијском и артиљеријском ватром одбио напад непријатеља. Изненађени противнападима XVIII пука, Турци су обуставили наступање да би у напад увели и Штипску редифску дивизију, на крајњем десном крилу. Командант Дунавске I дивизије пуковник Милош Божановић искористио је овај предах да у борбу уведе VII пук из резерве. Потпуковник Александар Глишић командант VII пука посео је са два батаљона напуштене положаје XVIII пука, чиме је криза на положају Дунавске I дивизије била преброђена.⁸³⁹

Турци су убрзо наставили наступање и делом Штипске редифске дивизије кренули у напад преко Сртевице, тежећи да продуже обухват левог крила Дунавске I дивизије. Изложен нападу надмоћнијих турских снага четнички одред Војводе Вука почео је у нереду да се повлачи са Сртевице. Пуковник Божановић упутио је преостала два батаљона VII пука да заједно са четницима зауставе турски напад. У току посудања положаја дошло је до изненадне борбе са Турцима. У току сусретне борбе погинуо је командант VII пука потпуковник Александар Глишић. После жестоке борбе Турци одбачени са Сртевице, а једна њихова батерија је заробљена. На десном крилу дивизијског распореда IX пешадијски пук одбио је све нападе турске војске. И поред изненадног турског напада Дунавска I дивизија, успела је да се током целог дана одржи на поседнутим положајима. По наређењу пуковника Милоша Божановића VIII пук је у току дана припремио резервни, прихватни положај у случају повлачења дивизије.

На десном крилу 1. српске армије, 23. октобра изјутра упућен је коњички пук Моравске I дивизије у извиђање, али се после краћег времена, због снажне непријатељске ватре морао вратити на полазни положај. Око подне турски VII корпус отпочео је напад на фронт Моравске I дивизије. Како се турски напад споро развијао, командант батаљона 1. пука мајор Милан Маринковић, самоиницијативно је покренуо свој батаљон у против-напад. За овим батаљоном

839 А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 150.

кренуло је у напад још пет батаљона Моравске I дивизије. После судара у долини Коњарске реке, Турци су били одбијени и враћени на полазне положаје.⁸⁴⁰ Дринска I дивизија, која се налазила у центру борбеног распореда као и дивизије другог ешелона Дунавска II и Тимочка II, првога дана Кумановске битке биле су неактивне. Највећи терет првог дана битке поднела је Дунавска I дивизија, која је одбила напад бројнијих турских снага и одржала се на положајима. Овај успех Дунавска I дивизија платила је великим губицима: из VII и XVIII пука избачено је из строја 1.944 војника, подофицира и официра.⁸⁴¹

Командант Вардарске армије је на основу личног осматрања развоја битке и извештаја команданата корпуса веровао да је његова армија првога дана постигла пресудне резултате. Зато је наредио V, VI и VII корпусу да 24. октобра продуже напад с циљем да доврше битку у своју корист. Штаб 1. српске армије није имао представу о размерама борбе Дунавске I и Моравске I дивизије, због чега је издао заповест да се 24. октобра продужи покрет и заузме Куманово. Тек увече је стигао извештај команданта Дунавске I дивизије о тешким борбама на левом крилу армијског распореда и великим губицима које је имала та дивизија. Наступање српске 1. армије 24. октобра претворило се у противнапад. Ослабљена и изнурена Дунавска I дивизија, која се налазила у непосредном додиру са непријатељем није могла предузети покрет у духу армијске заповести. Пуковник Милош Божановић одлучио је да дивизија остане у одбрани, све док не стигне Дунавска II дивизија из другог ешелона и док се не испољи напад Дринске I дивизије. Моравска I дивизија на десном армијском крилу била је принуђена да најпре пређе у одбрану, пошто је турски VII корпус у 5.30 часова прешао у напад. После одбијања турског напада тек око 10 часова, када је стигла Тимочка II дивизија позива, Турци су потиснути према Куманову.

Дринска I дивизија кренула је са својих положаја у шест часова ка турским положајима на Зебрњаку у центру борбеног распореда. Под командом пуковника Павла Јуришића Штурма, дивизија је наступала са два пука у првом и два пука у другом ешелону. Турци су реаговали снажном артиљеријском ватром, али је дивизија без обзира на губитке енергично нападала. Да би одржао положаје на

840 У овом нападу погинуо је мајор Милан Маринковић.

841 Ж. М. Станисављевић, *Наше више командовање у Кумановској битци*, Ратник, књ. I, св. V 1924: 38-41.

Зебрњаку, најважнијем објекту у систему Турске одбране, командант VI корпуса ангажовао је и последњу резерву, стрељачки корпусни пук. Поред залагања туских снага, Дринска I дивизија успела је око 13.00 часова да овлада Зебрњаком, чиме је пробијен фронт Вардарске армије. Успехом Дринске I дивизије битка је била решена, после чега су Турци су у нереду почели да одступају ка Пчињи.

Други дан битке карактерише се простим фронталним надирањем и енергичним пробојем турског фронта на Зебрњаку, који је извршила Дринска I дивизија и тиме практично решила битку. Српски губици износили су 723 мртва, 3.441 рањена и 603 нестала. Турски губици нису познати. Заробљено је 2.000 турских војника и заплењен: 61 топ, шест митраљеза и велика количина муниције. Разбијене турске трупе одступале су у великом нереду ка Велесу и преко Скопља ка Тетову. После Кумановске битке српска Врховна команда није предузела гоњење турске војске, него је продужила опрезно наступање. Веровало се да су код Куманова одбачени само предњи турски делови, а да се главнина још увек налази на Овчем пољу. Запажа се једна догматска црта у српском Врховном штабу, да се операције изводе на основу оног што се мисли да ће непријатељ најрационалније учинити, а не на основу развоја ситуације. Тек када су српске трупе 28. октобра избиле на Овче поље и пред Велес без отпора, смисао Кумановске битке постао је јасан.

За време док је трајала Кумановска битка 3. српска армија је наставила наступање према Скопљу, без Дринске II дивизије, која је остала као посада на Косову и Метохији. Друга српска армија (Тимочка дивизија I позива) водила је 24. и 25. октобра тешке борбе са деловима турске 16. низамске дивизије. Ибарска војска под командом генерала Михаила Живковића савладала је турски отпор испред Новог Пазара и 23. октобра ушла у град, одакле је продужила за Косовску Митровицу. Јаворска бригада, под командом пуковника Миливоја Анђелковића, заузела је Пљевља, Нову Варош и Прибој. На молбу бугарске владе 2. српска армија упућена је у помоћ бугарској војсци под Једрене већ 26. октобра. У њен састав поред Тимочке I дивизије, ушла је и Дунавска II дивизија, а у фебруару 1913. године тамо је упућена и српска тешка артиљерија: 20 хаубица 12 цм, 8 хаубица 15 цм и 10 топова 12 цм са по 500 метака по оруђу.⁸⁴²

842 Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1975: 7-20; А. М. Стојићевић, *Историја*

Победа српске војске у Кумановској бици остварена је неочекивано о чему сведочи помоћник начелника штаба Врховне команде Живојин Мишић: „Благодарећи јачој концентрацији наших трупа, личној иницијативи наших команданата и великом пожртвовању наших храбрих и одушевљених бораца – војника и официра – битка на Куманову добијена је, тако рећи, изненада.”⁸⁴³ После велике победе код Куманова, Врховна команда српске војске добила је заслужено признање: Радомир Путник је унапређен у чин војводе, а Живојин Мишић у чин генерала. Српска Врховна команда правилно је проценила важност појединих операцијских праваца и на моравско – вардарском правцу груписала снаге које су биле у стању да остваре победу без помоћи крилних армија. Правилним избором положаја на којима се задржала 1. српска армија испред Куманова, Врховна команда је обезбедила сигурност одбране и успешан наставак офанзиве.⁸⁴⁴

Стална тежња Турака за наткриљавањем и обухватом српског левог крила довела је до развлачења фронта иначе слабе Вардарске армије, што је омогућило релативно брз пробој фронта на Зебрњаку. Покушај Зеки-паше да обухватним маневром изненади српску 1. армију, био је самоубилачки акт, ако се узме у обзир однос снага који је био изразито на српској страни. Српска победа код Куманова није доведена у питање ни једног тренутка. Врховна команда је поставила главнину српске војске у позицију да води одбрамбено-нападну битку. Неискусној српској војсци пружила се прилика да одбраном као лакшим видом борбе сломи турски напад, а затим противнападом однесе победу над главним турским снагама. По начину на који је вођена Кумановска битка 1912. године подсећа на велике победе српске устаничке војске на Мишару и Делиграду 1806. године. Био је то најбољи начин да српска војска започне рат против Турске и стекне самопоуздање за наставак рата и задобијање коначне победе.

Поред официра из Врховне команде, за успех у Кумановској бици, у чин генерала унапређени су пуковници: Петар Бојовић начелник штаба 1. српске армије, Милош Божановић командант Дунавске I дивизије, Павле Јуришић Штурм командант Дринске I дивизије и Илија Гојковић командант Моравске I дивизије.

наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године, Београд 1932: 166-169.

843 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 236.

844 Ж. М. Станисављевић, *Наше више командовање у Кумановској битци*, Ратник, књ. I, св. V, 1924: 41-52.

Унапређени пуковници заслужни су за победу, али им се може замерити да су показали мало иницијативе у раду. Првога дана битке сав терет борбе са Турцима поднела је Дунавска I дивизија, док су остале дивизије остале пасивне, очекајући директиву Врховне команде. Критику заслужује и командант 2. српске армије генерал Степа Степановић, који је остао пасиван током дводневне Кумановске битке. Његовим ангажовањем према десном крилу и боку турских снага могло се постићи много више од простог потискивања турских снага.

Нижи официри и војници српске војске показали су код Куманова, иницијативу, висок морал, пожртвовање и храброст у борби. Првог дана битке на левом крилу Дунавске I дивизије дошло је до краткотрајне кризе, која је превазиђена пожртвовањем нижих официра и војника. И поред великог залагања српских официра и војника, пешадија је код Куманова показала неке тактичке недостатке. У борбама су употребљавани застарели борбени поретци, по калупу мирнодопских теорија: „У миру је дух правила постепено губио своју слободу и еластичност и под притиском дисциплине претваран је у облике и схеме.”⁸⁴⁵

У Кумановској бици српска пешадија је применила унапред очекивани, шематски борбени поредак, што је довело до великих губитака у нападу. Неискусна српска пешадија је направила и друге грешке. Најбоље оружје пешадије митраљези максим били су чувани у резерви, да се употребе кад се ситуација разјасни: „Било је примера да поједина оруђа нису избацила ни по један метак. Ово је било зато што је била највећа срамота изгубити оружје, а поред тога и велика одговорност. У самој кумановској битки било је мали број примера употребе митраљеза, и што је било, оно тешко, са правилном тактичком употребом.”⁸⁴⁶ Сви тактички недостаци српске војске показали су се у наставку операција.

845 М. Ј. Варјачић, *О пешадијском борбеном поретку*, Војни весник, 1, 1921: 21.

846 Р. Д. Поповић, *Историја митраљеза и тактичка употреба у нашим минулим ратовима*, Војни весник, 7. и 8, 1931: 261-262.

Битољска операција 1912. године

После пораза код Куманова турска Вардарска војска повукла се преко Велеса и Скопља у правцу Битоља, где се спремила за упорну одбрану све док се не рашчисти ситуација на Тракијском војишту. Да би добио у времену Зеки-паша је наредио команданту V корпуса да поседне и брани Присатски и Плетварски превој на Бабуни, а команданту VII корпуса, да затвори правац Тетово-Кичево-Битољ. На српској страни настао је краћи застој ради прегруписавања снага које су се нашле у рејону Скопља и Велеса. Главне снаге 1. српске армије упућене су од Велеса ка Прилепу, а помоћне од Штипа ка Криволаку. У армијској резерви остављена је Тимочка дивизија II позива у околини Велеса.

Коњичка дивизија, која се кретала на челу маршевске колоне 1. српске армије, задржана је снажним отпором турских снага, на Присатском превоју. После краће и упорне борбе 3. и 4. новембра јединице 1. српске армије овлададе су превојима на Бабуни. Коњичка дивизија је предузела гоњење, али се задржала чим је прошла кроз Прилеп, док су Моравска I и Дринска I дивизија заноћиле испред Прилепа, да би сутрадан свечано ушле у овај град. Моравска II дивизија на челу са пуковником Милованом Недићем надирала је за турским VII корпусом кроз западну Македонију и заузела Тетово, Гостивар и после краће борбе и Кичево. После жилавог отпора Турци су потучени и на овим положајима и натерани у бекство у правцу Битоља.⁸⁴⁷

Командант Вардарске војске Зеки-паша одлучио је да још једном пружи отпор српској војсци. Наредио је команданту V корпуса да делом снага поседне положаје на Бакарном гувну, јужно од Прилепа, на огранку Селечке планине који раздваја Прилепско од Битољског поља. Раван и отворен положај на Бакарном гувну, нудио је повољне услове за задржавање наступања 1. српске армије. Увече 6. новембра 1912. део снага V корпуса јачине 3.500 војника посео је положаје на Бакарном гувну, који су због одличне прегледности, били веома погодни за ватрено дејство у правцу Прилепа.

Извиђачки ескадрон Коњичке дивизије кренуо је 7. новембра, из Прилепа

⁸⁴⁷ Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1975: 23-45; А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 169, 170; Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 242.

путем према Битољу, али је убрзо био дочекан турском ватром. Моравска I и Дринска I дивизија у то време су улазиле у Прилеп. Пошто су трупе и једне и друге дивизије желеле прве да уђу у ослобођени град, команданти дивизија су се споразумели да улазе по ешелонима. Овако измешане јединице пролазиле су са заставама и музиком кроз искићен град и прикупљале се на његовој јужној ивици. Код трупа и штабова владало је празнично расположење, на непријатеља се готово није ни мислило.⁸⁴⁸ Турци су око 11 часова отворили изненадну снажну артиљеријску ватру на јединице Дринске I дивизије, које су после проласка кроз Прилеп стајале прикупљене на пољани, три километра јужно од града. Дошло је до велике пометње, јер су се батаљони и пукови налазили на отвореном простору.⁸⁴⁹ „Свесни опасности која им прети, делови Дринске дивизије су, тако рећи у трку полетели напред, потпомогнути осталим нашим деловима из околине Прилепа.”⁸⁵⁰ Пуковник Павле Јуришић Штурм прихватио је иницијативу трупа и уместо поседања положаја јужно од Прилепа, отпочео фронтални напад на турске положаје.

Наступање Дринске I дивизије помогао је један артиљеријски дивизион који се отворено кретао друмом према Битољу. Пукови првог ешелона наступали су преко откривеног поља у савршеном реду не реметећи борбени поредак, иако их је турска артиљерија жестоко тукла шрапнелском ватром.⁸⁵¹ Око 14 часова, јединице првог ешелона подишле су турским положајима на јуришно одстојање. Први је у напад прешао VI пешадијски пук „Краљ Милан”, под командом пуковника Ђуре Докића. После кратке ватрене припреме VI пук је извршио јуриш и заузео положаје турске војске, која се повукла према Битољу, пре напада српске пешадије. Командант Моравске I дивизије генерал Илија Гојковић развио је своју дивизију десно од Дринске I дивизије и стигао на Бакарно гумно када су Турци већ били одступили. Положаји на Бакарном гувну заузети су уз високу цену коју је платио VI пук. За три часа борбе изгубио је 28 официра и око 1.000 војника.

Напад Дринске I дивизије на турске положаје на Бакарном гувну извршен је фронтално, без претходне темељне артиљеријске припреме, што је

848 М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912. године*, књ. III, Београд 1931. 40; Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 242.

849 Војни Архив у Београду, П-2, К-61, Д-1 (*Релације Дринске дивизије I позива*).

850 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 242.

851 Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 2, Београд 1975: 83.

проузроковало велике губитке.⁸⁵² После заузимања турских положаја генерал Живојин Мишић је тражио од начелника штаба Врховне команде да се отвори кривични поступак „против онога чијом је кривицом дошло до онако великих губитака, који су се могли избећи.”⁸⁵³

Командант 1. српске армије престолонаследник Александар, сматрао је да коњица сноси највећу кривицу: „Из целокупног овог догађаја јасно се види да коњица није одржала тесан додир са непријатељем нити како треба извијала ни у самој својој близини, те је и могло да се деси овакво изненађење и Коњичке и Дринске дивизије.” Када је истрага касније поведена командант Коњичке дивизије пуковник Арсен Карађорђевић кривио је за ово изненађење команданта моравског коњичког пука мајора Вемића „који је био те ноћи на претстражи”.⁸⁵⁴ Бој на Бакарном гувну је показао да је тактика српске пешадије била школска, формална неприлагођена стварним ратним условима. Скупо плаћено искуство послужило је српској војсци у наставку ратних операција.

После боја на Бакарном гувну настало је десетодневно затишје, које су Турци искористили да фортификацијски организацију битолске положаје. Источни део битолских положаја чинила је равница, а западни брдовито и планинско земљиште. Турци су за одбрану искористили реку Шемницу, која протиче северно и Црну реку, која повија источно од Битоља. Због топљења снега обе реке су биле надошле, тако да су се могле газити само у горњем току, док је околно земљиште било поплављено и мочварно. Иза турских основних положаја код Битоља налазило се планинско, тешко проходно земљиште.

Повлачење турске војске у случају неуспеха, могло се вршити само на југ путем од Битоља према Лерину, или, на запад од Битоља ка Ресену и Охриду. Командант Вардарске армије Зеки-паша претпоставио је да ће се главне српске снаге кретати комуникацијама које од Прилепа и Кичева воде према Битољу, па је на том правцу груписао главне снаге за одсудну одбрану.⁸⁵⁵ Према тврђењу пуковника Бехледина, начелника Штаба турског VI корпуса укупно бројно стање

852 В. Максимовић, *Рат Србије са Турском 1912 – 1913. године*, Београд 1926: 348-366. Ј. Луковић, Т. Нижић, *Преглед историје ратова*, Београд 1962: 104-107;

853 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 242.

854 Војни Архив у Београду, П-2, К-11, Д-1., *Операцијски дневник Врховне команде, IV књига*: 1224; Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1975: 92.

855 *Први балкански рат 1912-1913*, књ. II, Београд 1975: 104.

Вардарске армије уочи Битољске битке било је око 28.000 људи.⁸⁵⁶

После снежних падавина, првих дана новембра наишле су и јаке кише, што је отежало покрете трупа раскаљаним путевима и потпуно искључило кретање артиљерије и коморе ван путева. Непрекидни покрети, вишедневне борбе и неуредно снабдевање исцрпили су и заморили српску војску. Командант 1. српске армије тражио је 7. новембра одобрење од Врховне команде да се напад на Битољ одложи, док се трупе не прикупе, одморе и припреме за предстојећу битку.⁸⁵⁷ Врховна команда је прихватила предлог и наредила пуковнику Миловану Недићу да са Моравском II дивизијом, која се налазила у Кичеву уђе у састав 1. српске армије.⁸⁵⁸ Дунавске I дивизије и Тимочке II дивизије, које су наступале долином Вардара, добиле су задатак да се прикупе код Прилепа. Престолонаследник Александра Карађорђевића имао је под својом командом Моравску I, Моравску II, Дринску I, Дунавску I, Тимочку II и Коњичку дивизију свега око 60.000 људи.

На интервенцију генерала Живојина Мишића штаб 1. српске армије преместио се из Прилепа, ближе Битољу да би боље припремио предстојећу битку.⁸⁵⁹ Извиђањем је утврђено да се Црна река толико излила да је представљала природну препреку која је могла отежати нападна дејства српских снага. Оцењено је да прелаз преко поплавлјеног земљишта изван путева и мостова није могућ.⁸⁶⁰ За напад на битољске одбрамбене положаје српској војсци су се нудила два операцијска правца. Правац Прилеп – Битољ, на којем су наступале главне снаге 1. српске армије био је најкраћи, али су поплавлјене долине Шемнице и Црне реке отежавале покрете трупа. Помоћни правац Кичево – Битољ, куда је наступала Моравска II дивизија био је знатно дужи и водио је преко планинског, тешко проходног земљишта.

Усвојен је план за битку према коме су главне снаге 1. српске армије требале да изврше фронтални напад у међупростору између путева који из Прилепа и Кичева воде ка Битољу. Дринска I дивизија требала је да наступа

856 М. Лазаревић, *Један турски извор о српско-турском рату 1912-1913. год*, Војноисторијски гласник, 6, 1952: 113.

857 Војни Архив у Београду, П-2, К-35, Д-1.

858 Љ. М. Марић, *Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године*, Ратник, књ. I, св. VI, 1924: 36; Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 242-243.

859 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 243-244.

860 Војни Архив у Београду, П-2, К-35, Д-1, страна 94; П-2, К-10, Д-1, (извештај 1. армије од 9. новембра): 276.

равницом са обе стране прилепског друма, десно од ње Моравска I дивизија, док је Тимочка II дивизија требала да буде у резерви у другом ешелону. За маневар према турском левом крилу планирана је Моравска II дивизија, а према десном крилу Дунавска I и Коњичка дивизија. Наступањем Моравске II дивизије из правца Кичева према Битољу била је угрожена одступница турске војске према Ресену и Охриду. Коњичка и Дунавска I дивизија имале су задатак да пресеку пут, који је из Битоља водио на југ, према Лерину. Док су трајале припреме за битку, у штабу 1. српске армије, трупе су 15. новембра заузеле полазне положаје за напад на Битољ.⁸⁶¹

Према армијској заповести трупе 1. српске армије требало је да се задрже 16. новембра на полазним положајима, утврде и ангажују на извиђању земљишта и непријатеља.⁸⁶² На крајњем десном крилу армијског распореда налазила се Моравска II дивизија. У току наступања према Битољу пуковник Милован С. Недић самоиницијативно је поделио Моравску II дивизију у две колоне. Недић је увидео да би померање Моравске II дивизије ка истоку према наређењу команданта 1. српске армије било „опасно и штетно”, јер се непријатељу оставља велика слобода удара у бок и позадину „не само ове дивизије, но и саме армије”. У случају неуспеха у бици код Битоља, турској војсци се даје могућност да се згодно извуче у правцу ка Ресну и даље ка Охриду, или, Корчи.⁸⁶³ Да би обезбедио свој бок и позадину пуковник Милован Недић је наредио да десна колона Моравске II дивизије пресече пут који од Битоља води ка Ресну и Охриду, јер би се њиме турске снаге могле повући. Лева колона добила је задатак да заузме доминантан положај Облаковски вис, чиме би се угрозило лево крило и центар турских одбрамбених положаја код Битоља.⁸⁶⁴

Када је стигло наређење 1. српске армије да јединице остану на својим положајима, лева колона Моравске II дивизије налазила се у неповољном положају на падини Облаковског виси, а десна колона још није била стигла да

861 Војни Архив у Београду, П-2, К-36, Д-10 (Заповест 1. армије од 12. новембра); Војни Архив у Београду, П-2, К-10, Д-1, (наређење Врховне команде телефоном 13. новембра): 295-296; Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, књ. II, Београд 1975: 119-120; А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 177.

862 Војни Архив у Београду, П-2, К-10, Д-1, (*Операцијски дневник Врховне команде*, заповест 1. армије за 16. новембар): 318.

863 Љ. Марић, *Моравска дивизија II позива у рату*, Ратник, књ. II, св. VII-VIII, 1924: 3.

864 Исто: 4.

пресече комуникацију Битољ – Ресан. Противно армијској заповести пуковник Милован Недић наредио је да Моравска II дивизија 16. новембра продужи наступање.⁸⁶⁵ Крајем дана десна колона је успела да заузме превој Ђават и пресече пут Битољ – Ресан. Лева колона је истог дана, по тешко проходном земљишту, потискујући слабије турске делове заузела Облаковски вис. Турске снаге су се задржале на уском гребену јужних падина Облаковског виси, одакле су уз подршку артиљерије, предузеле више неуспелих противнапада. Командант II пешадијског пука, потпуковник Душан Васић, успео је да задржи положај Облаковски вис. Тај вис је имао велики значајан у систему турске одбране.⁸⁶⁶

Тако је иницијативом команданта Моравске II дивизије, пуковника Милована С. Недића, 16. новембра почела Битољска битка. Наступање Моравске II дивизије пореметило је планове Зеки-паше команданта турске одбране код Битоља. Он је 16. новембра наредио Цавид-паши команданту VI корпуса, да наредног дана из резерве пређе на лево армијско крило, изврши противнапад и поново овлада Облаковским висом. Предосећајући опасност, која је претила његовој истакнутој дивизији, пуковник Милован С. Недић обратио се за помоћ команданту суседне Моравске I дивизије, генералу Илији Гојковићу. Извештавајући команданта 1. српске армије о току борби, пуковник Недић је протествовао што су Моравска I и Дринска I дивизија само посматрале борбу уместо да 16. новембра упуте помоћ Моравској II дивизији.⁸⁶⁷

Док је Моравска II дивизија 16. новембра водила оштре борбе, на командантском извиђању 1. српске армије утврђен је коначан план за напад на битољске положаје. На извиђању су учествовали командант 1. армије престолонследник Александар, начелник штаба генерал Петар Бојовић и команданти Дринске I и Моравске I дивизије генерали Павле Јуришић-Штурм и Илија Гојковић.⁸⁶⁸ Према основној идеји плана три дивизије у првом ешелону (Моравска I и Моравска II и Дринска I) и једна дивизија у другом армијском ешелону (Тимочка дивизија II позива), на тежишту напада, требале су да изврше

865 Исто: 15.

866 Војни Архив у Београду, П-2, К-32, Д-2, (извештај Моравске дивизије II од 16. новембра): 587-593; П-2, К-79, Д-1 (Операцијски дневник Моравске дивизије II позива).

867 Војни Архив у Београду, П-2, К-32, Д-2, страна 587-593 (извештај Моравске дивизије II од 16. новембра).

868 Ж. М. Станисављевић, *Битољска операција 1912*, Београд 1952: 257.

пробој непријатељског одбрамбеног фронта. Дунавска I дивизија добила је задатак да нападне на источни део фронта преко Црне реке, а Коњичка дивизија да дејствује према десном боку и позадини Вардарске армије.

У духу армијске заповести у раним јутарњим часовима 17. новембра отпочео је општи напад српских снага. На десном армијском крилу Моравска II дивизија била је принуђена да пређе у одбрану. Снаге турског VI корпуса по сваку цену су покушавале да овладају Облаковским висом, који је у прво време бранило пет српских батаљона. Наступање VI корпуса 17. новембра отежавао је узак простор југоисточно од Облаковског виси на коме турске снаге нису успеле да се развију за борбу. У помоћ српској војсци стигла су два батаљона из резерве Моравске II дивизије, а затим и III пук Моравске I дивизије, на челу са потпуковником Иваном Павловићем који преузима команду над свим трупима на Облаковском вису. На овим положајима су током читавог 17. новембра вођене огорчене борбе, али су српске трупе успеле да одбију све турске нападе. Пред мрак је борба на Облаковском вису прекинута, а трупе су остале у непосредном додиру.⁸⁶⁹

Моравска I и Дринска I дивизија кренуле су 17. новембра у фронтални напад, са два пука у првом и два пука у другом ешелону, уз подршку дивизијске артиљерије која је била груписана у захвату прилепског друма. У наступању преко отвореног земљишта, обе дивизије су биле изложене турској артиљеријској ватри. Када су се приближили Шемници, српске трупе су почеле да трпе губитке и од митраљеске ватре, због чега су морале да се зауставе на обали реке. Набујала и разливена Шемница спречавала је даљи покрет, а снажна ватра онемогућавала је задржавање на отвореном земљишту. Предњи делови XVII пешадијског пука Дринске I дивизије насилно су прешли Шемницу под јаком ватром турске пешадије. Када су се предњи српски делови пребацили преко реке, код турске војске дошло је до дезорганизације и одступања са положаја на предњем крају.⁸⁷⁰ Турске снаге одступиле су крајем дана ка главној линији битолског положаја, где су крајњим напорима на брзу руку организовале последњу линију одбране.

869 Ж. М. Станисављевић, *Битољска операција 1912*, Београд 1952: 277; И. Павловић, *У Битољској бици изнад Облакова*, Београд 1922: 28-30; Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1975: 154; Ј. Марић, *Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913*, Ратник, књ. II, св. VII-VIII, 1924: 22-26.

870 Војни Архив у Београду, П-2, К-61, Д-1, табак 4 (*Релације Дринске дивизије I*)

Дунавска I и Коњичка дивизија вршиле су напад на турско десно крило покушавајући да пресеку пук Битољ – Лерин, али нису успеле да пређу набујалу Црну реку. Тимочка II дивизија остала је током 17. новембра не ангажована, у армијској резерви.

У ноћи између 17. и 18. новембра вршене су обостране припреме за продужење битке. Турци су 18. новембра тежиште напада усмерили према левој колони Моравске II дивизије на Облаковском вису са циљем да коначно овладају овим важним положајем. На том положају су и 18. новембра вођене веома тешке блиске борбе. Поред пуковника Милована Недића, на Облаковском вису тога дана био је и генерал Илија Гојковић, који је одлучио да на овај правац упути још један пешадијски пук Моравске I дивизије. Тако су током 18. новембра Моравска I и Моравска дивизија II позива, остале у одбрани док су остале јединице 1. српске армије енергично нападале.

Дринска I дивизија кренула је у фронтални напад у раним јутарњим часовима 18. новембра и око 13 часова уз подршку артиљерије извршила јуриш и пробила центар турске Вардарске армије, чиме је исход битке био решен. У тим борбама погинуо је командант VII корпуса Фети-паша, када је покушао да заустави одступање својих растројених снага и поново успостави пробијени фронт.⁸⁷¹ Другог дана битке Коњичка и Дунавска I дивизија остале су на десној обали Црне реке, која је за њих остала несавладива препрека. Тимочка II дивизија у току целог дана дејствовала је само артиљеријском ватром.⁸⁷²

Пошто је VII корпус у центру турске одбране био разбијен, а на другим деловима фронта нису постигнути одлучујући резултати, командант Вардарске армије је схватио да је изгубио битку. Зеки-паша је око 15 часова 18. новембра одлучио да обустави даљи отпор и приступи организованом одступању с циљем да извуче трупе и не дозволи окружење Вардарске армије. У том циљу наредио је VI корпусу да се повуче ка Ресену, а V и VII корпусу да у току ноћи одступе правцем Битољ – Лерин.⁸⁷³ Командант VI корпуса Цавид-паша прекинуо је нападе на Облаковски вис и отпочео извлачење трупа из непосредног борбеног додира.

871 Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 2, Београд 1975: 182.

872 Војни Архив у Београду, П-2, К-123, Д-1 (*Операцијски дневник VII пешадијског пука I*); Д. Милутиновић, *Тимочка дивизија II поз. народне војске у I и II балканском рату 1912 – 1913. године*, Београд, 1926: 59.

873 Зеки-паша, *Моје успомене из Балканског рата 1912*, Ратник, књ. II, св. VIII-IX, 1925: 40.

Затим је груписао снаге на правцу Битољ – Ресен и пред мрак отпочео снажан напад на Ђаватски превој. Мајор Стојан Николић, командант десне колоне Моравске II дивизије, сматрао је да његове јединице нису способне да пруже отпор турским снагама са фронта од Битоља и из позадине од Ресна, због чега је повукао своје трупе.⁸⁷⁴ Заузимањем Ђаватског превоја Турци су отворили пут, којим је у току ноћи VI и део VII корпуса одступио за Ресен и Охрид. Десно крило Вардарске армије у току ноћи одступило је из рејона Битоља у правцу Лерина.

Када су рано ујутру 19. новембра генерал Илија Гојковић и пуковник Милован Недић обишли положаје на Облаковском вису, открили су да су се турске снаге преко ноћи повукле.⁸⁷⁵ Нешто касније, појачана десна колона Моравске II дивизије, поново је заузела Ђаватски превој и пресекла одступницу турским јединицама које су заробљене.⁸⁷⁶ Дринска I дивизија ушла је у Битољ 19. новембра, чиме је завршена Битољска битка. Губици код српске војске износили су: 3.230 погинулих, рањених и несталих, од чега 30% отпада на Моравску II дивизију, а код Турака: 9.300 људи (од којих је 6.000 заробљено). Срби су запленили 57 топова и велике количине другог ратног материјала. Делови турске Вардарске војске повукли су се у Албанију. Гонећи разбијене Турке, Коњичка дивизија је 20. новембра ушла у Лерин, где је дошла у везу са грчком војском. Наступајући за разбијеним турским снагама Моравска II дивизија заузела је Ресен, Охрид, Дебар, а један њен одред ушао је 4. децембра у Елбасан. Истога дана потписано је примирје, којим су војне операције у Македонији биле прекинуте.

У борбама за ослобођење Битоља 16-18. новембра 1912. године, више командовање српске војске први пут је показало иницијативу и предузимљивост. Највише похвале у том смислу заслужује пуковник Милован С. Недић, командант Моравске дивизије II позива. Потискујући турске снаге на Облаковском вису са терасе на терасу и одбијајући више узастопних турских противнапада, Моравска II дивизија је привукла на себе целокупну резерву турске Вардарске армије и тиме створила могућност левом крилу и центру да пробију турске положаје и реше битку у своју корист.

874 Војни Архив у Београду, П-2, К-79, Д-2; Ј. Дамјановић, *Неке напомене на студију “Моравска дивизија II позива у рату 1912” од Марића*, Ратник 1925, књ. I, св. III, 1925: 57; Б. Рагковић, *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 2, Београд 1975: 177; Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 245.

875 Војни Архив у Београду, П-2, К-79, Д-2, табак 20 (*Релације Моравске дивизије II*).

876 М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912. године*, књ. III, Београд 1931: 182.

Најбољу оцену рада команданта Моравске II дивизије дао је 1924. године Љубомир М. Марић: „Рад команданта Моравске дивизије II позива као и његових потчињених, па и самих војника у Битољској битци био је достојан хвале, јер благодарећи њиховој предузимљивости, енергији и истрајности, Битољска је битка добивена релативно врло брзо и врло лако, и тежиште исте лежало је искључиво на трупима Моравске дивизије II позива ојачане са III пешадијским пуком I позива и II прекобројним пуком, зашта су и губитци у овој бици најбољи доказ, јер од укупног броја (3230) погинулих, рањених и несталих у Битољској битци, на Моравску дивизију II позива долази 30% (1061) од свих губитака.”⁸⁷⁷

Војвода Радомир Путник је после завршетка битке решио да пуковника Милована Недића, команданта Моравске II дивизије, унапреди у чин генерала. Ова вест је обрадовала највећи број српских официра, између осталог и генерала Живојина Мишића који је рекао: „Свима је било пријатно када су чули да ће произвођењем у чин ђенерала бити награђена енергија, одлучност и умешност једног од млађих команданата у извођењу операција.” Ипак се десило да због интрига и сплетки пуковник Милован С. Недић није унапређен у чин генерала, што је на њега поражавајуће деловало.⁸⁷⁸

У Битољској бици српски војници су показали да су у претходним данима доста научили о тактици борбе. Турци су од Битоља хтели да направе другу Плевну, али су брзо поражени од српске војске која је показала високе борбене вредности. Иако због теренских тешкоћа није имала довољну подршку артиљерије, српска пешадија је, газећи набујале реке и потоке, незадрживо јуришала на утврђене турске положаје. Потпуковник Иван Павловић, командант

877 Љ. Марић, *Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913.* Ратник, књ. II, св. IX, 1924: 13.

878 О разлозима због којих пуковник Милован С. Недић није унапређен у чин генерала Мишић је записао: “Колико је мени познато, пуковник Недић није произведен за ђенерала из ових разлога. Приликом извођења операција у околини Ресена и Струге, после пада Битоља, штаб Моравске дивизије II позива преноћио је у Ресену у кући неког богатог Турчина, који је био побегао испред наше војске. Кућа је била раскошно намештена. У њој су и раније ноћивале неке јединице и мањи штабови. Полазећи из Ресена, пуковник Недић је из те куће узео за себе само један чибук с великим ћилибаром. По одласку Недића један део његовог штаба остао је још неки дан у Ресену у истој кући. Командант стана у штабу дивизије, један врло честит резервни официр, видећи да ће остатак ствари у тој кући бити развучен и опљачкан од месног становништва, наредио је да се једна гарнитура собног намештаја спакује и са још неким стварима пошаље под бројем у Ниш на адресу команданта Моравске дивизијске области, с напоменом да се те ствари чувају у магацину до доласка Моравске дивизије II позива после демобилизације. Рачунао је да тим стварима меблира штаб Моравске дивизијске области. Пошто је намештај послао, командант стана је о томе усмено известио пуковника Недића, који није ни сањао шта ће се све око тога испилити.” Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 267-268.

пука који се борио на Облаковском вису, о борби српске војске пише: „Нападни дух српске војске, њена изванредна издржљивост, храброст и умесна иницијатива биће вазда светао пример у историји ратне вештине.”⁸⁷⁹ Са таквом оценом слажу се и извештаји страних војних изасланика. У штабу српске 1. армије било је око двадесет страних дописника који су из Београда стигли у Прилеп да би пратили дејства српске војске. За операције српске војске највише се интересовао енглески војни изасланик потпуковник Филипеон.⁸⁸⁰

По завршетку битке за Битољ, војни изасланици су се вратили у Скопље, па су генералу Живојину Мишићу саопштили оно што су видели: „Испричаше ми да су с дивљењем гледали како наши војници, газећи Црну реку до пазуха, с фишекликом обешеном око врата, јуришају на турске положаје на супротној страни. Рекоше да су чули како су поједини војници у стрељачком строју молили своје подофицире да се стрељачки stroj не задржава дуго при застанцима, већ да незадрживо креће напред. На питање зашто он мисли да се не треба дуго задржавати на застанцима, један војник им је одговорио: - Па ето, господине, зашто: прво, кад Турчин види да се брзо крећемо напред, он има већи страх од нас, а друго, ако дуже останемо на једном месту, стварамо могућност њиховој артиљерији да нас прецизно гађа и тако узалудно гинемо. Овако, гурај храбро напред, па шта бог даде.”⁸⁸¹ Поучени искуством Кумановске битке српски војници су прилагодили школске тактичке форме и поступке реалној борбеној ситуацији. Заслуге у том смислу припадају и „младом старешинском кадру, који за форме још не беше чврсто везан и више имађаше наклоности ка слободном духу, самоодлучивању и самопоуздању.”⁸⁸²

Операције српске војске против Турске биле су засноване на владајућој европској војној доктрини, операцијским правцима и маршевима који се завршавају генералном битком. Ипак се у операцијама српске војске могу запазити посебна национална обележја. Врховна команда водила је српску војску полако и опрезно, избегавајући ризик од пораза. Главнина српске војске доведена

879 И. С. Павловић, *У битолској бици изнад Облакова*, Београд 1923: 46.

880 Војни Архив у Београду, П-2, К-10, Д-1, страна 263. (обавештење Врховне команде од 8. новембра); П-2, К-13, Д-2 (обавештење министра војног од 22/23, 26. и 30. новембра); Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 248.

881 Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984: 249.

882 М. Ј. Варјачић, *О пешадијском борбеном поретку*, Војни весник, 1, 1921: 22.

је код Куманова у позицију да води традиционалан одбрамбено-нападни начин борбе, који је највише одговарао карактеру и менталитету српског војника. Врховна команда српске војске задовољила се фронталним потискивањем поражене турске војске код Куманова и Битоља, не предузимајући гоњење. Команданти дивизија српске војске показивали су мало иницијативе у раду све до Битољске битке у којој се истакао пуковник Милован С. Недић. У Битољској бици коначно су одбачене школске тактичке форме, које су се у борбама показале непрактичне. Српска војска је 1912. године стекла ратно искуство и самопоуздање, а то ће бити драгоцено у рату против много озбиљнијег противника, Бугарске.

Тријумф дефанзивне војне доктрине на Брегалници 1913. године

Када је у Лондону 30. маја 1913. године потписан мировни уговор са Турском, којим је завршен Први балкански рат, односи међу дојучерашњим савезницима већ су били нарушени, због супротности око поделе ослобођене територије. Балкански савезници држали су територије које су у току рата ослободили: Бугарска је држала Тракију до линије Енос – Мидија и источну Македонију; Грчка – јужну Македонију са Солуном и део Епира; Србија – централну и западну Македонију, Косово и заједно са Црном Гором, Рашку област и Метохију. У Македонији је још за време рата, повучена привремена демаркациона линија између српских и бугарских трупа: планина Патарица – планина Рујен – гребен Осоговских планина – Злетовска река – Брегалница до ушћа Криве Лаковице – гребен планине Благоше – Дојранско језеро.

Бугарска, која се у претходном рату ангажовала у Тракији на маричком правцу, била је незадовољна делом територије који је њена војска посела у Македонији. Бугари су желели да заузму Солун, који су Грци ослободили од Турака. Истовремено су од Србије захтевали да им у складу са Уговором о савезу уступи Велес, Битољ и Охрид. Србија није могла да испуни бугарске захтеве, јер је због стварања Албаније изгубила излаз на Јадранско море. Влада у Београду је 22. фебруара 1913. године упутила предлог Бугарској да се изврши ревизија уговора. Исто расположење владало је и у Врховној команди, чији је углед после великих победа нагло порастао. Српска војска није желела Бугарима да препусти вардарску Македонију, јер је у борбама код Куманова, Прилепа и Битоља претрпела велике губитке.

Српска војска је контролисала западни и централни део Македоније у чијем средишту се налазила пространа висораван Овче поље, најважнији географско-стратегијски објекат и велика раскрсница путева који са севера воде на југ и са истока на запад.⁸⁸³ Овче поље је било главни политички, а у исто време стратегијски објекат у рату између Србије и Бугарске 1913. године. Припремајући се за рат, Бугарска је у мају 1913. године отпочела пребацивање трупа из Тракије и концентрацију према Србији и Грчкој. Ово је убрзало приближавање Србије и

⁸⁸³ А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 229-230.

Грчке, тако да је између њих 1. јуна 1913. закључен Уговор о пријатељству и одбрамбеном савезу против Бугарске. Пошто су се односи између Србије и Бугарске погоршавали, Црна Гора је 8. јуна наредила мобилизацију једне дивизије од 12.000 људи, која је упућена у помоћ српској војсци.

Бугарски ратни план за рат са Србијом и Грчком 1913. године био је условљен више политичким, него стратегијским обзирима. Бугарска Врховна команда планирала је да заузме спорну територију и тако приволи велике силе да прихвате бугарске територијалне претензије у Македонији. Бугарски генералштаб је планирао да изненадним, снажним нападом 4. бугарске армије преко Брегалнице овлада Овче пољем, заузме Велес и одбаци српску војску према Скопљу. За то време снаге 2. бугарске армије требале су да протерају грчку војску из Солуна. Бугари су знали да би напад на Србију дуж старе српско-бугарске границе наишао на општу осуду, због тога су своје главне снаге груписали на брегалничком и струмичком правцу, а помоћне дуж старе српско-бугарске границе.⁸⁸⁴

Бугарски ратни план није представљао изненађење за српску војску, јер је очекивала бугарски напад дуж демаркационе линије. Пратећи концентрацију и стратегијски развој бугарске војске, српска Врховна команда је подешавала распоред својих трупа да би брзо и успешно могла спречити бугарски напад. Врховна команда српске војске овога пута није имала дилему, обзиром да су и политика и стратегија у Македонији заговарали дефанзиву. Српска војска је из политичких и војних обзира препустила иницијативу бугарској војсци и одлучила се за стратегијски дочек. До истог закључка је дошао аустроугарски војни изасланик у Београду генералштабни мајор Ото Гелинек: „Идеја – водиља свих операција Врховне Команде није била да се потуче главна снага непријатељска, већ да Срби остану господари спорне територије.”⁸⁸⁵ Како се политичка ситуација између Србије и Бугарске погоршавала, тако је Врховна команда српске војске прикупљала снаге за одбрану спорне територије.

Тимочка војска под командом пуковника Вукомана Арачића чувала је стару

884 Р. Кан, *Српско – бугарски рат 1913*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924: 72.

885 Војни Архив у Београду, П-2, К-9 Д 15 (*Otto Gellinek, Resume über die Serbische Armee nach ihrem Feldzug gegen Bulgarien im Sommer 1913*); Српска војска после другог балканског рата 1913. године, Аустроугарско мишљење из 1914. године Ц. и Кр. 15. корпусна команда 1914. године, Војни весник СХС, 3, 1929: 76.

српско-бугарску границу од ушћа Тимока у Дунав до превоја Св. Николе. У саставу *Тимочке војске* била је Шумадијска II дивизија. Друга српска армија под командом генерала Степе Степановића груписана је код Пирота са задатком да затвара правац који из Софије води према Нишу. У саставу 2. српске армије била је Тимочка I дивизија. Дринска II дивизија била је распоређена на подручју Косова и Метохије. Главне снаге српске војске 1. и 3. армија биле су на спорном подручју вардарске Македоније. Прва армија са четири пешадијске дивизије и коњичком дивизијом груписана је у северној Македонији на простору Крива Паланка – Кратово – Св. Никола, тако да спречи наступање Бугара криворечким правцем према Куманову и Скопљу. У првој линији биле су Дунавска I, Моравска II и Шумадијска I дивизија, док је Дунавска II дивизија била у армијској резерви у рејону Страцина. Прва српска армија имала је маневарски карактер, према потреби могла је бити ангажована према истоку у правцу Криве Паланке, или, југо-источно према Штипу на брегалничком правцу.

Српска Врховна команда претпостављала је да ће главне бугарске снаге дејствовати брегалничким правцем и да ће најјачи притисак испољити на правцу Штип – Велес. У централној Македонији на простору Штип – Криволак – Велес груписане су три дивизије 3. српске армије.⁸⁸⁶ На правцу главног бугарског напада на десној обали Брегалнице налазила се Дринска I дивизија, а јужно од ње све до Криволака распоређена је Тимочка II дивизија. Моравска I дивизија образовала је резерву 3. српске армије у рејону Велеса. Црногорска дивизија и Добровољачка бригада образовале су стратегијску резерву Врховне команде у рејону Скопља. Српска врховна команда одлучила се за дефанзиву, групишући своје главне снаге од Криве Паланке до Криволака и по дубини од привремене демаркационе линије до Вардара.⁸⁸⁷

Одбрана овчепољских положаја који су се налазили у централном делу вардарског војишта била је од пресудног значаја за српску војску. Терен Овчег поља, препун узвишења и долина испресецан рекама и потоцима „хаотичног изгледа и нејасног рељефа”, са надморском висином од око 300 метара, омогућавао је наступање јачих бугарских снага. Такво земљиште је пружило могућност Србима да се добро утврде и организује одбрану на правцима

886 Војни Архив у Београду, П-2, К-11, Д-2, Операцијски дневник Врховне команде: 1472.

887 М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955: 43.

очекиваног бугарског напада. Користећи све могућности терена српска војска је 8. априла 1913. почела да се утврђује на концентрацијској просторији. За три месеца Срби су успели да изграде читав систем пољских утврђења и организују две одбрамбене линије: „Срби су имали довољно времена да натенане организију своје положаје, да главне отпорне тачке појачају препречним средствима, да подигну топовске заклоне.” Прва линија одбране протезала се од Ретки Буки, паралелно току Злетовске реке и Брегалнице, до на висину Штипа држећи се стално на удаљењу од десет километара од бугарских трупа, тако да Бугари нису могли успешно да потпомажу своју пешадију у нападу без промене ватреног положаја.⁸⁸⁸

Друга линија одбране српске војске организована је петнаест километара иза прве линије. Осим Страцина, који је посела Дунавска I дивизија, нарочито добро је био утврђен „Динлерски” положај на дугачкој коси која се уздиже источно од Велеса. Овај положај посела је Моравска I дивизија са задатком да затвори правац који од Штипа води ка Велесу.⁸⁸⁹

На првој линији одбране утврђени су предстражни и прихватни положаји. Друга линија одбране Страцин – Велеса утврђена је „једним редом затворених, обезбеђених противу јуриша ослоних тачака (ровови са настрешницама и препоне од бодљикаве жице) са појачаним рововима за стрелце између њих.” Одбрамбене линије су израђене тако да су представљале „један комплицирани систем малих ослоних тачака ровова и ампласмана топовских; утврђен је био сваки брежуљак, који је бар колико толико био згодан за утврђивање”. Српска војска је у одбрани користила „раширену мрежу путева, коју су на бојишту израдили пионери тако, да су се могли на Осоговску планину (2000м) извући и тешки топови и да је било могуће да свуда саобраћају и путнички и теретни аутомобили.” У рату са Бугарима српска војска је много више употребљавала телефон, него у Првом балканском рату: „све су предстраже биле везане са командом дивизије, а ова са армијском командом. Врховна је команда у Скопљу имала неколико веза са командантима армија.” Српска војска је на најбољи начин искористила време да утврди положаје

888 Р. Кан, *Српско – бугарски рат 1913*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924: 72-73.

889 А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 230-232.

и развије борбени дух и тако спремно дочекала бугарски напад.⁸⁹⁰

У Врховној команди српске војске постојала је дилема, да ли да се бугарски напад дочека на првој, или, на другој одбрамбеној линији која је била знатно боље утврђена. Ова дилема је убрзо решена. Пошто су бугарски комити 25. јуна извели пробни напад већих размера у правцу Злетова, српска Врховна команда наредила је да се дивизије примакну Злетовској реци и Брегалници и још боље припреме за напад Бугара. Тако се тежиште српске одбране постепено преносило на прву линију одбране, а у српској Врховној команди сазревала свест да Бугаре треба дочекати на Брегалници.⁸⁹¹

Бугарска је ужурбано вршила концентрацију трупа на демаркационој линији и спремала се да силом реши проблем са Србијом и Грчком. Бугарска 4. армија добила је директиву да 30. јуна пређе у енергичан напад на српску војску, дуж целе демаркационе линије у Македонији, одбаци српске трупе према Скопљу и заузме што већи део Македоније пре него што, на интервенцију великих сила, дође до обуставе рата.⁸⁹² У духу директиве Врховне команде, командант 4. бугарске армије генерал Ковачев развио је своју огромну армију од 130.000 војника у три групе: кочанска група, штипска група и радовишко – струмичка група. Предпостављајући да се испред њега налазе само истакнути српски предњи одреди, генерал Ковачев је развио највећи број снага своје армије у првом ешелону, да би испољио што јачу силу почетног удара и „учинио поражавајући утисак на противника” остављајући у другој линији само шест пешадијских пукова и један артиљеријски дивизион.⁸⁹³

Напад Бугара на српске трупе отпочео је без објаве рата у два часа ујутру 30. јуна 1913. године, на фронту од Ретки Буки на Осоговској планини до Криволака. До блиског јуришног одстојања бугарска пешадија није отварала ватру, да би постигла изненађење, али је плесак воде при гажењу Брегалнице и звекет оружја, открио њено кретање. Након тога, бугарска пешадија почела је да отвара ватру и „уз звуке пискавог бугарског *Ура*” кренула целим фронтом на јуриш. Код

890 Исто: 230-232; *Српска војска после другог балканског рата 1913. године*, Војни весник СХС, 3, 1929: 79.

891 М. Лазаревић, *Други балкански рат 1913*, Београд 1955: 40.

892 И. Фичев, *Балканската война 1912 – 1913*, Софија 1940: 436; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ II, Београд 1975: 15.

893 *Междусъюзническата война 1913*, Софија 1963: 120; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ II, Београд 1975: 17.

штипског каменог моста на Брегалници бугарски напад изведен је уз звуке војне музике, која је свирала бугарску химну *Шуми Марица*.⁸⁹⁴ Под навалом надмоћних снага српски предстражни делови отпочели су повлачење ка задњим деловима, а ови су истовремено започели развијање за борбу.

Дринска I дивизија супротставила се надмоћнијем непријатељу снажном ватром на првој одбрамбеној линији. Да би спречио бугарско наступање, командант дивизије, пуковник Стеван Хацић увео је у борбу XVII пук из дивизијске резерве. Бугарски напад био је тако силовит да је командант 3. српске армије генерал Божићар Јанковић наредио да Моравска I дивизија из армијске резерве помогне Дринској I дивизији да заустави напад. На десном крилу 3. српске армије Тимочка II дивизија успела је да се одржи на својим положајима и спречи већи успех надмоћнијих бугарских трупа. Бугари су прешли Брегалницу и поред залагања главних снага остварили само тактичке успехе уз велике сопствене губитке. Успех Дринске I дивизије да се одржи на својим положајима имао је велики утицај на даљи ток Брегалничке битке.

На фронту 1. српске армије Бугари су после преласка Злетовске реке остварили одређене тактичке успехе, али је Шумадијска I дивизија успела да заустави бугарски напад на раније припремљеним положајима. На Осоговској планини Бугари су заузели важну тачку Ретки Буки, али су напади на Цар Врх одбијени храбрим држањем Дунавске I дивизије. После огорчених борби и уз велике губитке, Бугари су првог дана прешли Брегалницу и Злетовску реку и заузели Ретки Буки, Кале, Дренак и Сушево на фронту 1. и 3. српске армије, али се прва одбрамбена линија српске војске ипак одржала. Сви покушаји бугарске пешадије да са заузетих положаја продужи наступање остали су без успеха. О жестини бугарског напада говори чињеница да су првог дана битке погинула три команданта батаљона Дринске I дивизије, а три команданта батаљона Тимочке II дивизије су рањена.

На основу добијеног извештаја Врховна команда српске војске донела је одлуку да се битка прими на положајима на којима су се трупе првог дана одржале у борби. Одустало се од првобитне идеје да се војска повуче на другу линију одбране и битка прими на утврђеној линији Страцин – Велес. Пошто је првог

894 А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 233; М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955: 65.

дана битке 3. српска армија у борбу увела и Моравску I дивизију из резерве, војвода Радомир Путник наредио је да она наредног дана остане у одбрани. Прва српска армија добила је задатак да осигура свој леви бок према Ћустендилу, а затим да протера Бугаре преко Злетовске реке и продужи наступање превцем Куманово – Кочане у бок главних бугарских снага које наступају према Велесу.⁸⁹⁵

У раним јутарњим часовима 1. јула, Бугари су обновили напад на положаје 3. српске армије, која је одбила све бугарске нападе, осим на фронту Тимочке II дивизије, где су Бугари пресекли долину Вардара код Криволака. Десно крило 1. српске армије извршило је противнапад, одбацило Бугаре на леву обалу Злетовске реке и повратило Ретки Буки. Бугарски 13. и 26. пук потучени су до ногу и натерани у панично бекство. Заробљено је 1.200 бугарских војника, подофицира и официра, међу којима и цео штаб 13. пука, комплетна артиљеријска батерија, митраљеска чета и велика количина ратног материјала.⁸⁹⁶

Прва српска армија преотела је сав изгубљени терен првог дана битке и спремала се да продужи напад на бугарске положаје, источно од демаркационе линије. Користећи успех 1. армије, 3. српска армија кренула је у наступање 2. јула и без већих потешкоћа избила на десну обалу Брегалнице.⁸⁹⁷ Током 4. јула десно крило 1. српске армије, у чији састав је ушла и црногорска дивизија, прешло је демаркациону линију, пробило бугарски фронт и заузело Рајчански рид, чиме је угрозило значајан пут Штип – Кочани – Царево Село. Успех није искоришћен због замора трупа и догађаја на десном крилу 3. српске армије на планини Серти, где је ситуација постала критична.

На крајњем десном крилу 3. српске армије, Тимочка II дивизија била је приморана да се повуче десном обалом Вардара узводно према Грдском.⁸⁹⁸ Командант 3. српске армије генерал Божидар Јанковић тражио је да се прво поправи ситуација на том делу фронта, а затим предузме одлучујући напад преко Брегалнице. Врховна команда српске војске прихватила је његов предлог, не

895 А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 236-237; М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955: 144-145.

896 Војни Архив у Београду, П-2, К-98, Ф-1, Д 3, *Релација Шумадијске дивизије I позива*; П-2, К-23, бр.8, *Извештај команданта 3. армије Врховној команди*; *Войната между България и другитѣ балкански държави през 1913. год.*, томъ I, Софија 1941: 488-491.

897 Р. Кан, *Српско – бугарски рат 1913*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924: 74-75.

898 Тимочка дивизија II позива је на тај начин завршила своју улогу у Брегалничкој бици у којој је претрпела велике губитке: избачено је из строја 3473 војника (522 погинула, 1636 рањених и 1266 несталих).

желећи ништа да ризикује. На правцу постигнутог успеха према Царевом Селу наступање је наставила само Моравска II и Црногорска дивизија сердара Јанка Вукотића. По наредби Врховне команде Шумадијска I дивизија ушла је у састав 3. српске армије да би на положајима испред Штипа сменила Дринску I дивизију.

Генерал Божићар Јанковић окренуо је фронт 3. српске армије на југ, долином Вардара према Криволаку. У току извођења овог маневра српске трупе наишле су на слаб отпор Бугара, који су се повлачили према Струмици и Радовишту. Пошто је отклоњена опасност на десном крилу 3. српске армије, Врховна команда је наредила да се 8. јула крене у напад на бугарске Штипске положаје. Српска 3. армија прешла је на леву обалу Брегалнице и заузела Штип са околином, чиме је битка била завршена. Главне бугарске снаге пре тога су се повукле са Брегалнице, да не би доспеле у окружење.⁸⁹⁹ Јуначким држањем трупа 3. српске армије првог дана битке на правцу главног бугарског напада Штип – Велес и наступање 1. српске армије правцем Куманово – Кочане био је решен исход Брегалничке битке. Срби су у Брегалничкој бици изгубили 16.200 људи (погинулих, рањених и несталих), а Бугари око 25.000.

Страни војни изасланици, који су имали прилике да посматрају један део војних операција, тврдили су да су команданти дивизија мало допринели успеху српске војске. Насупрот томе, као и у рату са Турцима, истакли су се трупни официри. Команданти пукова и батаљона, млади потпуковници и мајори, између 30 и 40 година старости, водили су у многим приликама трупе на јуриш. После Брегалничке битке резервни официри стекли су нарочито поштовање у српској војсци: „Са свих се страна признаје да су резервни официри, који командоваху трупама II позива и њиховим ситнијим деловима, стекли ванредних заслуга у прошлом рату.” Држање војника у борби изазивало је дивљење: „Српски официри тврде, да нису никад сматрали да је српски сељак овако миран и хладнокрван у борби, а један стручњак – странац, који је имао прилику да посматра развијање двају српских батаљона под живом артилеријском ватром прича, да је то ишло као на егзициришту.”⁹⁰⁰

Војнички дух српских трупа био је одличан: „Врло су били ретки случајеви дезертирања и непокорности.” Српска пешадија је потврдила своју вредност тиме

899 Р. Кан, *Српско – бугарски рат 1913*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924: 76-77.

900 *Српска војска после другог балканског рата 1913. године*, Војни весник СХС, 3, 1929: 7678.

што је после изненадног напада Бугара, после губитка предњих положаја успела да се прикупи и поврати своје положаје. Пред крај рата наступила је замореност и могло се чути да је елан код војника попустио. Нарочито је тешко било истерати из ровова оне јединице, које су се чешће бориле са Бугарима, па су се бојале бугарских зверстава према рањеницима и заробљеницима. Српска артиљерија је одиграла велику улогу у Брегалничкој бици. Била је недељама на добро припремљеним положајима, правовремено се поставила за дејство и упознала са тереном и појединим одстојањима. Муниције је било довољно, а није се осећао ни недостатак коња, јер се војска налазила у одбрани, а били су израђени путеви до свих положаја. У критичном моменту заузимања Дренка хаубице су играле пресудну улогу. Док је у рату са Турцима српска војска брзо изашла као победник, у рату са Бугарима имала да положи један озбиљан испит.⁹⁰¹

Кључне одлуке Врховне команде и хронологија догађаја показују да је Брегалничка битка типична одбрамбено-нападна битка вођена у духу српске војне доктрине. Команданти армија били су током битке у потпуној зависности од Врховне Команде, која је располагала са појединим дивизијама. Свуда где су биле нападнуте, српске трупе су предузимале снажне противнападе, који су били ограничени на поновно заузимање изгубљених положаја, изузев напада на Рајчански рид и Кочане: „Све одлуке српске Врховне Команде носе на себи тип крајње обазривости: ништа не ризиковати и ништа не оставити случају. Србија хоће да брани задобивено земљиште од напада Бугара, она не тражи да уништи непријатељску војску, ако јој ова више не грози.”⁹⁰²

Мудром, опрезном и дефанзивном стратегијом Врховна команда српске војске избегла је непотребне губитке у рату са Бугарском. Напад преко Брегалнице на бугарске штипске положаје у раној фази Брегалничке битке сигурно би довео до великих српских губитака. После рата многи теоретичари и војни писци критиковали су војводу Радомира Путника и генерала Божидара Јанковића што су дозволили бугарској војсци да се неометано повуче са Брегалнице. Одлука српске Врховне команде да се прво поправи ситуација на десном крилу 3. српске армије, а затим предузме напад преко Брегалнице била је сасвим на месту. Војвода Радомир Путник знао је шта може да очекује од својих трупа и није желео да их

901 Исто.

902 Р. Кан, *Српско – бугарски рат 1913*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924: 80-81.

излаже претераном ризику. Сламањем бугарског напада на Брегалници, циљ рата био постигнут. Поступак Врховне команде српске војске, која се задовољила ограниченим успехом, који је био у складу са политичким циљем рата заслужује сваку похвалу. Велики успеси српске војске у Балканским ратовима 1912/1913. године нису правилно оцењени. Војна доктрина заснована на традиционалном одбрамбено-нападном начину борбе омогућила је српској војсци да уз минималне губитке оствари највеће резултате.

Победа и пораз српске војске на Дрини 1914. године

Краљевина Србија изашла је као победник из Балканских ратова 1912-1913. Проширила је своју државну територију за 39.000 квадратних километара и повећала број становника за 1,290.000. У рату против Турака и Бугара српска војска остварила је одлучујуће победе код Куманова, Битоља, на Брегалници и стекла богато ратно искуство. Пешадија је научила да се креће на бојишту, отвара ватру и користи земљиште у нападу и одбрани. Артиљерија је научила да изводи маневре и да прецизном и брзом ватром крчи пут пешадији у нападу и штити њене положаје у одбрани. Виши официри српске војске стекли су драгоцену искуство у командовању пуковима, дивизијама и армијама на планинском земљишту Балканског ратишта. Одлучујуће битке код Куманова 1912. и на Брегалници 1913. године остварене су у одбрамбено-нападним начином дејства – дочеком, који је највише одговарао земљишним приликама, карактеру и менталитету војника и традицијама српске војске.

Утисци из Балканских ратова 1912/1913. године још се нису слегли када се српска војска нашла пред новим ратним искушењем. Месец дана после атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. године, Аустро-Угарска је објавила рат Србији. Главни генералштаб српске војске нашао се пред тешким задатком, да реши сложену војну ситуацију у којој се Србија нашла у лето 1914. године. Рат са Аустро-Угарском 1914. године Србија није желела нити је планирала. У време када је Аустро-Угарска упутила ултиматум Србији, начелник Главног генералштаба, војвода Радомир Путник, налазио се на лечењу у једној аустроугарској бањи. Приликом повратка у Београд, Путник је задржан у Будимпешти, али је по пристанку начелника аустроугарског Главног генералштаба, Хецендорфа, пуштен да отпутује за Србију.

Полазна основа за стратегијско планирање и израду ратних и операцијских планова српске Врховне коменде, била је политичка ситуација у Европи. Она је последњих дана јула 1914. године била крајње нејасна и у великој мери неизвесна. Председник владе Никола Пашић, послао је начелнику штаба Врховне команде, политички билтен ради боље оријентације и процене војне ситуације: „Развој догађаја у сукобу аустро-српском зависи највише од држања Русије. Руски цар

писао је Престолонаследнику и у писму каже, поред осталог, да ни у ком случају Русија неће напустити Србију. По мом уверењу и оцени политичке ситуације, рат европски може се избећи само са великим жртвама од стране Аустрије, али нема вероватности, да ће се Аустрија повући и пристати на поравнање.” Никола Пашић износи мишљење да постоји велика вероватноћа да српско-аустријски сукоб прерасте у европски рат.⁹⁰³

Правилна оцена политичког стања у Европи била је кључна за српску Врховну команду у планирању операција. Уколико би Русија ушла у рат на страни Србије, Аустро-Угарска би главнину својих снага груписала у Галицији према Русији, док би према Србији остале само помоћне снаге. У случају изолованог српско-аустријског сукоба бројчана предност била је на страни моћног Хабзбуршког царства, које је имало више од 55 милиона становника. Осим тога Аустро-Угарска је била економски јача и индустријски развијенија од Србије, а њена војска је у материјалном погледу далеко боље опремљена и припремљена за рат. Аустријска војна фабрика Шкода, производила је пешадијско и артиљеријско наоружање, док су други заводи и фабрике производили војну опрему и одело. Аустроугарска војска била је 1914. године потпуно опремљена, наоружана и спремна за један модеран, дуготрајан и исцрпљујући рат. Артиљерија је била наоружана топовима и хаубицама 305 мм, за дејство против објеката сталне фортификације. Старешински кадар школовао се у војним академијама и кадетским школама. Резервни официри у Аустро-Угарској добијани су од ђака, који су после једногодишње службе у кадру полагали испит за резервне официре. Више образовање официри су добијали у генералштабној академији (Kriegsschule) и на вишем артиљеријском и инжињеријском курсу у Бечу.

Слабост аустроугарске војске проистицала је из њене организације која је била прилагођена политичким приликама у Хабзбуршком царству. Постојале су три посебне војске са три војна министарства: а) заједничка царска војска, б) аустријски ландвер и в) мађарски хонвед (домобранство). У војно-територијалном погледу Аустро-Угарска је била подељена на 16 корпусних области. Попуна је вршена територијално, осим XV и XVI корпусне области (Босна, Херцеговина и

903 Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд, 1924: 100-101; А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918 године*, Београд, 1932: 320-321.

део Далмације) чије су јединице, због неповерења према тамошњем становништву, делом попуњаване са територија других корпусних области. Оперативна аустроугарска војска састојала се од: 48 пешадијских дивизија (32 опште војске, 8 ландверских и 8 хонведских), 11 коњичких дивизија (9 опште војске и 2 хонведске) и извесног броја маршевских и ландштурмских бригада и пукова ван састава дивизије.⁹⁰⁴

Географско-стратегијска ситуација на Балканском ратишту била је повољна за Аустро-Угарску, јер је својом територијом обухватала Србију са севера и запада. Са обухватне основице Банат – Срем – Босна, Аустроугари су могли предузети концентрично наступање према Крагујевцу и Нишу – у срце Србије. Обухватни положај Аустро-Угарске у односу на Србију могао се претворити у окружење, обзиром на аустрофилску политику Бугарске и њено непријатељско држање према Србији. У случају аустроугарске дефанзиве на Балканском ратишту, операције српске војске биле би дивергентне и тиме изложене опасности подвојеног тучења. Поред тога, велике реке Дунав, Сава и Дрина биле су озбиљне препреке за српску војску, која је оскудевала у понтонирском материјалу и тешкој артиљерији. Само је могућност уласка Русије у рат на страни Србије донекле поправљала стратегијску ситуацију српске војске.

Краљевина Србија ступила је у рат 1914. године у врло лошем материјалном стању, јер је у Балканским ратовима 1912/13. године потрошила знатне количине наоружања и опреме. Иако природно богата, Србија је почетком XX века била економски слаба и индустријски неразвијена држава. У Крагујевцу је радио Војно-технички завод за оправку оружја и израду пешадијске муниције, а у Обилићеву барутана, али је све то било недовољно за опремање и наоружавање српске војске. После Баканских ратова 1912/1913. Србија није стигла да у иностранству набави потребну операму и наоружање и изврши поуну српске војске. На територији Нових области, које су ослобођене у рату са Турском и Бугарском 1912/1913. године формирано је пет нових дивизијских области: Ибарска, Косовска, Вардарска, Брегалничка и Битољска. Квалитет трупа формираних у Новим областима није био на потребној висини због слабе опремљености и обучености војника. Српска војска се 1914. године нашла у врло

904 Ј. Луковић, Т. Нижић, *Преглед историје ратова*, Београд, 1962: 152-153; П. Томац, *Први светски рат 1914-1918*, Београд 1973: 51-55.

тешкој географско-стратегијској ситуацији, обухваћена са севера и запада територијом Аустро-Угарске. Опасност је била повећана тиме што је једина комуникација за везу са Русијом и осталим силама Тројног споразума била у непосредној близини Бугарске, која је сваког тренутка могла ступити у рат на страни Аустро-Угарске.

Обзиром да је Србија водила праведан, одбрамбени рат, њена војска је имала изразиту моралну предност у односу на непријатеља. Национално хомогено становништво Србије било је јединствено и одлучно да спречи даље аустроугарско продирање на Балкан. Осим борбеног духа на страни српске војске било је и ратно искуство. Аустроугарска војска није ратовала још од 1866. године, док је српска војска изашла као победник из Балканских ратова 1912/1913. године. Ратна пракса потврдила је исправност српске војне доктрине – дочека и дала српској војсци велико самопоуздање. Балкански ратови 1912/1913. године били су необорив доказ борбене вредности српске војске, која је доказала да може да победи знатно бројније противничке снаге у једном модерном, савременом рату.⁹⁰⁵

Основе српског ратног плана за рат са Аустро-Угарском утврдили су 1908. године начелник Главног генералштаба, генерал Радомир Путник и његов помоћник, пуковник Живојин Мишић. Основна замисао српског Главног генералштаба темељи се на идеји да се треба држати дефанзиве, док се политичка и стратегијска ситуација не разјасни, а тада дејствовати према ситуацији. Такво размишљање било је у потпуности сагласно са политичком ситуацијом 1914. године и српском војном доктрином – дочека.

Пошто је војвода Радомир Путник стигао у Крагујевац, где се налазио штаб Врховне команде, приступио је изради заједничког операцијског плана Српске и Црногорске војске: „С обзиром на општу политичку и војничку ситуацију зараћених европских држава и наше односе према државама Тројног споразума у овоме европском рату, улога српске и црногорске војске састоји се у томе, да привуку и привежу за себе што јачу снагу Аустро-Угарске, како би она била што више ослабљена према Русији. Ако аустроугарска војска, као надмоћнија у снази и брзини своје концентрације, предузме офанзиву према нама, онда је улога српске и црногорске војске у прво време дефанзивна, па чим се укаже повољан тренутак,

905 М. Раденковић, *Церска операција*, Београд 1953: 41-42; П. Томац, *Први светски рат 1914-1918*, Београд 1973: 51-55.

одмах прећи у офанзиву.”⁹⁰⁶

Војвода Радомир Путник саопштио је 6. августа 1914. године распоред српске и црногорске војске за рат са Аустро-Угарском: „а) Српске војске – I, II, и III армија прикупљене су за дејство према северозападном фронту, према Срему или североисточном делу Босне; Ужичка војска код Мокре Горе и Прибоја за операције у правцу Вишеград – Сарајево; б) Црногорске војске – Ловћенски одред на фронту Ловћен – Суторман (8.000 бораца); Ерцеговачки одред на фронту Грахово – Крстац (15.000 бораца); и Санџачки одред код Пљеваља (6.000 бораца).” Врховна команда је израдила и операцијски план српске и црногорске војске: „На основу јачине и груповања аустриске војске према Србији и Црној Гори, јачине и груповања српске војске, операцијски план за српску војску биће у први мах дефанзиван, док се не изврши концентрација и уже прикупљање снаге. Чим се ово изврши план операција биће офанзиван, према Срему или Босни, што ће зависити од ситуације. Пошто је снага црногорске војске недовољна за какву јачу и озбиљнију акцију у Херцеговини у ширим размерама, то је потребна ближа кооперација српске и црногорске војске ка Сарајеву. За овај циљ око 2/3 целокупне црногорске снаге концентрисаће се око Пљеваља за операције правцем Чајниче – Горажде – Сарајево, у циљу кооперације са српском Ужичком војском, која ће оперисати од Мокре Горе преко Вишеграда ка Сарајеву. Остала снага Црне Горе упутиће се за одбрану своје територије.”⁹⁰⁷

Обавештајно одељење Врховне команде пратило је груписање аустроуарских снага на Балканском ратишту и податке достављала оперативним јединицама српске војске. У документу који је упућен 8. августа 1914. године дати су прецизни подаци о концентрацији непријатељских снага: „Према досад добијеним извештајима, снага Аустро-Угарске, намењена за операције према нама јесте ова: а) у Босни и Херцеговини: 15. и 16. корпус образују једну групу са главним снагама на линији Д. Тузла – Бијељина – Рача, а са споредном према Црној Гори и према нама на линији Вишеград – Горажде. Укупна јачина ове групе је око 70.000 бораца; у Славонији и Срему: 13, а вероватно и 4. корпус са једном

906 Исто: 73.

907 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1919 (ВРС), књ. I, Београд 1924: 31-32; П. Томац, *Први светски рат 1914 – 1918*, Београд, 1973: 49; Ј. Луковић, Т. Нижић, *Преглед историје ратова*, Београд, 1962: 166-168.

коњичком дивизијом образују групу, чији је развој извршен на линији Земун – Рача (Босанска). Укупна њена јачина износи око 90.000 бораца; в) у Банату: 7. корпус, ојачан вероватно ландштурмским јединицама и једном коњичком дивизијом образује групу, чија се главна снага налази на линији Ковин – Бајзаш. Њена укупна јачина износи око 50.000 бораца. Сем овога, слабији непријатељски делови виђају се према Вел. Градишту, Голупцу, Д. Милановцу и код Оршаве.”⁹⁰⁸ Истом директивом прецизирани су задаци појединих здружених састава у духу основне идеје за рат против Аустро-Угарске:

“I армија заузима и брани Паланку и главну линију Стари Ацибеговац – Топола. Командант армије предузеће одмах утврђивање Паланке и главне одбранбене линије и припремити их за што јачи и дужи отпор. Под команду команданта I армије ставља се и Горњачки четнички одред, који ће командант употребити у смислу четничког ратовања.

II армија заузима и брани линију Аранђеловац – Лазаревац. Командант армије ће предузети одмах утврђивање ове линије у циљу што јачег и дужег отпора. Улога II армије је поглавито маневарска, за дејство у непријатељски бок и позадину, било да се непријатељ са главним снагама појави на фронту I било III армије. У састав армије улази и Руднички четнички одред, који је сада код Дунавске дивизије I позива, а који ће командант употребити у смислу четничког ратовања.

III армија има задатак одбрану Ваљева на линији Словац – Јаутина – Каменица – Јолина Бреца. Командант ће предузети све потребне мере да се Ваљево утврди за што јачу и дужу одбрану, и да се створи што јачи наслон за офанзиву. У састав армије улази и Јадарски четнички одред, који ће командант употребити у смислу четничког ратовања.

Ужичка војска осматра и брани гранични фронт Бајина Башта – Мокра Гора. Под команду команданта Ужичке војске ставља се и Лимски одред код Прибоја. Задатак је Ужичке војске, поред одбране граничног фронта, још и одбрана правца од Бајине Баште и Мокре Горе ка Ужицу, одбрана Ужица, одбрана правца од Прибоја ка Новом Пазару, као и затварање бока и позадине наше главне снаге, која се концентрише на линији: Паланка – Аранђеловац – Лазаревац –

⁹⁰⁸ Војни Архив у Београду, П-3А, *Ратна архива српске Врховне команде – Операцијски дневник српске Врховне команде за 26. јули 1914. године.*

Ваљево. Командант Ужичке војске ће одмах предузети утврђивање Бајине Баште, Мокре Горе, Прибоја и Ужица тако, да се потпуно затворе правци, који изводе у долину Лима и Западне Мораве, и да се на случај офанзиве створи јак наслон за офанзивне операције. Команданту Ужичке војске ставља се на расположење Златиборски четнички одред, који ће командант употребити у смислу четничког ратовања, као и за дизање устанка одмах по прелазу границе.”⁹⁰⁹

Почетни операцијски план српске војске носи у себи идеју стратегијског дочека, јер изражава дефанзивно-офанзивну улогу главнине српске војске. Планирано је да се одбраном заустави аустроугарски напад на линији Ваљево – Лазаревац – Аранђеловац – Смедеревска Паланка, а затим у погодном тренутку предуземе одлучна противофанзива. Маневарску улогу имала је 2. српска армија, која је добила задатак да дејствује у непријатељски бок, било да се непријатељ појави са северног, или, северозападног фронта. Ужичка војска имала је задатак да се утврди и у случају офанзиве “створи јак наслон” за офанзивне операције. Дефанзиван ратни план српске војске у потпуности је одговарао политичкој и војној ситуацији у Европи и на Балканском ратишту. Главне српске снаге удаљене су од граничних река и груписане су на најважнијим стратегијским правцима према њиховом значају и капацитету. Главнина српске војске 1. и 2. српска армија биле су груписане у Шумадији на простору између Велике Мораве и Колубаре, са задатком да спрече продор аустроугарских снага долином Велике Мораве и Колубаре. Територија између Саве и Дрине у северозападном делу Србије, била је поседнута слабијим снагама 3. српске армије, са циљем да се избегне двоструки обухват из Босне и Срема.

Аустроугарски ратни план против Србије био је израђен још 1907. године, уочи анексије Босне и Херцеговине, када је за начелника Главног генералштаба дошао генерал пешадије Конрад фон Хецендорф. Планом су била предвиђена два случаја рата против Србије. Прва варијанта под називом Б 1 – предвиђала је рат између Аустро-Угарске, са једне стране и Србије и Црне Горе, са друге стране. У ратном плану ова варијанта је означена као „максимални случај Б”, што је подразумевало ангажовање главних снага на Балканском ратишту и офанзиву против Србије. Друга варијанта под називом Б 2 – предвиђала је рат између

⁹⁰⁹ Исто.

Аустро-Угарске са једне и Србије, Црне Горе и Русије (или Италије) са друге стране. У овом случају, који је у ратном плану означен као „минималан случај Б” била је предвиђена дефанзива према Србији и ангажовање помоћних снага на Балканском ратишту. Политички моменат – унутрашња слабост национално хетерогене Аустро-Угарске монархије одиграла је пресудну улогу прилоком израде ратног плана у Бечу. Предвиђајући одређене немире и евентуални устанак у Босни и Херцеговини, Главни генералштаб аустроугарске војске узео је заштиту Босне и Херцеговине као основну идеју и офанзивног и дефанзивног ратног плана против Србије и Црне Горе. У случају офанзивног рата Босна и Херцеговина узета је као полазна основица за напад на Србију, јер се рачунало на брзу победу и поседање одређених делова српске територије, како би се наставило даље продирање из Босне у правцу југо-истога.⁹¹⁰

Политички циљ рата Аустроугари су одредили на седници Министарског савета, одржаној у Бечу 19. јула 1914. године. На захтев председника мађарске владе грофа Тисе донета је одлука „да се одмах по избијању рата обавесте стране силе да Монархија не води никакав освајачки рат, нити намерава да себи присаједини Краљевину. Разуме се да се овим не искључују стратегијски потребне исправке границе, као и смањење Србије у корист других држава, као и евентуално привремено поседање појединих делова области Србије.”⁹¹¹

После дефинисања политичког циља рата Аустро-Угари су уобличио свој операцијски план за вођење рата против Србије. У случају вођења офанзивног рата против Србије (варијанта – Б 1) било је предвиђено да се на Балканском ратишту групишу аустроугарска V, VI, II армија и 7. корпус: V армија на простору Бијељина – Зворник – Прибој – Брчко, VI армија на простору Власеница – Рогатица – Калиновик – Сарајево, са слабијим деловима код Невесиња и у Боки Которској, II армија у Срему и 7. корпус у Банату. У случају да се Русија укључи у рат (варијанта – Б 2) било је планирано да се II армија прикључи аустроугарским снагама у Галицији, док би на Балканском ратишту остале минималне снаге V и

910 Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд, 1924: 98-99; М. Раденковић, *Церска операција*, Београд 1953: 45-46; Ј. Луковић, Т. Нижић, *Преглед историје ратова*, Београд, 1962: 162-163; А. М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912 – 1918 године*, Београд 1932: 322-325.

911 Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд, 1924: 98-99; Feldmarschall Conrad von Hetzendorf: *Aus meiner Dienstzeit*“, свеска IV: 91.

VI армија, намењене за вођење дефанзивног рата против Србије.

Када је 31. јула 1914. године, Русија наредила општу мобилизацију, Хецендорф је одлучио да на Балканском ратишту концентрише само Минималну групу Балкан – V и VI армију. Како је већ започело груписање Максималне групе Балкан – V, VI и II армије, Хецендорф је одлучио да се започето превозење заврши по предвиђеном плану, а да се после тога II армија пребаци на Руски фронт у Галицију. II армија је продужила концентрацију на простору Срема, али није стављена под команду Оскара Поћорекa, команданта Минималне групе Балкан, већ је остала непосредно под Врховном командом. Превозење II армије из Срема на руски фронт у Галицију требало је да започне 18. августа.

Ступањем у рат Немачке, Француске, Енглеске и Русије локални сукоб између Србије и Аустро-Угарске претворио се у велики европски рат. Аустроугари су планирали да брзим успехом против Србије и територијалним уступцима привуку Бугарску и охрабре Турску да ступе у рат на страни централних сила. Командант Минималне групе Балкан, Оскар Поћорек, добио је пуну слободу дејства против Србије. Начелник Врховне команде Конрад фон Хецендорф наговестио је Поћореку да приликом планирања операција може рачунати на демонстративно дејство II армије у Срему до 18. августа 1914. године. Охрабрен подршком Врховне команде, Поћорек је одлучио да са Минималним снагама Балкан започне офанзиван рат против Србије, што је Хецендорф и одобрио.

Основна идеја офанзивног ратног плана Аустро-Угарске састојала се у следећем: напасти и потући главнину српске војске и одбацити је на исток, на бугарску границу, како би се Србима пресекла веза са Јадранским морем и Солуном. Тиме би Босна и Херцеговина биле не само заштићене него би се радило у духу аустроугарске политике продирања ка Егејском мору. Предузимање „казнене експедиције” против Србије, било је у складу са осећањем мржње према Србији, која је у Аустро-Угарској достигла врхунац после атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву. Аустроугари су били убеђени у брзу и лаку победу у рату против Србије, зато су са недовољним снагама предузели офанзиву на Балканском ратишту. Одлука аустроугарске Врховне команде да са Минималном групом Балкан предузме офанзиву против Србије била је основна стратегијска грешка,

која је била главни узрок неуспеха аустроугарске војске 1914. године.⁹¹²

Агресивно држање Аустро-Угарске, у време пред објаву мобилизације, навело је српску Врховну команду да поверује да ће Аустроугари предузети изненадну локалну операцију ради заузимања Београда. Супротно предвиђању, после првих неколико дана од објаве рата 28. јула 1914, Аустро-Угарска је на Балканском ратишту, према Србији била неактивна. У Врховној команди српске војске почело се веровати да су Аустроугари највећи део својих снага упутили на руски фронт у Галицију, а да су према Србији остали само заштитни делови. Таквом убеђењу Врховне команде допринели су руски и француски војни изасланици у Србији, који су по налогу својих влада, предлагали да српска војска предузме офанзиву како би се што већи број аустроугарских трупа приковао за Балкански фронт и тиме спречило њихово транспортовање у Галицију.

Србија је била готова да изађе у сусрет савезницима, што се види из директиве коју је Врховна команда издала команданту 2. српске армије генералу Степи Степановићу: „Према садашњој општој политичкој ситуацији вероватно је да ћемо скоро предузети офанзивне операције прелазом реке Саве на најзгоднијем месту између утока Колубаре и утока Дрине. Велика је вероватност да ће главни прелаз бити негде између Обреновца и Дебрца, а споредни по могућству између Шапца и Митровице. Исто тако вероватно је да ће II армија вршити овај прелаз. Врховни командант војске наређује да командант II армије са потребним стручним особљем свога штаба изврши што потпуније рекогносцирање и изабере најзгоднија места прелаза преко Саве за сада на просторији између Обреновца и Дебрца.”⁹¹³

У време док је трајало извиђање и припрема 2. српске армије за прелазак у Срем, Аустроугари су 12. августа 1914. године предузели офанзиву против Србије. V армија започела је напад преко Дрине, долином Јадра са циљем да искористи присуство II армије у Срему и заузме Ваљево до 18. августа. VI армија, која је каснила са концентрацијом требала је тек 18. августа да пређе у наступање према Ужицу. Истовремено када је V армија отпочела прелаз доње Дрине, II армија је бомбардовала Београд, Обреновац и Шабац, у намери да привуче српске снаге према северу и тиме олакша наступање V армије. После снажне артиљеријске

912 П. Томац, *Први светски рат 1914 – 1918*, Београд, 1973: 37-40.

913 ВРС, књ. I, 1924: 37.

припреме II армија је форсирала Саву и 12. августа у поподневним сатима заузела Шабац. Минимална група Балкан кренула је у напад на Србију раздвојеним, дивергентним правцима, са армијама чије дејство није било ни просторно и временски усклађено.

Чим је отпочео напад аустроугарске војске преко Саве и Дрине, српска Врховна команда је знала да непријатељ предузима нешто озбиљно на северозападном фронту. Извештаји о преласку Аустроугара преко Саве код Шапца и преко доње Дрине, поклапали су се са подацима Врховне команде о распореду непријатељских снага у Срему и Босни и Херцеговини. Веровало се да је непријатељ започео прелаз преко Саве са својом јачом групом из Срема и слабијом са доњег тока реке Дрине. Пошто су први извештаји стигли у Крагујевац, војвода Радомир Путник је са генералом Мишићем и пуковником Павловићем започео проучавање новонастале ситуације. Велики терет одговорности био је на плећима војводе Путника у тим неизвесним и тешким моментима. О догађајима у српском Врховном штабу 12. августа сведочи пуковник Милан Раденковић који је тада био на служби у Главном генералштабу: „Нас неколико приправника за генералштабну струку, који смо тада били на служби у Оперативном одељењу, предосећали смо значај овог историјског конферисања које је трајало прилично дуго, па смо у ходнику пред вратима канцеларије, у којој се оно вршило, са зебњом и узбуђењем очекивали исход конференције. Одједном се врата канцеларије нагло отворише и на њима се појави Живко Павловић, сав зајапурен, узвикнувши као са олакшањем тешког терета: “А-у-ух! Сломисмо војводу!” Коцка је, дакле, била бачена. Војвода је одлучио да главну снагу баци у сусрет непријатељу.⁹¹⁴

Врховна команда донела је одлуку да се из дефанзиве – одбране, крене у сусрет непријатељу, који прелази реку Саву и доњу Дрину. Војвода Путник се највише колебао приликом доношења ове судбоносне одлуке. У тренутку када су подаци о непријатељу били непотпуни требало је напустити одбрану централне Србије и главне снаге упутити на северозапад. Постојала је опасност да непријатељ пређе Саву и Дунав код Београда и предузме продирање најкраћим правцем према Крагујевцу. Одлука о пребацивању главнине српске војске из Шумадије у северозападни део Србије имала је далекосежне последице на

914 М. Раденковић, *Церска операција 1914*, Београд 1953: 97.

ратовање у Србији 1914. године. Српска Врховна команда се одрекла почетног операцијског плана – стратегијског дочека и главне снаге упутила у сусрет непријатељу. Офанзива српске војске започела је пре него што је на изабраним одбрамбеним положајима Ваљево – Лазаревац – Аранђеловац – Смедеревска Паланка сломљена офанзивна моћ непријатеља. Уместо да дочека непријатеља на изабраним утврђеним положајима, Врховна команда се определила за неизвесну и ризичну сусретну битку. Напуштањем одбрамбених положаја и марш маневром у правцу доњег тока Дрине, главнина српске војске излагала се обухватном дејству Аустроугара.

Исхитрена одлука о преласку српске војске у офанзиву, не слаже се карактером војводе Радомира Путника, који се у Балканским ратовима показао као мудар и опрезан војсковођа. Начелник штаба Врховне команде подлегао је утицају генерала Мишића и пуковника Павловића, који су били млађи и одлучнији од старијег војводе Путника. На доношење важне одлуке о офанзиви утицало је опште одушевљење официра и војника, који су били одлучни да ступе у праведан рат против Аустроугара. У ситуацији када је непријатељ заузео десну обалу Дрине и прелазео у Мачву, није било довољно стрпљења и мудрости да се остане у одбрани на унапред утврђеној линији испред Ваљева. Српској Врховној команди било је познато да су Аустроугари главне снаге упутили према Русији. У Крагујевцу се веровало да Минимална група Балкан не представља превелик изазов за искуснију и бројнију српску војску. Уместо да напад дочека у одбрани на утврђеним положајима, српска војска креће у сусрет непријатељу, што ће довести до отвореног, фронталног судара са Аустроугарима на фронту од Шапца до Крупња.

На одлуку српске Врховне команде о офанзиви, највише су утицали политички обзири и моралне обавезе према савезницима. У Врховној команди српске војске примљена је 13. августа депеша врховног команданта руске војске са захтевом да српска војска пређе у „решавајућу офанзиву” против Аустријанаца. Истога дана, руска влада је упутила телеграм српској влади у којем је питала зашто српска војска не прелази у офанзиву. Пред очима руске и француске Врховне команде лебдела је предратна идеја о решавајућој бици која ће одлучити рат за неколико недеља. У таквом одлучујућем судару требало је употребити све

расположиве снаге до последњег човека. Српска Врховна команда је и сама веровала у опште прихваћену догму о једној одлучујућој бици, због чега је одмах предузела офанзиву у жељи да допринесе коначној савезничкој победи.

У прво време се веровало да главне снаге Минималне група Балкан наступају из Срема, а помоћне из Босне. Војвода Путник је наредио српској 2. армији, да Шумадијску I дивизију упути на Шабац, а да са Моравском I, Комбинованом I и Коњичком дивизијом, образује армијску резерву око Уба, за удар у бок аустроугарских главних снага, које са фронта Шабац – Обреновац наступају ка Ваљево. Главна маневарска група 2. српске армије, под командом генерала Степе Степановића, започела је 12. августа марш-маневар правцем Аранђеловац – Лазаревац – Уб – Коцељева. Тако је започело прегруписавање главнине српске војске и подилажење за Церску битку.

Док је трајао марш-маневар 2. српске армије у правцу Коцељеве и Шапца, аустроугарска V армија прешла је доњи ток реке Дрине и утврдила се на њеној десној обали. Са мостобрана на Дрини V армија је 14. августа кренула у наступање општим правцем према Ваљево. После упорних и тешких борби, током 14. августа V армија је потиснула Лознички и Лешнички одред десет километара источно од Дрине. У складу са војном доктрином обухвата, која је званично прихваћена у аустроугарској војсци, V армија је кренула у напад на широком фронту у шест одвојених колона, без армијске резерве. Северно од планине Иверка, грбеном Цера и његовим северним падинама, наступао је аустроугарски VIII корпус са две дивизије, а јужно долином Јадра и из правца Крупња XIII корпус, са две дивизије и две пешадијске бригаде. Аустроугари су сматрали да је фронт неприкосновен, због чега су наступали без оперативних и стратегијских резерви, које су по њима биле непотребне. Јединице аустроугарске војске имале су широк и плитак распоред, у намери да се да се противник обухвати, а затим снажном ватром уништи. Сви тактички поступци били су извођени са циљем да се у борби од самог почетка оствари ватрена надмоћ и тако противнику наметне сопствена воља.

На основу извештаја команданта 3. српске армије о борбама 14. августа, постало је јасно да главни аустроугарски напад долази са Дрине, а помоћни преко Шапца. Врховна команда је у три часа и петнаест минута 15. августа, издала ново

наређење трупама: „Ш армија у долини Јадра имала је задатак: да постепено и упорно што дуже задржава на фронту надирање непријатеља ка Ваљевоу, обезбеђујући довољно свој леви бок и позадину од стране Зворника и Љубовије. II армија (најјача група) имала је задатак: да у правцу пл. Цера и Иверка енергично нападне непријатеља у његов леви бок и позадину, обезбеђујући са једном дивизијом свој десни бок и позадину од стране Шапца. I армија као стратегиска резерва била је на Убу, утврђивала га, а уједно пазила на Обреновац.”⁹¹⁵ Прилагођавајући се ситуацији српска Врховна команда донела је смелу одлуку и започела решавајућу битку на простору између Шапца и Цера.

На основу директиве Врховне команде, генерал Степа Степановић издао је ново наређење дивизијама 2. српске армије. Упутио је Комбиновану I дивизију форсираним маршем на Текериш, са напоменом да један пук са батеријом истури на Косанин град на гребену Цера, где је требало да се налази Јадарски четнички одред у повлачењу са Дрине. Моравска I дивизија добила је задатак да крене са Уба и преко Текериша избије на планину Иверак, одакле да нападне бок аустругарских главних снага у долини Јадра. Шумадијска I дивизија имала је задатак да блокира Шабац, док је Коњичка дивизија упућена у Мачву, ради извиђања и обезбеђења унутрашњих крила Шумадијске I и Комбиноване I дивизије.

Церска битка започела је ноћним бојем код Текериша 15/16. августа 1914. године, између 21. ландверске дивизије VIII корпуса и српске Комбиноване I дивизије. У изненадној конфузној ноћној борби 21. ландверска дивизија била је разбијена и натерана на повлачење према Дрини. У фронталној сусретној борби и српска Комбинована I дивизија претрпела је велике губитке, из строја је избачено 47 официра и 2.995 подофицира, војника и редова.⁹¹⁶ Ситуација се погоршала у

915 Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд, 1924: 104.

916 “Напад Комбиноване дивизије није успео с тога, што није био ниуколико припремљен. Пукови су маршевали један за другим ка Текеришу и даље ка Церу под тешким маршевским приликама: велики марш, јака жега и прашина, а по том у вече јака киша, облачно време и велико благо, дејствовало је на трупе до крајње исцрпености снаге. Пошло се на марш у 3 ч., маршевало се целог дана, па је марш продужен и ноћу, и најзад упало се у непредвиђену и изненадну ноћну борбу, на непознатом планинском земљишту и не познавајући ни мало прилике код непријатеља. Пукови су из марша један за другим срљали у ноћну борбу са највећим пожртвовањем, у циљу да један другоме помогну. Али ово није могло ништа помоћи, пошто се радило насумице и без икаквог плана. Тако је се спонтано развио један огорчени и крвав ноћни бој, који је донео великих изненађења и жртава и једној и другој страни.” Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд, 1924: 215-216.

јутро 16. августа када је у борбу ступила 9. дивизија VIII корпуса и натерала Комбиновану I дивизију на повлачење са Текериша. Неколико сати касније стигла је и Моравска I дивизија и развила се за борбу јужно од Комбиноване I дивизије, према планини Иверку. Истовремено је 16. августа II армија из Шапца упутила 57. бригаду у помоћ 21. ландверској дивизији. После сукоба са деловима Коњичке и Шумадијске I дивизије, 57. бригада је била приморана да се врати на почетни положај у Шабац. Тиме је већ 16. августа Церска битка била потенцијално решена. Повлачењем потпуно растројене 21. дивизије у Липолист и 57. бригаде у Шабац, лево крило V аустроугарске армије било је сасвим откривено. Командант Балканске војске, Оскар Поћорек, није имао трупа у резерви којима би могао поправити стање своје војске, док је српска Врховна команда у резерви на простору Уба имала неангажовану целу 1. српску армију.

Наредних дана Комбинована I и Моравска I дивизија нападале су са циљем да реализују бројчану превласт и потисну 9. дивизију са положаја на Церу и Иверку. Јужно у долини Јадра, где је аустроугарски XIII корпус надирао у правцу Ваљева, била је обрнута ситуација. Слабије снаге 3. српске армије успеле су да зауставе надирање надмоћнијих снага XIII корпуса, уз помоћ Моравске II дивизије. На северном фронту, према Сави, Шумадијска I и Коњичка дивизија блокирале су Шабац и тако заштитиле бок и позадину Церске ударне групе. Око подне 19. августа, после вишедневних борби, 9. дивизија VIII корпуса натерана је на повлачење према Лешници. Комбинована I дивизија под командом пуковника Михаила Рашића, заузела је највиши врх Цера, Косанин град, док је Моравска I дивизија, под командом генерала Илије Гојковића овладала планином Иверак. Повлачењем 9. дивизије са Цера и Иверка био је угрожен бок и позадина XIII аустроугарског корпуса у долини Јадра. Не желећи ништа да ризикује Оскар Поћорек је 19. августа наредио повлачење V аустроугарске армије на леву обалу Дрине, чиме је битка била коначно решена.⁹¹⁷

Гоњење поражене аустроугарске војске вршено је споро и без довољно енергије, што је Аустроугарима дало времена да се извуку из борбе и у реду пребаце на леву обалу Дрине. Моравска I дивизија пропустила је прилику да у долини Јадра пресече одступницу XIII корпусу, што би после пораза VIII корпуса

917 *Велики рат Србије 1914-1918*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, Београд 1970: 20-21.

на Церу, довело до потпуног уништења V армије. Церска битка била је изненадна сусретна битка, вођена са приближно истим снагама, што је имало за последицу обострано велике губитке. Српска војска је у Церској бици претрпела велике губитке: 260 официра и 16.500 подофицира и војника, погинулих, рањених и несталих.⁹¹⁸ Аустроугари су изгубили око 600 официра и 23.000 војника. Заробљено је 4.500 аустроугарских војника и заплењена су 43 топа, 5 хаубица, 86 кара и већа количина другог материјала.⁹¹⁹

Према оцени генерала Живка Павловића држање српских трупа за све време Церске битке било је похвално. Пешадија је показала „изванредну жилавост и отпорност, храброст, налетљивост и истрајност” како у одбрамбеним тако и у наступним операцијама. Артиљерија је била у чврстој и нераздвојној вези са пешадијом и „њен веран и пратилац и помагач у свима приликама”. Дејство артиљеријске ватре у борби било је увек добро регулисано и прецизно. Артиљерци се „нису устручавали, када је то било потребно”, да из стрелачке линије дејствују картечном ватром на непријатеља. Победа у Церској бици подигла је морал и самопоуздање српској војсци и дала јој нове снаге за касније судбоносне догађаје.⁹²⁰

Према начину на који је вођена, Церска битка се не може упоредити ни са једном битком из Балканских ратова 1912/1913. године. Церска битка била је прва битка коју је српска војска водила у сусрету, према модерним теоријским начелима. Битку на Церу карактерише изузетно сложена и нејасна ситуација у којој је српска Врховна команда морала да доноси одлуке. Врховна команда је покренула главнину српске војске у сусрет непријатељу и постепено се прилагођавајући ситуацији, успела да изврши прегруписавање и створи план за битку. Према замисли Врховне команде 2. српска армија требала је да изврши удар у бок главних аустроугарских снага у долини Јадра. Супротно замисли војводе Путника, српска 2. армија је фронталним сударом на Церу поразила VIII корпус и сломила лево крило V аустроугарске армије.

Сама замисао српске Врховне команде, да дејством по унутрашњим

918 Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд, 1924: 581-582; Ј. Луковић, Т. Нижић, *Преглед историје ратова*, Београд 1962: 198-200.

919 ВРС, књ I, 1924: 340; ÖULK, књ. I: 152.

920 Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд, 1924: 584-595.

операцијским правцима удари у бок непријатељских снага у долини Јадра, била је врло смела и ризична. Између делова аустроугарске II армије код Шапца и левог крила аустроугарске V армије на Церу, било је само 25 км, што је српску 2. армију изложило обухватном дејству непријатеља. Сусретна битка на Церу била је изразито маневарског карактера, где су елементи простор и време, играли пресудну улогу. Од самог почетка битке аустроугарске снаге биле су развијене за борбу у намери да обухвате главне српске снаге. Насупрот томе српска Врховна команда је постепено уводила снаге из резерве, са намером да изврши решавајући удар и пробој непријатељског фронта. После Церске битке генерал Степа Степановић унапређен је у чин војводе, иако је Врховна команда из Крагујевца управљала операцијом и доносила све кључне одлуке. Било је то признање војницима и нижим официрима 2. српске армије, који су изнели главни терет борбе јуришајући на доминантне аустроугарске положаје на Церу и Иверку.⁹²¹

Пошто је 24. августа 1914. године ослобођен Шабац, протеран је и последњи аустроугарски војник са територије Краљевине Србије. После Церске битке српска Врховна команда није имала тачну представу о стању на Балканском ратишту. У Крагујевцу је владало уверење да је остварена одлучујућа победа над аустроугарском Балканском војском. Добром расположењу српске Врховне команде ишла је на руку вест да је започело превозење II армије из Срема на руски фронт у Галицију. Стварна ситуација на Балканском ратишту била је сасвим другачија, знатно неповољнија за српску војску. V аустроугарска армија брзо се опоравила на левој обали Дрине и припремила за нови напад на Србију. VI армија била је потпуно свежа и спремна за дејство, јер није ни учествовала у првом аустроугарском нападу преко Дрине. Српска војска је током Церске битке претрпела велике губитке, а њена главнина се затекла на простору Мачве и Јадра изложена обухватном дејству V и VI армије. Имајући у виду велике губитке и крајњи резултат Церске битке, она се не може сматрати убедљивом српском победом. Церска битка није имала решавајући значај на Балканском ратишту, јер су Аустроугари после само две недеље предузели нову офанзиву на Србију.

Док су трајале припреме Минималне групе Балкан за нови прелазак преко Дрине, у Врховној команди српске војске донета је одлука да се наставе офанзивне

921 Ј. Луковић, Т. Нижић, *Преглед историје ратова*, Београд 1962: 198-200.

операције и рат пренесе на територију Аустро-Угарске. Одлука је донета под притиском савезника, који нису дали српској војсци да се одмара. Велики руски кнез Николајевић енергично је тражио да Срби пређу у офанзиву, у чему су га подржавали и Французи. Председник српске владе Никола Пашић такође је препоручивао офанзиву истичући да би „успех и преко границе ... добро дејствовао како на балканску ситуацију, тако и на општу европску.”⁹²²

Охрабрена успехом на Церу, у намери да помогне операцијама савезника на Западном и Источном фронту, Врховна команда је наредила прелазак српске војске у офанзиву и преношење операција на територију Аустро-Угарске. У склопу планиране офанзиве Врховна команда је почетком септембра груписала 2. и 3. српску армију на Дрини, са задатком да бране фронт на доњем току реке, од Зворника до ушћа у Саву. На десној обали Саве прикупљена је 1. српска армија ради преласка у Срем на територију Аустро-Угарске. У раним јутарњим часовима 6. септембра 1914. године 1. српска армија форсирала је Саву код Новог Села и прешла у Срем. Српска војска под командом генерала Петра Бојовића успешно је прешла реку и успоставила мостобран уз незнатан отпор изненађеног ландшаурма.

На помоћном прелазу код карауле Чеврнтије, близу Митровице, прелазак преко Саве извела је Тимочка I дивизија, под командом пуковника Владимира Кондића. Због недостатка понтонског материјала мост преко Саве није завршен, па се XIII пук и делови XV пука Тимочке I дивизије, који су пребачени на леву обалу реке нису могли ни појачати ни повући. Изложени изненадном нападу 29. аустроугарске дивизије 6. септембра, XIII и XV пук претрпели су праву катастрофу. У неуспелом покушају форсирања Саве, Тимочка I дивизија изгубила је 46 официра 159 подофицира и 3.611 каплара и војника, од којих је највећи број заробљен.⁹²³ За то време офанзива 1. српске армије у Срему успешно је настављена. До 11. септембра ослобођени су Земун, Пећинци и Нова Пазова, док су аустроугарски гарнизони у Руми и Инђији непосредно угрожени. Да би осујетио постигнути успех и зауставио даље српско напредовање у Срему,

922 П. Томац, *Први светски рат 1914 – 1918*, Београд 1973: 121.

923 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 8904, Душан П. Стефановић, *Бој код Чеврнтије – Ласенове греде – 6. IX 1914. године*: 64; *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд 1970: 32-34; А. Краусс, *Узроци нашег пораза*, Београд 1938: 161.

Поћорек је наредио да Минимална група Балкан, 8. септембра започне нову офанзиву преко Дрине.

Напад аустроугарске V армије на доњој Дрини 8. септембра, зауставила је српска 2. армија, али је напад аустроугарске VI армије узводно код Зворника наишао на слабији отпор српских снага. VI армија успела је да се домогне десне обале Дрине, а затим је наставила надирање према североистоку, ка Крупњу. У саставу VI армије било је шест дивизија од којих су четири биле брдске, опремљене за ратовање на планинском терену. У огорченим борбама са трупама 3. српске армије, VI армија је до 15. септембра овладала гребеном Гучево – Борања – Јагодња и посела вододелницу између Јадра и Дрине. Изненађена нападом, српска Врховна команда била је приморана да обустави офанзиву у Срему и организује противофанзиву, како би спречила надирање Аустроугара према Ваљево. Прва српска армија организовано се повукла из Срема, а затим извела марш-маневар правцем Уб – Ваљево – Пецка, у намери да VI армију врати преко Дрине. Противнапад 1. српске армије на десно крило VI аустроугарске армије започео је 16. септембра 1914. године. После жестоких сусретних борби, Аустроугарски XVI корпус натеран је на повлачење, али се ипак задржао на гребену Борање и Јагодње.

Војвода Путник наредио је 18. септембра да 1. и 3. српска армија заједно крену у напад и одбаце VI армију са вододелнице у Дрину. Наредних дана развиле су се борбе на Мачковом камену – топографском чвору планине Јагодње, на преко 900 метара надморске висине.⁹²⁴ Срби су 20. септембра заузели Мачков камен, али нису предузели даље гоњење непријатеља да би довршили свој успех. Аустроугари су то искористили и кренули у противофанзиву. Наредна два дана развиле су се огорчене борбе на Мачковом камену. Те борбе спадају у ред најкрвавијих борби које су Срби водили против Аустроугара. Само у току 22. септембра врх је четири пута променио господара. Борећи се грчевито да не буде

924 “Мачков камен представља уску греду која се од Кошутње стопе спушта на југ. Она је толико уска, да се местимично на њој не може развити ни 1 пешадијски пук, а при том сва је обрасла шумом. Ова је греда стешњена са истока потоком Ђумурана, а са запада Великом реком. Стране и једног и другог потока су веома стрме, дубоке и врло тешко пролазне. Сем тога греда Мачковог камена је тучена непријатељском артиљеријом са три стране: са Кошутње стопе, са Липник брда и са Ужиналишта. Гомилати трупе на Мачков камен значи, стварати одличну мету непријатељској артиљерији са горе поменутих артилериских положаја.” *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд, 1970: 45.

бачена у долину Дрине, VI армија се одржала на положају и у својим рукама задржала гребене Јагодње, Борање и Гучева. Пошто су 22. септембра Аустроугари овладали Мачковим каменом нашли су на њему 2.000 лешева обеју страна.⁹²⁵

У борбама на Мачковом камену српска војска је осећала недостатак брдске артиљерије и митраљеза, док су аустријске формације биле добро опремљене и снабдевене за планинско ратовање. Недостатак у наоружању и опреми српска војска је покушала да надокнади масовним ангажовањем пешадије и применом узастопних јуриша, што је довело до великих губитака. У борбама на Мачковом камену Дунавска дивизија I позива, којом је командовао пуковник Миливоје Анђелковић Кајфа, изгубила је 107 официра и 5.585 војника. На Мачковом камену тешко је рањен принц Ђорђе Карађорђевић.

Неуспео покушај српске војске да понови подвиг са Цера и Иверка и заузме природно јаке одбрамбене положаје аустроугарске војске, означио је крај српских офанзивних дејстава на Балканском ратишту. Српска војска била је изморена и проређена скупим сусретним борбама и фронталним нападима, који су истрошили њену животну снагу. Аустроугарској Балканској војсци није нанет одлучујући пораз, који би барем за извесно дуже време отклонио опасност од нове инвазије на Србију. Испоставило се да је Церска битка била само тактичка победа, коју је српска војска платила великим губицима. Крајњи резултат српске офанзиве 1914. године била је неповољна ситуација у којој се српска војска затекла после боја на Мачковом камену. Линија ровова, која се протезала од Љубовије до Мачве, пружала је могућност Аустроугарима да, преласком реке Саве на северу и заузимањем Ваљева на југу, окруже и униште српску војску на простору Мачве и Јадра.

Оцењујући положај 1. српске армије 4. октобра 1914. године и њене могућности за офанзиву генерал Петар Бојовић долази до закључка: „Да су наши положаји подвучени под непријатељски, т.ј. ови последњи доминирају свуда нашим; Да је простор између Моравске II и Дунавске дивизије II позива и непријатељских положаја веома стрм, испресецан и покривен густом крупном буковом шумом, тако да је кретање пешадије веома отежано, а често и немогуће...; Да су наши и непријатељски положаји јако утврђени и снабдевени

925 ВРС, књ. II, 1925, 276-277.

надстрешницама и препречним средствима, да је и непријатељу врло тешко да предузме успешан напад и ако му положаји надвишавају наше на врло кратком удаљењу (местимице око 300*), а нама још много теже; Да су трупе досадањим борбама и губицима у старешинама знатно малаксале и попустиле у моралном погледу, што се осећа по високом гађању изнад непријатеља, приличном бацању муниције, ломљењу пушака, нарочито руских и наших преправљених, у које немају вере и напослетку, што их је веома тешко водити у напад кроз шуму, јер се брзо отму из руку малобројног старешинског кадра и тада постају несвесне гомиле; Да су путеви, - где их има – од насипа до трупа веома тешко пролазни и за товарне коње, а за кола немогући, и све ће теже бити, у колико време буде кишовито, а поправити се не могу, једно због велике дужине, а друго и због оскудице у песку; Да је почело нестајати фуражи – сена – у непосредној околини трупа на положају, а довлачити се не може.”⁹²⁶

Крајем септембра 1914. године српска и аустроугарска војска биле су укопане на достигнутој линији у тесном борбеном додиру. Услед обострано великих губитака и исцрпљености, прешло се на позициони рововски рат. Истовремено је на Западном фронту 13. септембра 1914. године заустављена немачка офанзива на Марни. Пропао је Шлифенов ратни план стратегијског обухвата француске војске преко територије Белгије и Холандије. Пошто одлука није постигнута у почетној фази рата, уследила је борба исцрпљивања. Преласком на позициони рат на Балканском ратишту, српска Врховна команда нашла се у новој, непознатој ситуацији. Ни један војни теоретичар у Европи пре 1914. није предвидео дуготрајан позициони, рововски рат. Сви су разматрали покретни рат у коме би стратегијски маневри и циновски судари решили исход рата у првих неколико недеља. Ровови чувани митраљезима и артиљеријом и опасани бодљикавом жицом постали су несавладива препрека за пешадију. Материјални и технички напредак наоружања учинио је одбрану неприкосновеном и дао јој благу, али недвосмислену предност у односу на напад. Ратна пракса је још једном демантовала најблиставије теоретичаре и војне филозофе.

Позициони рат на Западном фронту вођен је све до пролећа 1918. године, јер су зарађене стране располагале приближно истим материјалним и људским

926 *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд 1970: 54-55.

резервама. Под претпоставком да се у исцрпљујућој ровској борби снаге подједнако троше, победи је ближа она страна која располаже већим људским и материјалним резервама. На Балканском ратишту Аустро-Угарска је имала очигледну и апсолутну предност у односу на Србију. Да би зауставила аустроугарски напад на Дрини, Врховна команда је искористила све расположиве снаге и остала без стратегијске резерве. Изложена дејству аустроугарске тешке артиљерије на Дрини, која је располагала са готово неограниченим количинама муниције, српска војска је полако слабила. Ограничена животна снага српске војске истрошена је скупим јуришима на доминантне аустроугарске положаје на Церу и Мачковом камену.

Све док се није дошло у пат позицију на Дрини, вођење рата била је првенствено ствар српске Врховне команде. Догађаји који су уследили, навели су српску Владу, да преузме активнију улогу у војним пословима. У дуготрајном исцрпљујућем рату, најважнију улогу имали су материјални фактор и економија једне државе. Потрошња војне опреме, муниције и материјала 1914. године премашила је сва ранија очекивања. Проблем усмеравања материјалних средстава Краљевине Србије, ради постизања победе у рату, био је сувише велик да би њиме успешно управљала само Врховна команда. То је најпре схватио војвода Радомир Путник. Он је на састанку у Врховној команди 12. октобра најцрњим бојама описао војну ситуацију председнику владе Николи Пашићу. Војвода Радомир Путник тражио је од српске владе да хитно набави војну опрему и артиљеријску муницију, неопходну српској војсци за наставак рата.

Влада је развила живу дипломатску активност у Петрограду, Паризу, Лондону и Атини, не би ли дошла до одела, опреме и артиљеријске муниције за српску војску. Резултати дипломатске активности српске Владе били су сасвим слаби. Француска и Русија су и саме оскудевале у ратним потребама у покушају да опреме своје милионске армије. Положај Србије био је додатно отежан, због проблема са транспортом. Румунија и Бугарска нису допуштале превоз ратног материјала који је из Русије ишао за Србију. Материјал из Русије допреман је дугим путем преко Одесе, затим Дунавом до Радујевца. Да би се убрзао транспорт војне опреме ујурбано се завршавала Тимочка пруга, Прахово – Ниш. Из Француске је достава ратног материјала ишла морем до Солуна, а одавде пругом

преко Скопља до Ниша. Пошиљке материјала из Француске ишле су преко неутралне Грчке и биле су изложене упадима бугарских комита у долини Вардара.

Док је трајала дипломатска борба за набављање неопходног материјала за наставак рата, Врховна команда није ништа предузела да извуче српску војску из тешке ситуације на Дрини. Остављена без стратегијске резерве, Врховна команда је пасивно чекала даљи развој догађаја. Средином октобра 1914. године пропала је диверзија Ужичке војске и црногорске Санџачке војске у источној Босни. Под притиском надмоћнијих аустроугарских снага српска и црногорска војска морале су да се повуку из источне Босне на десну обалу Дрине. Пошто су Аустроугари заузели Хан Пјесак и Рогатицу и тако отклонили опасност од Сарајева, припремили су нову офанзиву на Дрини. Најпре је 24. октобра почео је напад V армије у Мачви на положаје српске 2. армије. Под дејством артиљеријске ватре, на коју није могла одговорити ни приближном мером, српска 2. армија се ноћу 30/31. октобра повукла на линију Шабац – Лешница.

Напад V армије у Мачви био је увод за нову, велику аустроугарску офанзиву на Дрини. Према плану Оскара Поћорека требало је окружити и уништити главнину српске војске на простору Мачве и Јадра. У духу те замисли VIII и Комбиновани корпус добили су задатак да нападају из Мачве и Срема, XIII и XV корпус да врше фронтални напад са Дрине, док је XVI корпус имао задатак да изведе обухват правцем Љубовија – Пецка. После снажне артиљеријске припреме 6. новембра 1914. године почела је велика аустроугарска офанзива, нападом XIII, XV и XVI корпуса на Гучеву и Борањи. После само неколико дана, уочена је опасност од продора XVI аустроугарског корпуса у правцу Пецке и Ваљева. Да би избегао окружење, војвода Радомир Путник наредио је 9. новембра одступање српске војске са Дрине на положаје за одбрану Ваљева. Иако је одлука о повлачењу касно донета, она је спасла српску војску окружења и сигурног уништења. Српска војска је започела повлачење на целој линији фронта у неповољним временским условима уз борбу и под притиском непријатеља.

Одбрамбено – нападна Битка на Колубари 1914. године

Ситуација у којој се српска војска нашла почетком новембра 1914. године била је веома критична. Вишемесечне борбе и маршеви без одмора и недостатак муниције, нису остали без последица на морал српске војске. Повлачење народа из Мачве и Јадра са стоком и покућством, додатно је ометало покрете и подривало морал српске војске. У току одступања, дошло је до дезорганизације, а неке српске јединице почеле су да се осипају. На заједничкој седници Владе и српске Врховне команде 10. новембра у Ваљеву, војвода Путник је изложио сву тежину ситуације у којој се српска војска налазила. Војвода Путник је предложио, да Влада уколико не може да набави муницију, приступи преговорима са Аустро-Угарском.

Повлачењем са Дрине на положаје погодне и припремљене за одбрану, српска војска је препустила иницијативу Аустроугарима и поново се вратила одбрамбеном начину борбе. Одступајући под притиском непријатеља српска војска није могла да се одржи на ваљевским положајима. Нарочито је тешка ситуација била у 1. српској армији, која се није опоравила од великих губитака на Мачковом камену. Приморана да се повлачи преко тешко проходног планинског земљишта и води борбу са XVI корпусом, који је претио да јој пресече одступницу, српска 1. армија је одступала у нареду. Месецима у борби, или, на маршу, неуредно храњени и неодевени, војници су доспели на границу издржљивости. У тако тешкој ситуацији на место команданта 1. српске армије постављен је 14. новембра генерал Живојин Мишић, уместо генерала Петра Бојовића.

Пре поласка Врховне команде из Ваљева 11. новембра војвода Радомир Путник издао је припремну директиву за повлачење на десну обалу Колубаре и Љига у случају неуспеха у одбрани Ваљева. Када се уверио да није могуће организовати одбрану на положајима испред Ваљева, војвода Путник је наредио одступање на колубарске положаје. Одступање српске војске преко Колубаре почело је ноћу 14/15. новембра. Сложен маневар преласка на десну обалу Колубаре требало је да се изведе тако да српска 2. армија остане на левој обали, све док се 1. и 3. српска армија не повуку на њену десну обалу. Супротно наређењу, војвода Степановић се први повукао и оставио 1. и 3. српску армију да

одступају под врло тешким условима, у великом нереду. На раскрсницама и мостовима стварали су се готово неразрешиви чворови возова и стоке, коморе, артиљерије, избеглица. На сву срећу, преморени Аустроугари нису искористили прилику да ударе на одступајуће колоне у најкритичнијем моменту повлачења српске војске.

После пада Ваљева, Поћорек је желео да овлада пругом Обреновац – Ваљево и висовима на десној обали Колубаре и Љига. На основу извештаја подчињених команданата, Поћорек је очекивао да ће на Колубари и Љигу наићи само на заштитне делове српске војске. Био је уверен да се главнина српске војске повлачи према Крагујевцу. Поћорек је имао намеру да одбаци слабије српске делове на Колубари и крене ка Београду да би отворио најважнију линију снабдевања за аустроугарску војску. Супротно његовом предвиђању, војвода Путник је планирао велику одбрамбену битку на колубарским положајима, очекујући да ће се у току борбе појавити погодан тренутак за прелазак у противнапад. Он је знао да су Руси у Галицији водили одлучујућу битку са великим изгледима на успех, чији исход би повољно утицао на догађаје у Србији. Даље повлачење довело би до напуштања Београда, што би могло имати негативне последице на пољуљани морал српске војске.

Начелник Оперативног одељења у Врховној команди Живко Павловић сведочи да су прилике на Колубари ишле на руку српској војсци: „Набујалост Колубаре и Љуга, рђаво време и очајно стање путева у времену извођења уводне и одбранбене фазе Колубарске битке, били су природни савезници српске војске. Кретање непријатељских трупа, нарочито његове артиљерије и возова, било је скопчано са несавладивим тешкоћама, а то је јако изнуравало његову снагу и рушило му офанзивну моћ, док је српској војсци давало могућности да непријатељско продирање заустави, да се код трупа поврати јако поколебани морал и изгубљена нада у победу, да се изврши попуна и ојачање у људству и да се сачека пристизање артиљеријске муниције из Француске. Једном речи, повољне географско-топографске прилике битачне просторије и рђаво време пружали су војводи Путнику могућност да стабилизује дотле јако поколебани фронт српске војске и створи повољне услове за прелаз у противофанзиву.”⁹²⁷ План српске

927 Ж. Г. Павловић, *Битка на Колубари*, књ I, Београд 1928: 67-69; М. Раденковић, *Колубарска*

Врховне команде за Колубарску битку заснивао се на одбрамбено-нападном начину борбе – дочеку. У почетку је требало бити у одбрани, а касније, када се непријатељ исцрпе, предузети противофанзиву, потући га и избацити из Србије.

Српска војска посела је нове положаје за одбрану 16. новембра дуж линије: десна обала Колубаре – десна обала Љига – северне падине Суворора – Маљен. Врховна команда српске војске обратила се 17. новембра командантима армија и дивизија са захтевом да се отклоне сви недостаци и пропусти које је у дотадашњим биткама војска показала. Од официра се тражило да учине све да се у одсудној бици на Колубари, по сваку цену, избори победа: „Треба бити убеђен и чврсто решен, да се са ове линије не може даље ићи; да је било доста попуштања, и да сада у интересу нашега угледа и до сад стеченог гласа ваља извојевати победу. Са овим убеђењем треба отпочети битку.” Врховна команда је од својих потчињених тражила: да редовно предузимају извиђање и обавештавају се о непријатељу испред себе; да се на сваки начин обезбеде од изненађења и препада непријатеља; да стварају резерве и воде активну, маневарску одбрану. На крају су команданти армија и дивизија, упућени на узајамно потпомагање и обавештавање о току борбе.⁹²⁸

Приликом преласка на десну обалу Колубаре 16. новембра 1914. године Аустроугари су наишли на жесток отпор српске војске. Фронтални напад VIII, XIII и Комбинованог корпуса на Колубари није успео, због чега је Поћорек 18. новембра у борбу увео XV и XVI корпус, који су задржани у Ваљеву ради одмора. Наредних дана распламсала се одсудна битка између српске и аустроугарске војске на фронту од Обреновца, дуж Колубаре и Љига и даље преко Баћинца и Маљена до положаја пред Ужицом. Упорном одбраном десне обале Колубаре и повременим прелазком у противнапад српска војска је Аустроугарима нанела велике губитке. Временом је опремљеност и надмоћност у артиљерији почела да мења ток битке у корист Аустроугара.

Најтеже борбе вођене су на положају Човка – вису на ушћу реке Љиг у Колубару. Овај положај који доминира долином Колубаре и Љига бранила је Моравска I дивизија. После вишедневних борби, генерал Илија Гојковић предложио је Врховној команди да се Моравска I дивизија повуче са Човке на

битка, Београд 1959: 40-41.

928 *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд 1970: 76-77.

Кременицу. Војвода Путник се није сложио са овим предлогом, већ је 18. новембра наредио да се „Човка мора држати по сваку цену.” Нападач је имао велику надмоћност у артиљерији, која је дејствовала са полукружне основе на истакнуте српске положаје на Човки, што је Моравску I дивизију доводило у неповољан положај. После упорних и крвавих борби Аустроугари су 25. новембра заузели Човку, положај на којем је Моравска I дивизија изгубила 4.000 људи.

Војници су жртвовани неприкосновеној мирнодопској идеји да је Човка кључ одбране на Колубари. У теорији српске тактике са којом се ушло у рат, висови су имали прворазредну улогу, због прегледности која је била потребна артиљерији, због чега се у пракси њихов значај апсолутизовао.⁹²⁹ Пуковник Живко Павловић, начелник Оперативног одељења био је руководилац једне ратне игре у Главном генералштабу уочи рата 1914. године. Том приликом је придавао велики значај Човки и истицао потребу њеног безусловног увлачења у систем одбране реке Колубаре. Мада је код учесника ратне игре, приправника за генералштабну струку, било и супротних мишљења „морало се усвојити гледиште пуковника Павловића”.⁹³⁰ Тек су ратни догађаји из 1914. године оповргли мишљење пуковника Живка Павловића.

Фронт на Колубари био је предугачак за снагу српске војске. Врховна команда желела је да затвори и осигура све правце, што је слабило одбрамбену снагу и онемогућавало стварање резерви. Развучен положај на Колубари, без резерви, није се могао дуго бранити. Српска Врховна команда извлачила је снаге са појединих делова фронта и слала их на оне секторе који су били угрожени нападом аустроугарске војске. Аустроугари су 24. новембра заузели Маљен, а два дана касније положај Гукоши. Војвода Радомир Путник издао је 26. новембра припремну заповест, којом је предвидео повлачење српске војске на нове положаје. Путник је оклевао са доношењем коначне одлуке, јер би даље повлачење српске војске неминовно довело до напуштања Београда.

Иницијатива за повлачење српске војске са колубарских положаја потекла је од команданта 1. српске армије генерала Живојина Мишића. Ситуација у српској 1. армији била је најтежа. Оперисала је на тешко проходном земљишту

929 ВРС, књ. IV, 1925: 153;

930 М. Раденковић, *Колубарска битка*, Београд, 1959: 87.

Маљена и Суворора, а иза себе је имала најтеже борбе са Аустроугарима. У њеним редовима забележени су видни знаци растројства и недисциплине. Под притиском непријатеља, генерал Мишић је ноћу 21/22. новембра повукао своју армију на гребен Суворора. Падом Маљена 24. новембра било је угрожено лево крило 1. српске армије. Када су Аустроугари после неколико дана начели центар одбране 1. српске армије на Суворору, да не би дочекао пробој фронта, Живојин Мишић је наредио повлачење своје армије на положаје западно од Горњег Милановца.

Пошто је издао наређење за повлачење 1. српске армије, Мишић је о свему известио српску Врховну команду 28. новембра увече: „Моје мишљење је, обзиром на све ово: трупе ове армије при сутрашњем нападу од стране непријатеља не би могле одржати садање положаје. А с погледом на развучен фронт од преко 30 километара у оваквом терену, принуђене на одступање, не би могле уредно одступити због изломљености терена и ко зна у каквом би реду и способности стигле на положај. Због свега овога, позват да о својим трупама водим рачуна, као и о даљим противдејствима, налазим да је мудрије постепено сутра отпочети повлачење на нове положаје, у реду, него сачекати да на повлачење будем приморан и ово да извршим у нереду. Нови положај је упола краћи и верујем да ћу на њему моћи дати јак отпор непријатељу.”⁹³¹

Његова одлука изазвала је велико узнемирење у Врховној команди, тим више што су нови положаји на које се повлачила 1. српска армија били даљи и краћи него што је Путник предвидео својим припремним наређењем. Стављен пред свршен чин у драматичном телефонском разговору ноћу 28/29. новембра, Путник је тражио од Мишића да повуче своје наређење и остане на суворорским положајима. Војвода Радомир Путник био је против напуштања суворорских положаја, јер је рачунао да су они најпогоднији за евентуалну српску противофанзиву. Осим тога повлачење 1. српске армије довело би до повлачења осталих српских трупа и неминовно до напуштања Београда, српске престонице.

Бранећи свој став Живојин Мишић се руководио здравим разумом и одбацио све мирнодопске догме о стратегијској важности Суворора и Београда. Ако се сачувају животи српских војника, у које је Мишић имао поверења, увек остаје могућност да се противофанзивом поврате изгубљени положаји. У

931 ВРС, књ. V, 1925, 259.

супротно, ако српска војска страда на Колубари, Аустроугари ће освојити не само Београд, него целу Србију. Уместо одсудне одбране, Мишић је заговарао еластичну одбрану по дубини, до момента када се створе услови за противнапад. Да би се противофанзива могла предузети, требало је претходно извући трупе из тесног додира с непријатељем, прикупити их на ужем фронту, одморити, нахранити, попунити. Живојин Мишић је остао при свом мишљењу и ставио на расположење положај команданта 1. српске армије. На крају је Путник прихватио Мишићеве разлоге, уз исправку да се лево крило 1. српске армије прошири до Галича ради боље везе са Ужичком војском. Наредног дана Врховна команда је издала наредбу за повлачење целокупне српске војске на линију Варовница – Космај – Таково – Овчар – Каблар.

Повлачење српске војске са Колубаре, сасвим се уклопило у Поћорекове представе о њеном потпуном растројству и немоћи. Поћорек је Комбиновани и VIII корпус упутио североисточно, да заузму Београд, што је довело до рокирања на север и XIII и XV корпуса. XVI корпус добио је тродневни одмор, с тим да се предњим деловима постави источно од сувоборске греде и једну дивизију упути преко Косјерића на Чачак. Један мањи одред аустроугарске војске прешао је Дунав и заузео Смедерево. Тако су Аустроугари крајем новембра, у намери да обухвате српску војску, раширили свој фронт од Смедерева, Београда, Горњег Милановца до Чачка. Наспрам 1. српске армије на Сувобору остале су само две дивизије XVI корпуса.

Највећу пажњу Поћорек је посветио Београду, у циљу да обезбеди нормалан дотур материјала за Балканску војску, која се до тада снабдевала лошим и дугим комуникацијама из Босне и Срема. У штабу Минималне групе Балкан владало је уверење, да су се главне српске снаге повукле северно од Рудника, јер су Аустроугари на том правцу наишли на највећи отпор у даљем напредовању. Занимање за крајњи североисток Србије, показали су и Аустроугарски савезници. Немачка Врховна команда била је заинтересована за отварање Дунава као комуникацијске линије за снабдевање Турске. Без обзира на оправданост разлога који су навели Поћорек да заузме Београд, стиче се утисак да су Аустроугари стекли погрешну представу о способности противника и потценили његову офанзивну способност.

После повлачења са Колубарских положаја и напуштања Београда српска Врховна команда је са песимизмом гледала на крајњи исход војних операција. У таквом расположењу Врховна команда је 29. новембра преко војног министра у Нишу, тражила хитну дипломатску интервенцију Владе код савезника. Сасвим другачије расположење владало је у штабу 1. српске армије. Ослобођена непријатељског притиска 1. српска армија се на новим положајима одморила, нахранила и попунила септембарском класом регрута и делом људства из Македоније. Артиљерија се снабдела топовском муницијом: стигло је 20.000 граната из Француске и Грчке. После извлачења из борбеног додира, морал српске војске почео је нагло да се диже. Од почетка рата српски војник се осећао надмоћнијим од непријатеља, а сада после одмора и попуне, војницима се враћало пољуљано самопоуздање.

Прочула се вест да је стари краљ Петар дошао у штаб српске 2. армије и сишао у ров да се бори заједно са српским војницима. Ступање у борбу 1.300 каплара, средњошколаца, који су завршили краткотрајну обуку у Нишу и Скопљу, створило је у осетљивом елементу српске народне војске, мисао да је дошло крајње време да се нешто предузме. У претходним борбама војници су стекли поверење у генерала Живојина Мишића и када је он предложио да се крене у напад, били су спремни да изврше сваку његову заповест. Стање код непријатеља ишло је на руку српској војсци. Заробљени аустроугарски војници и бегунци описивали су стање Балканске војске најцрњим бојама. Док су Аустроугари свој фронт развукли, Срби су скраћењем фронта боље груписали своју војску. Тренутак за противнапад био је сада најповољнији иако се на српској страни није знало за регруписавање аустроугарских снага према Београду.

Решен да искористи расположење својих трупа (повраћено дводневним одмором) и тешко стање код аустроугарских трупа, командант 1. српске армије одлучио је да пређе у офанзиву. Пре доношења коначне одлуке генерал Мишић је хтео да чује мишљење потчињених команданата. Сви команданти дивизија сложили су се са намером Живојина Мишића, изузев команданта Дунавске II дивизије пуковника Милоша Васића. Он је сматрао „да би прво требало непријатеља сачекати на јаким положајима; ту га најпре ослабити, па онда прећи у напад, јер ранијим преласком у напад тешко се могло очекивати да ће се дух код

трупа тако брзо и лако уздићи.”⁹³²

Пошто се већина команданата сложила са мишљењем генерал Живојина Мишића, он је издао наређење за предстојећи против-напад. Своју одлуку саопштио је српској Врховној команди телефоном 2. децембра по подне, када су трупе биле већ прикупљене на полазним положајима. Живојин Мишић је од Врховне команде затражио да у против-нападу учествују и друге српске армије. Његова иницијатива наишла је у српској Врховној команди на одушевљен пријем. Одлука о офанзиви изазвала је велико расположење у штабу Врховне команде и међу трупама. Војвода Путник је и сам спремао припремно наређење за против-напад, који је требало предузети када се за то стекну најповољнији услови.

Командант V армије, генерал Франк, организовао је 3. децембра у Београду парадну свечану уласку у град. Док су аустроугарске трупе парадирале у Београду, 1. српска армија започела је противнапад на изненађени XVI корпус. Дивизије 1. српске армије су у налету одбациле XVI корпус са достигнутих положаја. У противнапад су кренуле и српска 2. и 3. армија, али првог дана нису забележиле значајније успехе. Другог дана офанзиве 1. српска армија одбацила је непријатеља на гребен Суворора. Напад осталих српских армија, у рејону Аранђеловца и Белановице, још није давао видљиве резултате. Суочен са српским успесима и новим нападима, у недостатку резерви, Поћорек је у напад упутио V армију, која је из Београда наступала на линију Варовница – Космај. Напад 1. српске армије успешно је настављен и 5. децембра, када су српски војници у потпуности овладали суворорским гребеном. С обзиром на заостајање осталих српских армија, генерал Мишић је за тренутак задржао главнину својих дивизија на Суворору. Само је Дунавска I дивизија иницијативом пуковника Миливоја Анђелковића, наставила наступање и до мрака се уклонила у непријатељев распоред 10 километара.

Успешан противнапад 1. српске армије на Суворору 3 – 5. децембра одлучио је исход Колубарске битке.⁹³³ Наредних дана наступио је расплет.

932 ВРС, V, 1925: 369.

933 Анализирајући успех од 5 децембра, у релацији I армије каже се и ово: “Са овим даном (5 децембром – М. Р.) завршен је Суворорски бој и тродневни напори трупа I армије крунисани су сјајним успесима. Непријатељ је био побеђен, а пред центром и левим крилом I армије потпуно сатрвен. Његово брзо напуштање положаја доказ је његове немоћи, а да је у непријатеља ушла и паника, доказ су: напуштање топова, рањеника, бацање оружја и спреме, велики број заробљеника

Притисак V армије на српске положаје на Космају осетио се 7. децембра, због чега је војвода Путник на северни део фронта упутио Тимочку I дивизију из састава 2. српске армије. Спустајући се са Суворора у долину Колубаре 1. српска армија наставила је гоњење свим снагама. Ваљево је ослобођено 8. децембра, а сутрадан је Мишићева армија сломила отпор Аустроугара северно од града. Успех 1. српске армије угрозио је бок и позадину XV и XIII корпуса, па је Поћорек 6. децембра издао директиву за њихово повлачење на Колубару. Тако је успех генерала Мишића на Суворору и код Ваљева повукао напред и остале српске армије.

Расуло Балканске војске било је све веће, а напад српских трупа све смелији. У току српског противнапада аустроугарска војска, састављена од војника разних народности, показала је своју слабост. У миру је овај недостатак донекле био надокнађен чврстом механичком дисциплином, због чега су се аустроугарске трупе у почетку добро бориле, али је дисциплина имала дејство само док су прилике за борбу биле повољне. Чим се старешински кадар проредио, а снабдевање, нарочито артиљеријском муницијом, постало критично, морал аустроугарских трупа је нагло опао. У аустроугарској Балканској војсци наступило је осипање редова и масовно дезертирање војника.

Остаци VI армије, који су се повлачили према Шапцу и Лозници, пребачени су преко Саве и Дрине до 12. децембра. Оскар Поћорек је безуспешно настојао да задржи Београд као мостобран за наредне офанзивне операције аустроугарске војске. Изложена сталном притиску, V армија није издржала и 15. децембра пребацила се преко Саве, док су српске трупе победоносно ушле у Београд. У току противофанзиве од 3 – 15 децембра српске трупе су заробиле: 323 официра и

и опште отступање са бекством. Непријатељ поцепан и раздробљен у овим планинама и без јаче унутрашње везе, отступао је безобзирце, остављајући овога дана на бојишту: 4 митраљеза, 3 топа и 2 брдске хаубице, велики број погинулих и рањених. Овога дана заробљено је 6 официра са 1800 подофицира и редова. Морал и дух код наших трупа после тродневног боја нагло се уздигао. Наше трупе које су до пре неколико дана под истим теренским, атмосферским и економским приликама биле често тучене и погнуте главе протествовале и гунђале, сад – одушевљене – јуре победоносно за непријатељем, не осећајући никакав умор, глад и оскудицу. Пробијањем центра непријатељског стратегиског фронта, постигнут је потпун успех и у стратегиском смислу. Потиснут са главне планинске греде, непријатељ је изгубио моћан ослонац свог рада, а његове трупе у долини Колубаре и Западне Мораве, предвојене сад простором, тереном и нашом снагом, остале су без везе и без могућности да се узајамно потпомогну. Успешно завршен Суворорски бој обележава једновремено и почетак новог периода у операцијама наше целокупне војске. Већ сутрашњи дан, 6 децембра, означава за I армију почетак правога гоњења непријатеља у пуном смислу те речи, а за осталу нашу војску почетак успешне офанзиве, која је само после девет дана завршена потпуним поразом непријатеља и протеривањем његових трупа из наше Отаџбине.”ВРС, књ. VI, 1925: 213.

42.215 војника и заплениле: 43 заставе, 142 топа разних калибара, 29 лафета, 386 кара, 71 митраљез, 60.000 пушака, 2 авиона, 5 аутомобила, 37 санитарских кола, 3.500 кола са муницијом, пионирским, санитарским и осталим потребама, 3 касе, 52 пољске пекаре, 45 кујни, 184 самара и 4.000 коња. У току целог рата 1914. године српска војска је заробила 566 официра и 55.906 војника.⁹³⁴

Блистава победа на Колубари изборена је у последњем часу, у најтежој ситуацији у којој се војска могла наћи, готово на ивици пораза. После Колубарске битке генерал Живојин Мишић је унапређен у чин војводе. Двострука је Мишићева заслуга за победу српске војске у Колубарској бици: уочио је моменат када је требало напустити Суворор и када га је требало преотети. Успех његове армије покренуо је српски фронт напред. Колубарска битка била је круна великих напора Србије у првој години рата, епилог вишемесечне крваве борбе с бројнијим, боље наоружаним и опремљенијим противником. Српски војници су на Колубари показали упорност, истрајност и несаломиву вољу да бране своју државу у најнеповољнијим условима и по цену најтежих жртава. У низу великих победа српске војске од Иванковца, Мишара и Делиграда до Куманова и Брегалнице, Колубарска битка с правом заузима највише место. Она се и данас изучава на војним академијама широм света као пример против-напада, дефанзивно-офанзивне битке. Победом на Колубари 1914. године, српска војска је обогатила ратну праксу и европску војну теорију и српски народ сврстала у ред великих војничких народа.

934 Ж. Г. Павловић, *Битка на Колубари*, књ. II, 1930: 864; А. Краусс, *Узроци нашег пораза*, Београд 1938: 175-182.

Приоритет политике над стратегијом 1915. године

После победе на Колубари, премореној и истрошеној српској војсци требало је много времена да се опорави. Војсци је недостајало наоружања, муниције, опреме, а ни хране за људе и стоку није било довољно. Довоз из позадине постао је сасвим нередован, а на опустошеном и исцрпеном граничном појасу Мачве, Посавине и Јадра трупе се нису могле хранити. Врховна команда српске војске предложила је 20. јануара 1915. године војном министарству, да се довоз потреба за војску осим преко Прахова, базира и на Солуну. Влада је упозорена да би исхрани војника требало поклонити најозбиљнију пажњу, да не би наступио крах у снабдевању војске најнужнијим потребама, како би се људство и стока спасли од глади. Стање српске војске додатно се погоршало због епидемије пегавог тифуса, чије су жртве у војсци бројале на десетине хиљада, а у народу на стотине хиљада људи. У априлу 1915. године, када је епидемија јењавала, у болницама се налазило 48.000 људи.⁹³⁵

Лош стратегијски положај у којем се Србија налазила није се поправио после Колубарске битке, а уласком Бугарске у рат претио је да постане катастрофалан. Изморена српска војска постала је у материјалном смислу 1915. године, потпуно зависна од помоћи савезника, који су слали, не само муницију и наоружање, него и храну, одело и другу опрему. Пуковник Живко Павловић, тадашњи шеф Оперативног одељења, касније је писао о стању у српској војсци: „Наша железница узаног колосека Зајечар – Прахово није била у могућности да дневно превезе хране из Прахова у унутрашњост земље до војске више од 40 вагона, дакле само половину дневног оброка.”⁹³⁶

Врховна команда није била у стању да реши проблем снабдевања војске, већ се ослонила на српску владу и њене дипломатске представнике код савезничких држава. Врховној команди се наметао још један проблем везан за координацију војних напора у коалиционом рату. Српска војска учествовала је у једном европском рату, чији исход је у великој мери зависио од дешавања на

935 В. Станојевић, *Наше ратно санитетско искуство*, Београд, 1925: 329-337; Р. А. Рајс, *Шта сам видео и доживео у великим данима*, Београд 1928: 47-51; С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 2, Београд 1985: 220.

936 Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915*, Београд 1968: 24;

Западном и Источном фронту. Србија је морала своје војне напоре да усагласи са земљама Антанте, тим пре што је материјално од њих зависила.

У погледу координације напора држава Антанте, ситуација је 1915. године била неповољна. Британски министар финансија Лојд Џорџ писао је после рата о заједничкој старатегији савезника: „Стварна слабост савезничке стратегије била је у томе што она никада није ни постојала... Није било ни стварног јединства концепције, ни координације напора, ни сабирања средстава да би се непријатељу задали најјачи удари на његовом најслабијим тачкама. Постојало је толико националних војски, свака са својом сопственом стратегијом и својим сопственим изворним средствима за њено спровођење. Ни у погледу људи, ни у погледу топова и муниције није се могла приметити нека расподела да би се постигли највећи резултати са расположивим средствима Савезника као целине.”⁹³⁷ Да би направио помак, британски први лорд адмиралитета Винстон Черчил, предложио је напад на Дарданеле, што је довело до скупог поморског неуспеха и на крају до крвавог и неуспешног покушаја британске војске да заузме Галипољско полуострво 1915. године. Савезничка Дарданелска операција учврстила је Немце у намери да заједно са Аустроугарима покоре Србију, привуку Бугарску на своју страну и тако остваре копнену везу са Турском.

Пошто су и материјално обезбеђење и координација операција са савезницима били везани за спољну политику, по природи ствари ове проблеме решавала је српска Влада. Набавка хране и фуражи у иностранству вршена је преко Економског одељења Министарства војске. Отуда је утицај српске Врховне команде на вођење рата 1915. године почео да опада, док је утицај српске Владе непрекидно растао. Исход ратних операција на Балканском ратишту 1915. године у крајњем је зависио од политичких, а не војних одлука.⁹³⁸ Приоритет политике над стратегијом био је оличен у чињеници да је војвода Радомир Путник послове у Врховној команди препустио свом помоћнику пуковнику Живку Павловићу, који је подлегао ауторитету Николе Пашића. О здравственом стању војводе Радомира Путника 1915. године сведочи француски војни аташе у Србији пуковник Фурније: „Повучен у једну вилу близу Крагујевца, он не прима више никога, чак

937 Н. А. de Vird, *Čerčil, Lojd Džordž, Klemanso: Pojava civila*, у М. Erl *Tvorci moderne strategije*, Beograd 1952: 317.

938 Исто: 309-310.

ни заменика шефа Врховне команде пуковника Павловића, који врши целокупне послове руковођења Врховне команде. Говори се да се не диже из кревета.”⁹³⁹

Користећи привремени прекид ватре на Балканском ратишту, српска војска се средином 1915. године опоравила од ратних недаћа. Пошто је жетва у Србији 1915. године била успешно завршена, снабдевање храном није представљало озбиљну тешкоћу за српску војску. Према извештају пуковника Фурнијеа, српска војска је у лето 1915. године била у одличном материјалном и моралном положају. Официрски кадар је сасвим обновљен, а војска је располагала са 250.000 војника на аустроугарској граници, док је 51.000 људи била на територији Нових области. Здравствено стање српске војске било је добро.

Француски лекари, који су посетили српске трупе „били су изненађени овако повољном ситуацијом после епидемије тифуса од прошле зиме.”⁹⁴⁰ Српска влада наручила је у Италији велике количине муниције: 120.000 граната за пољски топ од 75 мм, 18.000 граната за брдски топ, 24.000 граната за хаубице и топове од 120 мм и 4.000 граната за хаубице од 150 мм. Испорука муниције за пољске топове 75 мм била је завршена, тако да је српска артиљерија располагала са више од 1.200 граната по топу. Испоруку пројектила 120 и 150 мм, Италија је условила почетком српске офанзиве, на Балканском ратишту. Савезници Британци, Руси и Французи послали су симболична појачања српској војсци. Британија је послала осам топова 220 мм за заштиту Београда, а Руси су упутили одред речних минополагача, два морнарничка топа и нешто мостног материјала. Француска је у Србију послала ескадрилу авиона МФ С99, на челу са мајором Роже Витром, једну обалску батерију 140 мм, две брдске и три пољске батерије.⁹⁴¹

После уласка Италије у рат маја 1915. године, савезници су тражили од српске војске да покрене нову офанзиву у садејству са италијанском војском. Када је у јуну 1915. године фелдмаршал Аугуст фон Макензен започео велику офанзиву против Русије, учестали су захтеви савезника, да српска војска започне офанзиву и садејствује руској војсци. Пуковник Живко Павловић израдио је 1915. године офанзиван план за рат против слабијих аустроугарских снага, које су биле

939 К. Ј. Спасић, *Дневник и извештаји пуковника Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору од августа до октобра 1915*, Војноисторијски гласник, 2, 1986: 343.

940 Исто: 344.

941 С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 2, Београд 1985: 222; Ч. Јанић, *Настанак, развој и дејство српске авијатике у периоду 1912-1916, у Српска авијатика 1912-1918*, Београд 1993:46-61.

супротстављене Србији. Планом Врховне команде било је предвиђено да главнина српске војске форсира Саву код Обреновца и Митровице и ослободи Срем. Помоћне снаге су требале да пређу Дрину, како би из Босне штитиле и помагале операције главнине у Срему. Основна замисао била је да се прво рашчисти ситуација у Срему, овлада Фрушком гором, а затим операције усмере у правцу Винковаца, или, Новог Сада у складу са ситуацијом и захтевима савезника. Наступањем у правцу Винковаца била би обезбеђена сарадња са италијанском војском, а напредовањем у правцу Новог Сада помогло би се руска војска на Источном фронту.⁹⁴²

После искуства из 1914. године српска Врховна команда се устезала од нових офанзивних операција. Врховна команда је 4. јула 1915. објаснила Влади да у датој ситуацији, без наслона на савезнике удаљене 700 километара (Русе и Италијане) српска војска не може ићи далеко од Саве и Дунава и упасти у пространу непријатељеву територију (с непријатељском Бугарском за леђима). Упадом на непријатељеву територију, несразмерну за своје снаге, српска војска би само улетела у пропаст, што би било од огромне штете и за Антанту. У Врховној команди су веровали да Србија бранећи одлучно своју територију, чини непроцењиву услугу Антанти.

Посматрајући догађаје искључиво са војног становишта, француски војни аташе у Србији пуковник Фурније, био је незадовољан неактивношћу српске војске: „Сударили смо се са потпуном неактивношћу ових врло лукавих оријенталаца који се не могу навести да раде оно што неће.”⁹⁴³ Много више разумевања за поступке српске Врховне команде имао је дипломатски представник Француске у Србији Боп. У писму француском министру спољних послова он много реалније описује ситуацију у Србији и каже: „Али пораз код Митровице и неуспеси операција у Срему и Босни, навели су владу и Врховну команду да увиде да би нова офанзива била могућа уз сарадњу једне друге војске, било да Румунија ступи у рат, било да Русија напредује у Мађарску.....Исто тако је видно да се српски сељак, који је тако храбар на своме тлу, устеже да пређе Дунав

942 С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 2, Београд 1985: 224-227; К. Ј. Спасић, *Дневник и извештаји пуковника Фурнијеа*, Војно-историјски гласник, 2, 1986: 344.

943 К. Ј. Спасић, *Дневник и извештаји пуковника Фурнијеа*, Војно-историјски гласник, 1, 1986, 402-403.

и Саву и да се бори имајући иза себе реке, које би му зауставиле одступницу у случају неуспеха, и раширене вести о доласку немачких трупа на овај фронт, уливају му страх да ће имати да се бори против досад непознатих опасности (отровни гас итд). Најзад, земље које треба да освоји су српске земље и ови сељаци-војници хоће тамо да продру само ако су сигурни да ће тамо и остати. Краткотрајно заузимање само би угрозило живот и добра Срба тих области.”⁹⁴⁴

Током 1915. године стратегијска ситуација у којој се налазила Србија, додатно се компликовала. Турска и Аустро-Угарска подстицале су устанак у Албанији против Есад-паше, браниоца Скадра и пријатеља Антанте и Србије. Никола Пашић је предлагао да српске трупе поседну Албанију и тако обезбеде сопствену позадину. Војвода Путник се није сложио са овим предлогом, истичући: „Нисам мишљења да се у овим приликама када Аустро-Угарска припрема напад против нас и када се по (приспелим) извештајима припремају јачи упади комита из Бугарске, од стране Бугара и Турака, да треба упадати у Албанију.“⁹⁴⁵ И поред противљења војводе Путника, српске трупе су ушле у Албанију 29. маја 1915. године и заузеле Елбасан и Тирану, а Црногорци су 28. јуна окупирали Скадар. Вест о уласку српске и црногорске војске у Албанију није добро примљена од стране савезника, који су тражили ангажовање српске војске на фронту према Аустро-Угарској. Уласком српске војске у Албанију стратегијски положај Србије се није битније променио. Влада је и даље инсистирала да се материјал и војне потребе за српску војску шаљу преко Солуна, јер је транспорт преко беспутних планина Албаније и Црне Горе био неизводљив.

У аргументацији српске Врховне команде за пасивно држање према Аустро-Угарској, бугарска опасност била је више него реална. Од почетка рата, германофилска влада Радосављева заузела је непријатељско држање према Србији. Српске победе на Церу и Колубари само су за тренутак охладиле ратоборност бугарских реваншиста. Бугарски став према Србији и Антанти постао је јасан 2. априла 1915. године када је 3.000 бугарских комита напало железничку станицу Струмица. Поводом бугарских маневара на граници са Србијом, Врховна команда је 19. августа 1915. године тражила одобрење владе да оперативним дивизијама заштити стару српско-бугарску границу, дотле сасвим

944 Исто: 421-422.

945 С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 2, Београд 1985: 226.

отворену.

По одобрењу владе у Зајечар је 3. септембра упућена Комбинована I дивизија, што је био почетак стварања посебне Тимочке војске, под командом генерала Вукомана Арачића. Србија није могла отклонити бугарску претњу превентивном акцијом, али је уз сагласност савезника, могла заузети повољније положаје на бугарској територији. Савезници су били изричито против предузимања било какве војне акције против Бугара. Под притиском савезника Влада је 25. септембра, запретила смрћу сваком српском војнику који буде изазивао сукоб са Бугарима.

Како је бугарска опасност постала извесна, српска Врховна команда израдила је план операција за случај рата са Аустро-Угарском и Бугарском. Пуковник Живко Павловић је веровао да ће се Аустроугари ограничити на напад са неколико дивизија на фронту Сава – Дунав. Отуда је српска војска према северном фронту требала да се држи дефанзиве са минималним снагама, а да максималним снагама нападне бугарску војску главним правцем према Софији. На фронту у Македонији распоређене су слабије трупе Нових области. У случају да аустроугарски напад на северном фронту буде снажан, српска војска ће се бранити на оба фронта и тражити помоћ савезника.⁹⁴⁶

Савезници су вршили притисак на Србију, да део своје територије уступи Бугарској, како би она остала неутрална, или се прикључила државама Антанте. У разговорима са дипломатским представницима Антанте, Никола Пашић је имао чврст, непопустљив став. На предлог руског посланика да Србија направи територијалне уступке у Македонији на рачун Бугарске, Пашић је једном приликом одговорио: „Србија је спремна да се до последњих снага бори не само са Аустријом, него и са сопственим савезницима.”⁹⁴⁷ У најширим круговима постојала је иста таква одлучност, да се одбаце такви захтеви и закулисне радње великих савезника. Нарочито је војска упорно одбијала свако одступање пред савезничким захтевима.

У разговору са Валентином Чиролом, пуковник Живко Павловић одлучно

946 Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968: 28-39; К. Ј. Спасић, *Дневник и извештаји пуковника Фурнијеа*, Војно-историјски гласник, 2, 1986: 360.

947 Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање, књ. I и II*, Београд 1985: 226; *Историја српског народа*, књ 6. II том, Београд, 1994: 85.

је тврдио да „Србија никад неће моћи да пристане да Бугарска пресече њену једину пругу повезану са Егејским морем.” Пуковник Павловић одбацио је „с нескривеним презиром сваки политички аргумент” и изјавио да је „питање Македоније војно и да се може решити само војском и на бојном пољу.”⁹⁴⁸ После великих успеха српске војске, Врховна команда је уживала велики углед у држави. Мишљење Врховне команде о територијалним уступцима Бугарској имало је велику тежину, иако је то политичко питање било у надлежности владе Краљевине Србије. Врховна команда је била дужна да предочи влади, да се спор са Бугарском не може решити искључиво војним путем. Непопустљив став српске Врховне команде по питању територијалних уступака Бугарској, није био у складу са стратегијском ситуацијом на Балканском ратишту, која се 1915. године променила на штету Србије.⁹⁴⁹

Немци су у лето 1915. године пробили фронт ког Герлица и натерали руску војску да се повуче неколико стотина километара на исток. Истовремено је пропала савезничка Дарданелска операција, која је имала циљ да повеже Русију са осталим државама Антанте. После пораза у Галипољској бици, прве јединице савезничке Источне војске под командом генерала Мориса Сараја, искрцале су се у Солуну 3. октобра 1915. године. У јесен 1915. године почела је груписање и концентрација Аустро-Немаца за напад на Србију. У Срему и североисточној Босни прикупљала се аустроугарска III армија, у јужном Банату немачка XI армија, у западној Бугарској I армија, а јужно од ње на фронту према Македонији бугарска II армија. Немачка је планирала велику концентричну офанзиву против Србије, са циљем да се повеже са Бугарском и Турском и ослободе комуникацију Београд – Ниш – Софија – Истамбул.⁹⁵⁰

Са великом надмоћношћу и са тако повољном обухватном основицом, немачком фелдмаршалу Аугусту фон Макензену, није било тешко да изради операцијски план за рат против Србије. Макензен је ипак одустао од двоструког обухвата. У Босни би концентрација јаким снага преутогу трајала, а нису

⁹⁴⁸ *Историја српског народа*, књ 6. II том, Београд, 1994: 86.

⁹⁴⁹ Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968: 28-39.

⁹⁵⁰ Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968: 53-56; А. Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981: 257-300.

заборављена ни искуства из 1914. године када се Поћорек заглавио у планинском беспућу западне Србије.

Српска војска дочекала је напад Аустро-Немаца с подједнако подељеном снагом дуж аустроугарске и бугарске границе: на северо-западу према Босни и Срему груписана је 1. српска армија под командом војводе Живојина Мишића; на главном правцу напада немачке војске на ушћу Велике Мораве, распоређена је 3. српска армија под командом генерала Павла Јуришића-Штурма; на истоку према Бугарској распоређена је 2. српска армија под командом војводе Степе Степановића; главни град браниле су трупе Одбране Београда под командом генерала Михаила Живковића. Таквим кордонским распоредом снага без тежишта, могао се бранити само гранични фронт, уз мале маневарске могућности. Основна идеја српске Врховне команде, била је да се упорном одбраном противник задржи на граничној линији, све док у Ниш не стигне савезничка војска из Солуна.⁹⁵¹

Француски војни аташе пуковник Фурније имао је супротно мишљење. Он је предлагао српској Врховној команди да главнину своје војске групише јужно од Ниша, како би се успоставила чврста и сигурна веза са slabим савезничким снагама у Солуну. Ослонцем на савезничку Источну војску, било би омогућено сигурно снабдевање српске војске, што је био први предуслов за успех операција. Фурније није разумео да српска народна војска није могла да напусти своју матичну територију без борбе и крене у повлачење према Нишу и Скопљу.

Удружене аустро-немачке снаге започеле су напад на Србију 6. октобра 1915. године, снажном артиљеријском припремом у којој су учествовали и мерзери велике разорне моћи 420 мм. Подржани тешком артиљеријом Аустро-Немци су 7. октобра форсирали Дунав код Смедерева и Саву код Београда. Главнина трупа XI немачке армије нападала је источно од Београда у намери да изврши продор долином Велике Мораве. Противнапади српских локалних резерви ломили су се о непријатељеву ватрену надмоћност. Напад Аустро-Мађара на фронту од Обреновца до Вишеграда зауставила је 1. српска армија. Војвода Радомир Путник тражио је 8. октобра од Владе да савезничка Источна војска крене из Солуна према Нишу у помоћ српској војсци. Надирање непријатеља требало је успорити одбраном на узастопним положајима, како би се створило

951 Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968:56-58.

време за долазак савезника, од којих је затражена помоћ.⁹⁵²

У духу оперативне концепције о добитку времена, Срби су се упорно бранили местимично прелазећи у противнапад. Ситуација се нагло погоршала када су Бугари 14. октобра 1915. године, без објаве рата напали Србију. На старој српско-бугарској граници заустављен је напад I бугарске армије, која је нападом на линију Ниш – Алексинац, непосредно садејствовала Аустро-Немцима. Много више успеха имала је II бугарска армија, према слабо поседнутој српској граници у Македонији. Бугару су 17. октобра заузели Врање, а 22. октобра Скопље и тако пресекли железничку везу Скопље – Ниш. Србија је најпре због немачке акције изгубила додир са Румунијом и преко ње везу са Русијом, а сада и саобраћајницу са Солуном. Под притиском непријатеља са севера и напада Бугара са истока, српска Врховна команда издала је 15. октобра припремну директиву за повлачење северног фронта на линију Багрдан – десна обала Лепенице. После обухватног напада II бугарске армије у Македонији, српска Врховна команда није изгубила све наде да ће се савезници појавити код Ниша, мада је била обавештена о њиховој бројној слабости у Солуну. Француске снаге кренуле су уз долину Вардара ка северу, па су неке њихове јединице замениле српске трупе на положајима код Струмице и Криволака и примиле борбу са Бугарима.⁹⁵³

Командант I. српске армије војвода Мишић, предложио је да се изведе велики противудар у бок III аустроугарске армије, који би преокренуо ситуацију. Војвода Путник се није сложио са овим предлогом, јер се у међувремену ситуација у Македонији погоршала. Бугари су 26. октобра уз помоћ Албанаца, заузели стратешки важну Качаничку клисуру и Србима пресекли последњу везу према Егејском мору. Све док је била одсечена од савезничке војске у Солуну српска Врховна команда није могла да помишља на против-офанзиву. Надирање Макензенових снага долином Велике Мораве ишло је споро. Аустро-Немци нису желели да се лише надмоћности своје тешке артиљерије, која се споро кретала раскаљаним путевима. Српска војска пружала је јак отпор одступајући са положаја на положај и повремено вршећи противнападе.⁹⁵⁴

952 С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 2, Београд 1985: 238-271.

953 Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968: 339-349.

954 С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 2, Београд 1985: 238-271.

Током сложеног и напорног маневра повлачења, српска војска је у целини успела да очува ред и дисциплину код својих трупа. Немци су за три недеље заробили свега 12.000 војника, 23 топа и 16 митраљеза; Аустроугари су заробили 3.300 војника, 17 топова и 2 митраљеза, а Бугари 6.000 војника и 60 топова. Почетком новембра 1915. Макензен је покушао да опколи српску војску на простору Карагујевац – Краљево – Крушевац. Аустроугари су требали да одбаце српску војску од Краљева и потисну је долином Западне Мораве ка Крушевцу, према коме су наступале немачке снаге са севера и бугарске снаге са истока. Овај покушај осујетила је 1. српска армија, која је код Краљева задржала напредовање Аустроугара, све до 4 новембра, када се пребацила на десну обалу Западне Мораве. У исто време 2. српска армија успела је да одступи од Ниша и пређе на леву обалу Јужне Мораве.

Пошто су се почетком новембра оба српска крила повукла, центар српског распореда Одбрана Београда и 3. српска армија, морали су убрзано да се повлаче правцем Крушевац – Јанкова клисура – Блаце. Покушај Аустроугара да преко Ивањице продру у Рашку област и пресеку одступницу српској војсци у долини Ибра, осујетила је црногорска Санџачка војска упорном одбраном на Јавору. Продор Бугара на Пустој реци 9. новембра, који је претио да пресече одступницу српске војске, спречила је српска 2. армија и одбацила бугарске снаге према Лесковцу.⁹⁵⁵

Заузећем Ниша Аустро-Немци су постигли циљ похода на Србију – отварање копнене везе и пруге за Турску. Како српска војска није уништена одлучено је се продуже операције концентрично према Приштини до потпуног уништења српске војске. Средином новембра 1915. године стање српских трупа видно се погоршало. Надчовечански напори нису остали без последица на морал, дух и дисциплину војске. Врховна команда је 9. новембра наредила командантима армија да свим средствима поврате морал и дисциплину, на сваки начин, не презајући ни од какве законске одговорности. И поред тога морално стање трупа почело је да слаби, а бројно стање је поражавајуће опадало због дугог повлачења и напуштања националне територије.

У српској Врховној команди још увек је постојала нада да ће веза са

955 Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968: 492-564.

савезницима бити успостављена, а затим заустављено Аустро-Немачко напредовање. После прикупљања војске око Приштине намера српске Врховне команде била је да продре ка Скопљу и успостави контакт са савезничком војском у Солуну, чије снаге су биле слабе и неодлучне. После напуштања Галипоља, Антанта је својим присуством у Солуну желела да спречи даље опадање свог угледа на Балкану. Источна војска није била способна за озбиљније војне операције. Пред налетом Бугара савезници су 11. новембра започели повлачење из Македоније, на мостобран успостављен код Солуна.⁹⁵⁶

Врховна команда је уложила последњи напор да са простора Косова и Метохије успостави везу са савезничком Источном војском у Солуну. Пред зору 17. новембра Војвода Путник је издао наређење Тимочкој војсци и Брегалничкој дивизији да овладају Качаничким теснацем и запрете Скопљу. Генерал Петар Бојовић добио је задатак да са трупама Нових области заузме Гњилане и овлада Кончуљским теснацем и прелазима на Скопској Црној Гори. После првих охрабрујућих резултата, покушај пробоја ка Скопљу претрпео је неуспех. Српска Врховна команда била је принуђена да 21. новембра нареди повлачење на леву обалу Ситнице, како би се избегло окружење српске војске на простору Косова.

Покушај пробоја српске војске завршио се неуспешно, поред осталог и због неодрживања генерала Мориса Сараја да нападом са југа у правцу Велеса потпомогне напад Срба на Качаник и Кончуљ. Четири дана касније српска Врховна команда донела је одлуку о повлачењу српске војске на Јадранско приморје.⁹⁵⁷ Када су Аустро-Немачке трупе 24. новембра избиле у Митровицу, Вучитрн и Приштину, Аугуст фон Макензен је сматрао да је његов задатак завршен. Гоњење српске војске, коју је ценио на свега 20.000 до 30.000 људи, препустио је Бугарима. Већи део немачких трупа повукао се у долуну Јужне Мораве, у рејон Лесковца.

У наредби Врховне команде о повлачењу српске војске са Косова и Метохије од 25. новембра 1915. године каже се: „Настао је тренутак када се стицајем прилика морамо повлачити кроз Црну Гору и Албанију... Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава... Једини је спас из ове тешке

956 Опачић П., *Повлачење српске војске на Крф и дипломатска борба за опстанак Солунског фронта крајем 1915. и почетком 1916. године*, Војноисторијски гласник, 2-3, 1974: 79-106.

957 ВРС, књ. XII, 1927: 18-20.

ситуације повлачење на јадранско приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати..., те ћемо опет представљати једну чињеницу са којом ће наши и савезници морати рачунати. Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту, доклегод је ту владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била.”⁹⁵⁸

Непосредно по доношењу одлуке о повлачењу ка Јадранском мору, српска Врховна команда јавила је својим војним изасланицима код савезничких команди да савезнички бродови допреме српској војсци храну и ратни материјал потребан за реорганизацију. У том тренутку ништа још није било припремљено за прихват српских трупа током повлачења и на јадранском приморју. У Паризу се касно сазнало да ће се српска војска повући на обалу Јадрана ако пробој према Скопљу не успе. Почетком децембра 1915. године српска војска била је у тешком материјалном и моралном стању, о чему сведочи извештај команданта 3. српске армије упућен Врховној команди: „Морално стање трупа је веома ниско што се могло видети из досадањих извештаја. Још на преласку Ситнице настало је бегство и предавање непријатељу: патрола, мртвих стража и читавих одељења. Велика студен и снег од 24. новембра до 1. децембра; уништавање код Пећи скоро целокупне артиљерије и возова, а нарочито сазнање, да се, преко црногорских кршева, који су у рђавој успомени код војника, има да изврши прикупљање наших трупа на Приморју, потенцирали су и онако ниско пали дух и морал трупа. Воље за борбу сада нема ни код војника ни код официра. Општа равнодушност и клонулост у великом степену. Све опомене, савети и наредбе да ће они који се удаљавају из команде бити побивени од Арнаута, да до куће неће доћи, ако дођу да ће тамо ићи у немачко ропство на најтеже радове, – не помажу ништа.”⁹⁵⁹

У тренутку када је српска војска преживљавала велику кризу на конференцији у Пећи од 29. новембра до 1. децембра 1915. године састали су се команданти српских армија: војводе Степа Степановић и Живојин Мишић и генерали Михаило Живковић и Павле Јуришић-Штурм. Супротстављајући се одлуци владе и заповести Врховне команде, Живојин Мишић је предлагао да се

958 Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915*, Београд 1968: 793-794.

959 *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд 1970: 233; Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915*, Београд 1968: 845-847.

одустане од повлачења, обзиром да је „пребацавање трупа на Приморје неизводљиво”. Мишићевом предлогу ишла је на руку вест са Цетиња, да је званични немачки коминике објавио крај Макензенове офанзиве у Србији.

После првог састанка у Пећи донета је одлука да се обустави повлачење и да се изврши припрема за противнапад. Војвода Мишић је тврдио да ће потпуно неприпремљено и неорганизовано повлачење преко Албаније, довести до потпуног расула српске војске и масовног страдања војника. Мишић је веровао да је за српску војску противофанзива мање погубна, од повлачења са државне и националне територије. На другом састанку Војвода Степановић је одбио предлог, да као најстарији по рангу прими команду над свим армијама, сматрајући да још увек постоји српска Врховна команда као законита власт.

После добијања вести да трупе Нових области морају напустити Ђаковицу под притиском непријатеља, на трећој конференцији је ипак одлучено да се приступи повлачењу према директиви српске Врховне команде. Само је Живојин Мишић издвојио своје мишљење и гласао за офанзиву. На четвртој седници која је одржана 1. децембра, Живојин Мишић је предложио да се крене у офанзиву „те да видимо од кога бежимо, па успемо ли, добро, не успемо ли, онда да пошаљемо парламентарце непријатељу и ступимо у преговоре са њим, у циљу обуставе непријатељстава.”⁹⁶⁰

Конференција команданата у Пећи, открива чињеницу да је у војним пословима српска влада преузела примат од Врховне команде. Прихватањем одлуке о повлачењу на јадранско приморје, у Пећи је потврђен приоритет политике над стратегијом. Под утиском тешких прилика у којима се српска војска наша, Живојин Мишић се оглушио о наредбу српске Врховне команде и владе. Да би Краљевина Србија наставила рат на страни Антанте, српска војска и народ у поробљеној Србији морали су да плате високу цену. Војска је требала да уништи сву артиљерију и возове и повуче се преко беспутних планина Албаније и Црне Горе на јадранско приморје, где ништа није било обезбеђено за исхрану и смештај војника. Дезорганизација војске и масовно страдање војника, који су кренули пут Албаније, погодило је официрску част и савест Живојина Мишића. Према оцени главног интенданта српске војске, Ђоке Богдановића приликом повлачења српске

960 Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 10012/4-6; ВРС, XIII, 1927: 136; Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915*, Београд 1968: 793-794.

војске преко црногорских и албанских гудура, страдало је око 60.000 људи, не рачунајући 15.000 регрута који су умрли на путу између Дебра и Валоне.⁹⁶¹

Изложена обухватном нападу Аустро-Немаца и Бугара, српска војска се у јесен 1915. године повукла са државне територије без решавајуће битке. Врховна команда српске војске није прихватила предлог пуковника Фурнијеа, да се пре напада Аугуста Макензена главне српске снаге групишу у Македонији. Пуковник Фурније због тога је оштро критиковао српску Врховну команду: „Најважнија и најпотребнија реформа била би реорганизација Врховне команде, чија је неспособност и тврдоглавост у одбијању сваког савета страних меродавних официра била прави узрок пропасти.”⁹⁶²

И српска влада је веровала да је за пораз и страдање српске војске 1915. године крива искључиво Врховна команда. У децембру 1915. године смењен је начелник штаба Врховне команде војвода Радомир Путник, а на његово место је постављен генерал Петар Бојовић. У јануару 1916. године, дужности је разрешен и пуковник Живко Павловић, а на његово место је именован пуковник Петар Пешић. Због ставова изнетих на конференцији у Пећи, дужности је разрешен и војвода Живојин Мишић командант 1. српске армије. Мишић је упућен је на лечење у Италију, а потом је отишао у Француску где је обишао Западни фронт. Смена у Врховној команди имала је и политичку позадину. Војвода Путник и пуковник Павловић подржавали су пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, мада нису припадали Црној руци. Генерал Петар Бојовић и пуковник Петар Пешић били су поуздани пријатељи регента Александра, још из времена Балканских ратова, када су се 1912. године заједно борили код Куманова.

961 Ђ. Богдановић, *Повлачење српске војске ка Приморју*, Загреб 1927: 115, 148; В. Ј. Радојевић, *Пропаст српских регрута 1915*, Београд 1967: 181.

962 К. Ј. Спасић, *Дневник и извештаји пуковника Фурнијеа*, Војноисторијски гласник, 1, 1988: 363.

Српска војска у пробоју Солунског фронта 1918. године

По доласку на Крф започела је реорганизација српске војске, која је извођена уз стручну и материјалну помоћ Француза. Прописана је нова формација српске војске, по којој су дивизије I и II позива спојене у једну. На тај начин су формиране три армије, свака са по две дивизије. Командант 1. армије био је генерал Милош Васић (Моравска и Вардарска дивизија); командант 2. армије војвода Степа Степановић (Шумадијска и Тимочка дивизија); командант 3. армије генерал Павле Јуришић-Штурм (Дунавска и Дринска дивизија). Коњичка дивизија била је подчињена непосредно српској Врховној команди. У Солуну је основана и Српска Авијатика, у чијем саставу је било пет ескадрила, под командом мајора Роже Витре.⁹⁶³

Српске трупе наоружане су и опремљене по образцу француске војске, с тим што су имале мање митраљеза и слабију дивизијску артиљерију. Део војног материјала српска војска је примила на Крфу, а други део после превозења у Солун. Истовремено са пријемом нове опреме почела је двомесечна обука, која је изведена у два периода на Крфу и у Солуну. Српска војска је 1916. године, прихватила француско наоружање, формацију, али и војно искуство са Западног фронта. На позив француског генерала Жофра, српски команданти армија и дивизија посетили су у два наврата Западни фронт да би се упознали са природом и карактером рововског рата.⁹⁶⁴

На западном фронту је 1914. године, после битке на Марни наступила пат позиција, дуготрајан исцрпљујући рат два равноправна противника. Захваљујући томе што је рат потрајао, дошло је до наглог развоја ратне технике, која је неминовно довела до промена у начину борбе. Немци су у априлу 1915. године код града Ипра у Белгији, употребили бојни отров од којег је страдало око 5.000 Канађана. Инжињерија добија свој пуни значај у одбрани изградом ровова, склоништа, минских поља, а у нападу изградњом путева и мостова. Артиљерија се развија до свог максимума у правцу повећања домета и калибра. Све зараћене стране конструишу велика тешка оруђа, слабо покретна по изрованом бојном пољу. Да би артиљерија могла да прати напад пешадије на предњем крају, у

⁹⁶³ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 38.

⁹⁶⁴ *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд 1970: 261-272.

употребу је уведен рововски топ – минобацач. Због убитачне пушчане и митраљеске ватре, коњица је изгубила некадашњи значај у борби.

Од свих родова војске, најбрже се развијала авијација. Свој брзи развој авијација највише дугује чињеници, што се европски рат од маневарског претворио у позициони. У време када су милиони војника били укупани у рововима, једино је авијација била способна да изводи нападе далеко иза линије фронта. Током рата авиони се развијају у правцу побољшања брзине и висине лета и повећања носивости. Војна авијација се специјализује за посебне задатке и грана на ловачку, бомбардерску и извиђачку.

Српска војска је прихватила искуства са Западног фронта, с обзиром да на Солунском фронту није деловала самостално већ под командом савезничке Источне војске у Солуну. Питање међусобног односа Врховне команде и команде савезничке Источне војске представљало је деликатан проблем. Српска влада није желела да пристане да се регент Александар и српска војска подчини француском главном команданту у Солуну. У очима света и српске војске то би штетило угледу Краљевине Србије. Са друге стране, ради планирања заједничких акција у предстојећим операцијама, било је неопходно да постоји јединство и сагласност у командовању. На крају је српска Врховна команда потчињена команданту савезничке Источне војске у Солуну, генералу Морису Сарају, који је командовао српском војском у име регента Александра Карађорђевића.⁹⁶⁵

Утапањем у савезничку Источну војску на Солунском фронту 1916. године српска војска је изгубила део своје аутономије, који је љубоморно чувала 1914/1915. године. Отуда је тешко говорити о посебној војној доктрини српске војске на Солунском фронту, јер је она увек дејствовала на одређеном ужем сектору у склопу савезничке Источне војске. Ипак се борбе у којима је учествовала српска војска на Солунском фронту истичу нарочитом тактиком, због чега заслужују да буду детаљније обрађене.⁹⁶⁶

Средином 1916. године савезничка војска је посела фронт у залеђу Солуна, који се протезао од Орфанског залива на истоку до Јонског мора на западу. Сектор фронта од Вардара до Преспанског језера, посела је српска војска, почетком августа 1916. године. У почетку су предузимане повремене акције група и

⁹⁶⁵ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 34-36.

⁹⁶⁶ *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд 1970: 272-273.

појединаца у дубину територија окупираних од непријатеља у циљу подизања морала српских војника. Овакви примери саопштавали су се свим трупима, истичући врлине и храброст оних старешина и војника који су одлазили у такве акције.

Српски војници врло брзо су се упознали са дејством авиона на тешком, брдовитом и непроходном терену Солунског фронта. Тимочка дивизија је 2. августа 1916. године претрпела један напад из ваздуха, када је рањено девет војника. Губици нису били непосредни, од дејства бачених бомби, него од повреда које су се десиле кад су се запрегнути коњи поплашили од треска при експлозији и испретурали кола, која су била окупљена око ручног слагалишта.⁹⁶⁷ Напади непријатељских авиона на логоре, или, колоне у покрету завршавали су се доношењем велике материјалне штете и губитака у људству.

Убрзо су започеле озбиљне борбе на Солунском фронту и то на сектору фронта који је посела српска војска. Бугари су 17. августа извели напад на 3. српску армију, правцем Горничево – Острово, настојећи да продру у Островску котлину и тако непосредно угрозе солунско залеђе. Дунавска и Дринска дивизија биле су изложене даноноћним нападима бугарских трупа, што је створило тешку ситуацију, јер 3. српска армија није располагала значајнијим резервама. Српска Врховна команда је 18. августа из своје резерве, упутила на лево крило Вардарску дивизију, са задатком да заједно са Дунавском дивизијом брани пут Горничево – Острово. Врховна команда је направила и персоналне измене. За команданта 3. српске армије 22. августа, постављен је генерал Милош Васић, а војвода Живојин Мишић је постављен на дужност команданта 1. српске армије. Пошто је издржала најтежи бугарски напад 3. српска армија се нашла у стању потпуне исцрпљености. Није било могућности да се истрошеној Вардарској и Дунавској дивизији доведу замене. Да би се зауставио бугарски напад на лево крило српског борбеног распореда упућена је и Моравска дивизија из састава 1. српске армије.

Током првих борби са Бугарима на Солунском фронту, српска Врховна команда се уверила да се ради о озбиљном противнику. Врховна команда српске војске саопштила је јединицама корисна запажања из борбе са Бугарима: „Из свију наших ранијих и садањих бораба са Бугарима јасно се увек испољава њихова

⁹⁶⁷ Исто: 285.

иницијатива у предузимању напада и прелажења у против напад, без обзира на своју бројну надмоћ или слабост, као и без обзира на доба дана и време. Они овом својом дрскошћу често су успевали да постигну изванредан успех или да прикрију своју бројну слабост као и намеру, импонујући непријатељу и парализујући му иницијативу... Познавајући овај бугарски начин дејства и њихове особине, ми треба о томе да водимо рачуна и да се старамо, да се, уз добро извиђање и прибављање података о њиховој снази и распореду не дамо обманути, те остајати у пасивности, остављајући неоправдано њима слободу иницијативе.”⁹⁶⁸

Општа савезничка против-офанзива почела је 12. септембра када су у напад прешла српска војска и француско-руске трупе под командом генерала Кордонијеа. Подржана од неколико тешких француских батерија, српска војска је напредовала на целом фронту. Одбивши неколико бугарских противнапада, српска војска је сутрадан наставила надирање, а 14. септембра разбила Бугаре на Малка Нице. Бугари су се повукли на граничне положаје, одакле су месец дана раније прешли у офанзиву. Захваљујући српском успеху, тактичка група француског генерала Кордонија ушла је 17. септембра у Флорину.

Да би се наставило надирање низијом према Битољу, требало је претходно заузети моћне граничне бастионе Старков гроб и Кајмакчалан. У наредних неколико дана на том простору развиле су се огорчене борбе са Бугарима. Кајмакчалан је представљао симбол који су српске армије настојале да освоје по сваку цену. Српској Врховној команди било је јасно да докле год бугарска војска држи врх од 1800 м надморске висине, напредовање савезничке војске према Битољу неће бити могуће. Упорним и крвавим нападима Добровољачког одреда и Дринске дивизије 29. септембра је заузет Кајмакчалан, а наредног дана и Старков гроб. Кајмакчалан није био циљ за себе, већ положај чије је заузимање омогућавало продужење напада на бугарске положаје на Флоки, Добром пољу и Совичким висовима.

Наредних месец дана настављена је савезничка офанзива оградница Селечке планине што је довело до ослобођења Битоља. У подне 19. новембра 1916. године српске, француске и руске трупе ушле су у град који су Бугари пре повлачења претворили у згариште. Српска војска била је испуњена одушевљењем

968 Исто: 307-308.

после заузимања Битоља. У том одушевљењу било је симболике. Пре тачно четири године Битољ је ослободила српска војска у Првом балканском рату 1912/1913. године. Ослобођење Битоља подигло је борбени морал српске војске у време када је он почео да опада и кад су вести које су стизале са других фронта били обесхрабрујуће. После пада Битоља, савезника офанзива на Солунском фронту постепено се угасила. Њена моторна снага, српска војска, исцрпела се и искрварила у четворомесечној борби. Напори које су српске трупе поднеле у току тромесечне офанзиве извукли су из људи и стоке сву преосталу снагу. До краја офанзиве 1916. године, српска војска је у мртвима, рањенима и несталима бројала 1.068 официра и 32.381 подофицира и војника.⁹⁶⁹

Током Горничевске битке 1916. године српски официри имали су прилике да упознају начин борбе француских војника. Француска војска била је у великом броју састављена од војника који нису имали борбено искуство. Најчешће су то биле колонијалне јединице мале борбене вредности. Пуковник Миленко Варјачић, који је посматрао борбу француске војске на Солунском фронту, касније је записао: „Кад артиљерија пренесе ватру у маси на позадину, Црнци пођу на јуриш. Као што беше у нашем старом правилу да се јуриш одпочне са 300 м, слично томе Црнци се, у схематичном поретку, крену: предње чете у стрељачком строју, четне резерве у еволуционом поретку, позади ових остале резерве у еволуционом поретку, све поравнато у паралелним линијама према непријатељском фронту и устаљеним одстојањима. Ми са Чука посматрамо овај леп покрет и велимо: Бога-ми, браво Црнци! Прелазе Црнци и жице и први ред ровова. А Бугари? - прикривени у побочне саобраћајнице, које од наших савезника нису запажене, причекају Црнце и, као из облака, ударе их како с фронта тако и јуришем косо или чак бочно и - Црнци се ускомешају, узбуне и уплаше и без контракције сукну кудкоји оставивши масу губитака на терену.”⁹⁷⁰ Насупрот неискусних савезничких снага српска војска је имала високу борбену вредност, али је њен велики проблем била попуна.

Због великих губитака током Горничевске битке 1916. године и слабе перспективе попуне, расформиран је штаб 3. српске армије, у фебруару 1917. године. Српска војска је на Солунском фронту остала са две армије, шест

969 П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 41.

970 М. Варјачић, *О пешадијском борбеном поретку*, Војни весник, 2, 1921: 3.

пешадијских и једном коњичком дивизијом. Све јединице српске војске прешле су 1917. године са четворне на тројну формацију. Да би бројно смањене јединице задржале ватрену моћ, повећан је број митраљеза и ровоских топова у пешадијским батаљонима и пуковима.⁹⁷¹ Према идеји генерала Мориса Сараја, преформирана српска 2. армија требала је у пролеће 1917. године да изведе напад на противнички фронт и овлада Добрим пољем. Предузета офанзива свела се на млак напад Шумадијске дивизије на Котку. После неуспешне офанзиве 2. српске армије, Врховна команда је изгубила наду да се са постојећим савезничким снагама на Солунском фронту могу постићи значајнији резултати.

После прекида офанзивних операција српска Врховна команда се суочила са проблемом да очува дисциплину, поврати морал и веру у победу: „Услед четворомесечних страховитих напора и великих губитака у непрекидној борби са непријатељем под околностима у сваком погледу веома неповољним и тешким, код наших трупа осетила се је још и раније врло јака физичка премореност, а услед тога морал и дисциплина почели су попуштати, што је се у последње време манифестовало драговољном предајом непријатељу мањих одељења, па и читавих водова из појединих пешадијских пукова.“⁹⁷²

Све до јесени 1918. године на Солунском фронту није било већих операција српске војске. Само су повремено предузимане мање акције у циљу подизања морала војника. Српска влада настојала је да убеди савезнике у потребу да се појача Солунски фронт, ради предузимања опште офанзиве, која би довела до пораза Бугарске и Аустро-Угарске. Насупрот томе савезници су се 1917. године носили мишљу да због догађаја на другим фронтима повуку своје трупе са солунског фронта. Током лета 1917. године офанзива генерала Нивела на Западном фронту завршила се неуспешно, после чега је дошло је до масовне побуне француских војника, који више нису желели да гину у безуспешним нападима. Енглеска је са Солунског фронта пребацила неке своје дивизије у Египат и Месопотамију. Русија је 1917. године преживљавала тешку кризу. Прво је у фебруару 1917. године избила буржоска револуција, а неколико месеци касније и Октобарска револуција. У априлу 1917. године у рат су се укључиле Сједињене

971 С. Ратковић-Костић, *Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године* (организација и формација), у зборнику *Први светски рат и Балкан 90 година касније*, Београд 2011: 99-117.

972 *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд 1970: 354.

америчке државе, али је било потребно доста времена да се њихов утицај на дешавања на фронту јаче испољи. Српска влада није успела да убеди савезнике о потреби офанзиве, по наређењу из Лондона и Париза снаге на Солунском фронту морале су да остану у дефанзиви.

Када су у лето 1918. године савезници преузели иницијативу на Западном фронту и почели да потискују Немце из Француске и Белгије, стекли су се услови за офанзивна дејства и на Солунском фронту. У почетку је генерал Франше д Епере, нови командант савезничке Источне војске веровао да напад на Солунском фронту треба започети из Албаније. Генерал д Епере је планирао је да се офанзива развија преко Елбасана, Дебра и Тетова ради обухвата целокупног немачко-бугарског фронта у Македонији. Такав план нису одобрили Италијани који су претендовали да сами запоседну јадранску обалу и територију Албаније. У том смислу Франше д Епере је добио поруку из Париза „никако да не спречава талијанска предузећа на албанској територији окупираној од непријатеља.”⁹⁷³

У међувремену д Епере се упознао и са српским предлогом о пробоју фронта између Црне реке и Маријанске планине. Ову офанзивну идеју изнео је војвода Живојин Мишић у писму генералу Морису Сарају још у току српске офанзиве према Битољу 11. октобра 1916. Планом је био предвиђен пробој фронта и обухват немачко-бугарских снага у Пелагонији и долини Вардара. Нападом на фронт Возарци – Кавадар – Демир капија, потпуно би се „компромитовала непријатељева одбрана у долини Вардара и у Битољу и на тај начин добио одличан резултат на целокупном Солунском фронту.”⁹⁷⁴

Приликом обиласка српског фронта на Јелаку, 29. јуна 1918. године, д Епере се ближе упознао са српском идејом пробоја Солунског фронта. Франше д Епере је на извиђању добро осмотрио падине Доброг поља и Сокола и на лицу места донео одлуку да се у предстојећој офанзиви баш ту учини главни пробој, што је у српској војсци дочекано са одушевљењем. На прихватање српског плана за пробој Солунског фронта утицали су борбеност српских трупа и њихов висок морал. Било је и других уверљивих разлога на српској страни: нигде пробој фронта не би дао тако велике оперативне резултате. На другим местима би непријатељ могао лако зауставити пробој на наредним положајима. Ако би српска

973 П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 129.

974 ВРС, књ. XIV, 1928: 203, 234-235; ВРС, књ. XXI, 1931: 559-560; ВРС, књ. XXII, 1937: 74.

војска успела да заузме природно јаку бугарску одбрамбену линију, пружала јој се могућност да касније брзо напредује, спуштајући се низ планински гребен.

Пробојем фронта на сектору српске војске непосредно се угрожавао најделикатнији простор у непријатељевој позадини, рејон Кавадарци, Градско, где се стичу пелагонијски и вардарско-струмски комуникацијски правци. Са друге стране тактичко-топографски пробој на српском фронту био је најтежи, јер су бугарски положаји на Добром пољу и Соколу били доминантни. Проблем се могао решити припремом довољног броја материјала и средстава, а пре свега груписањем тешке артиљерије.

Франше д Епереу се допала спремност српске војске да предузме једну решавајућу офанзиву, која би променила однос снага на Солунском фронту у корист савезника. На састанку савезничких команданата са генералом Франше д Епереом 3. јула 1918. године донета је одлука о покретању велике офанзиве на Солунском фронту према идеји српске Врховне команде. После састанка са регентом Александром и војводом Мишићем, прихваћени су детаљи о нападу српске војске на правцу Соко – Добро поље – Ветерник. Пробој је требало да изврши 1. српска армија на помоћном и 2. српска армија на главном правцу напада. После пробоја фронта Добро поље – Ветерник – Козјак 2. српска армија је требала да наступа правцем Кавадарци – Неготино, избије на Вардар и тако угрози важне непријатељске комуникације. Генерал д Епере поделио је план у две етапе: а) напад на фронту ширине 12 - 14 км ради заузимања бугарског положаја Добро поље – Ветерник, по дубини Козјак; б) брза експлатација успеха и избијање на Вардар, од Градског на северу, до Неготино на југу.⁹⁷⁵

Главна ударна снага 2. српска армија војводе Степе Степановића појачана је са две француске дивизије. У пробоју фронта требало је да учествују две српске и две француске дивизије, а у експлатацији успеха четири српске дивизије и српска и француска коњица. Све наведене снаге биле су под командом начелника штаба српске Врховне команде војводе Живојина Мишића, који је 20. јуна 1918. године, преузео ту дужност од генерала Петра Бојовића. Интензивне припреме за пробој фронта на одсеку који је држала српска војска трајале су два месеца. Офанзива је морала почети најкасније око 15. септембра, да би се пре зиме могла

975 П. Томац, *Први светски рат 1914 – 1918*, Београд, 1973: 639.

завршити. Тежиште припрема било је на путевима, артиљеријским положајима, слагалиштима муниције и хране. Материјал, којим је ојачана српска војска, дала је претежно француска Источна војска. Упоредо са материјалним припремама, утврђени су задаци дивизија и армија према детаљним плановима како за пробој тако и за експлатацију, тактички поступци и све оно што је било потребно за везу, санитарско збрињавање и евакуацију.

На основу д Епереових основних инструкција, у име регента Александра, војвода Живојин Мишић издао је 4. септембра 1918. године директиву за офанзиву.⁹⁷⁶ Пробој бугарског фронта тактички је почивао на надмоћности савезничке артиљерије. Велика пажња поклоњена је плану артиљеријске ватре, који је детаљно разрађен од припреме напада, до заузећа непријатељских положаја на целој дубини одбране. Посебно је вођено рачуна о резервним бугарским положајима на Козјаку, чији ће пад обележити пробој фронта. У данима који су непосредно претходили офанзиви артиљерија је ненападно, али методички, уништавала најопасније непријатељске артиљеријске положаје. Српска Авијатика ојачана са шест француских ескадрила, учествовала је у припремама за офанзиву српске војске. Извиђачке ескадриле подредиле су своје дејство потребама артиљерије: извиђању и проналажењу циљева, осматрању и коректури артиљеријске ватре, док су бомбардерске ескадриле нападале на Демир капију и Градско.⁹⁷⁷

Српска Врховна команда припремала се за офанзиву разрађујући планове дејства на сваком делу фронта и за сваку јединицу. Израда плана према француским правилима и искуствима за вођење рововског рата, отпочела је 27.

976 2. армија, ојачана 17. колонијалном и 122. пешадијском дивизијом, извршиће главни напад на фронт Камен (1687) – Соко (1825), а помоћни од реке Сушице до Камена, по овлађивању линије Борова чука – Кравички камен – Кравица – к. 1765 – к. 1875 (Добро поље) – к. 1825 (Соко) одмах ће продужити надирање на север ради избијања на фронт Демир капија – Неготин – Кавадарци, с тим да ће Тимочка дивизија преко Тополца ићи на Демир капију, а за њом Шумадијска дивизија; Југословенска дивизија преко Козјака на Кавадарце, за њом 17. колонијална, а 122. пешадијска дивизија остаје на подручју Доброг поља на располагању команданта савезничке источне армије; 1. армија нападаће главном снагом правцем Градешнички превој – Полчиште – Виталиште – Чатерна да овлада положајима Кучков камен – Ђуров камен – Чатерна, одбаци непријатеља преко Црне реке и на њој образује мостобране како би касније кренула ка Прилепу заједно са Француском источном армијом; Коњичка дивизија као општа резерва на располагању српске Врховне команде биће јужно од Тинског Преслапа. ВРС, књ. XXVI, 1935: 234, 321, 392, 460, 512, 516, 553, 568, 571, 588, 594, 602, 606, 650.

977 ВРС, књ. XXVI, 1935: 322-324.

јула 1918. године.⁹⁷⁸ Врховној команди српске војске послужила је као пример директива француске Врховне команде за противнапад на Западном фронту 12. јула 1918. године. Пешадијске дивизије прве линије кренуће у исто време и настојати да у једном налету овладају својим објектима, надирући непрекидно и безобзирно, не задржавајући се око острваца отпора, застајкујући само онолико колико је потребно да се одахне. Дивизије друге линије, за петама предњих, настављају без прекида надирање до тактичких објеката непријатељске резервне одбрамбене линије. Брзина надирања наглашено је биће „најбоља гаранција против изненађења”, изазваће „дезорганизацију непријатеља, допустиће највећу смелост. Треба ићи без одмора до последње снаге људи и стоке, користећи се свима стазама и богазама да би се наткрилили отпори који би могли искрснути.”⁹⁷⁹

Пошто се радило о једној заједничкој, савезничкој операцији, српска Врховна команда била је принуђена да форму свог плана усагласи са формом директиве и плана главног савезничког команданта. Сва акција савезничке војске на Солунском фронту била је подређена успеху пробоја на српском фронту. Када снаге под командом српске Врховне команде буду разбиле бугарски фронт и избиле у рејон Неготин – Кавадарци, англо-француско-грчке снаге напашће источно од Вардара, да би ослободиле важне комуникације које воде његовом долином. За то време, француска Источна армија требала је да напредује у правцу Прилепа и Скопља у садејству са српском 1. армијом, а савезничка 1. група дивизија да се креће десно од 2. српске армије, која се налазила на правцу главног савезничког напада. На крају прве фазе операција главнина српских армија треба да се нађе у рејону Велес, Штип са претходницама на путевима који воде према Софији.

Положаји српске војске били су највећим делом на падинама планинских масива, на растојању од свега 40 до 350 метара од бугарских положаја. Главни положај српске војске имао је 3 – 4 линије ровова, а на неким местима и више. Испред предњег краја налазиле су се комбиноване препреке од мина и бодљикаве жице, које су се, најчешће, додиривале са бугарским препрекама. Ровови су имали надстрешнице за заштиту од ручних бомби. Позади њих на 50 – 100 метара

978 Д. Калафатовић, *Организација командовања на Солунском фронту*, Ратник, књ. II св. IX, 1938: 72; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 137.

979 ВРС, књ. XXVI, 1935: 178.

налазила су се покривена склоништа за људство. Између траншеја били су покривени заклони за митраљезе, пуковске топове од 37 мм и за поједина брдска и пољска оруђа.⁹⁸⁰

Пошто су за пробој непријатељског фронта, релативно мале ширине, биле предвиђене веома јаке снаге и огромна количина муниције и остале опреме, требало је организовати, испланирати и предвидети припрему и употребу огромне количине ратног материјала. У периоду припреме посебна пажња посвећена је концентрацији и организацији дејства артиљерије на изабраном правцу за пробој. Српска војска се за предстојећу офанзиву појачала оруђима тешких калибара. Постигнута је густина од 36 оруђа на један километар фронта код 2. српске армије и 16 оруђа на један километар фронта код 1. српске армије. Ради што темељније припреме и употребе артиљерије у пробоју, образован је заједнички француско-српски артиљеријски штаб, који су сачињавали команданти артиљерије у савезничкој Главној команди: генерал Бинуст, начелник Артиљеријског одељења српске Врховне команде пуковник Светолик Матић и команданти артиљерије 1. и 2. армије пуковници Б. Срећковић и М. Михаиловић.⁹⁸¹

У току припреме нарочито су ангажоване инжињеријске јединице и органи за снабдевање. Инжињерци су били ангажовани на изградњи заклона, слагалишта материјала и логора. Радиле су на реконструкцији и проширењу мреже путева и железничке пруге, која је на релацији Вертекоп – Суботско оспособљена за превоз 700 тона материјала дневно. Снабдевање интендантским потребама јединица и припрема резерви извршени су у јулу и августу. Санитет је такође извршио припреме за предстојећу офанзиву.⁹⁸²

Пред крај припрема 8. септембра српска 2. армија појачана је са две француске дивизије: 122. пешадијском и 17. колонијалном дивизијом. Француске дивизије су пре изласка на фронт извесно време провеле на обуци у пробијању утврђених положаја у области Верије и Валандова. Савезници су на нападно

980 П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 137.

981 Т. Луковић, *Српско-француска артиљерија у пробоју Солунског фронта 1918. године*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938: 103-108; Д. Калафатовић, *Организација командовања на Солунском фронту*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938: 71; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 140.

982 Ђ. Лазић, *Значај и улога инжињерије српске војске при спреми и пробоју Солунског фронта 1918. године*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938: 118-146; С. Пешић, *Припреме српске војске у снабдевању животним потребама за пробој Солунског фронта у септембру 1918. године*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938: 151; В. Станојевић, *Рад санитета за време пробоја Солунског фронта*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938: 169-173.

српском фронту створили изразиту релативну надмоћност, троструку у броју батаљона, митраљеза и авиона, а четвороструку у топовима. Мање уочљива, али одсуднија надмоћност била је у њиховој опремљености, снабдевености, покретљивости, кондицији, вери у победу и моралној снази.

Према плану операција команданта 2. српске армије, било је предвиђено да се у првом ешелону ангажују 122. и 17. и Шумадијска дивизија, а да се Југословенска и Тимочка дивизија уведу у борбу за сламање друге линије непријатељске одбране, на Козјаку и Тополцу. Дивизије другог ешелона требале су пред почетак пробоја да буду груписане на око километар иза челних дивизија. Међутим, команданти француских дивизија генерали Топор и Прино, сматрали су да су ове дивизије сувише удаљене од дивизија првог ешелона. Искуства са Западног фронта у Француској говорила су да дивизије другог ешелона морају бити непосредно позади дивизија првог ешелона, тако да у сваком тренутку могу аутоматски, без чекања на допунску заповест ступити у акцију и проширити почетне успехе предњих дивизија. Војвода Степановић сматрао је да Југословенска и Тимочка дивизија не треба да буду сувише близу француских дивизија, из страха од губитака које је очекивао на релативно узаном фронту. Генерал д Епере ставио се на страну команданата 122. и 17. дивизије и наредио да се Југословенска и Тимочка дивизија приближе првом ешелону на око 500 метара. До 10. септембра 1918. године, све јединице на фронту српске војске поселе су полазне положаје за напад према плану употребе.⁹⁸³

У време припрема за пробој Солунског фронта, бугарска војска била је у великој материјалној и моралној кризи. Њихови савезници Немци постепено сутоком 1918. године повукли на Западни фронт готово сву пешадију и добар део других трупа. На Солунском фронту остао је немачки штаб групе армија Шолц, 11. армија са 61. и 62. аустроугарским корпусом, распоређеним са обе стране Црне реке. Немачке трупе на Солунском фронту заменили су Бугари са Румунског фронта. Разочаране бугарске трупе, слабо храњене и још горе одевене и обувене, показивале су видне знаке дефетизма, а борбеност јединица стално је опадала. Неке јединице су одбијале да крену у напад, а друге да се врате на положај. Одједи Октобарске револуције 1917. године, пропаганда америчких дипломата у Софији,

983 В. Максимовић, *Српска војска у проламању Солунског фронта 15, 16. и 17. септембра 1918*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938: 43.

а посебно немачки порази на Западном фронту 18. јула и 8. августа 1918. године дотукли су морал бугарских трупа.⁹⁸⁴

Савезничке интензивне припреме за офанзиве нису прошле неопажено. Немачки генерал Шолц јавио је 31. августа да на фронту 11. немачке армије очекује напад на Добро поље, а на фронту бугарске 1. армије, напад са обе стране Вардара. Бугарска Врховна команда прецизније је предвидела противнички напад, очекујући га на Добром пољу, на споју унутрашњих крила 2. и 3. пешадијске дивизије. Бугари су сматрали да ће напад бити само локалног значаја, да би се овладало Добрим пољем, како би се српске трупе са стрмих падина попеле на масив где би боље презимиле. Пред саму офанзиву, резерве групе армија Шолц и 11. немачке армије делом су примакнуте угроженом фронту.

Дан пре пешадијског напада, у раним јутарњим часовима 14. септембра 1918. године, почела је артиљеријска припрема из 558 артиљеријских оруђа на фронту од 32 километра. Запречном и узнемиравајућом ватром нападнуте су бугарске дивизије прве линије. Планински терен није био погодан за покретну баражну ватру као на западу, али је дејство артиљерије у доброј мери припремило терен за напад пешадије.⁹⁸⁵ Дејство артиљерије помагала је авијација, бомбардујући логоре и митраљирајући комуникације. Напад 2. српске армије почео је 15. септембра у 5,30 часова. Шумадијска дивизија успела је да савлада стеновит терен и заобилазећи окомите литице, заузме Ветерник. У наставку операције Шумадијска дивизија је бочним дејством у правцу Кравичког камена и Обле чуке, помогла напад 17. колонијалне дивизије.

На левом крилу 2. српске армије 122. пешадијска дивизија заузела је Добро поље око 16 часова, док је њено лево крило на Соколу наишло на снажан отпор. Бугарски отпор на Соколу није био савладан до краја дана и поред тога што се у напад укључила десна колона Дринске дивизије. Напад 1. српске армије на помоћном правцу почео је око 15. часова. Заузете су неке тачке на првој линији непријатељске одбране, али су бугарски положаји на Соколу онемогућавали даље напредовање 1. српске армије. До вечери 15. септембра на фронту напада српских

984 Група армија Шолц јавила је 17. августа да се у бугарској војсци агитује међу војницима да баце оружје и иду кући најдаље до 23. септембра, а 31. августа да се множе гласови о предстојећим побунама у септембру.

985 ВРС, књ. XXVI, 1935: 380-381.

армија заузет је први непријатељски положај у ширини од једанаест километара. Тимочка и Југословенска дивизија прешле су око 18 часова у први борбени ред, да би продужиле напад на другу линију бугарске одбране Тополац – Козјак. Ноћним нападом десне колоне Дринске и леве колоне 122. пешадијске дивизије, савладан је бугарски отпор на Соколу, после чега је заузет и његов гребен. Сутрадан 16. септембра настављен је енергичан напад српских дивизија. Надирући уским гребеном који од Кравице води према Козјаку, Југословенска дивизија је у зору заузела ову најважнију непријатељеву одбрамбену тачку. До краја дана направљен је тактички пробој 25 км ширине и 7 км дубине. Наредног дана 17. септембра Тимочка дивизија је местимично уз врло тешке борбе заузела Тополац, чиме је тактички пробој довршен у дубину од 15 км. Пошто су српске трупе овладале вододелницом, што им је пружио велику тактичку предност, кренуле су да се спуштају према Демир капији, Градском и мосту на Црној реци код Разимбеја.⁹⁸⁶

После пробоја фронта 17. септембра 1918. године настављено је гоњење Бугара и Немаца, који су чинили све да би зауставили напредовање српских трупа. Командант немачке 11. армије генерал Штојбен надао се да ће задржати напад савезничких снага на добропољским положајима, рачунајући на природно јаку одбрамбену линију Добро поље – Соко. После пробоја фронта наређено је да се из резерве пошаљу појачања на угрожени део фронта, али је покушај да се заустави српско напредовање пропао.

Поражене и растројене бугарска 2. и 3. дивизија дивергентно су одступале на северо-запад и северо-исток. Крајњим напором Немаца и Бугара образоване су две дивизије Ројтер и Дитрих, назване по њиховим командантима, немачким генералима, које су требале да зауставе српско напредовање на последњој линији одбране. Гонећи разбијене Бугаре 2. српска армија избила је 21. септембра на Вардар широким фронтом од Демир капије до Градског, местимично прешла на леву обалу и угрозила важну непријатељску комуникацију. 1. српска армија прешла је Црну реку и пресекла комуникацију Прилеп – Градско чиме су одсечене непријатељске трупе у западној Македонији од оних у долини Вардара. Са степеном напредовања српске војске померао се и савезнички фронт. Прву фазу д Епереовог плана остварила је српска војска, избивши више од два дана марша

986 Б. Кризман, *Добропољска битка*, Војноисторијски гласник, 6, 1966: 47-70; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 157-193.

испред суседних савезничких јединица. Напад англо-француско-грчке групације источно од Вардара није успео.⁹⁸⁷

Упркос противљењу цара Фердинанда и бугарске Врховне команде, немачки генерал Шолц наредио је да 22. септембра почне повлачење бугарске војске на Солунском фронту на нову линију одбране у висини Скопља. Повлачење фронта у Македонији на нову линију довело је до одступања аустроугарских трупа у Албанији, на реку Шкумбу. Повлачење масе бугарских војника, започето 22. септембра, претворило се у неред и потпуно растројство целокупног фронта у Македонији. Расуло и деморализација узели су велике размере у бугарској војсци, тако да она није могла дати јак отпор ни на новој линији одбране, чак и под условом да се поново прегрупише.

После избијања на Вардар, српска Врховна команда била је у дилеми. Српској војсци је био потребан одмор, да би се уредила, попунила муницијом и сачекала да савезничке трупе избију приближно на исту висину. Са друге стране није се смело допустити да непријатељ организује одбрану на новој линији. Франше д Епере је својом инструкцијом од 21. септембра покушао да помири ова два захтева: 2. српска армија држаће Вардар од Демир капије до Градског са солидним мостобраном на левој обали, с тим да упути претходнице у правцу Велеса и Штипа и бочним дејством олакша надирање савезничке 1. групе дивизија, а 1. српска армија ће дејством према Прилепу олакшати надирање Француске источне армије.

Осетивши погодан моменат војвода Мишић је самоиницијативно 23. септембра пребацио на леву обалу Вардара две дивизије, што је генерал д Епере истог дана одобрио. Наређено је да 1. српска армија са северозападног правца скрене на североисток између путева Прилеп – Велес и Прилеп – Градско, а да 2. српска армија напредује северно према Штипу и источно да би обухватила и овладала масивом Градеца, који затвара долину Вардара. Француска коњичка бригада генерала Ганбете упућена је северно према Скопљу.⁹⁸⁸

На тај начин се савезничка офанзива наставила свом жестином, док је бугарски отпор био је све слабији. У Софији су схватили да је рат изгубљен. Није

987 Исто: 201-238.

988 П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 201-238; П. Томац, *Први светски рат 1914-1918*, Београд 1973: 645-651.

било снаге да се спречи улазак победничких армија у Бугарску, где су избили немири и антидинастички покрети. Већ 26. септембра у Солуну се појавио бугарски парламентарца да најави бугарску делегацију. Она је тамо стигла 28. септембра и наредног дана потписала капитулацију Бугарске. непријатељства су прекинута 30. септембра у дванаест часова. Захваљујући продорној снази српске војске, која је за две недеље избила на бугарску границу, влада у Софији се одлучила на капитулацију. Српска војска је у току пробоја Солунског фронта имала 680 погинулих, 132 нестала и 3206 рањених војника и старешина. Ти губици су релативно мали у односу на постигнуте успехе и губитке непријатеља. На српском делу фронта заробљено је преко 4.000 бугарских и немачких војника, а број погинулих и рањених није утврђен.⁹⁸⁹

*

У завршници Првог светског рата 1918. године, српска војска је учествовала у савезу са француском, енглеском и грчком војском. Под јединственом командом француског генерала Франше д Епера, опремљена француским наоружањем, у условима позиционог рата, српска војска се користила искуствима са Западног фронта. Солунски фронт је пробијен 1918. године залагањем српске и француске војске, после темељне артиљеријске припреме и уз снажну подршку из ваздуха. Српска војна доктрина на почетку рата била је особена и препознатљива. На Солунском фронту српска војска прихватила је француску војну доктрину, која се заснивала на снажном ватреном дејству тешке артиљерије.

Српска војска остварила је велики успех пробојем Солунског фронта 1918. године. Изведен према модерним начелима за вођење позиционог рата, пробој Солунског фронта 1918. године избрисао је сећање и прекинуо развој националне војне доктрине. Француска војна доктрина, која је после рата пренаглашавала значај ватре, прихваћена је и у војсци Краљевине Југославије, тим пре што су на њеном челу дуго времена били француски ђаци генерали Петар Пешић, Милан Миловановић и Милан Недић. Прихваћена је страна војна доктрина, иако за њено остварење у Краљевини Југославији није било материјалних услова, довољног броја оруђа, авиона и борбених возила. Убрзо после завршетка Првог светског

989 Б. Кризман, *Солунско примирје 29. септембра 1918. године*, Војноисторијски гласник, 1, 1967: 71-94; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984: 237.

рата, српска војна доктрина, пала је у заборав , а у војсци СХС темељно су се проучавала ратна искуства других народа, о чему сведоче бројни чланци и студије у часопису *Ратник*.

Закључак

После Српско-Турских ратова 1876 – 1878. године Кнежевина Србија је стекла државну независност и започела свој самосталан развој у измењеним међународним околностима насталим после Берлинског конгреса. Српски официри, који су стекли темељно војно образовање у Артиљеријској школи, добро су познавали војну мисао европских држава. Међутим, тек после стицања независности 1878. године, стекли су се политички и материјални услови за дефинисање основних елемената српске војне доктрине. Војна доктрина, посматрана као систем ставова и погледа о организацији, припреми и употреби војске и вођењу оружане борбе на стратегијском и тактичком нивоу усвојена је под утицајем пруско-немачке школе, која је после Пруско-Француског рата 1870/71. године, уживала највећи углед у Европи.

Војна литература у Србији настала је и развијала се под снажним утицајем европске војне књижевности, која је имала дужу традицију, већи број теоретичара и боље материјалне услове. У периоду после стицања државне независности 1878. године војно министарство је тежило да подстакне развој војне књижевности у Србији. Главни генералштаб је 1879. године покренуо војни часопис *Ратник*, са намером да прошири теоријска знања српских официра и упозна их са европском војном литературом. Војно министарство је расписало конкурс за штампање војних подсетника и приручних књига, које су у прво време највише недостајале српској војсци. Осамдесетих година XIX века у гарнизонима широм Србије отворене су официрске читаонице и библиотеке, са идејом да се унапреди војно образовање српских официра. У укупном броју стручних радова и научних студија које су објављене у Србији, највећи део чине преводи, док је знатно мањи број оригиналних радова. Најзначајнија дела српске војне литературе из области тактике и стратегије настала су под утицајем страних војних ауторитета. Осим појединих радова из војне географије, у којима је приказан опис Балканског полуострва, српска војна књижевност била је непозната у европским оквирима.

У официрском кору српске војске није било јединственог духа, нити

опште идеје којом би се официри руководили у циљу остварења победе у рату. Такво стање било је не само одраз неразвијености војне књижевности у Србији, већ последица чињенице да су српски официри школовани у различитим европским војскама. Прва група српских официра, школовала се у Берлину педесетих година XIX века. Друга група официра упућена је на стажирање у Пруску 1861. године, када је доношењем закона у Србији створена Народна војска. Следећа група официра упућена је на школовање у Берлин 1872. године, под утиском пруских победа у Француско-Пруском рату 1870/71. године. Највећи број српских официра био је на школовању у Прусској, која је била општи узор и другим европским војскама. Српска војска је 1878. године имала четири генерала и сви су били *Берлинци*.

Током шездесетих година XIX века велики број официра из Аустрије, прешао је у Србију и ступио у српску војску. Иако су по националности већином били Срби, они су се издвајали од осталих српских официра својим образовањем, културом и традицијом коју су усвојили током школовања и службе у аустријској војсци. Официри из Аустрије имали су добро основно војничко образовање и по правилу говорили су више језика. Поред српског и немачког знали су језике народности: чешки, италијански, мађарски, или, румунски, а појединци још и француски, или, енглески језик. Несразмерно свом броју, *Аустријски официри* су утицали на развој војне мисли у Србији, дајући војној доктрини српске војске аустријско-немачко обележје. Тако се у почетном периоду свога развоја после Берлинског конгреса 1878. године, српска војна доктрина највише развијала под утицајем Пруско-Аустријске теоријске школе.

Преуређењем Артиљеријске школе и отварањем Ниже школе Војне академије 1880. године створени су институционални услови за развој војне доктрине у Србији. Иако су постојали услови да се на Војној академији створи и развија препознатљива теоријска школа, у томе се није успело. Професори на Војној академији били су српски официри који су завршили војне школе у различитим европским државама, отуда међу њима није било јединственог, препознатљивог теоријског опредељења. Утицај страних доктринарних школа био је доминантан, али ниједна европска теоријска школа није превладала на Војној академији. Војна доктрина српске војске настала је и развијала се под

утицајем немачке, руске и француске школе. На Војној академији у Београду, питомци су равноправно изучавали тактику Виљема Балка (Balck William), Жила Левала (Lewall Jules-Louis) и Михаила Драгомирова (Драгомиров Михаил Иванович). Осим тога нагомиланост предмета, несталност професора и наставних планова били су неки од проблема који су реметили рад Војне академије.

Индустријски развијене европске државе у којима се непрекидно радило на усавршавању пешадијског и артиљеријског наоружања, на развоју путне и железничке мреже, имале су примат и на пољу војне теорије. Носиоци војне мисли у Србији пратили су напредак науке и војне технике, улажући напор да српска војна доктрина не заостане за доктринама развијених земаља. Пратећи развој војне теорије у Европи, професори Војне академије сачували су српску војску од назадка и омогућили јој да ухвати корак са развијеним европским државама. Нов, позитиван покрет осетио се и на Војној академији почетком XX века. Потпуковник Новак Бранковић и капетан Душан Станковић посебну пажњу посвећују методу изучавања тактике и стратегије.

Законом о војсци 1883. године, по узору на Пруску, у Србији је уведена општа обавеза службе у кадру, без могућности замене, или, откупа. У српској војсци усвојена је истоветна формација чете и пука, као у пруској војсци. Усвајањем формације основних тактичких јединица пруске војске, у српској војсци је прихваћен и пруски начин борбе. Тежиште у обуци војника преноси се са егзерцира и плотунске паљбе на извођење тактичких радњи на земљишту и гађање. Војници уче само оне радње, које су им у рату потребне, а посебна пажња се поклања обуци појединца. Српска војска је 1880. године наоружана једнометном пушком острагушом маузер-кока, немачке производње, па је и обука у гађању извођена према немачким правилима. Аустријско-немачки утицај у српској војсци био је појачан аустрофилском политиком краља Милана, који је са Аустро-Угарском 1881. године потписао Тајни споразум.

У рат са Бугарском 1885. године, српска војска је ушла са немачком војном доктрином и доживела пораз. После неуспеха на Сливници, у српској војсци започиње процес преиспитивања немачке војне доктрине. После

доношења демократског устава 1888. године и абдикације краља Милана Обреновића, аустријско-немачки утицај у Србији слаби. У последњој деценији XIX века, највећи број српских официра одлази на школовање у Русију. После Мајског преврата 1903. године у политици школовања српских официра у иностранству наступила је нова промена. Ступањем на престо краља Петра I Карађорђевића, који је био ученик војне школе у Сен Сиру (1862-1864) интензивирана је војна сарадња са Француском. У српску војску продиру идеје француске војне доктрине, која се крајем XIX века коначно обликовала.

И војна књижевност у Србији крајем XIX века бележи свој нагли развој. Дуго је српска војна литература била посвећена научној спреми официра, док су подофицири и војници били запостављени. Преводиле су се стратегије и војне историје, а недостајале су читанке и приручници. Ствара се нарочита војна књижевност, заправо библиотека за војнике и подофицире који су чинили масу српске војске. У области књижевности за војнике, настају оригинална дела српске војне литературе. У последњој деценији XIX века обука у српској војсци ишла је у правцу извођења вежби и маневара већих тактичких тела, што се раније није практиковало. Посебна пажња у обуци посвећена је васпитању војника, идеји ослобођења територије Косова и Метохије и Македоније, које су по историјском праву припадале Краљевини Србији.

Главни генералштаб српске војске био је организован на модеран начин, по угледу на генералштаб пруске војске. Самосталан и независан положај начелника Главног генералштаба, у односу на војног министра, омогућио је да војни послови у Србији теку непрекидно и несметано у једном истом правцу. Селекцијом и школовањем генералштабних официра, стварана је војна елита која је била носилац теоријског развоја и напретка у српској војсци. Проучавањем територије Балканског полуострва и проценом могућности непријатеља, генералштабни официри су правили планове мобилизације и концентрације у складу са потребама и могућностима српске војске. Суочени са конкретним приликама на Балканском ратишту, генералштабни официри морали су да пронађу

јединствена решења. Тако су сви планови Главног генералштаба за рат Србије против суседних држава Турске, Бугарске и Аустро-Угарске били дефанзивни. То је било неуобичајено, с обзиром да су водећи војни теоретичари у Европи, препоручивали офанзивну војну доктрину. Отуда се може закључити да се исходиште посебне српске војне доктрине, налази једино у српском Главном генералштабу.

Највеће заслуге за настанак српске војне доктрине припадају генералу Димитрију Цинцар-Марковићу. Он је предложио да се одбаци немачка доктрина обухвата и француска доктрина офанзиве по сваку цену и прихвати традиционални начин борбе Срба и Црногораца. На планинском, испресецаном земљишту Балканског полуострва противника прво треба одбраном зауставити, а затим му противнападом уколико се то може, нанети одлучујуће губитке. Пошто је генерал Цинцар-Марковић убијен у Мајском преврату 1903. године, на месту начелника Главног генералштаба заменио га је генерал Радомир Путник. Генерал Путник је остао на челу српске војске све до 1915. године. Он је прихватио идеју свог претходника и тако одлучујуће утицао на начин борбе српске војске у Балканским ратовима 1912/1913. и Првом светском рату 1914/1918. године.

Војна доктрина са којом је српска војска 1912. године ступила у рат била је офанзивна, али не по начину борбе, него по својој патриотској националној идеји и моралној спремности војске. Стратегија српске борбе заснивала се на дочеку, одбрамбено – нападном начину борбе, који представља облик француске доктрине решавајућег удара, прилагођен карактеру српске војске. У касарни је задржана строга, чврста дисциплина. Официри нису презали ни од физичког кажњавања војника, које је иначе било забрањено. Пред почетак Балканских ратова 1912/1913. године српска војска није уживала велики углед у Европи, а њена национална доктрина остала је непозната широј стручној јавности. Тако се српској војсци пружила прилика да 1912. године са војном доктрином, која је прилагођена националном бићу српског народа, изненади многе војне теоретичаре.

На основу савеза са Бугарском 1912. године, Србија је преузела обавезу да води офанзивне операције на македонском војишту, са циљем да

се порази турска вардарска војска пре него што стигну појачања из Мале Азије. Бугарска је понудила српској Врховној команди да операције против Турске започне са њене територије, јер су ту били најповољнији услови за обухват и потискивање турских снага на албанске планине и њихово уништење. У српској Врховној команди размишљали су прво како да се турска војска што даље одбаци са српског земљишта, због чега су желели да у почетној фази рата главне снаге групишу на својим јужним границама, на правцима којима би Турци могли испољити своје офанзивно дејство према Србији. Када је отпочео рат са Турском, главнина српске војске наступала је долином Јужне Мораве споро и опрезно. Турци су преузели иницијативу и код Куманова 23. октобра извршили напад на положаје српске војске, у намери да изврше обухват и уништење њеног левог крила. Пошто је упорном одбраном заустављен турски напад, другог дана битке српска војска је прешла у противнапад, пробила центар турског борбеног распореда и натерала турску војску на повлачење. Задовољни постигнутом победом, Срби нису гонили турску војску, него су наставили опрезно да наступају.

У Другом Балканском рату 1913. године, српска Врховна команда није имала дилема, пошто су се политички циљеви рата подударали са традиционалном српском војном доктрином. Српска војска је у априлу 1913. године, започела изградњу одбрамбених положаја у Македонији тако да је 30. јуна 1913. године спремно дочекала напад бугарске војске на Брегалници. Напад бугарске војске заустављен је на првој одбрамбеној линији, уз обострано велике губитке. После уласка у рат Турске и Румуније бугарска војска се повукла са Брегалнице, а Срби нису предузели гоњење. Велики успеси српске војске у Балканским ратовима 1912/1913. године нису правилно оцењени. Поједини војни теоретичари критиковали су српску Врховну команду што је дозволила пораженој турској и бугарској војсци да се повуче. Војна доктрина заснована на традиционалном одбрамбено-нападном начину борбе омогућила је српској војсци да уз минималне губитке оствари највеће резултате. Одбрамбена Брегалничка битка 1913. године била је претеча великих позиционих, рововских битака које су вођене у Првом светском рату на Западном фронту 1914-1918. године.

Идеја одбрамбено-нападне битке налази се у средишту српског ратног плана за рат са Аустро-Угарском 1914. године. Када је 12. августа 1914. године уследио напад помоћних аустроугарских снага преко Дрине, српска војска је одустала од своје одбрамбене доктрине и кренула у противофанзиву. У долини Јадра и на Церу дошло је до сусретне борбе између аустроугарске Балканске војске и српске 2. и 3. армије, уз обострано велике губитке. После тактичког успеха на Церу и Иверку, српска Врховна команда пренела је операције на простор Срема и источне Босне, у намери да помогне савезницима на западном и источном фронту. Изложена обухватном дејству аустроугарских снага, српска војска била је приморана на повлачење са Дрине. Врховна команда српске војске донела је одлуку да одлучујућу битку прими на десној обали Колубаре и Љига. Традиционалним начином борбе, у одбрамбено-нападној бици на Колубари, српска војска је почетком децембра 1914. године нанела велике губитке аустроугарској Балканској војсци.

Изложена обухватном дејству Аустро-Немаца и Бугара, српска војска је у јесен 1915. године била приморана на повлачење, преко Косова и Метохије, албанских и црногорских планина на Јадранско море. По доласку на Крф започела је реорганизација српске војске, која је извођена уз стручну и материјалну помоћ Француза. На Солунском фронту српска војска се упознала са позиционим ровоским начином ратовања. Српска војска је прихватила француску војну доктрину с обзиром да на Солунском фронту није деловала самостално, већ под командом савезничке Источне војске у Солуну. Пробој Солунског фронта 1918. године изведен је на основу искустава са Западног фронта и уз велику материјалну помоћ француске војске.

Српска војна доктрина на почетку рата била је особена и препознатљива, али је на Солунском фронту српска војска прихватила француску војну доктрину, која се заснивала на снажном ватреном дејству тешке артиљерије. Пробој Солунског фронта 1918. изведен према модерним начелима за вођење позиционог рата, избрисао је сећање и прекинуо развој националне војне доктрине. Француска војна доктрина, која је после рата

пренаглашавала значај ватре, прихваћена је и у војсци Краљевине Југославије, тим пре што су на њеном челу дуго времена били француски ђаци генерали Петар Пешић, Милан Миловановић и Милан Недић. Прихваћена је страна војна доктрина иако за њено остварење у Краљевини Југославији није било материјалних услова, довољног броја оруђа, авиона и борбених возила. Убрзо после завршетка Првог светског рата, српска војна доктрина пала је у заборав, док су се у војсци СХС темељно проучавала ратна искуства других народа, о чему сведоче бројни чланци и студије у часопису *Ратник*.

Данас смо поново сведоци чињенице да се олако одбацује све оно што има традицију у српској војсци и по узору на велике светске војске прихвата нешто што је ново и непознато. Српска војска не може прихватити начин борбе развијених светских војски, јер не располаже савременом борбеном техником. Овај рад приказује пут којим су ишли српски официри у XIX веку. Они су непрекидно изучавали европску војну теорију, али су показивали сталну тенденцију да је прилагоде нашим условима и створе српску војну доктрину. И данас треба настојати да се у Србији сачувају и даље развијају Војна академија, Главни генералштаб и друге институције које ће владајућу војну теорију прилагодити нашим потребама и могућностима.

Ратна техника се временом стално усавршава, мења се појам простора и времена, али психологија човека у рату остаје иста. Историја нас опомиње да су највеће победе српске војске остварене одбрамбено-нападним начином борбе: Иванковац 1805, Мишар 1806, Делиград 1806, Куманово 1912, Брегалница 1913. и Колубара 1914. Данас, када размишљамо о употреби Војске Србије у условима коришћења савремене ратне технике, не смемо занемарити историјске чињенице. Приликом израде ратних планова о употреби Војске Србије увек треба водити рачуна да се она стави у положај да води одбрамбено-нападни начин борбе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена грађа

Војни архив у Београду

Грађа за историју Српско-Бугарског рата 1885.

Грађа за историју Балканских ратова 1912/1913. године

Стајаћа и активна војска, Министарство војно и Главни ђенералштаб 1847-1911.

Војска Краљевине Србије, несређена грађа

Откупљена грађа (1806-1944)

Архив Србије:

Државни Савет (1835-1918)

Народна скупштина (1858-1918)

Дворска канцеларија (1882-1918)

Министарство иностраних дела (1893-1918)

Министарство унутрашњих дела (1839-1914)

Министарство војно, несређена грађа

Лични фондови: Илије Гарашанина, Милутина Гарашанина, Милована Миловановића,

Архив српске академије наука и уметности

Дневник Јована Мишковића

Драгољуб М. Динић – Српска војска у XIX веку

Душан Стефановић: Бој код Чеврнтије

Заоставштина генерала Јована Мишковића

Заоставштина генерала Драгутина Милутиновића

Заоставштина генерала Живка Павловића

Заоставштина генерала Ђуре Хорватовића

Изводи из дневника генерала Милоша Божановића

Успомене Панте Драшкића

Документација војног музеја

Поменик официра српске војске од 1825. до 1904. године, (рукопис)

Споменица стогодишњице српске стајаће војске 1808-1908, (рукопис)

Објављена грађа

1. *Администрација стајаће војске у ратно доба*, Београд 1901.
2. *Аустро-Угарска и Србија 1903 – 1918*, документа из Бечког архива, књ. I, 1903, сабрао и уредио А. Раденић, Београд 1977.
3. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I – XXXII, Београд 1924 – 1937.
4. *Велики рат Србије 1914-1918*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Београд 1970.
5. *Војна администрација*, Београд 1883.
6. Голубовић С., *Закон о устројству војске са законом о Војној администрацији*, Београд 1896.
7. *Двадесетпетогодишњица Ратника месечног војног листа кога издаје Главни ђенералштаб 1879-1904*, Београд 1904.
8. *Друга двадесетпетогодишњица ратника, месечног војног часописа који издаје Министарство војске и морнарице 1904-1934*, Београд 1935.
9. *Закон о устројству војске*, Војно министарство, Београд 1895.
10. *Закон о устројству војске од 1883. године*, Београд 1883.
11. *Закон о устројству војске 1901*, Београд 1901.
12. *Записници са седница Министарског савета Србије 1862-1898*, приредио Н. Шкеровић, Београд 1952.
13. *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, приредили Драгослав Јанковић и Богумил Храбак, Београд 1976.
14. *Зборник закона и уредаба изданих у Кнежевству Српском*, књ. I, Београд 1840.
15. *Извештај о комисијском раду и избор новог пушчаног модела за наоружање краљевске српске пешадије, са 59 таблица слика у особеном атласу*, Београд 1886.

16. *Југословенска војна библиографија*, Грађа за библиографију, том I, 1748 – 1900, део 2 1900-1918, Београд 1981.
17. Лакетић С., *Регистар војних закона, уредаба, правила и прописа одштампаних у службеним војним листовима од 1881-1939*, Сарајево 1939.
18. *Надлежности, положаји и власти старешина у војсци*, Београд 1884.
19. *Пешидијска егзерцирна правила*, Београд 1894.
20. *Пешидијска егзерцирна правила*, Београд 1909.
21. *Пешидијска егзерцирна правила од 1866. године са изменама и допунама 1885. године*, Београд 1885.
22. *Пешидијска егзерцирна правила од 1866. године са изменама и допунама од 1885. и 1888. године*, Београд 1889.
23. *Пешичка правила*, част 1-2, Београд 1870.
24. *Пешичка правила*, частъ 1-2, Београд 1866.
25. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I-II, средио Ст. Ловчевић, Београд 1931.
26. *Правила гарнизоне службе*, Београд 1861.
27. *Правила гарнизонске и градске службе*, Београд 1878.
28. *Правила о формацији војске према корпусној деоби*, Београд 1881.
29. *Правила пџешачке службе*, частъ1, Београд 1845.
30. *Правила пџешачке службе*, частъ1-3, Београд 1854
31. *Правила пешичке службе*, Београд 1864.
32. *Привремена пешидијска егзерцирна правила*, Београд 1902
33. *Прилог историји развића српске артиљерије*, *Ратник*, св. 11, Београд 1934.
34. *Програм испита за официрске чиновне*, Београд 1878.
35. *Рапорт ђенералштабног потпуковника Станојла Стокића*, *Војни весник*, 1926.
36. *Распоред и ранглиста официра за 1879-1918. годину*, Београд 1879-1918.
37. *Ратна служба*, Београд 1911.
38. Савић В. Б., *Војвода Живојин Мишић споменица*, Ваљево 1989.
39. *Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850-1900*, Београд 1900.
40. *Споменица Војне академије 1850-1925*, Београд 1925.
41. *Споменица XXXII класе*, Београд 1936
42. *Споменица за прославу шездесетогодишњице Краљеве гарде 1838-98*, Београд

1898.

43. *Споменица војводе Степе Степановића*, Београд 1930.
44. *Стенографске белешке редовне Народне скупштине за 1898. и 1899. годину*.
45. *Статистички годишњак Краљевине Србије (војска)*, Београд 1905.
46. *Тајна превратна организација. Извештај са претресау Војном суду за официре у Солуну по белешкама вођеним на самом процесу*, Солун 1918.
47. *У спомен командном особљу из рата 1912. године, прилог прослави 25 ослободилачког рата 1912/13. године*, Београд 1937.
48. *Употреба аероплана у рату*, Београд 1915.
49. *Упути и прописи за ратну службу*, Београд 1894.
50. *Уредба о команди активне војске*, Београд 1900.
51. *Уредба о положајима, надлежностима и властима старешина у војсци*, Београд 1897.
52. *Устроение војске*, Београд 1860.
53. *Формација целокупне војске*, Београд 1903.
54. *Шематизам одликованих лица наших и страних орденима у Краљевини Србији од 1885. до краја 1899. године*, књ. I-II, Београд 1898.

Наставна и војностручна литература

55. Анђелковић Јован, *Појмови из ратоводства*, Београд 1876.
56. Анђелковић Јован, *Белешке из војне историје*, Београд 1884.
57. Арачић Вукоман, *Ђенерал-штабна служба ратног доба*, Београд 1898.
58. Бојовић Петар, *Метода за решавање тактичких задатака у границама здружених одреда*, Београд 1912.
59. Бранковић Новак, *Упутник за читање планова и карата*, Београд 1892.
60. Васић Милош, *Висока војничка дисциплина*, Београд 1909.
61. Васић Милош, *Војничка читанка*, Београд 1893.
62. Васић Милош, *Војска и политика*, Београд 1910.
63. Васић Милош, *Основи стратегије* (аутографија), Београд 1894.
64. Васић Милош, *Из области вештине ратовања*, Београд 1900.
65. Витас Сава, *Официр у друштву*, Београд 1897.

66. Влајић Дамјан, *Артиљерија, књ. I-VIII*, Београд 1897-1903.
67. Влајић Дамјан, *Наука о оружју*, Београд 1930.
68. Влајић Дамјан, *Савремено наоружање пешадије*, Београд 1891.
69. Грујић Сава, *Мобилизација српске војске 1876*, Београд 1897.
70. Грујић Сава, *Рат Србије и Бугарске 1885, Операције Шумадијске дивизије*, Београд 1885.
71. Грујић Сава, *Српско-турски рат 1876-1878. године, Операције Тимочко-моравске војске*, књ. I-IV, Београд 1891.
72. Грујић Стеван, *Статистика држава Балканског полуострва*, I-IV, Београд 1890-1891.
73. Динић Д., *Наука о оружју, предавање за 1 годину питомца војне академије за школску 1929/1930. годину*, Београд литографисано, s.a.
74. Драгашевић Јован, *Војничка речитост*, 1876.
75. Драгашевић Јован, *Војничка стилистика*, Београд 1875.
76. Драгашевић Јован, *Илирско тропоље*, Београд 1901.
77. Драгашевић Јован, *Начела војне географије*, Београд 1876.
78. Ђурић Гојко, *Модерна или брзометна артиљерија*, Београд 1905.
79. Ђурић Димитрије, *Грађа за историју српско-турског рата 1877-1878, Ратник*, књ. XXX, 1894.
80. Ђурић Димитрије, *Основи тактике три рода војске*, Београд 1879.
81. Ђурић Димитрије, *Ратна начела Наполеонова*, Београд 1860.
82. Ђурић Димитрије, *Тактика великих тактичких тела*, Београд 1885.
83. Ђурић Димитрије, *Тактика војевања - стратегија*, Београд 1895.
84. Живановић Милосав, *Моралне дужности војника*, Београд 1894.
85. Здравковић Стеван, *Основна механика*, I-VI, Београд 1875-1880.
86. Здравковић Стеван, *Потсетник или помоћна књига за инжињеријске официре*, Београд 1881.
87. Здравковић Стеван, *Ратни потсетник и записник*, Београд 1891.
88. Здравковић Стеван, *Стална и полу-стална фортификација*, Београд 1887.
89. Ивановић Љубомир, *Четовање или четничко ратовање*, Београд 1868.
90. Илић Михаило, *Историјско развиће тактике*, Београд 1876.
91. Исаковић Светислав, *Упут за војну електричну телеграфију*, Београд 1892.

92. Јанковић Младен, *Артиљерија у пољу*, Београд 1867.
93. Јокић Коста, *Војнички буквар*, Београд 1893.
94. Јокић Коста, *Упут за командовање четом у ратно доба*, Београд 1892.
95. Јурковић Блажа, *Упути за пољску службу и за остале дужности*, Београд 1875.
96. Ковачевић Јован, *Тактика* (аутографија), Београд 1894.
97. Кораћ В., *Организација пукова пешадијски с укинућем батаљона*, Београд 1891.
98. Костић Коста, *Гађање и нишанење топовима и мерзерима*, Београд 1878.
99. Лазаревић П., *Теорија гађања*, Београд 1914.
100. Љочић Светозар, *Техничка настава*, Београд 1891.
101. Магдаленић Михаило, *Батерије за употребу на простору између фортова*, Београд 1897.
102. Магдаленић Михаило, *Железница са гледишта војеног*, Београд 1881.
103. Магдаленић Михаило, *Касарне у Пожаревицу, Књажевицу и Пироту. Упоредјење са онима у Горњ. Милановцу, Пожези и Ваљеву*, Београду 1891.
104. Магдаленић Михаило, *Курс фортификације*, Београд 1891.
105. Магдаленић Светозар, *Читанка за редове и ниже чинове у српској војсци*, Београд 1889.
106. Магдаленић Светозар, *Војничка заклетва*, Београд 1909.
107. Магдаленић Светозар, *Подофицир*, Крагујевац 1892.
108. Максимовић Војин, *Историја ратне вештине*, (предавања 1921/22), Београд 1922.
109. Марковић Јеврем, *О кавалерији*, Београд 1867.
110. Миловановић Коста, *Артиљерија на земљишту*, Београд 1876.
111. Миловановић Коста, *Артиљерија у осам делова са сликама у засебној свесци*, Београд 1879.
112. Миловановић Коста, *Привремени пропис за руковање са остраганима*, Београд 1879.
113. Милутиновић Драгутин, *Руско-јапански рат. По предавањима у Николајевској ђенералштабној академији*, Београд 1908.
114. Мишић Живојин, *Стратегија вештина ратовања*, Београд 1907.
115. Мишић Петар, *Стратегија и Географија* (аутографија), Београд 1900.
116. Мишић Петар, *Тактика* (аутографија), Београд 1901.

117. Мишковић Јован, *Војничка писма*, 1-3, Београд 1890.
118. Мишковић Јован, *Хидрографија независне Кнежевине Србије*, Београд 1880.
119. Наумовић Михаило, *Тактика*, Београд 1901.
120. Нешић Боривоје, *Дејство савременог наоружања*, Београд 1906.
121. Нешић Светозар, *Издавање заповести*, Ниш 1899.
122. Нешић Светозар, *Наука о оружју*, Београд 1882.
123. Нешић Светозар, *Стратегија*, (аутографија), Београд 1898.
124. Николајевић Ј. Миливоје, *Војна географија (аутографија)*, Београд 1896.
125. Николајевић Ј. Миливоје, *Географија Балканског полуострва*, књ. 1-7, Београд 1904-1910.
126. Николић Владимир, *Арtilеријска питања*, Београд 1897.
127. Павловић Живко, *Извиђање*, Београд 1909.
128. Павловић Живко, *Примењена тактика II део*, Београд 1914.
129. Павловић Т., *Из психологије борбе*, Београд 1914.
130. Пантелић Стеван, *Хемија за Арtilеријску школу у Београду*, Београд 1873.
131. Пауновић Милош, *Тактика*, (аутографија), Београд 1889.
132. Пауновић Павле, *Ратна служба за пешадију*, Београд 1895.
133. Петровић Јован, *Ратна игра*, Београд 1882.
134. *Пешачки редов у српској војсци*, Крагујевац 1887.
135. Пешић Петар, *Виша тактика с примерима*, Београд 1911.
136. Пешић Петар, *100 тактичких задатака*, Београд 1911.
137. Поповић Коста, *Стратегија* (аутографија), Београд 1891.
138. Поповић Коста, *Тактика војевања – стратегија* (аутографија), Београд 1892.
139. Путник Радомир, *Ручна књига за арtilеријске официре*, Београд 1883.
140. Путник Радомир, *Служба ђенералштаба*, књ. I и II, Београд 1890. и 1899.
141. Радојичић Светозар, *Грчко-турски рат 1897*, Београд 1898.
142. Соларевић Х., *У прилог јачању српске оружане силе*, Београд 1911.
143. Станковић А. Душан, *Правилна и погрешна метода решавања тактичких задатака на карти и у пољу*, Београд 1902
144. Станковић А. Душан, *Лична одговорност командира чете и њен утицај на службу у чети*, Београд 1903
145. Стокић Станојло, *Војна историја*, Београд 1887.

146. Стокић Станојло, *Рат и ратовање*, Београд 1885.
147. Стокић Станојло, *Упут за командовање четом пешадије стајаће војске*, Београд 1879.
148. Стокић Станојло, *Упут за проматрање земљишта за тактичне прилике*, Београд 1879.
149. Туфегџић Душан, *Тактичка употреба пешадијске и митраљеске ватре*, Београд 1912.
150. Чолак-Антић Лазар, *Употреба олумене артиљерије у пољу*, Београд 1867.
151. Цинцар-Марковић Димитрије, *Размишљања о нашој војсци*, Београд 1896.

Објављена мемоарска грађа

152. Алимпић Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892.
153. Ђокић Ј., *Успомене из српско-бугарског рата*, Београд 1892.
154. Ђорђевић Владан, *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876-1877. и 1878. године, књ. I-II*, Београд 1907.
155. Жофр Ж., *Ратни мемоари*, Београд 1956.
156. Жујовић М., *Белешке Младена Жујовића државног саветника*, Београд 1902.
157. Lloyd D. G., *War Memoirs*, London 1933.
158. Марковић М., *Моје успомене*, Београд 1906.
159. Михаиловић Стеван - Стевча, *Мемоари (од 1813-1843 и од 1858-1867)*. Средио их Ж. Живановић, Београд 1928.
160. Мишић Живојин, *Моје успомене*, Београд 1969.
161. Степановић Степа, *Дневник из Српско-Бугарског рата 1885-1886*, Ратни дневници, књ. I, приредио Р. Бојовић, Чачак 1996.
162. Христић Н. К., *Записи старога Београђанина*, Београд 1937.

Листови и часописи

Артиљеријско-инжињеријски гласник	Историјски гласник
Весник војног музеја	Нова Европа
Војин	Пешадијско-артиљеријски гласник

Војник	Политика
Војни весник	Ратник
Војнички гласник	Службени војни лист
Војно дело	Српска војска
Војноисторијски гласник	Српске новине
Војнотехнички гласник	Пијемонт

С т у д и ј е, м о н о г р а ф и ј е, р а с п р а в е

163. Алексић Пејаковић Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1966.
164. Andre Gavet, *L'art de commander*, Paris 1899.
165. Balck W., *Taktik*, Berlin 1904.
166. Бан М., *Основи ратни*, Београд 1884.
167. Barzini L., *Mukden*, Leipzig 1906.
168. Белић В., *Ратови српског народа у XIX и XX веку (1788-1918)*, Београд 1937.
169. Бендеров Б., *Србьско-Българская Война 1885. года*, Софија 1892.
170. Bernhardi F., *Über angriffsweise Kriegführung*, Berlin 1905.
171. Bernhardi F., *Vom heutigen Kriege*, Berlin 1912.
172. Bernhardi F., *Коњица у будућем рату*, Београд 1911.
173. Bilimek-Waisolm, *Der Bulgarisch-Serbische Krieg 1885*, Wien 1886.
174. Бјелајац М., *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004.
175. Blume K. W., *Strategie, ihre Aufgaben und Mittel*, Berlin 1912.
176. Богдановић Б., *Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије (19-20. век)*, Београд 1997.
177. Boguslawski A., *Betrachtungen über Heerwesen und Strategie*, Berlin 1897.
178. Boguslawski A., *Der kleine Krieg*, Berlin 1881.
179. Божић И., Ћирковић С., Екмечић М., Дедијер В., *Историја Југославије*, Београд 1972.
180. Bonnal G., *De la méthode dans les hautes études militaires*, Paris 1902.
181. Bonnal G., *Sadowa*, Paris 1894.

182. Bonnal H., *La première bataille*, Paris 1908.
183. Brialmont H., *La fortification du temps présent*, Brisel 1885.
184. Brialmont H., *Утврђивање држава и утврђени логори*, Београд 1883.
185. Бутовски Н., *Дужности командира у погледу васпитања чете*, Београд 1901.
186. *Българската армия 1877-1919*, София 1988.
187. Васић Д., *Деветсто трећа (Мајски преврат), Прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*, Београд 1925.
188. Васић Павле, *Униформе српске војске 1808-1918*, Београд 1980.
189. Вељковић М., *О тимочкој буни 1883*, Београд 1936.
190. Венедиков Ђордан, *История на Српско-българската война 1885 по најновите печатни източници и неиздадени документи*, София 1910.
191. Verdy du Vernois, *Hauptquartier der Zweiten Armee 1866*, Berlin 1900.
192. Verdy du Vernois, *Taktische und strategische Grundsätze der Gegenwart*, Berlin 1898.
193. Vial J., *Стратегија*, Београд 1876.
194. Војводић Михаило, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
195. Војде К., *Иницијатива у рату*, Београд 1905.
196. Вуксановић-Анић Драга, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд 1993.
197. Вучковић В., *Унутрашње кризе у Србији и Први светски рат, ИЧ, XIV-XV*, Београд 1965.
198. Вучо Н., *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955.
199. Гавриловић М., *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936.
200. Гарашанин М., *Поглед на политику Србије после берлинског уговора*, Београд 1887.
201. Görlitz W., *Der deutsche Generalstab*, Frankfurt am Main 1950.
202. Goltz Colmar von, *Наоружани народ, војна организација и ратовање нашег времена*, Београд 1904.
203. Goltz Colmar von, *Пешидијски напад на основу поука из руско-јапанског рата*, Београд 1907.
204. Goltz Colmar von, *Kriegführung*, Berlin 1906.
205. Goltz Colmar von, *Krieg und Heerführung*, Berlin 1909.

206. Griessheim G., *Тактика*, I-II део, Београд 1864, 1866.
207. Грујић Сава, *Војна организација Србије с критичким погледом војне организације старих и нових народа*, Крагујевац 1874.
208. Грујић Стеван, *Сливница. Рат Србије и Бугарске 1885*, Београд 1887.
209. Gustave le Bon, *Psychologie des foules*, Paris 1895.
210. Гуч Џ. П., Јовановић Ј., *Дипломатска историја модерне Европе од Берлинског конгреса до Версајског мира 1878-1919*, књ. II, Београд 1939.
211. Дамјановић Ј., *Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба са главним основама уређења наше војске*, Београд 1900.
212. Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, I-III, Berlin 1900/1907.
213. Delbrück H., *Das Leben des Feldmarshalls Grafen Neidhardt von Gneisenau*, I – II, Berlin 1882.
214. *Der deutsch-französische Krieg 1870-71*, I – IV, Berlin 1874/1881.
215. Драгомиров М. И., *Опытъ руководства для подготовки частей къ бою, часть I-II*, С. Петербургъ 1885.
216. Драгомиров М. И., *Солдатская памятка*, С. Петербургъ 1891
217. Драгомиров М. И., *Упут за спрему трупа за борбу, трећа част*, Београд 1894.
218. Драгомиров М. И., *Учебникъ тактики*, С. Петербургъ 1879.
219. Драшковић Р., *Преторијанске тежње у Србији*, Београд 2006.
220. Ђорђевић Бранислав, *Историја српске ратне вештине*, Београд 2000.
221. Ђорђевић Б., Ковач М., Шарановић Ј., *Српски војни поменик*, Београд 2003.
222. Ђорђевић В., *Историја српско-бугарског рата 1885*, књ. I и II, Београд 1908.
223. Ђорђевић В., *Крај једне династије (Прилози за историју Србије од II. X 1897. до 8. VII 1900*, књ I и II, 1897-1898, Београд 1905; књ. III 1899-1900, Београд 1906).
224. Ђорђевић В., *Српско-турски рат, успомене и белешке за 1876, 1877. и 1878. годину*, књ. I – II, Београд 1907.
225. Ђорђевић Димитрије, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962.
226. Ђорђевић Живота, *Српска народна војска, 1861-1864*, Београд 1984.
227. Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, Београд 1989.

228. Erl M. E., *Tvorci moderne strategije*, Beograd 1952.
229. Живановић Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. I (1858-1878), Београд 1923.
230. Живановић М., *Пуковник Апис, Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте, Прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. године*, Београд 1955.
231. Живојиновић Драгољуб, *Краљ Петар I Карађорђевић, Живот и дело (2), у Отаџбини 1903-1914*, Београд 1990.
232. *Знамените битке и бојеви српског и црногорског народа од Царевог Лаза до Добропољске битке*, књ. 1-7, Београд 1998.
233. Immanuel F., *Der Balkankrieg 1912/13*, I – V, Berlin 1913 – 14.
234. *Историја Србије и Војводине 1834-1914*, Београд 1973.
235. *Историја новог века*, књ. II, Београд 1948.
236. *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960.
237. *Историја српског народа*, књ. VI-1, Београд 1994.
238. Јакшић Г., *Тајна конвенција (1881-1889). Из новије историје*, Београд 1953.
239. Јанковић Д., *О политичким странкама у Србији крајем XIX века*, Београд 1951.
240. Исти, *Србија и југословенско питање 1914-1915*, Београд 1973.
241. Jähns M., *Feldmarschall Moltke, I – III*, Berlin 1894-1900.
242. Jomini H., *Précis de l' Art de la guerre ou Nouveau tableau analytique des principales combinaisons de la stratégie, de la grande tactique et de la politique militaire*, Paris 1836.
243. Jomini H., *Précis politique et militaire de la campagne de 1815*, Paris 1839.
244. Jomini H., *Аналитички план великих ратних комбинација*, Београд 1865.
245. Jomini H., *Преглед ратне вештине*, Београд 1952.
246. Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића, књ. I и II*, Београд 1931-1934.
247. Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића, књ. I-III*, Београд 1934.
248. Јововић Божидар, *Српски официри у националној култури*, Београд 1998.
249. Казимировић В., *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац, 1997.
250. Карић В., *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887.

251. Карцов П. П., *Командовање пуком*, Београд 1906.
252. Кацлеровић Т., *Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903*, Београд 1950.
253. Кацлеровић Т., *Милитаризам у Србији, Афере и скандали у војсци*, Београд 1950.
254. Кољубакин Б., *Вођење боја по немачком начину (савремене тенденције бојне тактике)*, Београд 1909.
255. Kohenhauzen F, *Од Шарнхорста до Шлифена*, Београд 1936.
256. Kohenhauzen F, *Велики војсковођи*, Београд 1937.
257. Krauss Alfred, *Узроци нашег пораза, Успомене и расуђивања из светског рата*, Београд 1938.
258. Крестић В, Љушић Р., *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.
259. Крстић Б., *Државна барутана у Срагарима*, Министарство војно, Београд 1897.
260. Куниберт Б., *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901.
261. Кунц М., *Српско-Бугарски рат 1885. године са I скицом*, Београд 1906.
262. L. – M. Chassin, *Anthologie des classiques militaires francais*, Limoges 1950.
263. *La guerre de 1870-71*, I – X, Paris 1901-05.
264. Лазаревић М., *Други балкански рат*, Београд 1955.
265. Лазаревић М., *Српско-турски рат 1912. године*, књ. I-III, Београд 1931.
266. Langlois I., *L'artillerie de campagne*, I – II, Paris 1892.
267. Langlois I., *Пољска артиљерија у вези са осталим родовима оружја*, Београд 1896.
268. Lehmann M, *Scharnhorst*, I – II, Leipzig 1886 – 87.
269. Леер Г. А., *Метод војних наука*, Београд 1894.
270. Леер Г. А., *Примењена тактика*, Београд 1894.
271. Леер Г. А., *Сложныя операции*, С. Петербургъ 1892.
272. Lettow – Vorbeck, *Geschichte des Kriegs von 1866 in Deutschland*, I – III, 1896-1902.
273. Lewal J., *La reforme de l'armée*, Paris 1871.
274. Lewal J., *Études de guerre*, Paris 1873.

275. Lewal J., *Stratégie de marche*, Paris 1893.
276. Lewal J., *Stratégie de combat*, Paris 1895.
277. Litzmann K., *Прилози за тактичко увежбавање официра*, Београд 1902.
278. Ludendorff E., *Der totale Krieg*, Minhen 1935.
279. Луковић Ј., Нижић Т., *Преглед историје ратова (закључно са Првим светским ратом)*, Београд 1962.
280. Љушић Р., *Вожд Карађорђе, књ. 1 и 2*, Смедеревска Паланка 1993-1994.
281. Љушић Р., *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986.
282. Љушић Р., Бојковић С., Пршић М., Јововић Б., *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Београд 2000.
283. Максимовић Војин, *Војничке везе и односи Србије са Русијом у току протеклог столећа*, Руски архив, књ. VIII, Београд 1930.
284. Максимовић Војин, *Рат Србије са Бугарском 1913. год*, Београд 1924.
285. Максимовић Војин, *Рат Србије са Турском 1913-13. год*, Београд 1926.
286. Margutti A., *Der türkisch-griechische Krieg 1897*, Wien 1898.
287. Марковић Р., *Регуларна војска и светоандрејска скупштина*, Београд 1961.
288. Марковић Р., *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957.
289. *Междусъюзническата война 1913*, Софија 1963.
290. Mering F., *Ogledi iz istorije ratne veštine*, Beograd 1955.
291. Meyer A., *Der Balkankrieg 1912/13*, I – II, Berlin 1913.
292. Милићевић Ђ. М., *Поменик знатнијих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888.
293. Милићевић Милић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002.
294. Милићевић Милић, *Рат за море, дејства српских трупа у северној Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд 2011.
295. Милојевић Ј. А., *За отаџбину*, Београд 1904.
296. Митровић Андреј, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд 1981.
297. Митровић Андреј, *Србија у првом светском рату*, Београд 1984.
298. Мичић Д., *Српски официри, њихова улога и значај у политичком животу Србије до уједињења*, Загреб 1939.
299. Мишковић Јован, *Косовска битка 15. јуна 1389*, Београд 1890.
300. Мишковић Јован, *Српска војска и војевање за време устанка, од 1804 – 1815*.

год., Београд 1895.

301. Moltke H, *Geschichte des deutsch-französischen Kriegs von 1870-71*, Berlin 1891.
302. Moltke H, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, Berlin 1891-1894.
303. Moltke H, *Militarische Werke*, Berlin 1892-1912.
304. *Moltkes taktisch-strategische Aufsätze aus der Jahren 1857-1871*, Berlin 1900.
305. Müller, *Entwicklung der Feldartillerie*, Berlin 1894.
306. Мускетић, *Озбиљна реч у своје време о нашој војсци*, Београд 1892.
307. Новаковић Стојан, *Стара српска војска*, Београд 1893.
308. Опачић Петар, *Војвода Живојин Мишић у ослободилачким ратовима Србије 1876-1918*, Београд 1996.
309. Опачић Петар, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984.
310. Опачић П., Скоко С., *Српско-турски ратови 1876-78*, Београд 1981.
311. Павловић Живко, *Битка на Јадру 1914. године*, Београд 1924.
312. Павловић Живко, *Битка на Колубари 1914. године*, књ. I и II, Београд 1928, 1930.
313. Павловић Живко, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968.
314. Павловић С. Иван, *Војна граница и српска војска*, Београд 1936.
315. Павловић С. Иван., *У битољској бици изнад Облакова*, Београд 1923.
316. Павловић М., *Војвода Живојин Мишић од Сувобора до Марибора*, Београд 1922.
317. Palat, *La stratégie de Moltke en 1870*, Paris 1908.
318. Педоја Ж. М., *Тактичка начела од ђенерала Педоја*, Београд 1900.
319. Reizorius H., *Наука о борби; из праксе тактике*, Београд 1871.
320. Перовић Б., и група аутора, *Први балкански рат 1912-1913*, књ. I, Београд 1959.
321. Петровић Мита, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. II, Београд 1897.
322. Петровић М., *Ратне белешке 1876, 1877. и 1878*, Чачак 1955.
323. Пешић П., *Наш рат с Турцима 1876-77*, Београд 1925.
324. Pichene R., *Historie de la Tactique et de la Strategie jusgu a guerre mondiale*, Paris 1957.
325. Pierron E, *Les méthodes de guerre actuelles et vers la fin du XIX siècle*, I – IV, Paris 1878 – 1895.
326. Pierron E, *Méthodes de Guerre*, Paris 1889.

327. Pierron E, *Унут за обуку пешадије за рат*, Београд 1908.
328. Picq A., *Le combat moderne*, Paris 1880.
329. Попов Н., *Србија и Русија*, Београд 1870.
330. Попов Чедомир, *Србија 1868-1878*, у: *Историја српског народа*, књ. V-1, Београд 1994.
331. Попов Чедомир, „Немирне године и везивање за Аустро-Угарску“, у: *Историја српског народа*, књ. VI-1, Београд 1994.
332. Поповић Б., Марческу Н., *Начелници Војне академије 1850-2000*, Београд 2000.
333. Поповић Васиљ, *Источно питање*, Београд 1928.
334. Поповић Васиљ, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд 1940.
335. Поповић Љ., Милићевић М., *Министри војни кнежевине и краљевине Србије 1862-1918*, Београд 1998.
336. Путник Паја, *Мисли о војној организацији Србије*, Панчево 1875.
337. Раденић А., „Аустро-Угарски планови против Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговина (Југословенски народи пред I светски рат)“, Београд 1967.
338. Раденковић М., *Колубарска битка*, Београд 1959.
339. Раденковић М., *Церска операција 1914*, Београд 1953.
340. Рајс А. Р., *Шта сам видео и доживео у великим данима*, Београд 1928.
341. Ракочевић Н., *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933.
342. Ранке Л., *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1892.
343. Ранковић Ж., *Војвода Радомир Путник његов живот и рад*, Сарајево 1926.
344. Ратковић Б., Ђуришић М., Скоко С., *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912-1913*, Београд 1972.
345. Ратковић-Костић Славица, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Београд 2007.
346. Regensberg F., *Königgrätz*, Stuttgart 1903.
347. Regenspurky S., *Сливничке борбе, 5, 6, и 7. новембра 1885* (превод са немачког), Београд 1901.
348. Revol J, *Histoire de l'armée française*, Paris 1929.
349. Ристић Ј., *Дипломатска историја за време српских ратова за ослобођење и*

- независност 1875-1878*, књ. I и II, Београд 1898.
350. Ристић Ј., *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, I-III, Београд 1887-1901.
351. Rüstov F. W., *Die feldherrnkunst des XIX jahrhunderts*, Zürich 1867.
352. Roques P, *Le général de Clausewitz*, Paris 1912.
353. Rohne H., *Schiesslehre für die Feldartillerie*, Berlin 1895.
354. Ротмистров, *Историја ратне вештине*, књ. I, Београд 1966.
355. *Русско-японская война*, I – X, С. Петербургъ 1910.
356. Sainte-Beuve, *Le général Jomini*, Paris 1869.
357. Самарцић Д., *Војне заставе Срба до 1918. године*, Београд 1983.
358. Свечин А. А., *Стратегија*, Москва 1927.
359. Seeckt, *Moltke, ein Vorbild*, Berlin 1931.
360. Скоко С., *Војвода Радомир Путник*, књ. I и II, Београд 1984.
361. Скоко С., *Други Балкански рат 1913*, књ. I и II, Београд 1968, 1975
362. Скоко С., Опачић П., *Војвода Степа Степановић*, књ. I и II, Београд 1984.
363. Спасић Ж., *Крагујевачка фабрика оружја 1853-1953*, Београд 1973.
364. *Српска авијатика 1912-1918*, Београд 1993.
365. Станић Ђ., Килибарда З., Марчек Ј., *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд 2007.
366. Станисављевић Ж. М., *Битољска операција 1912*, Београд 1923.
367. Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. I и II, Београд 1985.
368. Станојевић В., *Наше ратно санитарско искуство*, Београд 1925.
369. Стојићевић М. А., *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење са применом снабдевања (Балкански ратови 1912-1913)*, Београд 1932.
370. *Стратегија в трудах военных классиков*, Москва 1924.
371. Строков А. А., *История военного искусства*, Москва 1965.
372. Schellendorf B. von, *Der Dienst des Generalstabes*, Berlin 1875
373. Schlichting S., *Taktische und strategische Grudsätze der Gegenwart*, I – III, Berlin 1897 – 99.
374. Schlichting S, *Moltkes Vermächtnis*, München 1901.
375. Schlieffen A., *Gesammelte Schriften*, Berlin 1913.
376. Schlieffen A, *Cannae*, Berlin 1925.

377. Scherf W. von., *Die Lehre vom Krieg*, Berlin 1883.
378. Scherf W. von., *Studien zur neuen Infanterie-Taktik*, Berlin 1872.
379. Тајлор А., *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968.
380. Тодоровић М., *Царински рат између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1911.
381. Томац П., *Војна историја*, Београд 1959.
382. Томац П., *Први светски рат 1914-1918*, Београд 1973.
383. Томац П., *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968.
384. Топаловић О., *Ђенерал Белимарковић*, Врњачка Бања, 1998.
385. Трговчевић Љубинка, *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.
386. Ћоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.
387. Фичевъ Иван, *Балканската война 1912 – 1913*, Софија 1940.
388. Фичевъ Иван, *Уређење српске војске*; Београд 1892.
389. Fleck R., *Studien über die Schlacht bei Mukden*, Wien 1906.
390. Foch F., *De la conduite de la guerre: la manoeuvre pour la bataille*, Paris 1904.
391. Foch F., *Des principes de la guerre*, Paris 1903.
392. Handel M., *Clausewitz and Modern Strategy*, London 1986.
393. Hittle D. J., *Војни штабови*, Београд 1959.
394. *Французи о Србима и Србији 1912-1918*, Београд 1988.
395. Hötendorf Conrad. von., *Борбена обука пешадије*, Београд 1911.
396. Цинцар Марковић Димитрије, *Размишљања о нашој војсци*, Београд 1896.
397. Camon, *Clausewitz*, Paris 1911.
398. Campeano M., *Essai de psychologie militaire individuelle et collective*, Paris 1902.
399. Clausewitz C. von, *Hinterlassen Werke über Krieg und Kriegführung*, I–X, Berlin 1832-37.
400. Clausewitz C. von, *Vom Kriege*, Београд 1951.
401. Clemanceau G., *Grandeurs et miseres d une victoire*, Paris 1930.
402. Chuquet A, *La guerre 1870-71*, Paris 1895.
403. Churchill W., *The World Crisis*, London 1923.
404. Creuzinger P, *Hegels Einfluss auf Clausewitz*, Berlin 1911.

405. Чубриловић В., *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.
406. Чубриловић В., Ђорђевић В., *Србија од 1858. до 1903*, Београд с.а.
407. Шарановић Ј., Фулетић Ђ., Николић М., Јеремић З., *Историја ратне вештине*, књ. I и II, Београд 2000.
408. *60 Jahre der Wermacht, 1848-1908*, Wien 1908.
409. Waldersee F. von., *Упут за упражњавање стрелачке борбе*, Београд 1875.
410. Waldersee F. von., *Упут за изображавање пешадије у пољској служби*, Београд 1876.
411. Widdern C. von., *Вођење трупа и служба по штабовима*, Београд 1886.
412. Wimpffen, *La bataille de Sedan*, Paris 1887.
413. Woodward D., *Armies of the Worlds 1854-1914*, London 1978.
414. Wuich Nikola, *Die Theorie der Wahrscheinlichkeit und ihre Anwendungen in Gebiete des Schiesswesens*, Wien 1877.

Зборници радова

- Зборник: „*Велике силе и Србија пред Први светски рат*“, Београд 1976.
- Зборник: „*Живко Павловић, генерал и академик*“, Београд 2011.
- Зборник: „*Живот и дело војводе Петра Бојовића*“, Нова Варош 1998.
- Зборник: „*Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878*“, Чачак 1997.
- Зборник: „*Југословенско-бугарски односи у XX веку*“, Београд 1982.
- Зборник: „*Колубарска битка*“, Београд 1984.
- Зборник: „*Први светски тар и Балкан 90 година касније*“, Београд 2011.
- Зборник: „*Србија 1915*“, Београд 1985.
- Зборник: „*Србија у завршној фази велике источне кризе (1871-78)*“, Београд 1980.
- Зборник: „*Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*“, Београд 1998.
- Зборник: „*Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд 1989.
- Зборник: „*Тимочка буна 1883. и њен друштвено-политички значај за Србију XIX века*“, Београд 1986.
- Зборник: „*Человек на балканах глазами русских*“, Санкт-Петербург 2011.

Ч л а н ц и

415. Алексић Љ., *Мисија Милоша Лешјанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године*, Историјски часопис, књ. XXI, 1974.
416. Алексић Љ., *Тајна конвенција из 1881. као оквир аустрофилске политике кнеза Милана*, Хисторијски поглед, бр 1, Загреб 1960.
417. Балугџић Ж., *Политички значајне борбе око набавке оружја 1905*, Српски књижевни гласник, књ. LII, 1937.
418. Бјелајац М., *„Случај „тајног“ рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године*, Војноисторијски гласник, 1, 1997.
419. Богдановић Б., *Наоружање српске војске у ратовима 1876, 77. и 1878. године*, у: *Зборник радова Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878.*, Чачак 1997.
420. Борисављевић П., *Кратки преглед организације наше војске*, Ратник, књ. XVII св. V, 1887.
421. Варјачић Ј. М., *За доктрину националне тактике*, Војни весник, 1, 1922.
422. Варјачић Ј. М., *О пешадијском борбеном поретку*, Војни весник, 2, 1921.
423. Васић П., *Униформе српске војске за време владавине Обреновића 1858-1882*, Весник војног музеја, 5, 1958.
424. Војводић М., *Србија и грчко-турски рат 1897*, Историјски часопис, књ. VIII, 1971.
425. Војводић М., *Финансије Србије и наоружање војске – два значајна питања из програма владе Стојана Новаковића (1895-1896)*, Историјски часопис, књ. XXIX-XXX, 1982-1983.
426. Вуксановић-Анић Д., *Улога војске у културном животу Србије и ратови 1876-78*, у: *Зборник радова „Србија у завршној фази велике источне кризе (1871-78)“*, Историјски институт, 1980.
427. Динић Д., *Историјат развоја српске војске*, Војно дело, 7, 1952.
428. Денда Д., *Тајни рапорт пуковника Дамјана Влајића из 1907. године о наоружању и опреми српске војске*, Војноисторијски гласник, 2, 2008.
429. Динић Д., *Српска војска у доба првог устанка*, Војноисторијски гласник, 5,

- 1953.
430. Ђелап Л., *Аустријски војни извештаји о организацији српске милиције (1821-1871)*, Весник војног музеја ЈНА, 10, 1964.
431. Ђорђевић Д., *Србија и српско друштво 1880-тих година*, Историјски часопис, књ. XXX-XXXI, 1983.
432. Ђорђевић Ј., *Војска у Србији у првој половини XIX в.*, Војнички гласник, књ. XV, 1934.
433. Ђурић Д., *Војин и 1870. година*, Војин, број 1, 1870.
434. Ђурић Д., *Једно мишљење о преуређењу наше војне академије*, Ратник, књ. XXIII, св. IV, 1890.
435. Ђурић Д., *Свети Сава и војна настава*, Ратник, књ. XVII, свеска II, 1887.
436. Ђурђевац М., *Народна војска у Србији 1861 – 1883*, Војноисторијски гласник, 4, 1959.
437. Ђурђевац М., *Организација српске војске у доба кнеза Милоша и уставобранитеља (1815-1860)*, Војноисторијски гласник, 6, 1957.
438. Екмечић М., *Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.* *Балканика*, књ. 9, 1978.
439. Зеки-паша, *Моје успомене из Балакнског рата 1912*, Ратник, књ. II, св. VIII-IX, 1925.
440. Ивановић Љ., *Нешто о нашој земаљској снази*, Војин, 10, 1869.
441. Илић Михаило, *Писменост у нашој војсци*, Војин, 1, 1868.
442. Јововић Б., *Јован Мишовић, генерал и академик*, Војно дело, 1, 1996.
443. Калафатовић Д., *Организација командовања на Солунском фронту*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938.
444. Калафатовић Д., *Закључење Савеза са Бугарском преде рат 1912. године*, Ратник, књ. I, св. IV, 1932.
445. Кан Р., *Српско – бугарски рат 1913*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924.
446. Кончар В., *Снабдевање војске муницијом и попуна утрошка ове у борби*, СВЛ, 4, 26. јануар 1885.
447. Кораћ М., *Осврт на еволуцију наоружања југословенских народа током XIX и XX века*, Војнотехнички гласник, 11, 1960.
448. Кризман Б., *Добропољска битка*, Војноисторијски гласник, 6, 1966.

449. Кризман Б. *Солунско примирје 29. септембра 1918. године*, Војноисторијски гласник 1, 1968.
450. Лазаревић М., *Један турски извор о српско-турском рату 1912-1913. год.*, Војноисторијски гласник, 6, 1952.
451. Лазих Ђ., *Значај и улога инжењерије српске војске при спреми и пробоју Солунског фронта 1918. године*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938.
452. Луковић Т., *Српско-француска артиљерија у пробоју Солунског фронта 1918. године*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938.
453. Магдаленић С., *Обавеза службе у војсци*, Ратник, књ. XXVII, св. III, 1892.
454. Максимовић В., *Српска војска у проламању Солунског фронта 15, 16. и 17. септембра 1918*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938.
455. Максимовић В., *Војничке везе и односи са Русијом у току протеклога столећа (1806-1917. год.)*, Руски архив, књ. VIII, Београд 1930.
456. Марко Н. Нортвиг, *Препород српске војске и борба за уједињење*, Нова Европа, књ. XVI, 1927.
457. Марко Н. Нортвиг, *Припремање 29. маја 1903 (Револуционисање српске војске под Михаилом Обреновићем)*, Нова Европа, књ. XV, 1927.
458. Марић Љ., *Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године*, Ратник, књ. I, св. VI, 1924.
459. Милићевић М., *Витални чиниоци развоја српске војске током XIX века*, Војноисторијски гласник, 1-2, 1993.
460. Милићевић М., *Социјално порекло официрског кадра школованог у Србији од 1850. до 1901. године*, Годишњак за друштвену историју, год. II, св. 1, 1995.
461. Миловановић Ж. М., *Облик савремене битке и наша пешадијска егзерцирна правила*, Ратник, књ. LXVI, св. IV, 1909.
462. Милутиновић Д., *Стројна правила и њихова критика*, Ратник, књ. XXXV, св. VI, 1896.
463. Митровић А., *Европеизација и/или модернизација*, Годишњак за друштвену историју, год. II, 1994.
464. Митровић Д. Ј., *Организација и опрема народне војске у Кнежевини Србији 1854. године*, Весник Војног музеја, 5, 1858.
465. Михајловић М., *Из историје наше војске*, Војни весник, св. 9, 1924.

466. Мостић Ј. Василије, *Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци*, Ратник, књ. XXX, св. II, 1894.
467. Нешић С., *О пешадијској ватри по разним изворима*, Ратник, књ. XI, св. VI, 1884.
468. Николић А. В., *Начела боја по нашим новим пешадијским егзерцирним правилима*, Ратник, књ. LXIX, св. IV, 1910.
469. Опачић П., *Повлачење српске војске на Крф и дипломатска борба за опстанак Солунског фронта крајем 1915. и почетком 1916. године*, Војноисторијски гласник, 2-3, 1974.
470. Опачић П., *Стварање Солунског фронта*, Војноисторијски гласник, 3, 1970.
471. Павловић Ж., *Војвода Радомир Путник*, Ратник, књ. I, св. 1-3, 1928.
472. Павловић П., *Неколико података о снабдевању оружја Кнежевине Србије преко Смедерева и Дубровице од 1821. до 1937. године*, Весник војног музеја, 13-14, 1968.
473. Павловић С., *Коста Хранисављевић*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. 2, св. 2, Сремски Карловци 1929.
474. Перовић Л., *Политичка елита и модернизација у првој деценији српске државе*, у: Зборник радова Србија у модернизацијским процесима XX века, Београд 1994.
475. Петровић Ј., *Једно мишљење поводом гласова о преуређењу наше Војне академије*, Ратник, књ. XXIX, св. VI, 1893.
476. Пешић С., *Припреме српске војске у снабдевању животним потребама за пробој Солунског фронта у септембру 1918. године*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938.
477. Попов Ч., *Европске силе и балкански народи у XIX веку*, Војноисторијски гласник, 3, 1996.
478. Поповић Ј. К., *Обука и васпитање*, Ратник, књ. XXVII, св. I, 1892.
479. Поповић Ч., *Препород српске војске и борба за уједињење*, Нова Европа, књ. XV и XVI, 1927.
480. Протић А., *Каква и колика нам војска треба?* Ратник, књ. XIX, св. V, 1888.
481. Ракочевећ Н., *Историјски развој турске војске од њеног постанка до данас*, Ратник, књ. II, св. X, 1939.
482. Ратковић Б., *Српска војска у Балканским ратовима 1912-1913. и у Првом*

- светском рату 1914-1918*, Војноисторијски гласник, 1-2, 1993.
483. Ратковић-Костић С., *Драгутин Димитријевић Апис*, Војно дело, 4-5, 1996.
484. Ратковић-Костић С., *Српска војска у XIX веку – Преглед развоја од првог устанка до Берлинског конгреса*, Војноисторијски гласник, 1-2, 1993.
485. Ратковић-Костић С., *Стварање стајаће војске 1883. године и њена улога у Тимочкој буну*, Војноисторијски гласник, 1, 1997.
486. Рашић Х. М., *Наша Војна Академија*, Ратник, књ. LV, св. I, 1903.
487. Симић Б., *Српска војска пре и после 29. маја 1903*, Нова Европа, XVI, 1926.
488. Скоко С., *Колубарска битка 1914*, Војноисторијски гласник, 2-3, 1992.
489. Станисављевић Ж., *Наше више командовање у Кумановској битци*, Ратник, књ. I, св. IV, 1924.
490. Станојевић В., *Рад санитета за време пробоја Солунског фронта*, Ратник, књ. II, св. IX, 1938.
491. Стокић С., *У прилог организације наше војске*, СВЛ, број 1, од 8. јануара 1882.
492. Ћирић Ђ., *Наша војска и народно уједињење*, Војни весник, 7. и 8, 1930.
493. Ћирић Ђ., *Грађа за историју наше војне књижевности до светског рата*, Војни весник СХС, 9, 1928.

Биографија

Слободан Ђукић је рођен 25. маја 1972. године у Сремској Митровици. Завршио је Војну академију смер КоВ у Београду 1995. године и произведен у чин артиљеријског потпоручника. Распоређен је на службу у Београд у артиљеријску бригаду, где је обављао дужност командира вода и артиљеријске батерије. Одликован је орденом у области Одбране и безбедности III степена 2000. године. Прекомандован је 2000. године на службу у Војну академију. Магистрирао је 2006. године на Филозофском факултету у Београду, на одсеку Историја. Одбранио је магистарски рад на тему *Министарство војно Кнежевине Србије 1834-1878. године*.

Пошто је стекао звање магистра наука, постављен је на дужност асистента на Војној академији на предмету Војна историја. До сада је објавио неколико радова у научним часописима и зборницима: *Размена заробљеника између Србије и Бугарске 1913. године* (2008), *Живко Павловић, питомац, наставник и управитељ Војне академије* (2011), *Аустроугарски заробљеници у Србији 1914-1915. године* (2011) и један је од аутора монографије *Српско војно школство* (2011).

Слободан Ђукић је ожењен и има троје деце.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани Слободан Ђукић

број уписа ДС/СС 05/4-02 бр. 1685/1-XII/37 од 12.11.2009. године

Изјављујем

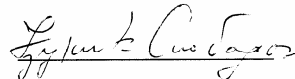
да је докторска дисертација под насловом

Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878-1918.

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 10. сеп. 2013.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Слободан Ђукић

Број уписа ДС/СС 05/4-02 бр. 1685/1-ХИ/37 од 12. 11. 2009. године

Студијски програм Историја

Наслов рада Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878-1918. године

Ментор др Радош Љушић редовни професор

Потписани мр Слободан Ђукић

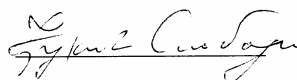
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 10.01.2013

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878-1918. године

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 10. сеп. 2013

